SİYASİ-DİNİ-KÜLTÜREL-SOSYAL

İSLÂM TARİHİ

Prof.Dr. H. İbrahim Hasan

kayıhan yayınları

"SİYASÎ - DİNÎ - KÜLTÜREL - SOSYAL"

İSLÂM TARİHİ

ABBASÎLERİN BİRİNCİ DÖNEMİ (132-232/750-847)

DIŞ İLİŞKİLER - İDARÎ MÜESSESELER - İKTİSADÎ DURUM - KÜLDÜR VE SANAT - SOSYAL DURUM

ABBASÎLERİN İKİNCİ DÖNEMİ (232-447/847-1055)

ABBASÎLERDE BİRİNCİ TÜRK NÜFUZU DÖNEMİ (232-334/847-946)

EMİRÜ'L ÜMERALAR DÖNEMİ - ABBASÎ HİLÂFETİNDE BUVEYHİ NÜFUZU - BAĞIMSIZ DEVLETLER

Prof. Dr. Hasan İbrahim HASAN

CİLT: 3

Mütercimler:

Doç. Dr. İsmail Yiğit Doç. Dr. Yakup Çiçek
Doç. Dr. Sadreddin Gümüş Doç. Dr. A. Turan Aslan
Hamdi Aktaş

KAYIHAN YAYINEVİ Umumi Neşriyatı No.: 19

Temel Eserler: İslâm Tarihi Nu: 10/3

Kayıhan Yayınları

Ticarethane Sok. T. Kuşoğlu
İşhanı No: 41 Kat: 4
Daire: 33-34
Sultanahmet/İSTANBUL

İSBN 975-7574-02-3 (Tk. No.)
İSBN 975-7574-11-2 (3. cilt)

Yazışma Adresi: P.K. 481 Sirkeci - İSTANBUL
Tel.: 527 23 84 - 513 51 90

KAYIHAN YAYINEVİ Umumi Neşriyatı No.: 19

Temel Eserler: İslâm Tarihi Nu: 10/3

İSBN 975-7574-02-3 (Tk. No.)
İSBN 975-7574-11-2 (3. cilt)

Ticarethane Sok. T. Kuşoğlu
İşhanı No: 41 Kat: 4
Daire: 33-34
Sultanahmet/İSTANBUL

Yazışma Adresi: P.K. 481 Sirkeci - İSTANBUL
Tel.: 527 23 84 - 513 51 90

"SİYASÎ - DİNÎ - KÜLTÜREL - SOSYAL"

İSLÂM TARİHİ

ABBASÎLERİN BİRİNCİ DÖNEMİ
(132-232/750-847)

DIŞ İLİŞKİLER - İDARÎ MÜESSESELER - İKTİSADÎ DURUM - KÜLDÜR VE SANAT - SOSYAL DURUM

ABBASÎLERİN İKİNCİ DÖNEMİ
(232-447/847-1055)

ABBASÎLERDE BİRİNCİ TÜRK NÜFUZU DÖNEMİ
(232-334/847-946)

EMİRÜ'L ÜMERALAR DÖNEMİ - ABBASÎ HİLÂFETİNDE BUVEYHİ NÜFUZU - BAĞIMSIZ DEVLETLER

Prof. Dr. Hasan İbrahim HASAN

CİLT: 3

Mütercimler:

Doç. Dr. İsmail Yiğit Doç. Dr. Yakup Çiçek
Doç. Dr. Sadreddin Gümüş Doç. Dr. A. Turan Aslan
Hamdi Aktaş

Arapça yedinci baskısından tercüme edilen bu eserin bütün hakları **KAYIHAN YAYINEVİNE** aittir.

"SİYASİ - DİNİ - KÜLTÜREL - SOSYAL"

İSLÂM TARİHİ

Yazan: Prof. Dr. Hasan İbrahim HASAN
Mütercimler:
— Doç. Dr. Ahmet Turan ASLAN
— Öğretim üyesi Hamdi AKTAŞ
— Doç. Dr. İsmail YİĞİT
— Doç. Dr. Sadreddin GÜMÜŞ
— Doç. Dr. Yakup ÇİÇEK
Dizgi Baskı: Cansan Matbaacılık
Copyright: KAYIHAN YAYINEVİ
Mayıs 1992 İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM (2/3)

DIŞ MÜNASEBETLER

1. MISIRLA İLİŞKİLER 11
2 . NUBE İLE OLAN İLİŞKİLER 17
3. KUZEY AFRİKA İLE İLİŞKİLER (Mağrip ülkeleriyle) 20

A. Ağlebîler Devleti 24
a) İbrahim b. Ağleb 25
b) Abdullah 27
c) I. Ziyadetullah 29
d) I. Muhammed 32

B. İdrisîler Devleti 35
a) I. İdris 35
b) II. İdris 36

C. Endülüs Emevî Devleti 39
a) I. Abdurrahman 40
b) I. Hişam - I. Hakem 45
c) II. Abdurrahman el-Evsat 49

4. BİZANS'LA OLAN İLİŞKİLER 54
5. HİNDİSTAN'LA OLAN İLİŞKİLER 63

BEŞİNCİ BÖLÜM

İDARÎ MÜESSESELER

1. SİYASÎ TEŞKİLÂT 67

A. Hilâfet 67
B. Vezaret 71
C. Kitâbet 79
D. Hicâbet 80

2. İDARÎ TEŞKİLÂT 83

A. Bölgeler İdaresi (Vilâyetlerin İdaresi) 83
B. Dîvanlar 87
C. Posta Teşkilâtı 88
D. Şurta (Polis Teşkilâtı) 90

3. ASKERÎ TEŞKİLÂT 93
4. MALİYE TEŞKİLÂTI 97
5. ADLİYE TEŞKİLÂTI 112

A. Yargı (Kadılık) 112
B. Mezalim Mahkemeleri 118
C. Hisbe 121

ALTINCI BÖLÜM

İKTİSADÎ DURUM

GİRİŞ 125
1. ZİRAAT 128
2. SANAYİ (Endüstri) 134
3. TİCARET 137

YEDİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜR

1. ARAP ASILLI OLMAYAN MÜSLÜMANLARIN (MEVALÎ) İLİMLE MEŞGULİYETİ 145
2. İLİMLERİN TAKSİMİ 149

A. Naklî İlimler 150
a) Kırâat 150
b) Tefsîr 151
c) Hadîs 155
d) Fıkıh 156
e) Kelâm 162
f) Nahiv 165

B. EDEBİYAT 167
a) Şiir 167

b) Nesir 171

C. AKLÂ İLİMLER 172
a) Tercüme Faaliyetleri 172
b) Eğitim ve Öğretim Müesseleri 175
c) Tarih 176
d) Coğrafya 178
e) İlm-i Nücûm, Matamatik ve Kimya 179
f) Tıp 181

SEKİZİNCİ BÖLÜM

SANAT

1. BAĞDAT 190
2. SAMARRA 209
3. KURTUBA 211
4. FAS 214

DOKUZUNCU BÖLÜM

SOSYAL DURUM

1. SOSYAL TABAKALAR 225

A. Abbasîlerde 225
B. Mısır ve Endülüs'te 231

2. MUSİKİ VE EĞLENCE MECLİSLERİ 235
A. Abbasîlerde 235
B. Endülüs'te 250

3. HALİFE, VEZİR ve VALİ SARAYLARI 257
4. YEMEKLER 262
5. GİYİM EŞYALARI 266
6. KADININ DURUMU 270
7. BAYRAMLAR ve ÖNEMLİ GÜNLER 275

A. Ramazan ve Kurban Bayramları 275
B. Nevruz, Mihrican ve Ram Bayramları 276
C. Halife Alayları 280
D. Evlenme Merasimleri 284

8. OYUN VE EĞLENCE ÇEŞİTLERİ 287

EKLER

BİRİNCİ EK:
Seffâh'ın Kûfe Mescidindeki Okuduğu Hutbe 293
İKİNCİ EK:
Davud b. Ali'nin Kûfe Camiindeki Konuşması 296
ÜÇÜNCÜ EK:
Mansûr'un, oğlu Mehdî'ye Vasiyyeti 299
DÖRDÜNCÜ EK:
Mervân b. Muhammed'in Öldürülmesi 301
BEŞİNCİ EK:
Babek el-Hürremî'nin Sonu 303
ALTINCI EK:
Afşin'in Yargılanması 307
YEDİNCİ EK:
Mansûr'un, Muhammed Nefsü'z-zekiyye'ye mektubu 312
SEKİZİNCİ EK:
Muhammed Nefsü'z-zekiyye'nin Mansûr'a Cevabı 313
DOKUZUNCU EK:
Mansûr'un Muhammed Nefsü'z-zekiyye'ye Cevabı 315
ONUNCU EK:
Bağdâdî'ye Göre Ehl-i Sünnet'in Sınıfları 320
ONBİRİNCİ EK:
Halife Emîn'in kendi Eliyle Yazılıp Kâ'be'ye Asılan
Ahidnâmenin Metni 323
ONİKİNCİ EK:
Me'mûn'un Hasan b. Sehl'in Kızı Buran'la Evlenmesi 326

İSLÂM TARİHİ (3/3)

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBASÎLERDE BİRİNCİ TÜRK NÜFUZU DÖNEMİ

GİRİŞ 333
Abbasîler'in İkinci Dönem Halifeleri 335

1. Mütevekkil Alellâh 337
2. Mustansır Billâh 342
3. Mustaîn Billâh 344
4. Mu'tez 347
5. Mühtedî 349
6. Mu'temid 352
7. Mu'tezid Billâh 360
8. Müktefî Billâh 363
9. Muktedir - Kahir 365

İKİNCİ BÖLÜM

EMİRU'L-ÜMERALAR DÖNEMİ

1. Emiru'l-Ümeralık Uygulamasının Ortaya Çıkışı 373
2. İbn Raik ve Beckem 375
3. Berîdîler ve Hamdanîler 379
4. Tüzün ve İbn Şirzâd 383

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABBASÎ HİLÂFETİNDE BÜVEYHİ NÜFUZU

IRAK BÜVEYHİ HÜKÜMDARLARI 389
1. MUİZZÜDDEVLE 399
2. İZZÜDDEVLE 402
3. AZUDUDDEVLE 405
4. SAMSAMÜDDEVLE 409
5. ŞEREFÜDDEVLE 411
6. BAHAÜDDEVLE 414
7. SULTANÜDDEVLE 420
8. MÜŞERRİFÜDDEVLE 421
9. CELÂLÜDDEVLE 423
10. İMADÜDDEVLE EBÛ KALİCÂR 427
11. MELİKÜR-RAHÎM 430

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZ DEVLETLER

GİRİŞ 433
1. SAFFARÎLER 435
A. Yâkub b. Leys es-Saffâr 435
B. Amr b. Leys es-Saffâr 438
2. SAMANÎLER 442
A. İsmail b. Ahmed 444
B. Ahmed b. İsmail 445
C. I. Nuh b. Nasr 449
D. Abdülmelik b. Nuh 450
E. Mansûr b. Nuh 451
F. II. Nuh b. Manûr 452
G. Samanîlerin Yıkılışı 454
3. GAZNELİLER 457
A. Sebuktekin 459
B. Gazneli Mahmut 462
C. Gazneli Mahmud'un Hindistan Seferleri 465
D. I. Mes'ûd 474
E. Mevdut 477
F. Abdurreşîd-Ferruhzad 480
4. FARİS BÜVEYHİLERİ 483
A. İmadüddevle 483
B. Azududdevle 485
C. Şerefüddevle - Samsamüddevle 486
D. Bahaüddevle - Sultanüddevle 488
E. Ebû Kalicâr 489
5. REY, HEMEDAN VE İSFAHAN BÜVEYHİLERİ 491
A. Rüknüddevle 491
B. Rüknüddevle'nin Oğulları 494

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DIŞ MÜNASEBETLER

1. MISIR'LA OLAN İLİŞKİLER

Müslüman Arapların dış siyasetinin temellerini, Rasûlüllah (s.a.v) atmıştır. Bilindiği gibi Peygamberimiz, Hicret'in 6. yılında, Bizans imparatoru Herakliyus'a, İran Kisra'sına, Habeşistan Necaşî'sine, Bizans'a bağlı Mısır'ın idarecisi Mukavkıs'a Yemame ve Gassanî emîrlerine elçiler gönderdi. Bu idarecilerden kimisi cevap vermede oldukça nazik davranırken, diğerleri Rasûlüllah'ın elçilerini küstahça reddetmişlerdi.

Allah Rasûlü, Rahmet-i Rahman'a kavuşmadan bir müddet önce, Suriye sınırlarında cihada göndermek için, Üsame b. Zeyd komutasında bir ordu hazırlamıştı; ne var ki, bu orduyu yola çıkarmadan kendisi vefat etti. Hz. Ebubekir, halife seçilince, Üsame'yi, Rasûlüllah'ın belirlediği bölgelerde savaş için gönderdi. Ridde savaşları biter-bitmez ise, Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde, Allah yolunda cihâd etmek üzere asker topladı. Onları, devrin iki süper devleti olmalarına rağmen, İran ve Bizans üzerine, aynı günlerde savaş için gönderdi. Bu uygulamalarla Müslümanlar, dış politikalarının esaslarını koydular. Daha sonraları, Emevîler devrinde, onların dikkatleri Bizans saldırılarına maruz kalan kuzey ve batı istikametine çevrildi. Bu arada birkaç kez İstanbul'u fethe teşebbüs ettiler. İdare Abbasîler'e geçince, başta Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs, Fransa, Bizans Devleti ve Hindistan olmak üzere, diğer ülkelerle olan ilişkiler arttı.

Hilâfet'in Emevîler'den Abbasîler'e geçmesinin sonuçlarından birisi de, Mısır'da Fustat şehrinin yerini tutacak yeni bir merkezin kurul-

masıdır: Burası, Asker şehridir. Şöyle ki: Salih b. Ali el-Abbasî, (Muharrem-132, Şaban-133,137, 137, H.) Fustat şehrinin askerine dar geldiğini görünce, kendisine yeni bir şehir kurdurmak üzere, yer olarak el-Hamrâ el-Kusvâ[1] diye bilinen, Fustat'taki eski mahallelerin yerini seçti.

Ebu Avn, Mısır valiliğinde Salih b. Ali'ye halef olunca, adamlarına şehrin kurulmasını emretti. Daha sonra Fazl b. Salih b. Ali el-Abbâsi (169/785) bu şehirde "Camiu'l-Asker" diye bilinen bir cami inşa ettirdi. Şehir zamanla genişledi ve Fustat'la birleşti.

Bölgede çoğunluğu teşkil eden yerli halk Kıptîler'in etkinlikleri yanında, Mısır'daki Arap askeri, Abbasîlerin I. döneminde, siyaset alanında önemli rol oynamıştır. Nitekim bu asker, Muhammed Nefsü'z-zekiyye'nin isyanında, onun davetini Mısır'da yayan oğlu Ali'yi desteklemiştir. Ancak Mansûr'un Mısır valisi, onun taraftarlarını kıskıvrak yakaladı. Onlara İbrahim b. Abdullah'ın vefat haberinin gelmesinden sonra da, bu isyan ateşi tamamen söndü[2].

Halife Mehdi devrinde (158-169J = 775-785) İbrahim b. Salih b. Ali'nin vâliliği döneminde, Mısır'da, Dıhye b. Mus'ab (b. Asbağ b. Abdülaziz b. Mervan) başkaldırdı ve Yukarı Mısır'ı ele geçirdi. Hatta Abbasîler'in buradaki nüfuzu, nerede ise silinme noktasına gelmişti. Halife Mehdi bu durumu öğrenince, valisine kızarak onu görevden aldı[3].

İbrahim b. Salih'in yerine Mısır'a vali tayin edilen Musa (b. Mus'ab b. Rebî) el-Has'amî 67-168/784-785), Dıhyetü'l-Emevî isyanına son vermek için harekete geçti. Ancak çok geçmeden kendisi öldü. Olaylar şöyle cereyan etmişti: Bu vali, vergileri toplamakta sert davranmış ve daha önce topraktan dönüm başına alınan vergi miktarını iki katına çıkarmıştı. Aynı zamanda bu vali rüşvetçilik yapmış, çarşı esnafına ve hayvanları üzerine yeni yeni vergiler koymuştu. Bu icraatını hoş karşılamayan ordu ve halk, ona düşman olmuşlardı. Ülkede anarşi baş göstermiş, ayaklanma Yukarı Mısır ve el-Havf bölgesinde şiddetini arttırmıştı. Bunun üzerine Musa Yukarı Mısır'daki isyancılarla savaşmak için

---

(1) Bu semtler, Emevîlerin son halifesi Mervan b. Muhammed'in Mısır'a gelişinden önce tahrip edilip çöle dönmüştü.

(2) Makrizî, Hitat, II, 338.

(3) Kindî, Kitabu'l-vülât, 124-126.

bir ordu gönderdi. Kendisi de başka bir orduyla el-Havî bölgesine yürümüştü. Fakat ordusu, ondan ayrılarak onu isyancıların eline teslim etti. Asiler onu öldürdüler[4].

Dihye'nin isyanı, bu valinin öldürülmesiyle son bulmadı. Yerine geçen Üsame b. Amr el-Meâfirî'nin valiliği esnasında da devam etti. Bu isyanın ateşi ancak, Halife Mehdi tarafından tayin edilen vali Fazl b. Salih (169/785) döneminde söndü. Fazl, Dihye'yi yenerek öldürdü ve cesedini ibret için astırdı. Ne var ki, başarısının semeresini toplayamadan aynı sene görevinden azledildi.

Abbasîlerin birinci dönemi Mısır valilerinden biri de, oraya üç kez tayin edilen Musa b. İsa'dır (171/787,175/791,179/795). Musa iyi idaresi ve adaletiyle meşhur olmuş, ahalinin sevgisini kazanmış, hatta kendisini hristiyanlara da sevdirmesini bilmişti. Çünkü o, Amr b. As camii'ni genişletme yanında, iki kadısı Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Lehia'nın yıkılan kiliselerin yeniden yapılmasının ülkenin imarından sayılacağı tavsiye ve telkinleriyle, önceki valinin yıktırdığı eski kiliselerin yapılmasına da izin vermişti.

Mısır'daki Arap ordusu, bölgede halifeye karşı girişilen isyanlar ve hanedan mensupları arasındaki rekabetlerde olduğu gibi, Emin'le kardeşi Mem'un arasında çıkan mücadelede de büyük rol oynamıştır. Hatta, katılmalarını hiç gerektirmeyen durumlarda bile, bütün isyanlara katılmak bu ordunun alışkanlığı haline gelmişti.

Mısır'daki Arap askerinin, Rasülullah (s.a.s.)'in vefatından sonra zuhur eden ve İslâm'ın sildiği Arap ırkçılığıyla alakası olmayan bu isyanların içine katılmasının gerçek sebebini bilemiyoruz. Bu askerin o sırada, Mısır'dan ziyade, kan bağı ile Hilafet merkezine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Mısır Milliyetçiliği henüz, Mısır'da yaşayanların tümünü içine almıyordu. Bununla beraber, Kindî'nin naklettiğine göre, Me'mun ve Emin arasındaki mücadele sırasında, Mısır'ın huzur ve sükûn içinde olması dikkat çeken bir hususdur[5]. O sırada Mısır'lılar, valileri Cabir b. Eş'as et-Taî ve idaresinden memnundular. Bu vali, halktan her kesimin sevgi ve takdirini kazanmıştı.

(4) Kindî, Age., 125. Makrizî Age., I, 308.
(5) Kindî, Age., 146.

Emin ve Me'mun arasındaki çekişme, Emin'in, kardeşi Me'mun'u veliahtlikten azlederek, hutbelerden ismini çıkarması ve onun yerine oğlu Musa'yı veliaht tayin etmesiyle başlamıştı. Emin'in, bu tasarrufuyla babası Harun Reşid'in yazdırıp Kâbe'ye astırmış olduğu ahitname şartlarına uymaması sebebiyle, Mısır ve diğer vilayetlerde halk galeyana gelerek Emin'i azletmeye niyetlendi. Onun bu uygulaması, halkın aleyhine dönmesine yeter bir sebep oldu. Halkın, Emin'in aleyhine dönmesini fırsat bilenlerden Seriy b. Hakem, Mısır'da şahsî menfaat sağlamak ve şöhretini yaymak için ortaya atıldı. Bu şahıs, Harun Reşit zamanında Mısır'a geldiği günlerden beri itibar görmemiş, bir kenara itilmişti. Dolayısıyla bu mücadeleyi fırsat bilerek, halkı Me'mûn'u desteklemeye ve ona biata çağırdı. Kendisine katılanların azlığına rağmen, bu daveti yaymaya bütün hızıyla devam etti. Nihayet Me'mun Mısır ileri gelenlerinden, ona uymalarını isteyince, onlar gizlice Seriy'e biat ettiler. Bu arada Me'mun'un meşhur kumandanlarından Herseme b. A'yan'ın mektubu, Mısır'daki vekili Abbad b. Hayyan'a geldi. Mektubu mescidde askerin huzurunda okuyan Abbad, onları, Emin'i hal'etmeye davet etti. Askerin çoğunluğu Abbad'ın davetini kabul ederek, Emin'e itaati terkettiklerini ilan edip onun valisini Fustat'tan sürdüler (Cemaziyelahir 166 H.) Me'mun adına Abbad'a biat ettiler. Me'mun da, O'nun Mısır valiliğini onayladı.

Emin, Mısır'da kendisinin halifelikten azline karar verildiğini ve valisinin sürgün edildiğini öğrenince el-Havf'ta oturan Kays kabilesinin reisi Rebia b. Kays'a, kendisini Mısır valiliğine tayin ettiğini bildiren bir mektup gönderdi. Orada oturan Yemen asıllı kabilelerden de Rebia'yı desteklemelerini istedi. Bunun üzerine onlar, Emin'e biat edip Me'mun'u tanımadıklarını ilan ettiler ve Fustat üzerine yürüdüler. Böylece bu iki grup arasında çeşitli çekişme ve savaşlar vukû buldu. Neticede mücadele, Me'mun taraftarlarının zaferi ile bitti.

Kays kabilesi ve taraftarları, Emin'in öldürülüp Me'mun'a biat edildiğini duyunca dağıldılar (Muharrem 198/Eylül 813)[6].

Mısır'daki bu çalkantılar, Me'mun devrinde, Abbasî Hilafetinden ayrılıp Mısır'da idareyi bizzat ele geçirmeye çalışan komutanların mü-

(6) Kindî, Age., 148-150.

cadelesine dönüştü. Birkaç hafta içinde, Emniyet teşkilatının beş kez el değiştirmiş olması bunun en güzel delilidir. Nitekim Halifenin gücü gün geçtikçe zayıflamış, bu kaos içinde ganimet kapanın elinde kalmıştır[7]. Savirus, muasır belgelere dayanarak şunları nakleder: İsyancılar Mısır'daki bu eylemlerini, Bağdat'ta durumun karışık olmasından da istifade ederek, uzun müddet sürdürdüler ve vergileri kendi adlarına topladılar. Bunlardan Abdülaziz el-Cerevî, Nil deltasının doğu kısmında, Şatnuf'tan Ferema'ya kadar olan bölgeyi; Seriy b. Hakem de, kıble istikametinde Asvan'a kadar olan bölgeyi ele geçirmişti. İskenderiyye ve kazalarını ve el-Buheyra gibi bölgeleri içine alan deltanın batısına da, bütünüyle, Lahm ve Cüzam kabileleri hakim olmuştu[8].

Me'mun onbir senedenberi devam eden bu karışıklıklara son vermek üzere, Suriye'de bulunan Abdullah b. Tahir'i görevlendirdi. Ki, bu isyanlar Mısır'ı hilafetten ayrılma noktasına getirmiş, her bölge bir komutan veya liderin hakimiyetinde kaldığı gibi, ülkede Halife'nin emirleri dinlenilmez, gönderdiği valilerin otoritesi tanınmaz ve Hilafet merkezine vergi gönderilmez hale gelmişti.

Abdullah b. Tahir, Fustat'ı ele geçirip kontrolü sağladı[9]. Emniyeti teminden sonra, ülkenin ıslahına başladı. Amr b. As camiini genişletti. Fakat valilik süresi bu işlerin tamamlanmasına yetmedi Irak'a döndü. O'nun dönüşüyle Mısır'daki isyanlar da eski halini aldı. Kıptîler, ayaklandı, Emin'i destekleyen Mısır araplarından bir grup baş kaldırdı. Bunun üzerine Me'mun komutanı Afşin'i oraya gönderdi, daha sonra da kendisi bizzat bu bölgeye gelerek asayişi yeniden sağladı..

Mu'tasım'ın 218/833 senesinde Hilafet görevine gelmesiyle devlet üzerindeki nüfuz ve otorite, Arap unsurundan Türk asıllı komutanların eline geçmişti. Mu'tasım'ın, Arapları devlet dairelerinden uzaklaştırması ve idarede sadece Türkler'e dayanması neticesinde, Mısır'daki Araplar yerli halk arasına karıştılar. Bu uygulama sonunda onlar, ziraatçilik ve benzer meslekler edinerek kırsal bölgelere dağılmışlardır. Arap valilerin yerlerine, Türk asıllı valilerin geçmesiyle arapların etkinlikleri sönmeye yüz tutmuştur. Anbese b. İshak (238-242/852-856) hariç, bun-

(7) Kâşif Seyyide İsmail, Mısır fi fecri'l-İslâm, 163-164.
(8) Kâşif Seyyide İsmail, Age., 165 (Siyeru'l-betarika, s. 428'den naklen).
(9) Kindî, Age., 180-182.

dan sonra hiçbir Arap Mısır valiliğine getirilmemiştir.

Me'mun zamanında ortaya atılmış "Kur'an'ın yaratılmış olması" fikrini kabul etmeyenlere yapılan işkenceler, Mısır'ın Hilafet merkezi ile olan ilişkilerini son derece etkilemiştir. Her ne kadar Me'mun, ölüm yılı olan 218/833 senesine kadar "Kur'ân mahlûktur" inancını benimsemeyen Mısır'lı kadılardan, fakihlerden ve muhaddislerden hiçbir kimseyi cezalandırmamışsa da, daha sonra yerine geçen kardeşi Mu'tasım (218-227/833-842), bu fikri kabulden kaçınanlara işkence ettirmiştir Mısır valisi Bedr b. Abdullah'a gönderdiği mektupta, halkı, "Kur'an'ın yaratılmış olması" inancını kabule zorlamasını, fukaha konusunda olduğu gibi, Mısır kadısı Harun b. Abdullah ez-Zührî'nin de sorguya çekmesini ve bunu kabul etmemesi halinde kadılıktan azletmesini, ayrıca bu görüşü ikrar etmeyen hiçbir kimseye fetva ve şahitlik hususunda izin vermemesini emretmişti.

Ancak Mısır, bu hususta Halife'ye karşı, Irak kadar direnmedi. Adı geçen kadı da, çoğu fıkıh alimlerinin yaptığı gibi, "Allah sözü Kur'ân'ın yaratılmış olması" fikrini kabul etti. Kendilerine yöneltilen bu hususu kabul etmeyen kimseler ise Mısır'dan kaçtılar[10].

Vâsık (227-232/842-847) Hilafet makamına geçince, Mısır kadısı Muhammed b. Ebi'l-Leys'e, "Kur'ân'ın yaratılmış olması" nı kabul hususunda halkın imtihandan geçirilmesini ve bunu kabule zorlanmasını emreden bir ferman gönderdi. Bunun üzerine kadı, bu inancı kabul ettirmek hususunda şiddete baş vurmuş, kendisine karşı gelen birçok kimseyi hapsettirmiş ve camilerde de şöyle yazılıp ilan edilmesini emretmiştir: "Allah'tan başka tanrı yoktur; ve O, yaratılmış Kur'ân'ın sahibidir." Yine O, Şafiî ve Malikî fakihlerin mescidlerde oturup vaaz etmelerini ve oralara yaklaşmalarını yasaklamıştır. O sırada Mısır'da sadece bu iki mezheb mensupları bulunuyordu. Mütevekkil, Hilafet'e geldiği zaman, Müslümanların bölünmesine sebep olan bu politikadan, vazgeçmiş yani Allah sözü "Kur'ân'ın yaratılmış olduğu" fikrini terketmiştir[11].

(10) Kindî, Age., 145 v.d.
(11) Makrizî, Hıtat, I, 312.

2. NÛBE İLE OLAN İLİŞKİLER

Hristiyan bir ülke olan Nûbe'nin Arap fatih ve muhacirlerin karşısına çıktığını ve hükümdarlarının müslümanlarla, ekonomik yönü ağır olan bir mütareke yaptığını, bu eserimizin birinci cildinde söylemiştik[12]. Ne var ki, Nûbe'liler bu anlaşmaya bağlı kalmadılar. Bu sebeple, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd, Hicrî 31 senesinde bu ülkeye savaş açtı. Neticede onları mağlûp ederek, sulh istemek zorunda bıraktı. İki taraf arasında dinî hoşgörü, iyi komşuluk ilişkileri ve karşılıklı mal alışverişine dayanan bir antlaşma metnini kaleme aldırdı. Anlaşma gereğince Mısır, Nûbe'ye tahıl, giyecek ve at satacak; Nûbe de buna karşılık, bazı hayvanlar ve müslümanların Cihadla meşgul olmalarını sağlamak için, Mısır'da çiftçilik yapacak köleler verecekti[13].

Hicrî I. asrın sonlarında, Kızıldeniz'in batı sahillerinde, Ayzap civarında yerleşip, Nûbe dolaylarında ve bilhassa Asvan'dan Dongola'ya kadar uzanan Nil ile Kızıldeniz arasındaki bölgeye yayılmış olan Bücce kabileleri, Ubeydullah b. Habhab'ın karşısına çıktılar. Ancak Ubeydullah bir mütareke ile işini bitirdi.

Böylece Araplar, Nûbe ve Bücceliler ile iktisadî muhtevalı anlaşmalar yoluyla ilişki kurmuşlardı. Taraflar arasında sosyal ve ekonomik münasebetler devam ediyordu. Sudan, Abbasî katliamından Nûbe veya Doğu Sudan'a kaçmış ve verimli topraklara sahip Cezire mıntıkasına yerleşmiş Emevî oğulları gibi, siyasî mültecilerin sığınağı olmakla tanınmıştır.

Müslüman arapların, Hicri ikinci (Miladî sekizinci) asırda, gerek Kızıldeniz gerekse özellikle Asvan'la ulaşımda Nil vadisi yoluyla, Büc-

(12) Bkz. I, 334.
(13) Makrizî, Age., I, 200.

cilelerle çok sağlam ilişkiler kurdukları görülmektedir. Nitekim onlar, ticaret maksadıyla bu ülkelere gidip geliyor. Mısır hacıları da Hicaz'a gitmek için aynı yolu kullanıyorlardı. Aynı zamanda Araplar, gerek araştırıcılar gerekse üreticiler olarak bu bölgelerdeki altın ve zümrüt gibi kıymetli madenlerin bulunduğu çöllere gidiyorlardı. Aynı şekilde, müslüman araplardan bir kısmının oralarda yerleştikleri ve ibadet için mescidler yaptıkları görülür. Bütün bunlar Müslüman Arapların, ilk önce Sudan'ın doğusunda yaşayan Bücce toplumuyla karışmasına zemin hazırlayan ve bölge halkının Araplaşmasına yardımcı olan faktörlerdir.

Ancak, Bücce kabileleri, Ubeydullah ile yaptıkları anlaşmayı bozdular. Asvan dolaylarına düzenledikleri baskınlarla bölgedeki müslümanları son derece huzursuz etmişlerdi. 216/831 yılında, onların durumları Abbasi halifesi Me'mun'a arzedildi. Onun emriyle girişilen askeri harekât, Bücceliler'in lideri Kennûn b. Abdulaziz'e dikte ettirilen bir antlaşma ile sonuçlandı. Arapların Doğu Sudan bölgesi ile olan ilişkilerinin boyutlarını gösteren bu muahadenin en önemli maddeleri şunlardır:

1 — Asvan'dan Bâdi' ve Dehlek arasında uzanan Bücce bölgesi halifenin mülkü sayılacak. Kennûn da Bücce'lilerin hükümdarı olacak. Bu şart Sudan'da bir bölgeyi halife'nin mülkü haline getiren ilk uygulamadır. O dönemde, bu bölgelerde, içişlerinde müstakil, bir anlaşma ile Halife'ye veya valilerinin birisine bağlı, sadece Araplar'ın oturduğu bölgeler de vardı.

2 — Bücce hükümdarı, öncekiler gibi, yıllık 100 deve veya 300 dinar vergi "bakt"[14] ödeyecek.

---

(14) Makrizî, "bakt" kelimesinin, Nûbeliler'den yıllık vergi olarak alınan esirler olduğunu belirtir (Hıtat, I, 199-200). Bu kelime Arapça ise, "bir miktar arazi, bir miktar mal veya Temimoğulları lehçesinde "bir grup ve bir parça anlamına gelir. Bu kelime, "bir toprak parçasını birkaç bölüme ayırmak" karşılığında kullanıldığı gibi, ağacı kesilirken düşen hurmalar için de kullanılmıştır. Buna göre manası, Nûbelilerden vergi olarak, değişik kalem malzemelerden alınan bir miktardır. Bu vergi, Asvan'a beş mil uzaklıkta bulunan Kasr köyünde alınırdı. Bu vergi ilk defa, Amr b. As'ın valiliği sırasında alınmıştır.

"Bakt" kelimesinin "Pakt = antlaşma" manasına kullanılmış olması da mümkündür. Makrizî iki tarafın vermekle yükümlü oldukları miktarları şöyle belirtir: Nûbeliler Müslümanlar'a, Beytülmal için 360, Mısır valisi için de 40 tane olmak üzere 420 baş koyun verecekler. Müslümanlar ise,

3 — Bücce hükümdarlığı İslâm'a saygı gösterecek, onu karalamayacak ve başka bir İslâm düşmanına da yardım etmeyecektir.

4 — Müslümanların ülkeye girişine, kara ve deniz ticareti için gidiş-gelişlerine engel olunmayacaktır.

5 — Müslümanların, ticaret veya ikamet için Bücce'de bulunmalarına izin verilecek, Hacc veya diğer maksatlarla ülkeden geçen müslümanlara da dokunulmayacaktır. Bu madde, müslüman Arapların, ticaret ve ikamet için veya hacc'a giderken sık-sık Doğu Sudan bölgesine gitmekte olduklarını gösterir. Bu durum, onların orada yerleşmeleri neticesini doğurmuştur.

6 — Bücceliler, Yukarı Mısır'a ticaret veya sadece geçmek için indiklerinde açıktan açığa silah taşımayacaklar ve bu halleriyle şehir ve köylere giremeyeceklerdir[15].

Bu anlaşma şartları gösteriyor ki, müslüman Araplar ticaret, yerleşmek ve Hacc için Hicaz'a geçmek gibi maksatlarla Doğu Sudan bölgesine sürekli gidip geliyorlardı. Yine bu anlaşma, Bücceliler in bir kısmının İslâmiyeti kabul ettiğini, ülkenin yerleşim merkezlerinin çoğunda camilerin varlığını ve Halifenin vergi memurlarının oralara gelip gittiğini gösterir. Bütün bunlardan Sudan'da İslâmiyet'i ilkönce kabul eden kesimin Doğu Sudan olduğu anlaşılmaktadır.

Müslümanlar'la Nûbeliler arasında yapılan bu anlaşma münasebetiyle Halife Mu'tasım ile Nûbe hükümdarları arasında bazı ilişkiler kuruldu. Nitekim Halife bu anlaşmayı yenilemek için elçiler gönderdi. Nûbe meliki de Mısır merkezini ziyaret etti. Büyük bir saygı ve görkemli bir törenle karşılandı ve ülkesine birçok hediyelerle döndü. Halife Mütevekkil devrinde (232-247/847-861) Bücce bu anlaşmayı bozdu; daha önce kararlaştırılmış olan vergiyi vermekten kaçındı ve altın ocaklarında çalışan işçi ve vazifelilere saldırdı. Yukarı Mısır'ın yüksek bölgelerine baskınlar yaptı. Asvan gibi bazı Mısır şehirlerini yağmaladılar. Bütün bunlar müslümanlar'la Nûbe'liler arasında savaş çıkmasına sebep oldu. Bu savaşları daha sonra anlatacağız[16].

1000 İrdep Nûbe krallığına, 300 İrdep de kralın elçilerine olmak üzere 1300 İrdep buğday, bir bu kadar arpa ve bunlara ilaveten iki at, 100 kat elbise, 4 top kubatî kumaşı ve diğer bazı giyim eşyaları verecekler (Hitat, I, 199-200).

(15) Makrizî, Age., I, 195-196.

(16) Bu konuda bkz. H.İ. Hasan, İntişarü'l-İslâm fi'l-karreti'l İfrikiyye. 141-144.

3. MAĞRİB ÜLKELERİYLE OLAN İLİŞKİLER

Kuzey Afrika'da, halen Tunus devletinin hudutları içinde yer alan Kayravan şehri Hicri 51 (670 M.) senesinde Ukbe b. Nafi tarafından Müslüman Araplar'ın harp işlerini yürütecekleri, korunmaya elverişli bir merkez edinmek gayesiyle kurulmuştu. Ukbe, Berberîleri İslâm'a çevirmede pek başarı gösteremedi. Daha sonra Hicrî 2. asırda, bu bölgeleri idare eden müslüman valiler, Berberîleri İslâm'a çevirme hususunda gayretlerini devam ettirdiler. Onları ordularına almaya ve bayraklarının altında toplamaya çalıştılar. Bu çalışmalarla onları İslâm'a çekmeyi başardılar.

Berberîler, Kuzey Afrika'da İslâm ordusunun çekirdeğini oluşturmuşlardı. Mağrib ülkelerinin fethi, bu orduyla Arap kökenliler yanında, Tarık b. Ziyad gibi, Berberî asıllı komutanlar idaresinde tamamlanmış oldu. Aynı ordu sayesinde, yarım asırdan daha az bir zamanda, Endülüs'ün fethi gerçekleştirildi.

Ne var ki, Araplar'la Berberîler arasındaki dostluk ilişkileri uzun sürmedi. Çünkü Berberîler, yaptıkları hizmetlerin karşılığını umdukları şekilde alamadıklarını gördüler. İslâm'a girmiş olmalarına rağmen Araplar, kendilerine eşit muamele yapmıyor, bilakis efendinin kölesine karşı olan tavrını taşıyorlardı. Bu tutumun neticesinde, Berberîler Haricilik mezhebine girdiler; çünkü bu mezhep onların eşitlik arzularına uygun geliyordu. Dolayısıyla Araplara karşı karışıklık ve isyanlar çıkarmaya başladılar. Nitekim Hicrî 130 yılı olaylarını tetkik ettiğimizde, bu ülkede, Emevî halifesinin nüfuzunun ne derece zayıf olduğu ortaya çıkar.

Bunun için Abbasîler devrinde de, Kuzey Afrika'nın fitne ve anarşiye sahne olmasına hayret etmiyoruz. Bu durum, bölgenin, hükümet merkezi Bağdat'tan uzaklığına, o dönemdeki Berberîler'in cehaletine, İslâm Kültürünü kabule hazır olmayışlarına ve Arap valilerden bazılarının koyduğu ağır vergilere bağlıdır.

Mağrib'in, Abbasî devletinin merkezi Bağdat'tan uzak oluşu hususuna gelince İdrisîlerin, 172/789 da Fas'ta devlet kurmalarına yardımcı olmuştur. Aynı şekilde, Ağlebîlerin 184/800'de Harun Reşid tarafından İbrahim b. Ağleb'e ikta olarak verilmiş olan Tunus'ta devlet kurmalarını kolaylaştırmıştır. Berberîlerin cehaleti ve İslâm kültürünü kabul etmeye olan kifayetsizliklerine gelince, bunun neticesinde gerek Berberîler ve gerekse İslâm fütühatından itibaren bölgeye gelmiş olan Araplar arasında, İslâm tam manasıyla yerleşmemiştir. Bu durum, Haricîliğin ve Şiiliğin Kuzey Afrika'da yayılmasının ve Berberîlerin zaman zaman Abbasilere karşı isyanlarının sebeplerini açıklar. Berberîlerin, Arap asıllı valilere karşı nefretleri ise, halka taşımayacakları vergileri yüklemelerine bağlıdır. Haricilik mezhebine mensup Berberîlerin Abbasîlere karşı isyanları, gerçekte din adına girişilen bir hareket değil, aksine, valilerin zulmü ve ağır vergiler sebebiyle hakim otoriteye karşı çıkıştır[17]. İbnu'l-Esîr şunu naklediyor: "Kuzey Afrika valisi Muhammed b. Eş'as'ın Mansur'a karşı isyan etmesini müteakip, Halife, bu ülkeye vali olarak Ağlebiler devletinin kurucusu, İbrahim b. Ağleb'in babası Ağleb b. Salim'i[18] tayin etti. 147/764 senesinde Ağleb Kayravan'a geldi. Kısa süre sonra Berberîler Arap komutanların öncülüğünde ona karşı isyan ettiler. Ağleb, Kayravan şehri girişinde öldürüldü (150/767). Kabri "şehid kabri" diye bilinir." Muir şöyle der: "Kuzey Afrika, Mansur devrinin büyük bir bölümünde, nerdeyse, Abbasî idaresinden çıkmıştır. Berberîler ve bölgede yerleşmiş olan Araplar, Haricîlik mezhebini benimseyerek, netice alamayan ordularını peş-peşe üzerlerine gönderen Abbasîlere itaati terkettiler. Mansur'un halifeliğinin son yıllarında, Kavrayan şehri, zaman zaman isyancıların, zaman zaman da Abbasîlerin eline geçmiştir."[19]

Ağleb'in öldürüldüğünü duyan Halife Mansur, onun yerine, Muhammed b. Ebû Sufra'nın kardeşi Kabîsa'nın çocuklarından Ömer b. Hafs'ı tayin etti. Ömer Hicret'in 151. yılı Safer ayı içinde, Ağleb'in vefatından sonra onun ordusu tarafından ele geçirilmiş olan Kayravan şeh-

(17) H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, 44 vd.

(18) İbnu'l-Esir, Ağleb b. Salim'in Ebu Müslim ile birlikte isyan ettiğini daha sonra Muhammed b. Eş'as'la beraber Kuzey Afrika'ya geldiğini kaydeder.(V, 236 vd.)

(19) *The Caliphate* 461.

rine geldi. Üç seneye yakın bir zaman bu bölgede güvenliği temin etti. Daha sonra Tubna şehrini kurmak için Zab bölgesine doğru yürüdü. İbaziyye, Sufriyye ve diğer mezheplere mensup Berberîler, Ömer b.Hafs'ın uzaklaşmasını fırsat bilerek, isyan edip Kayravan üzerine yürüdüler. Kuzey Afrika'nın tüm bölgeleri isyana katıldı. İsyancılar Tubna şehrine yürüyerek 12 koldan şehri kuşattılar. Ebû Kurre Sufrî 40 bin, Abdurrahman b. Rüstem 15 bin, Ebû Hatem kalabalık bir gruba, Asım es-Südrâni 16 bin ve Zenata kabilesinden Mes'ud el-İbâdi 10 bin kişilik ordulara komuta ediyorlardı. Bu beş komutanın yanında diğer yedi orduya kumanda edenler, birlikte şehri muhasara altına altına aldılar. Ömer b. Hafs, haricî muhasaracılardan bazılarının tavsiyesine uyarak, isyancılardan bir gruba para ve mal dağıtmak suretiyle Tubna şehrini kurtarmaya muvaffak oldu. Tubna kuşatmasını bırakan isyancılar, bu defa Kayravan üzerine yürüdüler. Ömer b. Hafs, Kayravan halkının zor durumda kaldığını görünce, buraya gelerek bir yolunu bulup şehre girdi. Halife Mansur, Ömer b. Hafs ordusunun başına gelenleri öğrenince, Yezid (b. Hatem b. Kabîsa b. Ebi Sufra'yı onun yardımına gönderdi. Yardım birlikleri Hicrî 154 senesinde bölgeye ulaştı. Haricî lider Ebu Hatem, sür'atle Yezid'in karşısına çıktıysa da Yezid onu mağlub etti ve Ebu Hatem 155 yılında Berberîlerden müteşekkil ordusuyla birlikte kılıçtan geçirildi. Mühelleb oğulları, "Ömer b. Hafs'ın intikamını alalım!" parolasıyla Haricîleri öldürmeğe başladılar. Haricîleri bir ay boyunca takibeden Yezid, onların çoğunu öldürdükten sonra Kayravan'a geçti.

Muir, şöyle der: "Mansur, diğer rakiplerden kurtulunca, Kuzey Afrika'nın tüm bölgelerinde uzun bir süre sükûnet ve emniyeti sağlayacak büyük bir orduyu oraya gönderebilecek bir güce ulaştı."[20] Kuzey Afrika'da tutuşan isyan ateşinin Abbâsileri son derece korkutmuş olduğundan şüphe yoktur. Nitekim sadece Ömer b. Hafs'ı öldürmüş olan Haricîlerin isyanını bastırmak için 375 çarpışma olmuştur." Abbasî devleti, bu hususta sürekli bir çaba harcamış, çok sayıda kurban vermiş ve büyük masraflar yapmıştır.

Kuzey Afrika'daki Berberî kabileleri, 178-181/794-797 yılları arasında yeni bir mücadeleye girerek Abbasî hakimiyetine karşı isyan etmişlerdir. Bu isyanlarda zafer kefesi, bazen isyancı kabilelerin lehine ba-

(20) Age., 461.

zen de, Abbasîler lehine ağır basmıştır. Bu esnada Harun Reşid, Herseme b. A'yan komutasında büyük bir ordu gönderdi. Hicretin 179. yılı Rebiulevvel ayında bölgeye gelen Herseme asi kabileleri sindirdi. Ancak Herseme, keskin görüşü ve tecrübesiyle Berberî düşmanlığının kökleştiğini ve Abbasîlerin bunlara karşı başarısız kalacağını anlamıştı; kumandanlıktan çekilmeye karar verip lüks ve refahın yaygın olduğu doğu bölgelerine dönmeye karar verdi. Kuzey Afrika'yı saran karışıklıkları görünce, Harun Reşid'e bir mektup gönderip kendisinin bu vazifeden affını istedi. Halife onun Irak'a dönmesini emretti. Bunun üzerine Hicrî 181 yılında Irak'a gitmek üzere, ikibuçuk sene idare ettiği Kuzey Afrika'dan yola çıktı.

Daha sonra Harun Reşid buranın valiliğine Mukatil b. Hakim el-Akki'yi atadı. Ancak Mukatil ülke halkına kötü davrandı. Berberî ve Arap isyanları tekrar baş gösterdi. Asiler Kayravan'a girdiler. Bunun üzerine, Zab'ın bazı bölgelerini idare eden İbrahim b. Ağleb büyük bir ordu topladı; neticede Harun Reşit'in valisini tekrar makamına geçirdi.(21)

Berberîlerin, Emevî ve Abbasîler'e karşı düşmanlık beslemeleri, daha sonra, bu bölgelere gelip yerleşen araplardan bir kısmının bunlara katılması ve her iki grubun Haricilik mezhebini benimsemeleri neticesinde bu beldelerde, ardı arkası kesilmeyen fitne ve isyanlar ortaya çıkmıştır. Bazı liderler, Abbasî devletinden ayrılmak ve bağımsızlıklarını elde etmek için çalışmışlar, neticede, arap ırkından liderlerin önderliğinde, bağımsız sayılabilecek, halkı Berberî olan bağımsız yerel hanedanlar kurulmuştur. Hariciliğin İbadiyye kolunun yardımıyla Abdurrahman b. Rüstem'in Tahert'te kurduğu Rüstemîler (160-296/776-908), Berberî Zenate kabilesine mensup Sufriyye haricilerin yardımıyla Benû Midrar'ın Sicilmase'de kurduğu Midrarîler (167-347/784-959), Sanhace kabilesinin kurduğu Telemsan Sultanlığı, Atlas Okyanusu sahilinde Tamesna'daki Burğuvata devleti; Tunus'ta İbrahim b. Ağleb'in kurduğu Ağlebîler devleti (184-296/800-909) ve İdris b. Abdullah b. Hasan tarafından kurulan İdrisîler devleti bunlardandır.

(21) İbnu'l-Esir, V, 241-242. VI, 50-55.

A. Ağlebiler Devleti (184/800-296/909)

(Tunus ve Civarı)

1. I. İbrahim	(184 — 196/800 — 811)
2. I. Abdullah	(196 — 201/811 — 816)
3. I. Ziyadetullah	(201 — 223/816 — 837)
4. Ebû Ikâl	(223 — 226/837 — 840)
5. I. Muhammed (Ebu'l — Abbas)	(226 — 242/840 — 856)
6. Ahmed	(242 — 249/856 — 863)
7. II. Ziyadetullah	(249 — 250/863 — 864)
8. II. Muhammed	(250 — 261/864 — 874)
9. II. İbrahim	(261 — 289/874 — 902)
10. II. Abdullah	(289 — 296/902 — 903)
11. III. Ziyadetullah	(290 — 296/903 — 909)

(FATIMİLER)

AĞLEBİLER'İN SOYKÜTÜĞÜ ŞEMASI
Ağleb b. Salim

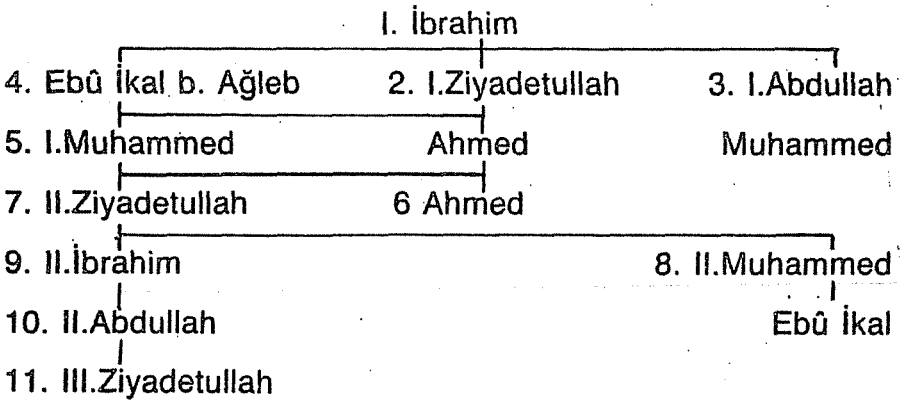

(22) Lane Poole, Muhammadan Dynasties, 37-38.

a. İbrahim b. Ağleb (184 — 196/800 — 811)

Ağlebîler devleti Tunus'ta, Harun Reşid tarafından Berberî ve diğer isyancı grupların isyanlarını bastırmak ve İdrisîler devletinin Abbasî devleti topraklarına saldırmalarını önlemek için takibedilen siyasetin neticesinde kurulmuştur. Daha öncekî bölümlerde anlatıldığı gibi Zab bölgesi ve civarını idare etmekte olan İbrahim, Halife Harun Reşid'e müracat ederek Abbasî devletine mali bakımdan büyük bir yük olan Kuzey Afrika'nın valiliği, ailesinde kalmak üzere kendisine verildiği takdirde, Mısır'ın her sene Kuzey Afrika harcamaları için göndermekte olduğu 100 bin dinarlık parayı almaktan vazgeçeceği gibi, her yıl Bağdat'a 40 bin dinar vergi ödeyeceğini bildirdi. Herseme b. A'yan da halifeye, İbrahim b. el-Ağleb'in yeterli ve kabiliyetli olduğu hususunda tavsiyelerde bulundu. Bunun üzerine Harun, İbrahim'i bu bölgeye vali tayin etti. (184/800).[23]

İbrahim b. Ağleb, cesur ve parlak zekâlı bir kişiydi. Fıkıh ve Hadis'de Mısır alimlerinin imamı olan hocası Leys b. Sa'd zekâsını hissetmiş ve onun için "Bu genç ileride önemli bir kişi olacaktır"[24]demişti. İmam Şafiî, bu Leys için "Leys, Malik'den daha alim bir zattır. Ancak talebeleri onun mezhebini güçlendirememişlerdir. Yani Iraklı alimlerin, Ebû Hanife'nin mezhebini yaydıkları gibi, yayamamışlardır." demiştir.[25] Leys'in dediği doğru çıkmıştır. Çünkü İfrikıyye'de idare İbrahim'in eline geçince iktidara tamamen hakim oldu ve 185/801 senesinde Kayravan'a üç mil mesafede Abbâsiye şehrini kurdurarak, ailesini, kölelerini ve güvendiği kişilerini oraya taşıdı[26]. Görüldüğüne göre kurduğu yeni şehire bu ismi vermesi, Abbasî halifelerine karşı dostluğunu ve Abbasî devletinin hakimiyetini tanıdığını göstermek içindi.

Ancak Mağrib ülkelerindeki isyanlar kısa sürede önceki haline döndü. Hicrî 186 (M.802) tarihinde İbrahim b. Ağleb'e karşı, Tunus'a yerleşen Araplardan Hamdîs ayaklandı. İbrahim ona karşı İmran b. Mah-

(23) İbnü'l-Esîr, VI, 56.
(24) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, I, 84.
(25) İbn Hallikân, I, 438.
(26) İbn İzâri, (Age., I, 84) bu şehre "el-Kasru'l-Kadîm", İbnü'l-Esîr ise (Age., VI, 5) "Abbâsiye" ismini vermişlerdir.

led komutasında büyük bir ordu gönderdi. İmran, Hamdîs ve ordusunu hezimete uğratıp onbinlerce kişiyi öldürdü ve Tunus'a girdi[27]

Afrika valisine bağlı olan Trablus'ta 189/809 yılında karışıklıklar yayıldı. İsyanlara, halkın valiye kızgınlığı ve bu bölgeye dördüncü defa tayin edilmiş valileri Süfyan b. Medâ'yı kovmaya karar vermeleri sebep olmuştu. Onu evinden çıkardılar, camiye hapsettiler ve yakınlarını orada öldürdüler. Valiliğinin üzerinden henüz yirmiyedi gün geçmeden onu Kayravan'a gitmeye mecbur bıraktılar. İbrahim b. Süfyan et-Temîmi'yi başlarına vali tayin ettiler. Fakat o, Araplar ile Ebnâ[28] arasında başgösteren anlaşmazlık sebebiyle işleri düzene koymaya muvaffak olamadı. Bu olaylar üzerine İbrahim b. Ağleb bir ordu gönderip ele başılarını Kayravan'a getirtti, ancak sonra affetti.

Ne var ki Trablus'ta fitne ve isyanlar yatıştırılamadı. İbnü'l-Esîr'in anlattığına göre, Ebu İsam, büyük bir ordu ile başkaldırdı. İbrahim b. Ağleb onları yenilgiye uğrattı. Önceleri Berberîler tarafından büyük sıkıntılara uğratılacak ve hatta şehirden çıkmak zorunda bırakılacak olan oğlu Abdullah'ı bu bölgeye vali tayin etti. Ancak Abdullah, dağıttığı hediye ve mallarla onları kendisine çekmeyi başardı ve Trablus şehrine girdi. Onun şehre girmesine rağmen babası, orada kalabileceğine emin değildi. Dolayısıyle Süfyan b. Medâ'yı beşinci defa olarak o bölgeye vali tayin etti. Bunun üzerine Hevvare kabilesi, yeni valiye karşı ayaklandı, Trablus şehrine girerek surları yıktılar. İbrahim b. Ağleb, oğlu Abdullah'ı onüçbin kişilik süvari birliğinin başında onların üzerine gönderdi. Berberîleri mağlup eden İbrahim, çoğunu öldürdü. Trablus'a girip şehrin surlarını yeniden yaptırdı. Fakat Abdülvahhâb b. Abdurrahman b. Rüstem Berberîleri etrafında topladı, onları Ağlebîlere karşı savaşa teşvik etti. Abdullah, babası İbrahim ölünceye kadar onlarla savaşa devam etti. Babasının ölümü üzerine Ağlebî idaresi kendi eline geçince bazı bölgeleri Abdülvahhâb'ın idaresine vermek şartıyla onunla anlaşmak zorunda kaldı[29]

(27) İbnü'l-Esîr, VI, 56; İbn İzâri, el-Beyanu'l-Muğrib, I, 84.
(28) Burada bu kelime ile Arap ve Berberî kanı taşıyan melezler kasdedilmiştir.
(29) İbnü'l-Esîr, VI, 69, 97-98.

İbrahim b. Ağleb, kendisine karşı harekete geçip ayaklanan Trablus ahalisinin kötülüğünden korktuğu gibi, Mağrib'deki İdrisîler cihetinden emin olmak için de onları ortadan kaldırmaya çalıştı. İdris b. İdris'in çok taraftar topladığı haberi kendisine ulaşınca, ona karşı çıkmayı istedi. Fakat etrafında bulunan yakınları "O seni bıraktığı sürece sen de ona dokunma" şeklinde tavsiyelerde bulunarak onu niyetinden çevirdiler. İdris de ona bir mektup göndererek şefkatli olmasını, kendisine karşı düşmanca davranıştan uzak durmasını ve taraftarlarının bölünmesine vesile olmaktan kaçınmasını istedi. Bu arada Rasülullah ile olan akrabalığını da dile getirdi. Bunun üzerine İbrahim onun üzerine gitmekten vazgeçti.

Hasan Hüsnü Abdülvahhâb, İbrahim b. Ağleb'in, valiliğinin merkezi olan Abbasiye şehrinde Şarlman'ın elçilerini karşıladığını kaydeder[30]. Burada, Onun itibarının çok arttığı, hatta Şarlman'ın Abbasî halifesine müracaat etmeden doğrudan onunla görüştüğü görülmektedir.

İbrahim b. Ağleb, İbn İzâri'nin tavsifine göre, fıkıhçı, edîb, şiir söyleyebilen, hitabeti yerinde, güçlü-kuvvetli ve ihtiyatlı bir kişiydi. Harp tekniklerini iyi biliyordu. Cesaretli, yürekli ve sözünü esirgemeyen bir zattı. Kuzey Afrika'yı ondan daha güzel davranışlı, daha iyi idareci, idare edilenlere şefkatli, sözüne sadık ve adalete riayet eden bir başkası idare etmemişti. Berberî kabileleri ona itaat etmiş, devrinde İfrikiye en rahat, en istikrarlı günlerini yaşamış ve işler yoluna girmişti.

b. I. Abdullah (196-201/811-816):

İbrahim b. Ağleb, kendisinden sonra yerine geçmek üzere oğlu Ebu'l-Abbas Abdullah'ı veliahd tayin etti. Yukarda geçtiği gibi, onun 196/811 senesinde vefatı sırasında oğlu Abdullah, İbn Rüstem'le Trablus'ta çarpışıyordu. Bu yüzden kardeşi Ziyâdetüllah duruma el koyarak, ailesi, adamları ve taraftarlarından Abdullah adına biat aldı. Du-

(30) Hulâsatü tarîhi Tunus, (Hicri 1344 baskısı), 59. Söylendiğine göre bu elçilerin geliş sebebi, Şarlman'ın, Kartaca'da bulunan Rifat adındaki keşişin Fransa'nın merkezi Aix La Chapele'e gönderilmesini istemesidir. İbrahim b. Ağleb'in bu talebi kabul ettiği belirtilir.

rumu ona bildirdi. Ancak Abdullah, İfrikiyye'ye kardeşi Ziyâdetullah'ın devlet işlerinin idaresini kendisine teslim ettiği yıl olan 197/812 tarihinde döndü. Halife Emin 197/812 senesinde öldürülüp yerine Me'mûn geçince o da Abdullah b. İbrahim'i İfrikiye valiliğinde bıraktı[31].

Abdullah, kendi ailesine karşı bile kötü davranan bir kişiydi. İbn İzâri şöyle der: "O, Trablus'tan dönünce kendisini kardeşi Ziyâdetullah karşıladı ve idareyi ona teslim etti. Fakat o, kardeşine kötü davrandı. Saraydaki adamlarına da onun aleyhine konuşmalarını emretti. Halbuki Ziyâdetullah ona saygı gösterir, büyüklüğüne hürmet eder, onun kötü davranışlarına karşı tavrını değiştirmezdi. Abdullah, vergi toplamada da aşırı gitti. O kadar ki, her 4200 m² lik araziden (feddân) yıllık on sekiz dinar vergi aldığı rivayet edilir. Halka karşı davranışları çok kerre kaba ve zalimceydi. Dindarların ve takva sahibi onların nasihatlarına kulak vermedi. Rivayet edilir ki, Hafs b. Humeyd, beraberindeki Cezireli salih kişilerden bir heyetle, İfrikiye'ye gelince onu ziyaret etti. Dînî konularda ve Müslümanların menfaatleri hususlarında öğüt vermeye çalıştılar. Abdullah, onlarla alay etti, o sırada el-Kasru'l-Kadim'de (Abbâsiye'de) bulunuyordu. Bu yüzden Kassârîn vadisine vardıklarında Hafs b. Humeyd onlara "Mahluktan ümitsizliğe düştük, fakat Yüce yaratan'dan asla ümitsiz olamayız. Yüce Mevlâ'ya yönelen müslümanlara olan zulmün sona ermesi için yalvarınız. Dua edilirse kabul olunur" dedi. Onlar abdest aldılar, geniş çorak bir arazide Hafs'ın imamlığında iki rekât namaz kıldılar. Abdullah'ın müslümanlar üzerindeki zulmünün son bulması ve onun elinden kurtulmaları için Yüce Allah'a yalvardılar. Rivayete göre, Abdullah'ın kulağının altında bir yara çıktı ve duadan altı gün sonra o yara sebebiyle vefat etti. Cenazesinin yıkanmasında hazır bulunanlar, elbisesi çıkarılınca güzelim cesedinin zenci bir köle vücuduna döndüğünü gördüler. Bu kararma onun yaptığ haksızlıktan dolayıdır. I. Abdullah beş sene iki ay idarede bulunduktan sonra 201/816 yılında öldü[32]

Birçok aşırılığı ihtiva eden ve kuvvetli ihtimalle hayalî olan bu hikâyeden anlaşılıyor ki, Abdullah'ın kötü kişiliği kendine karşı ev halkının dahi nefretini alevlendirmiştir. Tarihçiler de, hayatı ile ilgili hikâye-

(31) İbn İzârî, el-Beyânu'l-Muğrib, I, 83-86.

(32) İbn İzârî, Age., I, 887, İbnu'l-Esîr, VI, 121.

leri anlatmada onun kötü kişiliğini kaynak ittihaz etmişlerdir.

c. I. Ziyâdetullah (201-223/816-837)

I. Ziyâdetullah, Ağlebîler içinde idarede en fazla kalanlardan birisidir. Kardeşi Abdullah gibi zulüm ve baskıya meyilli olmasıyla tanınır. Devri, bir takım ayaklanmalar ve Akdeniz'deki Sardunya ve Sicilya adalarının fethiyle temayüz eder.

I. Ziyâdetullah devrinin ilk altı senesi rahat ve güven içinde geçti. Bundan sonra 207/822 senesinde İbn Sıkıllıye diye bilinen Ziyad b. Sehl ona karşı ayaklandı. Fakat o ve yandaşları mağlub oldu. Takib eden senede ise, Tunus'ta, Mansur b. Nusayr Tanbezî ayaklandı. Ziyâdetullah ona karşı Muhammed b. Hamza'nın komutasında bir ordu gönderdi. Mansur, bu orduyu hezimete uğrattı ve Ziyâdetullah'ın akrabalarından olan İsmail b. Salim (b. Sufyan b. Ikal) ve oğlu Muhammed'i öldürdü. Ziyâdetullah, olayı haber alınca veziri Ağleb (b. Abdullah b. Ağleb)'i büyük bir ordunun başına getirdi. Sonra bu orduyu yola koydu. Komutanı ve askerlerini, hezimete uğramaları ve Mansur'u ellerinden kaçırmaları durumunda öldürmekle tehdid etti. Fakat Ziyâdetullah'ın tehdidi, kötü neticeden korkarak Abbasiye'ye dönmemek için çalışacak olan ordunun hezimete uğramasına engel olamadı. Durum tersine döndü, bu ordu onu terk ederek isyancı Mansur'a katıldı ve Bacce, Satfüra ve Ürbüs gibi bir çok şehri istilâ etti.

İfrîkiyye'de durum karışmıştı, nerde ise zulmü ve kötü kişiliğiyle halkın nefretini kazanan Ziyâdetullah'ın idaresinden çıkacak duruma gelmişti. Nitekim tehlikesi daha da büyümüş olan Mansur, Kayravan üzerine yürüdü ve şehri muhasara etti. Ziyâdetullah, bir çok yerde onunla savaşmak zorunda kaldı. Neticede Mansur, Cemaziyelâhir 208/Eylül 824 senesinde hezimete uğrayıp kaçtı. Ziyâdetullah, Kayravan halkını cezalandırmak istedi ise de, ilim adamlarının ve din âlimlerinin nasihatları sonunda bu düşüncesinden vazgeçti. Fakat şehrin surlarını yıktırdı. Sonra biraderzadesi Muhammed'i Sebibe şehrine gönderdi, ancak Muhammed Mağlub oldu. Bu zafer, Mansur'un cesaretini artırdı o, Kayravan'ı tekrar muhasara etti. Otoritesi sarsılan ve durumu zayıflayan Ziyadetullah zorda kaldı. Hatta 209/824 senesinde elinde Kabis, Sahil, Nefzâve ve

Trablus'tan başka bir yer kalmadı[33]. Diğer taraftan Mansur Tanbezî, kendi adına para bastırdı.

Ağlebîler devletini, nerde ise yıkacak olan bu ayaklanmalar, ancak 211/826 yılında sona erdi. İsyanların bitmesi, Mansur Tanbezî ile, onun nüfuzunun artması ve hakimiyetine geçen bölgenin genişlemesinden korkan komutanı Amir b. Nâfi arasında çıkan anlaşmazlığa bağlıdır. Nitekim bu komutan, Mansur'u doğuya kaçmaya mecbur etti ve kısa süre sonra onu yakalayıp hapsetti. Muteakiben onu öldürerek hakim olduğu bölgeyi eline geçirdi. Ancak Mansur Tanbezî'nin taraftarları arasında baş gösteren anlaşmazlık, bu noktada kalmadı. Bilâkis Mansûr'un öldürülmesinden sonra daha da artarak 213/828 senesinde onu öldüren Amir b. Nâfi'nin ölümüne kadar devam etti. Bunun üzerine I. Ziyadetullah b. Ağleb, isyancılardan yana rahatlayabildi. Amir'in ölümünü öğrendiğinde rahatlama ve sevincini "Bugün savaş sona ermiştir", sözüyle ifade etmişti[34].

Sicilya'nın Fethi:

Sicilya adası, Halife Me'mun zamanında Ağlebî hükümdarı Ziyâdetullah b. İbrahim b. Ağleb tarafından 212/827 yılında fethedildi. Ancak Müslümanların bu adayı fethe teşebbüsleri, Muaviye b. Ebî Sufyan zamanına döner. Nitekim o dönemde İfrikiye valisi Muaviye b. Hudeyc tarafından gönderilen Abdullah b. Kays el-Fezârî bu adaya çıkmış, fakat Müslümanlar bu adada tutunamamışlardı. Nüveyrî şöyle der: Muhammed b. İdris, bu adayı Yezid b. Abdülmelik zamanında kuşattı ve çok miktarda ganimet elde etti. Sonra Hişam b. Abdülmelik devrinde Bişr b. Safvan el-Kelbî Hicri 109 yılında bu ada üzerine sefer düzenledi. Hl 122/M. 739 yılında ise Habîb b. Ebî Ubeyde aynı adaya taarruz etti ve adanın doğu sahilinde yer alan Sirakuza'yı ele geçirdi. Sonra ganimetlerle yüklü olarak Kuzey Afrika'ya döndü. Daha sonra ise Abdurrahman 130/747 yılında adaya çıktı, ancak müslümanlar oraya Ağlebîler zamanında yerleşebildiler[35].

(33) İbnu'l-Esîr, VI, 123.
(34) İbn İzârî, el-Beyanu'l-Muğrib, I, s. 94-95.
(35) Belâzuri, Futûhu'l-Buldan, s. 244.

Sicilya'nın fethini anlatan tarihçiler, adanın Ziyadetullah b. Ağleb devrindeki fethinin gerçek sebebi olarak şu hadiseyi zikrederler: Bizans İmparatoru II. Mihail, Sicilya adasına patrik Konstantin'i vâli olarak tayin etti. Bu vali, İfrikiyye sahilini yağmalamak için Euphemius komutasında bir donanma gönderdi. Sonra İmparator, bu komutanın oradan bir rahibeyi kaçırması haberini duyunca öfkelendi. Bunun üzerine Euphemius, Sicilya'nın doğu sahilinde bulunan Sirakuza'ya kaçtı. Orada adanın hakimine karşı ayaklandı. İmparatorun ordusuna ve donanmasına karşı koyacak gücü olmadığını anlayınca İfrikiyye emiri olan Ziyâdetullah b. İbrahim b. Ağleb'e sığındı. Ondan yardım istedi ve Sicilya adasının fethinin kolay olduğunu söyleyerek onu bu işe teşvik etti. Bunun üzerine Ziyâdetullah, Kayravan kadısı Esed b. Furat'ın komutasında yüz gemiden oluşan bir donanma ve ordu hazırladı.

Ziyâdetullah'ın ordusu Sicilya'ya varınca, bir tarafta Müslümanlar ile Euphemius diğer tarafta ada hükümdarı olmak üzere savaş başladı. Savaşlar, Bizanslıların hezimetiyle sona erdi. Bu savaşlarda bazı mağlubiyetlere uğramaları ve Esed b. Furat'ın 213/828 senesinde Sirakuza şehrinin muhasarası anında vefat etmesine rağmen başlarına Muhammed b. Ebu'l-Cevari'yi seçen müslümanlar, Mineo ve Girgente gibi bir çok kaleyi almaya muvaffak oldular. Euphemius ise Kasriyana (Castrogiovanni) şehrine giderek yönetimi ele geçirdi ve müslümanların aleyhine döndü. Bunun üzerine müslümanlar, ayaklanıp onu öldürdüler. Fakat müslümanlar, Endülüs'ten Bizans'a doğru giden donanma gelinceya kadar bu kaleleri almaya muvaffak olamadılar. Donanma komutanından yardım talep ettiler. Komutan onların isteğini müsbet karşıladı. Böylece Mineo şehrini elegeçirdiler. Fakat yine orayı boşaltmaya mecbur kaldılar. Aralarında vebâ hastalığı yayıldı. Neticede Endülüslü donanma komutanı ve bir çok müslüman asker öldü. Endülüslüler, ülkelerine geri döndüler (215/830) [36].

Müslümanların Palermo şehrini muhasaraları uzun sürdü. Bu muhasara Cemaziyelâhir 215/830 de başladı, şehrin 216/831'e fethedilmesiyle sona erdi. 219/834'da Kasriyana'ya gittiler; fakat orayı ele geçiremediler. Oraya tekrar tekrar seferler düzenliyorlar, sonra oradan ayrı-

(36) İbn İzâri, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 96-97.

lıp Taormina gibi şehirleri almaya ve Etna yanardağı etrafında ve diğer yerlerde bulunan bir takım kaleleri istilâ etmeye çalışıyorlardı. Bu durumu Ziyâdetullah b. Ağleb'in 223/837 yılında vefat etmesine kadar devam ettirdiler[37]. Müslümanlar, Ifrikıyye'den kendilerine yardımların ulaşmasına rağmen adayı bütünüyle elde edemediler. II. İbrahim, zamanında 264/877 yılında elde ettikleri en son kale Sirakuza oldu.

d. I. Muhammed (226-242/840-856)

I. Ziyâdetullah 223/837'de vefat edince yerine kardeşi Ebu İkal geçti. Ebu İkal, İbrahim b. Ağleb'in kendisinden sonra sıra ile emîr olan oğullarının üçüncüsüdür. Ebu İkal, diğer iki kardeşinden daha güzel huyluydu. O, memurlarına bol maaş ve hediyeler vererek onların halka muhtaç olmalarını önlerdi. Kayravân'a nebîz içkisinin gelmesini önledi, ticaretini ve içilmesini yasakladı. Onun zamanında Berberîlerden Züvağa, Miknâse ve Luvate kabilelerinin alevlendirdiği ayaklanma hariç, kayda değer herhangi bir olay meydana gelmemiştir. Ağlebîlerin komutanı İsa b. Rey'an el-Ezdî, Kastîliye ve Kafsa arasında vukû bulan şiddetli bir savaşta onları mağlup ederek bu isyanı bastırmıştı. Ebu İkal, iki sene dokuz ay ve birkaç gün emîrlikten sonra 226 senesi Rebîülahir ayında (Ocak 841) elli üç yaşında iken vefat etti. Yerine oğlu I. Muhammed geçti.

I. Muhammed (226-242/840-856) Ağlebîlerin en uzun süre emîrlik edenlerinden biridir Zamanında bir çok büyük olay meydana gelmiştir. En önemlisi kardeşi Ahmed'in iktidarı kendisinden gasben almasıdır. Olay şöyle olmuştu: Ahmed, mevalîlerden oluşan bir grupla bir yerde buluşmak üzere sözleşti. Belirlenen yere öğle vakti geldiler. Oradan Abbasiye şehrine gitmeye karar verdiler. Şehrin kale kapısını bekçisiz bulup içeri girdiler ve kapıyı kapattılar. Sonra diğer kapıları da kapattılar. Vezir Ebû Abdullah b. Ali b. Humeyd'e saldırdılar. Ahmet b. Ağleb'in emri üzerine boynu vuruldu. Bunun üzerine Muhammed b. Ağleb taraftarlarıyla kardeşi Ahmed'in adamları arasında savaş başladı. Ahmed taraftarları, Muhammed taraftarlarına şöyle diyorlardı: Bizimle niçin savaşıyorsunuz? Bizler Muhammed b. Ağleb'e itaat etmekte-

(37) İbnü'l-Esîr, VI, 124-125, 127.

yiz. Bizler, ancak sizleri fakir bırakan ve efendinizin mallarını alıp size vermeyen Ali b. Humeyd'in evladına karşı ayaklandık. Bizler hükümdarımıza isyan etmiş değiliz." Muhammed'in askeri bu sözleri işitince savaşmaktan vazgeçti. Muhammed, meydana gelen bu beklenmedik gelişmeleri görünce, halkı kabul ettiği salonda oturdu. Kardeşi Ahmed ve taraftarlarına yanına girmeleri için izin verdi; onlar silahlı olarak huzuruna girdiler. Bu sırada aralarında münakaşa cereyan ettiyse de, sonunda her biri diğerine karşı haksızlık yapmayacağı hususunda yemin etti ve anlaştılar. Emîr ünvanını kullanmamak kaydıyle işlerin yürütülmesi Ahmed b. Ağleb'e verildi.

Ahmed, dilediğini vazifeden uzaklaştırdı. Arzu ettiğine iş verdi. İstediğini cezalandırdı, arzu ettiğine hediyeler dağıttı. Vergileri topladı ve Nasr b. Hamza'yı kendisine vezir seçti. 23/846 senesinde Muhammed b. Ağleb, kardeşi Ahmed'e karşı verdiği mücadelede üstün geldi ve onu hapse attı. Mevalî ve amcasının oğullarından meydana gelen bir topluluk sayesinde, saltanatını geri aldı. Sonra şehre gidip kardeşi ile savaştı. Hapiste olanları serbest bırakıp kendi tarafına aldı. Kayravanlılara mal ve elbise dağıttı. Sonra kardeşi Ahmed'i doğuya sürdü[38]. Ahmed Irak'ta vefat etti[39].

Ahmed b. Ebî İkal Ağleb'in, babasının vefatından sonra hükümdar olan kardeşi Muhammed'e isyanının sebebi, veziri İbn Hümeyd ve onun nüfuzunu silmek değil, iktidarı kendi eline geçirmek arzusudur. Muhammed, ona karşı zafer kazanmasaydı, gasbettiği iktidar, bir seneden fazla (231-232/854-856) onun elinde kaldıktan sonra Muhammed'e asla dönmezdi.

Kardeşi Ahmed'in ona karşı ayaklanması henüz sona ermeden ertesi sene Zâb emîri Salim b. Galbun ayaklandı. Salim daha önce valilikten azledildiği için ona karşı gizli muhalefet ediyordu. Kavrayan üzerine yürüdü, I. Muhammed'le savaşa başladı. Ancak Salim mağlub oldu ve katledildi. 234/849 senesinde ise I. Muhammed'e çok zarar verdiren

(38) Irak'ta ölen Ahmed'in, Ahmed b. Ebî İkal el-Ağleb olduğu, I. Muhammed'in ölümünden sonra doğan oğlu Ahmed b. Muhammed olmadığı bilinmelidir.

(39) İbn İzâri, I, 101-102.

Ömer b. Süleym et-Tucibî ayaklandı. Muhammed onu öldürme imkânını ancak 236/850 senesinde bulabildi. Tunus şehrine girdi ve orasını et-Tucibî taraftarlarından aldı[40].

I. Muhammed, bu ayaklanmaları bastırdıktan sonra Sicilya'nın alınmasına yöneldi. Bunun için savaşa çok önem verdi ve Rumlara karşı savaş mertebesinde saydı. Fethi tamamlamak için Abbas b. Fazl el-Fezarî'yi görevlendirdi. O da 237/851 ve 238/852 seneleri arasında Castrogiovanni, Catania şehirlerini fethetti[41]. Anlaşılıyor ki, Müslümanlar bu şehirleri ele geçiriyorlar ancak çok geçmeden Rumların baskısı altında bu şehirleri terkediyorlardı. Binaenaleyh Müslümanların bu adadaki savaşları, söyledikleri gibi, kalıcı değil, geçici oluyordu.

I. Muhammed b. Ağleb, onbeş sene sekiz ay ve on iki gün iktidarda kaldıktan sonra 242/856 senesinde vefat etti. Yerine oğlu Ahmed (242-249/856-863) geçti.

Ağlebîler devleti, anlatıldığı gibi İbrahim b. Ağleb tarafından İfrikıyye'de kuruldu. İbrahim, Kayravan şehrini devleti için başkent yaptı. Bu devlet önce sadece ismen bir bağımsızlık elde etmişti. Fakat çok geçmeden bu devlet hemen hemen tam bağımsızlığını kazandı. Zira Abbasi halifesinin isminin hutbede anılması ve para üzerine nakşedilmesinden başka, Ağlebîler üzerinde bir etkisi kalmamıştı. Bu durum 296/909 yılında Ağlebî topraklarının Fatimîler tarafından istîla edilmesine kadar devam etti.

---

(40) İbnü'l-Esîr, VII, 15-16.

(41) Ebu'l-Fida şöyle demiştir: "Castrogiovanni şehri Sicilya'da kraliyet merkeziydi.
Müslümanlar adanin bir kısmını fethedince sıra stratejik durumu sebebiyle Castrogiovanni şehrine gelmişti. Burayı Abbas 237/851 senesinde fethetti. Orada hemen bir mescid yaptırıp minberini dikti ve hutbe okuyup Cuma namazını kıldırdı." Bkz. el-Muhtasar fî ahbari'l-beşer, II, 38.

B. İdrisîler Devleti

(MERAKEŞ)

(172-375/788-985)

Hükümdarlar:

1.	I. İdris	(172—177 / 788—793)
2.	II. İdris	(177—213 / 793—828)
3.	Muhammed b. İdris	(213—221 / 828—836)
4.	Ali b. Muhammed	(221—234 / 836—849)
5.	I. Yahya b. Muhammed	(234 / 849)
6.	II. Yahya b. Ali b. Muhammed	
7.	II. Ali b. Ömer b. II İdris	
8.	III. Yahya b. Kasım b. II. İdris.	
9.	IV. Yahya b. İdris b. Ömer	(292—310 / 904—922)
10.	Hasan b. Muhammed b. Kasım b. İdris	(310/922—312 /924)

(Miknase Berberîleri)[42]

a. I. İdris b. Abdullah (172-177/788-793):

Abbasî halifesi Hâdî zamanında, 169/786 yılında meydana gelen Fah vak'asının Hz. Ali evlâdı tarihinde derin tesiri vardır. Nitekim bu çarpışmalardan kurtulan Hz. Ali evlâdından iki kişi, daha sonra Abbasîler'in boğazına duran iki kemik mesabesinde onları rahatsız edecektir. Bunlardan biri Harun Reşid devrinde Deylem'de ayaklanan Yahya b. Abdullah (b. Hasan b. Hasan b. Ali), diğeri ise Mağrib-i Aksa ahalisini Abbasîler aleyhine döndürmeyi başaran kardeşi İdris b. Abdullah'dır.

İdrisîler devleti, Abbasîler tarafından Fah vak'asında hezimete uğratılan Hz. Ali evlâdından, azatlı kölesi Râşid ile birlikte Mağrib-i Aksa'ya giden İdris b Abdullah tarafından 172/788'de kuruldu. İslâmiyetin bu bölgenin dört bir tarafında yayılması hususunda gayret gösteren ilk müstakil devlet olan İdrisîlerin kurulmasında, Berberî Evrebe

(42) Lane-Poole. Muhammadan Dynasties 35.

kabilesinin büyük rolü oldu. Evrebe kabilesi İdris'e heyetler göndererek ona katıldılar. Böylece gücü ve kuvveti arttı, ülkesi genişledi. Hatta Kay revan'dan Atlas okyanusuna kadar Zenate ve diğer berberî kabilelerin meskun olduğu topraklar, onun ülkesi sınırları içine girdi.

Harun Reşîd, İdris tehlikesinin büyümesinden ve insanların onu sevmesinden korkmuştu. İdris'in İfrikiyye savaşına gitmeye karar verdiği haberini alınca ondan kurtulmak için tedbir aldı. Onu ortadan kaldıracak büyük bir ordu göndermeyi düşündü. Fakat yolun müşait olmaması ve uzaklığın doğuracağı sıkıntı sebebiyle bu düşüncesinden vazgeçti. Yahya Bermekî, Harun'a, İdris'i suikast ile ortadan kaldıracak, zekasıyla maruf bir şahsı göndermesini tavsiye etti. Bunun üzerine halife Reşîd, Süleyman b. Cerir'i bu maksatla gönderdi. Mehdî'nin azatlılarından olan bu zat "Şemmah" diye tanınırdı. Halife, İfrikiyye valisine verilmek üzere ona bir mektup verdi. Bu vali, kendi il sınırlarını geçerek İdris'le buluşmak için Mağrib-i Akşa'ya varması hususunda Süleyman'a yardımcı oldu. İdris'e gelen Süleyman, ona doktor olduğunu söyledi ve Ehl-i Beyte karşı muhabbet beslediğini göstermeye çalıştı. Bunun üzerine İdris ona ikramda bulunup yakın ilgi gösterdi. Sonra Şemmah, İdris'i öldürmek için fırsat kollamaya başladı. İdris'i güzel koku dolu bir şişeye zehir katarak veya İdris'in dişlerinden ve diş etlerinden şikayetçi olduğunu fırsat bilip zehirli bir misvak vererek ya da zehir kattığı üzümleri onu sunarak zehirlediği rivâyet edilmiştir. Şemmah, geliş gayesini gerçekleştirince Kuzey Afrika valisi İbrahim b. Ağleb'in yanına gelip yaptıklarını haber verdi. İdris'in öldüğü haberi daha sonra ona ulaştı. İbrahim b. Ağleb durumu bir mektup yazarak Harun Reşid'e bildirdi. Buna sevinen Reşid, Şemmah'ı Mısır posta teşkilatının başına getirdi[43].

II. İdris (177-213/793-828):

I. İdris'in Berberî asıllı Kenze isminde hamile bir carîyesi vardı. Devlet ricali İdris'in ölümü üzerine bu cariyenin doğum yapmasına kadar

(43) Taberi XI, 29.

beklediler. İki ay sonra erkek bir çocuk doğurunca, bu çocuğa İdris ismini koydular. İşte bu çocuk, İdrisîler devletinin gerçek kurucusu kabul edilen ve Fas şehrini kuran II. İdris'tir.

II.İdris onbir yaşına gelince 188 yılı Rebiulevvel ayı (Şubat 804) başlangıcında Velîle (Ulili) şehrinde Berberîler elini öperek ona biat ettiler. Sonra Mağrib'deki bütün kabileler biat ettiler. Onların başlıcaları Zenâte, Evrebe, Sanhâce ve Mesâmide kabileleridir. İdris, 192/807 yılında Fas şehrini kurmaya başladı. Takip eden senede şehrin yapımı tamamlanmış ve II. İdris burayı devletine merkez yapmıştı.

İdris, faaliyetini Sufriyye Haricileri ile muharebeye teksif etti ve onları hezimete uğratıp kendi adına para bastırdı.(44). İbnu'l-Esîr şöyle der: "İbrahim b. Ağleb, İdris ile savaşmak istedi. Ancak arkadaşları ona, o seninle uğraşmadığı sürece onu bırak, diyerek engel oldular. İdris de ona mektup yazarak Rasûlüllah (a.s.) ile olan akrabalıklarını dile getirdi. Bunun üzerine İbrahim fikrinden vazgeçti.(45).

II.İdris, Cemaziyelâhir 213/Ağustos 828 senesinde otuz altı yaşında vefat etti. Yerine oğlu Muhammed geçti. Muhammed zamanında, bu hanedanın emîrleri kendi içlerinde parçalanmışlardır. Nitekim İsa b. İdris, Âzmûr şehrinde ona karşı ayaklandı ve halkı kendi etrafında toplamaya başladı. Muhammed, kardeşi Tanca valisi Kasım'dan yardım istediyse de, Kasım yardımdan kaçındı. Bunun üzerine ikinci kardeşi Miknâse valisi Ömer'e bir mektup yazdı ve yardıma çağırdı. Ömer, Berberîlerden meydana gelen ordusunun başında, İsa ile savaştı, onu mağlup etti ve kardeşinin emrini yerine getirmeyi kabul ettirdi. Ona ayrıca kardeşi Kasım'a karşı savaşmasını emretti. İsâ,Kasım'la Tanca'nın civarında savaştı. Savaş sonucu onu hezimete uğratıp idaresi altındaki Tanca şehrine kadar uzanan sahil boyunu ele geçirdi.

Muhammed, kısa süre sonra Rebiulahir ayında ölünce yerine oğlu Ali b. Muhammed (221-234/848) geçti. Muhammed henüz dokuz yaşındaydı. Hz. Ali'nin lâkabı olan "Haydar" lâkabını taşıyordu. Tarih-

(44) Selâvi, I, s.72-74
(45) İbnu'l-Esîr, VI, 56.

çiler, İdrisîler devletinin Ali b. Muhammed zamanındaki durumu hakkında geniş bilgi vermemektedirler. Ondan sonra yerine kardeşi Yahyâ b. Muhammed geçti ki, İbn Haldûn onun şahsı ve zamanı hakkında şöyle demiştir: "İstikrarı sağladı, nüfûzunu artırdı. Güzel eserler bıraktı, zamanında Fas'ın imarı gelişti. Şehirde hamam ve oteller yapıldı, şehrin dışında da kenar mahalleler inşa edildi. Özellikle Mağribliler buraya taşındı"[46] Hicrî dördüncü asırda Fatımîler tarafından yıkılan İdrisîlerin son dönemleri hakkında daha sonra bilgi vereceğiz.

İdrisîler İslâm'ın Mağrib'in her tarafına yayılmasında büyük rol oynamıştır. İdrisîlerin, Rasûlüllah'ın soyuna mensup olmaları, düşman kabilelerin birleştirilmesinde ve Haricîler tarafından parçalanmak üzere oldukları sırada halkın desteğini kazanmalarında son derece etkili olmuştur. İlk defa olarak I. İdris, ova sahil bölgesi (Mağrib-i Aksâ) ile kırsal bölge arasında yani eski medenî bölge ve bedevî halkın yaşadığı bölgeyi birleştirmeye muvaffak olmuştur. Ayni şekilde İdrisîler, bu birlik sayesinde, ülkede İslâm'ın yayılmasının tamamlanması, yanlış inançların ortadan kaldırılması ve Mağrib bölgesindeki Yahudi ve Hıristiyan kalıntılarının yok edilmesi için mukaddes cihada yönelme imkânı bulabilmişlerdir. İdrisîlerin nüfuzu, Mağrib-i Aksâ'dan, Sudan ile Mağrib ülkelerini ayıran Büyük Sahra'ya ulaşmıştı[47].

(46) el-İber ve Divânü'l-mübtede' ve'l-haber, III.15.

(47) el-Cüznâî. Zehretü'l-Âs fî binâ-i medîneti Fas (Fas 1922), s.22.

C. Endülüs Emevî Devleti

(138-422/756-1031)

		Hicrî	Milâdi
1.	I. Abdurrahman (ed-Dahil)	138	756
2.	I. Hişam	172	788
3.	I. Hakem	180	796
4.	II. Abdurrahman (el-Evsat)	206	822
5.	I. Muhammed	238	852
6.	Münzir	273	886
7.	Abdullah	275	888
8.	III. Abdurrahman (en-Nasır-İlk halife)	300	912
9.	II. Hakem Mustansır	350	961
10.	II. Hişam Müeyyed	366	972
11.	II. Muhammed Müeyyed	399	1009
12.	Süleyman Müsta'în	400	1009
13.	II. Muhammed (İkinci defa)	400	1010
14.	Sülcyman (İkinci defa olarak)	403	1013
15.	Ali b. Hammûd[48]	407	1016
16.	IV. Abdurrahman	407	1018
17.	Kasım b. Hammûd	408	1018
18.	Yahya b. Ali	412	1021
19.	Kasım (ikinci defa olarak)	413	1022
20.	V. Abdurrahman Mustazhir	414	1023
21.	III. Muhammed Müstekfî	414	1024
22.	Yahya (İkinci defa olarak)	416	1025
23.	III. Hişam Mu'temid	418-422/	1027-1031

(Tavaif-i Mülük)[49]

(48) Hammûdiler ailesinden, Bkz. Lane-Poole, Muhammadan Dynasties, 23.
(49) Age., 21-23.

a. I. Abdurrahman ed-Dahil (138-172/756-788):

Şam'da Emevî devletinin yıkılmasından sonra onları yıkan Abbasîler, Endülüs'ü hakimiyetleri altında tutamadılar. Emevîlerin son yıllarında bu bölgede Yemenliler ile Mudarîler arasında anlaşmazlık başgöstermiş, Ebu'l Hattâr 125/743 senesinde idareyi eline geçirmişti. Ancak 127/745 yılında Mudarîlerden olan Sumeyl b. Hâtem ona karşı ayaklandı. Onu görevden alarak esir etti, kendilerinden birini Endülüs valiliğine getirdi. Fakat bu yeni vali, daha açık ifade ile bu ihtilâlci iki sene sonra vefat etmişti. Bunun üzerine, Yemenliler, Ebu'l-Hattâr'ın yeniden valiliğe getirilmesini istediler. Yine ihtilaf çıktı, birlik kurulamadı. Böylece Endülüs dört sene valisiz kaldı. Kargaşalık ve fitne iyice artınca Mudar kabilesinden Yusuf b. Abdurrahman (b. Habib b. Ebî Ubeyde) el-Fihrî'yı başa getirmek hususunda anlaştılar (129/747). İkinci seneye kadar istikrar devam etti. Anlaşma gereğince vali seçmek sırası Yemenli Araplar'a verilecek, kendilerinden birini başa geçireceklerdi. Ne var ki Sumeyl, duruma müdahale ederek onlardan çok kimseyi öldürdü. Bunun üzerine Yûsuf'a itaat etmek zorunda kaldılar, kimse karşı çıkamadı. Yusuf, Endülüs'ün idaresini Abdurrahman b. Muaviye b. Hişam'a mağlup oluncaya kadar elinde bulundurdu (139/765).

Emevî devleti yıkılıncaya kadar durum bu şekilde devam etti. Onları yıkan Abbasîler, Emevî oğullarının peşini bırakmadılar ve çeşitli işkencelerle onları kılıçtan geçirdiler. Abbasîlerin elinden kurtulan Emevî gençlerinden Abdurrahman b. Muaviye (b. Hişam b. Abdülmelik) Endülüs'e geçerek orada Endülüs Emevî devletini kurdu. Onun kurduğu bu devletin kültür ve medeniyeti, yeni Avrupa medeniyetinin kaynağı olmuştur.

Abdurrahman, Abbasîlerden kurtuluşu ve Endülüs'e kaçışını anlatarak şöyle demiştir: "Bize emân verilmişti, sonra bu emân bozuldu. Ebu Futrus nehri civarında yakınlarım öldürüldü. Bu üçüncü hadiseyi duyunca, insanlardan kaçarak evime döndüm. Kendimi ve çoluk çocuğumu kurtarmanın yollarını aradım. Korku içinde evden çıktık, Fırat kenarında ağaç ve ormanla kaplı bir köye geldik. Bu köyde bulunduğum günlerin birinde dört yaşındaki oğlum Süleyman önümde oynuyordu. Yanımdan biraz uzaklaşmıştı. Sonra evin kapısında ağlıyarak korkmuş bir şekilde içeri girdi. Çocuk bana yapışmak istiyor, bense onu tes-

kin etmeye çalışıyordum. Ne var acaba, diye dışarı çıktım. Bir de ne göreyim, köyü bir korku sarmış. Her yere siyah bayraklar asılmış küçük kardeşim bana "Canını kurtar, kaç!" diye sesleniyordu. Ah şu siyah bayraklar! Paramı alarak, kardeşimle beraber çıktım. Kız kardeşlerime de gittiğimiz yönü söyleyerek, azadlım Bedr'i bana ulaştırmalarını istedim. Süvariler köyü kuşattı, ancak izimi bulamadılar. Tanıdığım bir arkadaşımın evine gizlendim. Ondan bana binek hayvanı ve yol için gerekecek şeyler satın almasını istedim. Bu dostumun Abdullah ismindeki kölesi, bulunduğum yeri askerlerin kumandanına söylemiş. Kumandan süvarileriyle üzerimize geldi. Atlıların önünden yaya olarak kaçıp Fırat'ın kenarındaki bahçelere daldık. Süvarilerden önce nehrin kenarına ulaştık yüzerek karşıya geçmek için suya atladık. Onlar arkamızdan bize eman verileceğini söylüyorlardı. Geri dönmedim, yüzerek nehri geçtim. Ancak kardeşim, nehrin ortasına kadar gelebildi. Daha yüzemedi, eman vereceklerine inanarak geri döndü. Onu yakaladılar ve öldürdüler. Ben karşıdan onlara bakıyordum. Kardeşim henüz onüç yaşında idi. Onu da yitirmiş olmanın ağır yükünü omuzlayarak ilerledim. Ormana dalarak gizlendim, aramalarına son vermelerine kadar oradan çıkmadım. Daha sonra batıya gitmeye karar verdim, İfrikiye'ye ulaştım[50].

Abdurrahman, Endülüs'e gidinceye kadar yolda pek çok zorluklarla karşılaştı. Endülüs Valisi Yusuf'un babası olan Kuzey Afrika valisi Abdurrahman b. Habib el-Fihrî onu yakalamak için çok sıkı tedbirler aldı. Berberî kabilelerinden Miknase'ye sığınmak istedi; ancak onların kötülüklerine maruz kaldı. Sonra Berberî Zenata kabilesine sığındı, onlar kendisini iyi karşıladılar. Söylendiğine göre Nefzave kabilesinde bulunan dayılarının yanına gitmiş, onlar kendisine ikramda bulunmuşlardır. Abdurrahman buradan Endülüs'deki Emevîlerle mektuplaşarak, güzel vaadlerde bulunup kendi etrafında toplanmaya çağırdı. Bu hususta kölesi Bedir kendisine yardım ediyordu. Abdurrahman, kıtlık ve bölünmelerin sebep olduğu Endülüs'teki kötü durumu lehine kullandı. Mudar ve Yemen kabileleri arasında başarılı bir mücadele verdi. 138 senesi Rebiülevvel ayında (Ağustos 755) bu ülkeye girmeye muvaffak oldu. Bir süre sonra da Yemenli kabileleri tarafına çekmeyi başardı. Yusuf el-Fihrî ona karşı kin besliyordu. O şehir şehir Endülüs'ü elegeçirmeye devam etti.

(50) İbnü'l-Esîr,V, 198 vd.

Nihayet Kurtuba'ya girip vali Yusuf el-Fihrî'nin idaresine son verdi.[51].

Fakat Ebû Ca'fer Mansûr, Abdurrahman tehlikesini zihninden atamıyordu. Onu ortadan kaldırmak için uğraştı. İbnu'l-Esîr, 146/763 yılı olaylarını anlatırken şöyle der: Mansur'un komutanı Alâ b. Muğîs el-Yahsubî, İfrikiyye'den, Endülüs'e geçerek şehirlerinden birine vardı. Siyah giyinmişti; pek çok kimse etrafında toplandı. Abdurrahman ed-Dâhil ona karşı çıktı. İşbiliye yakınlarındaki savaşta Alâ ve taraftarları hezimete uğradı. Alâ ve yedi bin taraftarı öldürüldü. Abdurrahman, bazı tüccarlara, Alâ'nın ve meşhur adamlarının kafalarını Kayravan'a ve oradan Mekke'ye götürmelerini emretti. Mansur, o sırada Mekke'de bulunuyordu[52].

Şüphesiz ki, Endülüs'ün Abbasî devletinden ayrılması, onların gücünü sarsmıştır. Ebû Cafer Mansur, Endülüs'te Abbasî hakimiyetini sağlayamayanıca Abdurrahman'ın gönlünü kazanmak istedi ve ona elçiler gönderdi. Çok kere ona, onun güçlülüğüne ve canını zor kurtarıp kaçabilmişken o uzak ülkede böyle geniş devleti kurmaya sevkeden iradesine hayranlığını ifade ederdi.

Tarihçiler, Mansur'la yakınları arasında geçen şu konuşmayı kaydetmişlerdir. Mansur: "Kureyş'in doğanı kimdir, bilir misiniz?" diye sordu. Onlar: "Memleketi ıslah eden, çalkantı ve kargaşalıkları önleyen, ictimaî hastalıkları gideren ve kalabalık düşmanları helak eden Emîrülmü'minin'dir." dediler. "Bilemediniz," dedi. Bu defa: "Muâviye'dir," dediler. "O da değil," dedi. "Abdülmelik b. Mervan'dır," denilince "Hayır" karşılığını verdi. "O halde kimdir yâ Emîrel-mü'minin?" dediler. "O, denizi geçen, uçsuz çölleri aşan, tek başına yabancı bir ülkeye girip şehirler kuran, ordular teşkil eden, devlet dairelerini kuran, yıkılmış olan bir ülkeyi üstün cesareti ve başarılı siyaseti sayesinde yeniden te'sis eden Abdurrahman b. Muaviye'dir. Zira Muaviye, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın terbiye ettikleri bineğe binmiştir. Abdülmelik, daha önce alınmış bir bîat sayesinde iktidar oldu. Mü'minlerin emîri (kendisini kasdediyor) de taraftarlarının yardımıyle bu noktaya geldi. Abdur-

(51) Makkarî, Age., I, 155 vd.
(52) el-Kâmil fi't-tarih, V. 232.

rahman ise, iktidarını büyük azmi ve cesaretiyle yalnız başına elde etmiştir." cevabını verdi[53].

Mansûr, çok kere Abdurrahman'dan övgü ile söz eder , onu kendisine denk tutar ve şöyle derdi: "Son derece güçlü oluşumuza hayret etmeyiniz. Bütün işlerinde yalnız ve tuttuğunu koparan Kureyşli gencin durumunu düşünün. O, çoluk ve çocuğunu, bütün yakınlarını kaybetmişti. Kuvvetli azmi ve üstün gayretiyle bütün bunlardan sıyrıldı. Şeref ve üstünlüğünü te'sis etmek için, kendisini öldürücü tehlikelere attı. Çok uzak adalara yılmadan, konaklamadan gitti. Orada yiyecek de yoktu; orduları birbirine düşmüştü. O orduya el attı, siyasî başarısı sayesinde bir kısmını yanına alarak diğer grubları sindirdi. Halkının gönüllerini, idareciliği sayesinde kazandı. Böylece destekleyenler ona boyun eğdi, karşısında yer alanlar itaat etmek zorunda kaldı. Endülüs hükümdarlık koltuğuna oturdu. Düşmanlarını yendi, taraftarlarını korudu. Mülkünü ve çevresini düşmanlardan muhafaza etti. Hem seviliyor hem de kendisinden korkuluyordu. Kısacası övenini yalancı çıkarmayan bir gençti, yiğit bir kişiydi[54].

Bu siyaseti neticesinde birşey elde edemeyen Mansur, Abdurrahman'a karşı yardımını sağlamak için Frank kralına başvurdu. Bu sebeple ona sefirler gönderdi. Bu elçiler kralın sarayında birkaç sene kaldıktan sonra Fransız sefirleriyle beraber Mansur'un yanına döndüler. Fransız elçiler nefis şark hediyeleriyle uğurlandılar. Bu görüşmeler, Abdurrahman üzerinde ülkesine karşı bir Frank saldırısı korkusu uyandırmaktan başka bir netice vermedi[55]. Bu sebeple Abdurrahman, Abbasî halîfesine karşı düşmanlığını ortaya koymaya teşebbüs edemedi. Bunun için Mansur'un Abdurrahman'ı savaşla ortadan kaldırmaya muvaffak olamamakla birlikte siyasi bakımdan büyük ölçüde başarılı olduğunu ve kendisinden sonra oğullarının da takip edeceği politikanın esaslarını koyduğunu görmekteyiz.

Abbasî halifesi Mehdî devrinde, Endülüs Emevîleri hariç diğer devletler, son derece güçlü olan İslâm devletinden korkuyorlardı. Mehdî, babası Mansur'un önceden yaptığı gibi, Abdurrahman'a karşı düşmanlık besliyor ve onun devletini yıkmak istiyordu. Fakat yolun çok güç aşılır olu-

(53) İbn Abdi-Rabbih, el-Ikdü'l-Ferid, III, 201 vd.
(54) Makkarî, Nefhu't tîb, I, 157
(55) Muir, The Caliphate, 460-461.

şu, uzaklığı, Afrika sahrasında orduyu yorgun düşürme endişesi savaşa başvurmasını engelliyordu. Diğer taraftan Abdurrahman'ın gücü onu korkutuyordu. Zira Abdurrahman'ın, ülkesindeki iç karışıklıkları bastırdığı anda Şam bölgesini almak için Abbasî topraklarına hücuma karar verdiğini biliyordu. Bunun için her ikisi de, karşılıklı düşmanlık beslemekle yetindiler. Abbasî halifesi Mehdî, Kuzey Afrika valisi Abdurrahman b. Habib el-Fihrî'yi, Endülüs'e göndermişti. Bunun üzerine o, denizi geçerek Barşelûne'de bulunan Süleyman b. Yakzan'a Abbasî itaatına girmesi için bir mektup yazdı. Süleyman bu isteğini kabul etmedi. Buna kızan Abdurrahman el-Fihrî Berberîlerden oluşan kalabalık bir orduyla Barşelûne'yi istilâ etti. Fakat Süleyman, onu hezîmete uğrattı, ordusunu dağıttı. Kaçmalarını engellemek için de gemilerini yaktırdı. Ancak Mehdî'nin komutanı, Balensiye civarında tahkimat yaptı. Emevîlerin kalblerine korku düşürdü. Bundan dolayı Endülüs Emevî hükümdarı Abdurrahman, onun başını getirene bir dinar vereceğini vadetti. Bunun üzerine Berberîlerden biri onun peşine düştü, izini takip etti. Neticede buldu ve pusuya düşürerek öldürdü. Başını Endülüs Emîrine getirdi. Kısacası Mehdî'nin Endülüs'ü Abbasî hakimiyeti altına alma hususundaki siyaseti başarılı olamadı(56).

Abdurrahman, Kurtuba'ya yerleşti. Orada saray ve ulu camii yaptırdı. Endülüs minberlerinden Abbasîlere dua edilmesini kaldırdı, hutbelerde Abbasî halifelerinin isimlerinin okunmasını yasakladı. Doğuda yıkılan saltanatlarını ihya etti, kaybettikleri Hilafetin tezahürlerini ve eserlerini yeniledi. Abdurrahman, Mezâlim mahkemelerini bizzat kendisi idare eder, güçsüzleri kuvvetlilere karşı korurdu. İhtiyaç için kendisine gelmiş olanları sofrasına davet eder, onlarla beraber yemek yerdi(57).

I. Abdurrahman, kurduğu Endülüs Emevî devletine otuz üç sene dört ay hükmetti. 172/788 yılında vefat etti. Onbiri erkek dokuzu kız olmak üzere geriye yirmi çocuk bıraktı. Onun muâsırı olan Abbasî halifeleri, Mansûr, Mehdî, Hâdî ve Harûn Reşîd'dir.

---

(56) İbnü'l-Esîr, VI, s. 22 vd.
(57) Makkarî Nefhu't-tîb, I, 156-157.

b. I. Hişam- I. Hakem:

I. Abdurrahman'ın yerine oğlu Hişam (172-180/788-796) geçti. Annesi cariyedir. Babası sağlığında onu yerine hükümdar olmak üzere veliahd tayin etmiş, Maride şehri valiliğine getirmişti. Böylece onu iktidara hazırlamıştı. Onu ihtiyatlı buluyor ve ona güveniyordu.

Makkarî, I. Hişam'ı adaleti ve müslümanların işlerine önem vermesi bakımından Ömer b. Abdülaziz'e benzetir[58]. Nitekim zamanında büyük nüfuz sahibi olan fakihler onun yakınları arasına girmiş, devletin idaresinde büyük rol oynamışlardır. Bu fakihlerin en meşhuru, Berberî Mesâmide kabilesinden olan Yahya b. Yahya el-Leysî'dir. O ilim için doğuya gitmiş, İmam Malik b. Enes'den ilim tahsil edip ondan Muvatta' isimli kitabını rivayet etmiştir. Endülüs'de fıkıh ve hadis ilimlerinde en büyük âlim o idi[59].

Hişam, vali ve görevlilerin davranışlarını halktan sormak üzere, güvendiği bazı adamlarını çeşitli bölgelere gönderiyordu. Memurlarından her hangi birisinin, bir kimseye haksızlık yaptığı haberi kendine ulaştığında hemen onu azleder ve haksızlığa maruz kalana yardımcı olurdu. Aynı şekilde suç işlenmesine kavga ve boğuşmalara mani olmak için de gece bekçileri görevlendiriyordu. Ayrıca suç işleyenlere ödetilen cezalardan toplanan paraları, şiddetli yağmur ve soğuğa dahi aldırmadan ısrarla camiye gidip cemaate katılan muttakî kimselere taksim etmeyi uygun gördü. Hastaların ziyaretine gider, kuzeydeki hıristiyanlarla savaşıldığında orduya bizzat komuta ederdi. Halk ona "adaletli" ve "şefkatli kişi" (eş-Şefîk ve'l-âdil) lakabını vermişlerdi[60]

Hişam, muttakî, salih bir kişiydi. Zamanını, ülkesini refah ve hayra ulaştırmak için yaptığı çalışmalarla geçirdi. Kurtuba şehrini, muhteşem yapılarla ve düzenli yemyeşil bahçelerle süsledi. Ömer b. Abdülaziz'in Endülüs valisi Semh b. Malik el-Havlanî tarafından yaptırılmış olan köprüyü yeniledi. Hişam onun yapısını o kadar sağlamlaştırdı ki, yapıların sağlamlığı konusunda darbımesel olmuştu[61]. Babasının baş-

(58) Age, I, 160.
(59) Age, I, 332-334.
(60) Bak. Lane-Poole, 68.
(61) Makkarî, I, 160.

lattığı camiyi tamamlayıp ükenin diğer taraflarında da başka camiler yapırmıştı. Arapçanın yayılmasına çok gayret göstermiş; neticede Yahudi okullarında bile bu dilin okutulmasına başlanmıştı. Hişam'ın tevazuu, Kurtuba sokaklarını dolaşıp halkının arasına karışarak, cenazelere iştirak edecek dereceye ulaşmıştı. Mezâlim duruşmalarını da bizzat idare ederdi.(62).

Hişam, 180/796 yılında yedi sene dokuz ay (sekiz sene diyenler de vardır) hüküm sürdükten sonra vefat etti. Makkarî'nin de ifade ettiği gibi, o "hayrı seven, sal¹h bir kişiydi. Çok cihad yapmıştı."(63).

Hişam'dan sonra oğlu I. Hakem (180 -206/796- 822) başa geçti. O, babasından çok farklı kişiliğe sahipti. Onun siyaseti fakîhleri, yani İslâm hukuk âlimlerini devlet işlerine karışmaktan uzaklaştırmayı hedef alıyordu. Onların görevini, dinî şeâirin yerine getirilmesi ve kadılık işlerine indirdi. Bundan dolayı fakîhler ve din adamları, ona düşman olup aleyhinde konuşmaya başladılar ve halkı isyana teşvik ettiler. Hakem'in muhafız kıtalarını maaşlı kölelerden kurması, onların kinini arttırdı. Bunun üzerine onlar, yollarda anarşi ve karışıklık çıkardılar. İslâmı kabul eden İspanyollar (Müvelledûn), Kurtuba ve Tuleytula'da ayaklandılar. Başlarında Yahya b. Yahya el-Leysî ve fakîh Tâlut olmak üzere Kurtuba ayaklanmasını fakîhler idare ettiler. Hakem'i azledip ailesinden birine bîat ettiler. Kurtuba'nın batı varoşunda (rabaz) bulunuyorlardı. Hakem, onlarla çatıştı, onları mağlup etti. Bundan dolayı ona "Hakem er-Rabazî" lakabı verildi. I. Hakem, onların cami ve evlerini yıktırdı. İsyan eden halk Endülüs'ü terkederek bir kısmı Fas'a, bazıları İskenderiye'ye gidip oralara yerleştiler. Sonra İskenderiye'de ayaklandılar. Üzerlerine Me'mun tarafından Mısır valisi Abdullah b. Tahir gönderildi. Abdullah, onları Girit adasına sürdü. İspanyol asıllı bu Müslümanlar, Fransızlar oraya hakim oluncaya kadar bu adada kaldılar(64).

Makkarî, Hicare vadisi olayına sebep olan "yol kıssasını" hikâye ederek şöyle der: Şair Abbas, Hicare vadisine gelince bir kadının şöyle

---

(62) Dozy, Histoire des Musulmans d'Espagne, 242.
(63) Nefhu't-tib, I, 169
(64) Age., göst. yer.

dediğini işitti: "Ey Hakem! Sana yazıklar olsun, bizi ihmal ettin de, düşmanlar bize köpekler gibi saldırdılar. Bizi cariye yaptılar ve çocuklarımızı yetim bıraktılar." Şair Abbas, kadına maruz kaldığı haksızlığı sorunca kadın: "Sahradan ayrılıp sefer arkadaşlarıma katıldım. Düşman süvarileri bize saldırıp, erkeklerimizi öldürdüler, bizi esir ettiler." Abbas b. Nusayh, girişinde şöyle dediği kaidesinde bu olayı anlatır:

"Üzüntü ve hastalıktan Hicare vadisinde saklanarak hızlıca yürüdüm. Değişiklik görmeyen yıldızlar gözetliyorum. Ey Ebu'l-Âsî, onları ve geceleri onlarla birlikte yürüyen bineğimi sana doğru yola çıkardım. Bütün kadınlara yardım ulaştır. Çünkü sen yardım etmeye çok lâyıksın."

Abbas, Hakem'in huzuruna girince ona bu kasideyi okuyarak bölgede hakim olan korku ve sızlanmaları ve bu kadının yardım talebini anlattı. Bunun üzerine Hakem, cihat ilan etti ve üç gün sonra da şair Abbas'la birlikte Hicare vadisine doğru yola çıktı. Düşmanın bulunduğu yeri araştırdı, kalelerini fethetti. Düşman ülkesini tahrip edip ahaliden pek çoğunu öldürdü. Sonra Hicare vadisine döndü. Esirlerin toplanmasını ve başlarının kesilmesini emretti. Sonra kendisinden yardım isteyen kadının getirilmesi için haber gönderdi Kadın gelince Abbas'a şöyle dedi: "Ona sor, Hakem kendisine yardım etti mi?" Kadın şu cevabı verdi: Allah'a yemin ederim ki, gönüllere şifa verdi, düşmanı yendi. Yardım isteyenlere yardım etti. Allah onun yardımcısı olsun, onu başarıya ulaştırsın." Kadının bu sözleri hoşuna gitti ve yüzünde sevinç ve mutluluk ifadeleri belirdi, şu şiiri okudu:

"Ey Abbas, gördün mü, uzak olmasına rağmen yardım isteyen kadına yardım ettim. Zira muzaffer orduya komuta ediyorum. Emellerime nail oldum, yanmış yüreklere su serptim. Sıkıntıları giderdim, fakirleri zengin ettim."

Abbas, "Evet? Müslümanlara ettiğiniz hizmetten dolayı Allah hayırlı mükâfat versin" dedi ve elini öptü.

İki amcası, Hakem'e isyan ederek Tuleytula ve Balensiye'yi ele geçirdiler. Bunlardan biri, Şarlman'dan yardım istedi. Hakem onlarla savaşıp istila ettikleri yerleri geri aldı. Kuzeydeki Hıristiyan krallar, Müslümanlar arasında meydana gelen bu iç savaşları, Aragon eyaletine saldırmak için fırsat bildiler. Fakat Hakem onlarla da savaşarak onları püs-

kürttü. Aynı zamanda Endülüs'te Müslümanların en büyük kalesi olan Barşelûne valisi de isyan etti ve Şarlman'dan yardım istedi. Bunun üzerine Hakem ona karşı bir ordu göndererek, isyanını bastırdı ve şehri geri aldı.

İbn Haldun şöyle der: "Endülüs'te ilk defa maaşlı ordu teşkil eden ve muhimmat biriktiren, maiyetini artıran, kapısında süvariler ve köleler bulunduran Hakem'dir. Arapçayı iyi konuşamadıkları için bu kölelere dilsizler anlamına gelen "Hurs" ismi verildi. Bunların mevcûdu beşbine ulaşmıştı. Hakem devlet işleriyle bizzat kendisi ilgilenirdi. Halkındurumunu kontrol edip kendisine bilgi veren istihbaratçıları vardı. Yakınlarını İslâm hukukçuları, âlimler ve iyi insanlardan seçerdi.Endülüs'te saltanatı temellere oturtan O'dur"[66].

Frank Kralı Şarlman doğu'daki Abbasîler ile Endülüs'deki Emevîler arasında hüküm sürmekte olan ihtilaftan faydalanarak Abbasî ülkesinde nüfuz elde edebilmek için halife Mehdî'ye yaklaştı. Bununla Bizans İmparatorunun rekabetini tehdid etmek istiyordu. Şarlman, takip ettiği bu siyasetin meyvelerini toplamış ve Harun Reşid'in sempatisini kazanmıştı. Halifenin, Bizans İmparatoru ile olan ilişkilerinin tam tersine, Frank İmparatoru ile ilişkileri sevgi ve samimiyete dayanmakta idi. Şarlman, Harun Reşid'in sevgisini kazanmak, iki ülke arasındaki ticaretin gelişmesini sağlamak, Kudüs'ü ziyaret etmeyi ve doğu ilimlerini elde etmeyi kolaylaştırmak maksadıyla iki hıristiyan ve bir yahudiden oluşan üç kişilik bir heyet gönderdi. Diğer taraftan Harun Reşid de, Bizans İmparatoru ve Endülüs'teki Emevî hükümdarına karşı Şarlman ile anlaşmak istiyordu.

Ancak bu sefirler ve mektuplar, Kudüs'deki kilisenin anahtarlarının Şarlman'a gönderilmesi ve Harun Reşid ile aralarında hediyeleşmekten öteye kayda değer maddî bir fayda sağlamamıştır. Şarlman'ın, dinlerine göre hac vazifesini yerine getirmek üzere bu bölgeye topluluklar halinde gelen hıristiyanların himayecisi durumuna gelmesine şaşmamak lazımdır. Harun Reşid, bu meseleye gerekli önemi vermemekle beraber, bu olay gelecekte bir takım tehlikeli sonuçlara sebep olmuştur. Çünkü bu anlaşma Fransa kralına Filistin'deki kutsal yerleri koruma hakkı ver-

(65) Age, I, 182.
66) el-İber, IV, 127

mişti.

Harun Reşid'in, Şarlman'a gönderdiği hediyeler arasında, Şarlman'ın imparatorluk merkezi Aix-la-Chapelle'de, Fransa halkını hayrete düşüren bir fil de vardı. Bu file "Ebu'l-Abbas" denirdi. Ayrıca Frankların sihirli alet zannettikleri bir çalar su saati ve doğunun nadir hediyeleri vardı.

C. II. Adurrahman el-Evsat (206-238/822-852):

I. Hakem iktidarda yirmiyedi sene kaldıktan sonra 206/822 senesinde vefat etti. Yerine oğlu II. Abdurrahman geçti. Abdurrahman 176/792 yılının şaban ayında Tuleytula'da doğmuştu. Babası, onun yetişmesi ve kültür sahibi olmasına büyük alâka gösterdi. Dinî ve felsefî ilimlerde iyi yetişti. Birinci Abdurrahman ed-Dahil ile üçüncü Abdurrahman en-Nasır arasında iktidara geldiği için orta manasına gelen "el-Evsat" ünvanını almıştır. Onun dönemi huzur ve sükunla geçmiş, devlet hazinesi para ve mallarla dolmuştur. Saraylar ve eğlence yerleri yaptırdı. Kurtuba'ya dağlardan sular getirdi. Köprüler yaptırdı. Kurtuba'nın caddelerini düzenledi ve Kurtuba Camisine ilâveler yaptı. Endülüs'ün birçok şehirlerinde Camiler inşa ettirip bunların yanlarında okul ve hastahaneler yaptırdı. Eski Roma devrinden kalma yolları tamir ettirdi. Aynı zamanda ilim, edebiyat ve felsefeyi teşvik etti. Neticede onun zamanında Endülüs'te her sahada ilim adamları yetişti.

II. Abdurrahman, iktidar işlerini sağlamlaştırınca kendisini ülkenin ıslahına verdi. Ülke o kadar kalkınıp gelişti ki, ilmî kalkınmada ve zenginlikte Abbasî devleti ile rekabet edecek duruma geldi. Abdurrahman el-Evsat'ın gayretiyle Abbasîlerin kazanmış olduğu İran ve Yunan kültürü Kurtuba'ya nakledildi. Abdurrahman, Endülüs hükümdarlarının sarayı en ihtişamlı olanıdır. Onun yakın adamları, Arapların üstün vasıflarını taşımakla temayüz etmiştir. Bu hususiaki şeref 206/822 yılında Irak'tan oraya gelmiş olan Ziryab'a aittir. Abdurrahman onu iyi karşılamış, aşırı derecede ikram ve ihsanda bulunmuş ve onu büyük bir eve yerleştirmiştir.

Abdurrahman ve ondan önceki Emevî emîrleri, Endülüs halkına dini görev ve ayinlerini yerine getirme hürriyeti verdiler. Çok kere hristiyanlar, müslümanlarla beraber omuz omuza savaşmışlar, en büyük idarî ve askerî makamlara tayin edilmişlerdir. Endülüs halkının faydalandığı dinî hürriyet ve hoşgörüye rağmen, bazı papazlar, Abdurrahman döneminin son yıllarında fitneyi körüklediler. Hristiyanları, Hz. Peygamber Efendimiz'e sövmeye teşvik ettiler. Dine küfretme, ölüm cezasını gerektiren bir suç olduğundan Abdurrahman, Peygamber'e söven pek çok papaz ve diğer kimselerin katlini emretmişti. Hristiyanlar arasında fedailik ruhunu tahrik eden ve Alvaro adındaki Kurtuba'lı zengin bir gençten destek gören Eulogios, Perfektus adındaki diğer bir keşiş ve bu ikisi dışında hamaset duygusuna sahip papaz ve rahipler, Flora gibi kadınlar, öldürülenler arasındaydı. Flora'nın babası müslüman, annesi hristiyandı[67].

Lane Poole, şöyle der: "Hristiyanlık, misyonerlerine sadece sevap kazandırmak için işkenceyi ve ölümü göze almak suretiyle hayatlarını tehlikeye atmayı, talim etmemiştir. Bununla beraber Endülüs'deki hristiyanlar, işkenceye maruz kalmadıkları gibi dinî hayatlarını yaşamada da hiçbir engelle karşılaşmadılar. Müslümanlar, ne Hristiyanlıktan habersiz ve ne de bu dinin esaslarını kendilerine öğretecek kişilere muhtaç değildi; Kitab-ı Mukaddes (İncil)'i, Endülüs Hristiyanlarından daha iyi biliyor ve tanıyordu. Onlar, Hz. İsa'nın ismini salatu selâmsız anmazlar. Hz. İsa'nın peygamberliği ve adının ancak hürmet ifadeleriyle anılabileceği, İslâmın açık prensiplerindendir"[68].

Hristiyan din adamları, bu hareketin gerçek bir sıkıntıya dönüşeceğinden korkarak, kongre yaptılar. Bu kongrede, Peygamber ve Kur'an'a açıktan sövmeyi yasaklayan bir karar alındı. Böylece durum sakinleşti. Hristiyanlar, Arap örf ve âdetlerini benimsedikleri gibi Arapça konuşuyor ve bu lisanla kitap yazıyor, şiir nazmediyorlardı. Bizzat Eulogios, protesto edip şöyle demiştir: "Hristiyanlar, kendi dillerini unuttular. O kadar ki, binde bir kişi bile Lâtince kelimeyi doğru yazamaz."

(67) Bu olaylarla ilgili bkz. Dozy, The Moslems in Spain, 278-281.
(68) Lane-Poole, 27

II. Abdurrahman zamanında, kuzeydeki diğer hristiyanlar gibi Leon Kralı Alfonso da, kuzeydeki müslüman bölgelere saldırdı. Bunun üzerine Abdurrahman bir ordu göndererek onları mağlup etti ve cizye vermeye mecbur bıraktı. II. Abdurrahman zamanında Endülüs müslüman devleti, son derece güçlendi. Hattâ Bizans İmparatoru onunla ilişkilerini geliştirmek için 222/836 yılında heyetler göndererek hediyeler yolladı ve onunla muahede yapmak istedi. Onu doğudaki babalarının mirası olan hilâfeti almaya teşvik etti. Bu sırada Abbasi devleti, Şarlman ile daha sonra da oğlu Louis ile ittifak antlaşması yapmışlardı. II. Abdurrahman'ın, ülkesi ile Fransa arasında bir tampon bölge sağlamak için Pirenelerin kuzeyinde bulunan Navar prensliği ile ittifak kurması siyasî kabiliyetini gösterir.

Abdurrahman el-Evsat, Lane-Poole'ün ifade ettiği gibi, "ince zevkli, yumuşak huylu ve iyi bir idareciydi[69]. Hükümdarlığı süresince dört kişinin etkisi altında kaldı: Bu dörtlü bir şarkıcı, bir fakîh, bir kadın ve bir siyahî köledir. Onlar arasında Abdurrahman üzerinde en nüfuzlusu fakih Yahya b. Yahya el-Leysî'dir[70]. Bu fakih, fukahayı Abdurrahman'ın babası Hakem'e karşı tahrik edip harekete geçirmişti. Fakat bugün o, yeni emir tarafından sözü reddedilmeyen ve onun üzerinde mutlak nüfuz sahibi bir kişi oldu. Hanımı Tarup ve kölesi Nasr'ın da devlet işleri üzerinde etkileri büyüktü. Kötüye giden devlet işlerine müdahale etmekten kaçınan şarkıcı Ziryab da, Abdurrahman üzerindeki nüfuzunu musikî ve güzel sanatları kalkındırma yolunda kullandı.

Taberî 210/815 yılı olayları içinde şunları kaydeder: Abdullah b. Tâhir, Mısır'da meydana gelen çalkantıları kendileri için fırsat sayan İskenderiye'ye yerleşmiş Endülüslüleri Mısır'dan sürdü. Şöyle ki: Abdullah b. Tahir, Mısır'a girince bu Endülüslülere ve onlara katılanlara, şayet itaat etmezlerse kendilerine harb açacağını bildirdi. Onlar da itaat edeceklerini bildirip ondan, İslâm ülkesinden Bizans devleti sınırları içerisinde bazı yerlere göçetmeleri için izin vermesini istediler. Bu hususta izin verince onlar, Mısır'dan göç ederek Akdeniz'deki Girit adasına gi-

(69) Lane-Poole, 72.
(70) Dozy, The Moslems in Spain, p.260

dip oraya yerleştiler. Bunların nesilleri, günümüze kadar (Taberi'nin yaşadığı döneme) gelmiştir[71].

Endülüs'ü Abbasî topraklarına katmak fikri Abbasî halifelerini meşgul etmiştir. Hattâ Mu'tasım, Emevîlerin istilâ etmeleriyle Abbasî hakimiyetine girmeyen bu bölgeyi elde etmek için Mağrib-i Aksa üzerine yürümeye karar vermişti[72].

Endülüs Emevî Hükümdarı II. Abdurrahman, ilim, edebiyat ve sanatı destekleyen bir kişiydi. Kendini astroloji ve astronomi ilmine vermiş, etrafını bolca ikram ve yardım ettiği seçkin astronomi bilimcileri kuşatmıştı. Devrinin başlarında, Abbas b. Nusayh'ı, doğu İslâm dünyasının elinde bulunan kitapları kendisine getirmek üzere bu ülkeye göndermişti. Bu hükümdar, tıp ve klâsik felsefeye dair konuları araştırmaya ve incelemeye çok düşkündü.

Kuruluşundan itibaren Endülüs Emevî hükümdarları, Endülüs'te Şam Emevî devletini yeniden kurmak için gayret göstermişlerdir. Nitekim devletin kurucusu Abdurrahman ed-Dahil, devletinde ve toplumunda, Suriye Emevî devleti örf ve âdetlerini yerleştirmeye çalışmıştır. Bu gayesine ulaşmada Akdeniz'in doğusundaki eski Emevî devleti ile Akdeniz batısında kurulan yeni Emevî devleti arasında coğrafi benzerlik kendisine cesaret vermişti. Nitekim şairler de Endülüs'ün yüksek ovaları ile Dımeşk'in yeşil bahçeleri arasındaki bu benzerliği ifade etmişlerdir.

Ortadoğudan gelip Endülüs'e yerleşen müslümanlar, atalarının âdetlerini korudular. Sonra da âdetler, Endülüslülerin İslâm'ı kabul etmeleri ve kız alıp-vermek suretiyle Araplarla kaynaşmaları sebebiyle, yeni çevrenin kültürüyle karışmaya başladı. Emevî hilâfetini ihya etmek için gelen Arap topluluklarından Şamlılar grubu ve fetihte bulunanlar veya fethin hemen akabinde gelen Araplar (Beledi) grubu teşekkül etti. Bu iki grub, devletin aslî unsurunu oluşturdular.

Arap asıllı bu savaşçılar, kısa bir süre sonra İslâm'ı kabul eden yerli halkın ekip biçtiği bu geniş arazi üzerinde yerleşmişlerdi. Bu ordunun

(71) Taberî, X, 275.
(72) Suyûtî, Târîhu'l-hulefâ, s.223-224.

büyük kısmını, Suriyeli askerler oluşturuyordu. Bundan dolayı onlar, evlerine ve mahallelerine Suriye'de kullanılan isimleri verdiler. Meselâ, bize Tedmür sahasındaki Kasr-ı Rusâfe'yi hatırlatan Rusâfe mahallesini görmekteyiz.

I. Abdurrahman'ın oğlu I. Hişam devri, kayda değer hiçbir siyasî olayın meydana gelmediği bir sükûnet devridir. Bu refah ve rahatlık özellikle zamanı bolluk, refah ve kültürün parladığı devre kabul edilen II. Abdurrahman el-Evsat'ın devrinde ilmî kalkınmaya yardımcı olmuştur. Bu ilmî kalkınmada, Abbasîler idaresindeki doğu İslâm dünyasının etkisi büyük olmuştur.

Evet! Doğuda aynı çağda yaşayan Abbasîler, ellerinden kaçırdıkları bu zengin ülkeyi unutamadılar. O bölgeyi siyasî bakımdan etkileyemediler ama kültürel ve ekonomik açıdan müessir oldular. Nitekim Endülüs'teki hükümet şeklinin, büyük ölçüde Abbasîlerin Sasanilerden almış oldukları hükümet düzenine benzediğini görmekteyiz. Yine Endülüs Emevî hükümdarının sarayında Sasanî geleneğini taklid eden Abbasî saray protokollerinin hakim olduğunu görüyoruz. Nitekim bu hükümdar, Beytülmal, Divanu'l-hâtem ve Divanu't-tıraz müesseselerini de Abbasilerdeki benzerlerini örnek alarak düzenlemişti. Onun Abbasilerin dokumalarını örnek alarak atölyeler kurduğunu da görüyoruz. Bunlardan başka daha sonraki hükümdarların benimsediği ve bazı değişikliklere uğrayarak İspanyol karakterinden etkilenen Abbasî âdetlerini de zikretmek gerekir.

Levi Provençal, Endülüslü tarihçi Ahmed Râzî'nin yazma eserinden, yazarın I. Hakem ve II. Abdurrahman devrini anlatırken şöyle dediğini kaydeder: "Abdurrahman el-Evsat, zamanını, Kurtuba'nın imar edilmesine, güzelleştirilmesine, büyük vâdilerde doğan kuşu ile avlanmaya ve geriye kalan vaktini de edebiyat ve musikî toplantılarına ayırırdı. Bu durum onun, III. Abdurrahman'dan yaklaşık 1 asır önce Endülüs'te Emevî devlet düzenini kurduğunu kesin bir şekilde göstermektedir. II. Abdurrahman, Abbasîlerin hükümet sistemini öğrenmek üzere adamlar gönderirdi. Emevîler ile Beni Haşim arasında cahiliyye devrinden itibaren var olan ve İslâm'ın gelmesinden sonra da büyüyen ve çoğalan geleneksel düşmanlığa rağmen Abdurrahman el-Evsat, Abbasî devlet sistemini kabulde tereddüt etmezdi[73].

(73) L.Provençal, eş-Şarku'l-İslâmî, 19-19.

4. BİZANS'LA OLAN İLİŞKİLER

İslâm'ın zuhurundan itibaren müslümanlarla Bizanslılar arasında çıkan savaşların arkası kesilmedi. Nitekim müslüman araplar, üç defa İstanbul'un fethine teşebbüs etmişlerdi. Bu teşebbüslerin ilki Hz. Osman zamanında, ikincisi Muaviye b. Ebi Süfyan, üçüncüsü de Süleyman b. Abdülmelik devrinde yapılmıştı.

Emevî devletinin son zamanlarındaki iç savaşlar, devletin gücünü zayıflatmıştı. Bizans İmparatoru IV. Konstantin, bu iç çalkantıları, ülkesine komşu İslâm topraklarına saldırmak için uygun fırsat olarak bulmuştu.

İdare Abbasilerin eline geçince, Bizanslılarla Araplar arasındaki savaşın çehresi değişti. Bu devirden sonra aralarındaki savaşın gayesi, yıkmak tahrip etmek ve insan ve malları telef etmekten ibaret hale geldi. Bu, Bizanslılarla muharebelerini sadece İstanbul'u fethetme siyasetine dayandıran Emevîler zamanındaki duruma zıttır. Şüphe yok ki, bunun sebebi iki önemli noktaya dayanıyordu.

1. Suriye ve civarı halkının Abbasîlere karşı düşmanlık beslemeleri. Çünkü onlar, Emevîlere karşı olan dostluklarını devam ettiriyorlardı. Hatta Endülüs Emevî devletinin kurucusu I. Abdurrahman ed-Dahil, bu bölgeyi yeniden Emevî hakimiyetine almayı bile düşünmüştü. O, bu siyasetini gerçekleştirmek hususunda Şam halkının Emevîler'e olan bağlılığına güveniyordu.

2. Abbasîlerin daha önceki Emevî donanması ölçüsünde kuvvetli bir donanma sahibi olamayıp, Akdeniz'deki donanmayı ve deniz kuvvetlerini ihmal ederek sadece kara ordusunu kuvvetlendirmeye önem vermeleri.

Bizanslılar, Mansur zamanında Abbasi devleti topraklarına saldırmaya başladılar. Bu cümleden olarak IV Konstantin, 137/754-755 senesinde Şam bölgesinin bazı kısımlarında savaşıp Malatya'yı ele geçirdi ve kalelerini tahrip etti; ancak bir yıl sonra müslümanlar, şehri geri al-

maya muvaffak oldular. Kalelerini yaptırdılar ve kalabalık muhafız birlikleri yerleştirdiler. İbnu'l-Esîr 139/757 senesi olaylarını anlatırken şöyle diyor: "Emevî iktidarı sona erdiği takdirde Allah yolunda cihad etmeyi adayan iki kız kardeşi Ümmü İsâ ve Lebbabe, Salih b. Ali el-Abbasî'nin ordusunda savaşa katılmıştı."

Mansur'la Bizans İmparatoru arasında esir değişimi yapıldı. Mansûr, Kilikya bölgesi esirlerini ve diğer müslüman esirleri kurtardı. Bu bölgedeki merkezleri tamir ettirip sakinlerinin yeniden buraya dönmesini sağladı ve Cezire halkından asker getirterek muhafız olarak yerleştirdi. Söylendiğine göre 146/763-64 yılına kadar Rumlarla savaş yapılmamıştır[74]. Bunun sebebi Mansur'un bu süre zarfında Hz. Ali evladından Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'in isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmasıdır[75].

146/763 yılından itibaren, Bizans İmparatoru IV. Konstantin'in Abbasîlere yıllık vergi vermek şartıyla sulh istediği 155/772 yılına kadar zaman zaman savaşıldı. Taberî tarihinde, Mansur'un son yılları olan 156-157/772-775 seneleri arasında yaz savaşları yapıldığını okuyoruz.[76].

159/776 senesinde Halife Mehdî, Rumlarla savaşmak üzere büyük bir ordunun başına geçerek Baradan'a kadar geldi ve karargâhını burada kurdu. İleriye gönderdiği komutan Abbas b. Muhammed, Ankara'ya ulaştı[77]. 161/778 yılında ordu komutanlığına ordusunu Dabık'a kadar götüren Sümame b. Velid getirildi. Burada 80 bin kişilik Bizans ordusuyla karşılaşan Sümame, gücüne ve askerinin fazlalığına güvenerek onları küçümsedi. Önce Rumları Maraş yakınlarında mağlup edip şehri muhasara altına aldıysa da savaş talihi sonunda Rumların lehine döndü; Sümame askerinin büyük bir bölümünü kaybetti.

---

(74) Bizanslılarla, kışları çok soğuk geçen bölgelerde, yaz aylarında (es-sayfu) yapılan savaşlara "sâife" adı verilir. (Kamusu'l-Muhît). Bu kelimenin çoğulu "savâif"tir. Bizanslılarla kış aylarında yapılan savaşlara ise kış mevsimine (eş-şitâü) nisbetle "şevâtî" adı verilir.

(75) İbnü'l-Esîr, VI, 22.

(76) IX, 286.

(77) Age, IX, 326.

Bizanslılar bu zaferle güçlendiler. 162/779 senesinde Hades'e saldırdılar ve surlarını yıktılar. Bunun üzerine Mehdî Bizanslılara karşı başarı elde edemeden dönen Hasan b. Kahtabe'yi yaz aylarında Bizans savaşlarında görevlendirdi. 163/780 senesinde Bizanslılar, Abbasî devleti sınırlarına saldırıp Maraş'ı istilâ ederek yaktılar. Bunun üzerine Halife Mehdî, Hasan b. Kahtâbe komutasında bir ordu gönderdi. Fakat bu esnada Bizans ordusu ülkesine dönmüştü. Daha sonra Abbasî hudutlarına yeniden saldırıya geçtiler. Bu durumda, Bağdat'ta oğlu Musa Hadî'yi vekil olarak bırakan Halife Mehdî 150.000 kişiden oluşan ordunun başına bizzat geçerek Bizans üzerine yürüdü. Haleb'i harb işleri ile ilgili merkez olarak seçti. Oğlu Harun'u, Yahya b. Halid el-Bermekî, Abdülmelik b. Salih, İsa b. Musa ve Hasan b. Kahtabe gibi Abbasî devletinin meşhur komutan ve devlet adamlarından oluşan kişilerin de yer aldığı bir ordunun başına getirip Bizans topraklarına gönderdi. Oğlu Harun'u yolcu etmek için onunla Ceyhan'a kadar geldikten sonra, kendisi Mehdiyye ismiyle bilinen şehre gitti[78].

Harun, Bizans topraklarında ilerleyerek Samâlû kalesine kadar ulaştı, mancınıklar kurup şehri tahrip ederek ele geçirdi. Rumların esirlerini kurtarmak için harp tazminatı ödemeleri şartıyla andlaşma yapıldı[79].

Ancak Bizanslılar, andlaşma şartlarını bozdular. Önceden olduğu gibi Abbasî ülkesine karşı saldırıları yeniden başladı. Bu gelişmeler üzerine, Mehdî, azatlısı Rebî b. Yunus'u da yanına vererek oğlu Harun'u yaz savaşlarını idare etmek için Bizans üzerine gönderdi.

165/781-782 yılında Mehdî yeniden yaklaşık 100.000 kişilik ordusuyla Bizans üzerine yürüyerek Fırat nehrini geçti. Sonra oğlu Harun'u ordunun başına geçirdi. Harun komutasındaki bu ordu, İstanbul Boğazı Anadolu yakasına kadar ulaştı. Oğlu VI. Konstantin'in vasisi olan Kraliçe İrene'yi iki taksitte olmak üzere yıllık 90.000 dinar cizye vergisi ödemek, İslâm ordusunun ülkesine dönüşü esnasında yoldaki ihtiyaçlarını karşılamak için pazarlar kurmak, yanlarına kılavuzlar vermek ve

(78) Taberî, IX, 336, 342.
(79) İbnu'l-Esîr, VI, 22.

müslüman esirleri teslim etmek şartıyla sulh yapmaya mecbur etti. Bu sulhun süresi üç yıldı. Bu savaşların şiddeti, bazı tarihçileri, Bizanslıların asker kaybının ellidört bin, esirlerinin de beş bin olduğunu kabul noktasına götürmüştür(80).

Mehdî'nin kazanmış olduğu bu zaferlerin neticelerinden biri de, bazı mahalli hükümdarların kendisinden korkmasıdır. Nitekim Mehdî, onlara elçiler göndererek itaate çağırmış; bu davet üzerine onların ekserisi onun hakimiyetini kabul etmişlerdir. Kâbil, Taberistan, Sind, Toharistan, Fergana, Uşrusana, Sicistan, Türkistan, Tibet, Çin ve Hindistan melikleri, Mehdî'ye itaat eden hükümdarlardandır(81).

Kısacası Mehdî'nin halifeliği, Bizanslılarla yaptığı harplerin çokluğuyla temâyüz etmiştir. Bu harplerde zaferlerin çoğunlukla müslümanlar tarafında olması dikkatten kaçırılmamalıdır.

Harun Reşid hilâfete geçince, dikkat ve gayretini Bizans İmparatorluğu sınırlarındaki bölgelerde iç barışı sağlamaya, güvenlik ve savunma tedbirlerini kuvvetlendirmeye yöneltti. Daha sonra 181/797 yılında bizzat komuta ettiği büyük bir ordunun başında Anadolu içlerine yürüdü, yaptığı çarpışmaların çoğunda Bizanslılar'a karşı zafer kazanarak fetihlerini İstanbul'a ulaşıncaya kadar devam ettirdi.

Müslümanların Bizanslılara karşı kazanmış olduğu zaferler, kısa sürede İmparatoriçe İrene'yi, vergi ödemek karşılığında sulh istemek zorunda bıraktı. Ancak İrene'den sonra Bizans saltanat tahtına oturmuş olan Nikafor, hicrî 187 yılında Halife Harun Reşîd'e gönderdiği mektubunda sulhu bozduğunu bildiriyor ve halifeden İmparatoriçe İrene'nin ödemiş olduğu vergiyi geri istiyordu. Söz konusu mektubun metni şöyledir: "Rum İmparatoru Nikafor'dan, Arabların Meliki Harun'a! Benden önceki imparatoriçe, kendisini satranç tahtası üzerindeki piyon'a seni de daha kuvvetli olan kale'ye benzetmiş, sana haketmediğin vergileri ödemiştir. Bu durum, kadınların ahmaklığı ve zayıflığından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu mektubumu okuduğun zaman, ondan al-

(80) Finlay, History the Byzantine Empire, 104-107.
(81) Ya'kûbî, Tarih II, 429.

mış olduğun mal ve paraları geri gönder ve zorla ele geçirmiş olduğun şeyleri iâde ederek kendini koru; yoksa işimizi savaşla hallederiz!"

Bu mektubu okuyan Harûn Reşid, o derece öfkelendi ki, yanındaki devlet ricali korkularından yanından ayrıldılar, vezir ne diyeceğini bilemedi. Derhal kalem ve mürekkep getirmelerini emretti. Yazı malzemeleri getirilince, Nikafor'un mektubunun arkasına şu cevabı yazdı:

"Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla! Mü'minlerin Emîri Harûn'dan, Rumların köpeği Nikafor'a: Mektubunu okudum. Cevabına gelince, bunu işitmeyip, bizzat gözlerinle göreceksin. Selâm!" Harûn müteâkiben savaş hazırlıklarını yaparak Nikafor'la savaşmak için hareket etti, kalabalık ordularıyla Anadolu'yu yarıp geçerek onun üzerine yürüdü. Çarpışmalarını devam ettirdi, Nikafor ülkesinde zuhur eden iç karışıklıkları bastırıp karşısına çıkamadan Heraclea şehrini (Konya Ereğli'sini) ele geçirdi. Bu çarpışmalar, Bizans İmparatoru'nun yeniden vergi vermeye boyun eğerek sulhun akdedilmesi ve böylece onun gururunun kırılmasıyla sonuçlandı[82]. Şâirler, Bizans İmparatoru Nikafor'un yaptığı andlaşmanın şartlarını bozmasını ve Harûn Reşîd'in Bizanslılarla yaptığı savaşlarda gösterdiği üstün başarılarını şiirlerine konu edinmişler, bu hususta çok şiirler inşad etmişlerdir.

Ne varki Rumlar, çok geçmeden, yaptıkları anlaşmayı yeniden bozdular, ertesi yıl içerisinde Abbasî devleti topraklarına doğru gelmeye başladılar. Anadolu'nun güneyinde özellikle Tarsus ve Maraş dolaylarında müslümanları bozguna uğrattılar. Harûn Reşîd'in dahilî isyânları bastırmakla meşgul olması, Rumların bu saldırılarında başarı kazanmalarında yardımcı oldu. Ancak Harûn, mevcudu 135 bine ulaşan bir ordunun başında tekrar Bizans topraklarına yürüdü, onları mağlup ederek Heraclea, Tuvâna ve bu ikisi dışında bazı önemli Bizans şehirlerini ele geçirdi 10 bin civarında esir aldığı gibi imparatoru miktarı 20 bin dinar olan yıllık vergiye bağladı[83].

Taberî şöyle diyor: "Nikafor, Harûn Reşîd'in Zulkelâ, Samle ve Hısnu Sinân'ı tahrib etmemesini şart koştu. Harûn ise onun Heraclea'-

(82) Taberî, X, 92-93.
(83) Muir, The Caliphate, s.488.

yı tamir ettirmemesini ve 300 bin dinar vergi vermesini şart koştu"[84].

Harûn Reşîd'in, Bizanslılarla yaptığı muharebeler, sadece Anadolu topraklarına münhasır kalmadı; Akdeniz'de de devam etti. Hicrî 190 senesinde Abbasîler, Kıbrıs'a çıktılar ve bu savaşlarında ada halkından 16 bin esir aldılar. Adanın Piskoposu da bu esirler arasındaydı.

Halife Emin zamanında, onun, kardeşi Me'mun'la kendi arasında çıkan fitne ve isyanlarla meşgûliyeti sebebiyle, Bizansla savaş yapılmadı. Me'mûn zamanında ise Abbasîler'le Bizanslılar arasındaki mücadele, önceki şekline döndü. Nitekim Me'mun Anadolu'da İmparator Theophilos (829-842)'a karşı ayaklanmış olan Slâv asıllı Thomas'ı desteklemiş, mal ve asker göndererek yardım etmiş ve özellikle Bizans İmparatorluğu tacını ona giydirmek için gayret göstermiştir. Ancak, onun plânı kısa zamanda açığa çıkmış, isteği gerçekleşmemiştir.

Diğer taraftan Bizans İmparatoru da, Abbasî halifesine karşı aynı siyaseti takip etti. Bu yüzden Bizans toprakları, 201/817 yılında Me'mun'a karşı isyan etmiş olan İran asıllı Babek Hürremî ve taraftarlarının sığınağı haline geldi. Ki, bu Bâbek, 201/817 yılında başkaldırarak Harrân'ın kuzey-doğu dağlık bölgelerine sığınmış, 22 yıl Abbasî devletinden müstakil bir şekilde hüküm sürmüş ve bu müddet zarfında İbahiyye (herşeyi mübâh sayan) inancını yaymıştır. Ancak Bizans İmparatoru, neticede bu mücadeleden bıktı ve Me'mun'a sulh teklifinde bulundu. İmparator, halifeye gönderdiği mektubunda şöyle diyordu: "Şüphesiz anlaşmazlığa düşen iki kişinin haklarına razı olarak paylarına düşeni almak şartıyla anlaşmaları, kendilerine sadece zarar getiren bir durumun devamından daha hayırlıdır. Elde edeceğin bir başarı ve şansı başkalarına bırakmak sana yaraşmaz. Yapacağın işi, iyi bilirsin. Daha önce sana, aramızdaki savaşı kaldırarak dostluk kurmak, ticarî münasebetleri geliştirmek, esirleri değiştirmek, çevre ve yolların güvenliğini sağlamak için andlaşmaya çağıran bir mektup yazmıştım. Eğer sulhe razı olmazsan, sana içki arkadaşlığı yapacak ve gururunu okşayacak yaldız-

(84) X, 99.

lı sözler söyleyecek değilim. O takdirde sulh kapılarını kapatır, sana savaş açar, süvari ve piyadelerimle saldırırım. Savaş sorumluluğu sana ait olur; zira ben üzerime düşeni yaptım sulh için gerekli girişimlerde bulundum. Selâmlar...."

Ne varki, imparatorun mektubu, Me'mûn'un öfkesini kabartmaktan başka bir işe yaramadı. Çünkü bu mektubun şiddet ve yumuşaklığı birlikte taşıması yanında, Me'mûn İstanbul'u (Konstantiniyye) fethetmek arzusundaydı. Bunun için Me'mûn, Bizansla sulhu reddetti ve İmparator Theophilos'a cevap olarak şu mektubu yazdı:

"Beni mütareke ve sulhe çağıran mektubunu aldım. Bu mektubunda, savaşın kaldırılmasını, esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesini, ticarî ilişkilerin geliştirilmesini teklif ediyor; yer yer yumuşak ifadeler yer yer de tehdit edici sözler kullanıyorsun. Eğer dostluk görüşmeleri ve fikir alışverişinden fayda ummamış, neticesinin hayırlı olacağını düşünmemiş olsaydım, mektubuna cevap olarak cengâver ruhlu yiğit askerleri taşıyan atlar gönderirdim. Bu askerler, seni ve adamlarını analarınızın kucağından söker alır, kanınızı akıtmakla Allah'a yaklaşırlardı. Ki, onlar, Allah'ın rızasını kazanmak uğrunda, sizden görecekleri sıkıntı ve şiddete aldırmazlar. Sonra da onların yardımına yeni birlikler ve malzemeler gönderirdim. Sizin askeriniz, bizimkiler yüzünden duyduğu korku sebebiyle sulhu ne kadar arzuluyorsa, bizim askerimiz şehadet şerbetini içmeye daha çok arzuludur. Bizim askerimiz için iki mutlu son vardır: Birisi şanlı zafer, diğeri yüce şehitlik!.

Ne var ki ben, önce seni ve halkını güzel öğütle Allah'ın birliğine îmana ve yüce dinini kabule çağırmak istedim. Allah'ın emri üzerine yaptığım bu daveti reddedersen, zimmî statüsüne girip devletimizin tebeası olarak vergi vermeyi kabul et. Bunu da reddedersen fazla söze ve anlatıma ihtiyaç kalmaz. Zira bizi karşında görürsün. Selâm hak yola girenler üzerine olsun."(85)

218/227 yılında Me'mûn, Bizanslılarla savaşmak için hareket etti; lâkin ecel kendisini yakaladı ve Tarsus'da defnedildi. Mu'tasım devrinde (218-227/833-842) ise Abbasî devleti ile Bizans İmparatorluğu ara-

(85) Taberî, X, 283 vd.

sındaki ilişkiler, daha da kötüleşti. Ancak Mu'tasım, ileri görüşlü bir devlet başkanıydı, bütün gücünü ilk olarak Bâbek Hurremî fitnesine son vermek çabalarına teksif etmeyi uygun gördü. Diğer taraftan bu fırsatı değerlendiren Bizans İmparatoru, Zibtara (Azopetra) şehrini yağmaladı, şehri yaktı ve bu şehirdeki müslümanları esir aldı. İmparator, bu hareketinin ardında Bâbek'i kurtarmak maksadını güdüyordu. Theophilos bu sebeble 100 bin kişilik ordusuyla hareketine devam etti, çok sayıda müslüman kadınlarını da esir aldı ve eline düşen müslüman esirlere işkence yaptı; gözlerine mil çektirdi, burun ve kulaklarını kesti. Bu sırada Şam ve Cezire bölgeleri sınırları halkı, Bizans imparatoruna karşı koymaya çalıştılar.

İbnu'l-Esir'in kaydettiğine göre, Mu'tasım, Bizans imparatorunun İslâm ülkesinin bazı yerlerinde yaptıklarını öğrenince, hayret ve dehşete kapıldı. Bunları çok ağır felâket olarak kabul etti. Kendisine Rumlar elinde esir olan Haşimî soyundan bir kadının, "İmdat! Yetiş! Ey Mu'tasım!" dediği nakledilince, O, tahtında oturmuş olduğu halde "Geliyorum!" diye cevap verdi. Derhal ayağa kalkarak, köşkünden: "Savaşa gidiyoruz! Savaşa!" dedi. Mütcâkıben savaş için yola çıktı.(86)

Mu'tasım, o sırada Bâbek'i ortadan kaldırmış bulunuyordu, bu sayede kalabalık bir ordunun başında derhal Ankara üzerine yürüdü. Bizans İmparatorunu hezimete uğrattı ve Ankara'yı ele geçirdi. Müteakıben İmparator Theophilos'un büyüdüğü şehir olan Ammuriye (Amorium) şehrini tahrip etmeye karar verdi. Dicle'nin batı yakasında, başlarında Türk asıllı komutanlar Afşin, Eşnâs, Büyük Boğa, Arab komutanlar Uceyf b. Anbese ve Muhammed b. İbrahim gibi seçkin komutanlar bulunan askerinin ortasında ordugâh kurdu.

Tarihçilerden bazıları, Mu'tasım ordusunun mevcudunun 500 bine ulaştığını kabul etmişler, mübalâğayı sevmeyenlerden diğer bazıları da bu sayının 200 bin civarında olduğunu zikretmişlerdir. Mu'tasım, bu ordunun başında hareket etti. Anadolu içlerinde yürüyüşe devam ederek Ammûriye şehrine kadar ulaştı. Şehri muhasara altına aldı ve şehir halkının büyük bir bölümünü öldürdü. Hatta şehir halkında 30 bin ki-

(86) İbnu'l-Esîr, VI, 167.

şiyi katletmiş olduğu söylenmiştir. Şehirde tam dört gün müddetle yağma, baskın ve yangın çıkarmayı serbest bıraktı. Şehrin eşraf ve asilleri ise büyük miktarda para ve mal vererek canlarını kurtardılar.

Mu'tasım meşhur Ammûriye şehrinde, Bizanslılara karşı kazanmış olduğu (223/838) bu parlak zaferden sonra, -ki Mu'tasım burada Rumlar'a karşı gerçekten parlak ve kesin bir zafer kazandı - Samarra'ya döndüğünde, muhteşem bir törenle karşılandı. Bu tören, Ebu Temmam'ın, içinde müneccimlerle alay edip, Mu'tasım'ın başarı ve yiğitliğini övdüğü meşhur kasidesinde, canlı bir şekilde gözlerimizin önüne serilmektedir. Ebu Temmam bu kasidesinin ilk beytinde şöyle demektedir:

"Kılıcın verdiği haberler, kitabların verdiği haberlerden daha doğrudur. Kılıcın ağzı, ciddiyet ve şakayı kesinlikle birbirinden ayırır... Ey Ammuriye harbi! Her zaman yâdedilecek bal gibi bir hatıra bıraktın."

5. HİNDİSTAN'LA OLAN İLİŞKİLER

Müslümanların Hindistan üzerine akınları, çok erken olmuştur. Onlar bu ülke üzerine ilk akınlarını, Rasûlullah (s.a.)'ın vefatından 15 yıl sonra başlatmışlardır. Bu münasebetle, Hindistan üzerine akmaya başlayan müslüman seli, Milâdî 18. asra kadar devam etmiş, bazıları oraya yerleşmiş, İslâm medeniyetinin gelişmesinde zikre değer eseri olan hükûmetler kurmuşlardır.

Muaviye b. Ebî Süfyan zamanında, Mühelleb b. Ebî Sufra, hicrî 44 yılında Sind ülkesinde gazalarda bulundu ve fetihlerini Kâbil ile Multan arasında yer alan topraklara kadar ulaştırdı. Devamlı müslümanların bu bölgedeki fetihleri genişledi, Bûkan, Kîkan ve Deybul'u da içine aldı. Daha sonra fetihlerini devam ettiren Muhammed b. Kasım, Sind nehrine kadar ulaştı. Nehir bu sırada Mihrân nehri olarak tanınıyordu ki, Muhammed nehrin yanında fillere binmiş olarak harp eden Sind hükümdarı Dahir ile karşılaştı. İki ordu arasında cereyan eden şiddetli harb, Dahir'in öldürülmesi ve ordusunun hezimetiyle neticelendi.[87]

Abbasî devleti kurulduktan sonra ise Mansûr (136-158/754-775) Sind bölgesi valiliğine Hişam b. Amr et-Tağlibî'yi tayin etti. Hişam'ın valiliği esnasında sulhu bozmuş olan Keşmir bölgesi fethedildi. Hindûların ibadet yeri olan, hristiyanların kiliselerine ve Yahudilerin havralarına benzeyen Hindu mabedi yıkıldı. Yıkılan bu mabedin yerine mescid bina edildi. Hişam'ın valiliği döneminde bölgede sulh ve sükûn sağlam bir şekilde yerleşmiş, hissedilir derecede gelişme olmuştur.[88] Belâzürî şöyle diyor:

---

(87) Belâzurî, Fütûhu'l-buldân, 443-445.

(88) Age., 449-450.

"Multan mabedi, kendisine hediyeler takdim edilen, kendisi için adaklar adanan bir mâbeddi. Sind ahalisi orayı ziyaret eder, etrafını tavaf ederler, onun yanında saç ve sakallarını tıraş ederlerdi. Bu mabedde bulunan putun, Eyyûb (a.s.) olduğunu kabul ederlerdi."[89] Multan, Hindistan halkı hacıları için Pencap bölgesinde meşhur bir merkezdi. Bu konuda Yâkut da şöyle demektedir: "Burada Hinduların tazim ettiği bir put vardı. Bölgenin en ücra köşelerinden dahi buraya ziyarete gelinir, her yıl puta büyük miktarda para ve mal takdim edilirdi ki, bu para ve mallar puthane masraflarına ve bu mabedde itikafa çekilen kimselere harcanırdı. Multan şehri, adını bu puttan almıştır. Putun tüm vücuduna kırmızı sahtiyana benzeyen bir deri giydirilmişti. Bu yüzden gözleri dışında vücudunun hiçbir parçası görülmezdi. Görünen bu gözleri iki cevherdi. Başının üzerinde altın bir taç vardı. Put, kaidesi üzerine bağdaş kurmuş bir şekilde oturmuş, kollarını di[illegible]ini üzerine uzatmıştı. Araplar, Multan şehrine "Altın evinin kapısı" (ferecu beyti'z-zeheb) adını verdiler, çünkü burası İslâm'ın ilk dönemlerinde fethedildi. Bölgede kıtlık ve yokluk hüküm sürmekte iken, müslümanlar burada bol miktarda altın buldular ve rahatladılar.[90]

Mehdî'nin halifeliği döneminde (158-169/775-785) müslümanlar, 159/776 yılında Hindistan içlerinde savaştılar, Barbed şehrini muhasara ederek, muhasarada mancınık kullandılar, şehri savaşarak (anveten) fethettiler ve Buda heykelini ateşe verdiler. Ancak bu savaşlar, Abbasî ordusu için büyük bir musîbet oldu; zira onlar arasında ölüm yayılmış hattâ içlerinden binden fazlası ölmüş, fırtına Basra körfezinde gemilerini batırmış ve askerin büyük bir kısmı boğulmuştu. Müslümanların Sind ve Hindistan ülkesindeki fetihleri, Halife Me'mûn zamanında (198-218/813-833) genişlemeye devam etti, kardeşi Mu'tasım devrinde (218-227/833-842) de Kâbil, Keşmir ve Multan arasında yer alan bölgede İslâm yayıldı.

Belâzürî bu konuda şöyle der: "Keşmir, Multan ve Kâbil arasındaki bölgenin oldukça zeki bir hükümdarı vardı. Bu bölge halkı tapınak içine konulmuş bir puta taparlar ve o putun ebedî olduğunu kabul ederlerdi. Birgün hükümdarın oğlu hastalandı, bunun üzerine bu puthane

(89) Belâzürî, Fütûhu'l-Büldân, 445.
(90) Bkz. Yâkut, Mu'cemü'l-Büldân, Multan md.

görevlilerini çağırdı ve onlara şöyle dedi: **"Oğlumun hastalıktan kurtulması için puta dua ediniz."** Görevliler bir süre hükümdardan ayrıldılar, geri döndüklerinde: "Biz ona dua ettik, o da duamızı kabul etti, isteğimizi yapacak," dediler. Ancak çok geçmeden hükümdarın hasta oğlu öldü. Bunun üzerine hükümdar, öfkelenerek tapınağa saldırdı ve onu yıktı. Putu kırdı ve görevlilerini öldürdü. Sonra müslüman tacirlerden bir grubu huzuruna çağırarak onlardan tevhid inancının esaslarını dinledi. Neticede Allah'ın birliğini ikrar ederek müslüman oldu. Bu hadise, mü'minlerin Emîri Mu'tasım bi'llah (r.a.) zamanında vukua gelmişti."[91]

□

(91) Fütûhu'l-büldân, 451; İbnu'l-Esîr, VI, 17; Ayrıca bkz. H. İ. Hasan, Mecelletu külliyeti'l-âdâb (VII. cild, 1944) daki ve sahîfetu'l-câmiati'l- Mısrıyye Mayıs 1935)deki "İntişarul'l-İslâm fi'l-Hind. isimli makaleleri.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İDARİ MÜESSESELER

1. SİYASİ TEŞKİLÂT

A. Hilâfet:

Abbasîlerin birinci dönemi boyunca Abbasî devletinde uygulanmış olan siyasî sistemin temelini, halife Mansur atmıştır. Bu sistem, Şark'ta yayılmış ve Xerxes devrinden beri İranlılarca uygulanan sistemdir. Bu siyaset sayesinde Abbasîler, önceden Sasanî hanedanının yaptığı şekilde, geniş ülkeleri idare etmeyi başarmışlardır.

Abbasî devletinin kuruluşuyla, hilâfet sisteminde de birtakım değişiklikler olmuştur. Çünkü bu devlet, Emevîlere karşı öfke ve kin dolu olan İranlı unsur'un omuzları üzerinde kurulmuştu. Kur'ân ve sünnetin kabul ettiği eşitlik ilkesine rağmen Emevîler, siyasî ve ictimaî haklarda, İranlıları Araplarla eşit kabul etmemişlerdi.

Çocuklarını veliahd tâyin etmek hususunda ise, Abbasî halifeleri, Emevî halifeleri gibi hareket ettiler. Diğer taraftan İranlılar, "Mukaddes kraliyet hakkı" nazariyesine inanıyorlardı. Bu nazariyeye göre hanedan ailesinden olmadığı halde hükümdar olan şahıs, hakkı olmayan bir şeyi zorla ele geçirmiş, başkasının hakkını gasbetmiş olur. Bunun için, İranlılar nazarında Abbasî halifesi, bu göreve halk tarafından değil bizzat Allahu Teâlâ tarafından getirilmiştir. Nitekim bu anlayış Mansur'un şu sözünde de görülmektedir.

"Ben ancak, Allah'ın yeryüzündeki sultanıyım." Bu anlayış, otoritelerini İslâm toplumundan alan Hulefa-i Raşîd'in devrindeki hilâfet anlayışına zıttır. Hz. Ebûbekir'in halife seçildikten sonra söylemiş olduğu: "Eğer sizi iyi idare edecek olursam bana yardımcı olunuz, kötü-

lük yapacak olursam beni doğrultunuz" sözü ve Ömer b. Abdülâziz'in şu ifadeleri bu farkı göstermektedir: "Sizin herhangi birinizden daha hayırlı değilim; ancak içinizde omuzlarında en ağır yük olan benim."

Abbasîler, saltanat üzerindeki haklarını, Rasûlullah'ın varisleri oldukları temeline oturtmuşlardır. Kendi idareleriyle Emevîler devrindeki idare arasındaki farkı, bununla göstermek için, hilâfet müessesesini, otoritesinin temeli dini liderlere dayanan Teokratik devletteki şekli içerisinde muhafazaya gayret göstermişlerdir.(1) Bu görünümü korumak hususunda büyük çaba göstermişlerdir; çünkü haklılıkları buna dayanıyordu. Bundan dolayıdır ki Abbasî halifeleri, sadece hükümdar olduklarını kabul etmemişler, bilâkis halkın kendilerini ilk plânda dini emîrler olarak görmesini, hükûmetlerini de dîni bir hükûmet olarak tanımasını istemişlerdir. Böylece takva ehlinin "ehli dünya" olmakla itham ettiği, Dımeşk'teki saraylarında ve çöllerdeki köşklerinde eski Arapların örf ve âdetlerini benimseyerek bu şekilde harekete ihtimam gösteren Emevîlerin yerine, dîni görünümlere sahib dîni menşeli bir otorite geçmiştir.(2)

Abbasî devletinde idarî sistem, Harûn Reşîd devrine kadar, otoriter bir rejim karakterini devam ettirmiştir. Her ne kadar devlet divanlarının başkanları veya Abbasî hanedanının muktedir fertleri, halifelerin gayr-i resmî vezirleri durumunda idiyseler de, devletin idaresiyle ilgili tüm işlerin yegâne mercii ve otoritenin tek sahibi halifeydi.(3)

Abbasî halifelerinin İranlılara meyletmesi neticesinde, onların zamanında idarî sistem Sasanioğulları devleti zamanında İran'da uygulanmış olan idareye benzer bir duruma döndü. Palmer şöyle der: "Abbasîler devletlerini kurmakta İranlı nüfuzuna borçlu olduklarından, İranî düşünce ve görüşlerin hakim olması tabiiydi. İşte bunun içindir ki, hilâfeti Sasanî kisrâlarının uyguladığı idarî sistemin aynısı olarak bulduğumuz gibi, hükümetin başına getirilen vezirin de İran asıllı olduğunu görüyoruz. Nitekim halife, halkının kendi huzuruna serbestçe girmesini

(1) Sanhoury, le Califat, 303-304.

(2) Goldziher, el-Akîdetü ve'ş-Şerîatü fi'l-İslâm, (Arapçası, Muhammed Yusûf Musâ, Abdülaziz Abdülhak ve Ali Hasen Abdülkadir,) s. 48.

(3) Ameer Ali, A Short Hist. of the Saracens, s. 405-406.

yasakladı, vezir ve kılıç taşıyan muhafızlar edindi. Böylece halifenin şahsı, kudsiyet ve azamete büründü. Abbasi sarayında İran modası, İran örf ve âdetleri ortaya çıktı; Nevrûz, Mihricân, Revm[4] ve eski İranlıların bunlardan başka bayramlarını kutlamaya başladılar. Bunun için Abbâsî halifesinin, İran kisraları gibi yaşadığını, kendisini lüks ve azametin kuşattığını, huzuruna girenlerin, onun önünde eğilip yer öptüğünü, yanına yaklaşınca da eteğini öptüğünü -ki bu ancak önemli devlet ricalinin ulaşabileceği bir şerefti- gördüğümüz zaman hayret etmiyoruz."[5]

İslâmî hükümet, Abbasîler devrinde, verasete dayalı müstebid bir hükümdarlık şeklinde devam etti. Nitekim veliahtlık müessesesi, pratikte halifeliği Abbasî ailesinin elinde muhafaza etmek için devam ettirildi. Halifeler krallara mahsus şa'şaa ve debdebeye büründüler. Emevî halifelerinin temayüz etmiş olduğu Arap sadeliğinden uzaklaştılar. Bütün bunlar, Abbasîlerin ilk halifesi Seffah'ın halefleri döneminde ortaya çıkmış olan otoriter ve merkeziyetçi bir idarenin karakterini açıkça ortaya koymaktadır. Abbasîlerle Emevîler arasında başka bir fark daha vardır: O da şudur: Arap unsuru, Emevîler devrinde hakimiyet ve üstünlüğü elinde tutan yegane unsurdur. Bu durum, Abbasîlerin ilk halifeleri devrinde de -İran nüfuzunun hakim olmasına kadar- devam etmiştir. Abbasî devleti kuruluşunu, İranlıların desteğine borçludur. Bunun için İran unsurunun nüfuzu, Abbâsi idaresinin başlangıcından itibaren etkisini göstermeye başlamıştır. Bermekî ailesi, Mansur devrinden beri büyük bir nüfuz kazanmaya başlayarak Harûn Reşîd zamanında gücünün zirvesine ulaşmıştı. Bu kuvvetli İran asıllı ailenin cezaya çarptırılması, şüphesiz ki beklenilmeyen sürpriz bir olay olmuştur. Abbasîlerin yedinci halifesi Me'mûn, İran asıllı bir anadan doğmaydı ve İran asıllı bir kadınla evlenmişti. Bunlar neticesinde denilebilir ki, Abbasîlerin ortaya çıkışı, Kisrâların idaresinin yeniden dirilişinden kaynaklanan bir ihtilâle benzemektedir. Bağdat, İran unsurunun toparlanma hareketlerinin merkezi olmuştur.

---

(4) Bu bayram, İranlıların kendilerine mahsus takvimin her ayının 21'inde kutladıkları bayramdır. Manâsı rahatlık ve ferahlık demektir.

(5) Palmer, Haroun al-Rachid, S. 37-38.

Aynı şekilde, Abbasî halifelerinin namazlarda halka imamlık yapmadıklarını, Cuma hutbesi okumadıklarını görüyoruz. Halbuki Hulefa-i Raşidîn ve Emevî halifelerinden bazıları namazı bizzat kıldırır ve hutbeyi okurlardı. Şüphesiz ki, Abbasî halifelerini kuşatmış olan bu dış görünüm, İslâm'ın temayüz ettiği ilk sadelikle taban tabana zıttır ve Sasasi İmparatorluğu sarayında görülen azamet ve debdebenin tezahürlerini hatırlatmaktadır.(6)

Bu anlatılanlara, Abbasî halifesinin, halkı Rasûlullah (s.a.)'nın vekili olarak, onun adına yönettiğini kabul etmesi sebebiyle, tahta cülûsu anında ve dînî merasimlerde onun bürdesini (hırka) giymesini de ilâve etmeliyiz. Aynı şekilde biz, Abbasî halifelerinin, Abbasî hilâfetinde dînî mânâyı te'kid etmek, yani halkın imamları olduklarını göstermek için, "imam" ünvanını kullandıklarını görüyoruz. Halbuki bu ünvan, Hulefa-i Raşîdin ve Emevîler devrinde sadece namazda halka imam olan kimselere veriliyordu. Onların bu ünvanı kullandığı sırada Şiiler de, hilâfetin yegane varisleri ve bu makam üzerinde tek hak sahibi kabul ettikleri Hz. Ali evlâdı için aynı ünvanı kullanıyorlardı. Abbasî hilâfeti, ilâhî bir görevlendirme nazariyesi üzerine dayandırıldıktan sonra, halifeler, devletlerinin siyasi hayatı üzerinde önemli rol oynamış olan bu nazariyeyi, halk arasında yaymaları için âlimlere ve din adamlarına yakınlık gösterdiler ve onlara değer verdiler.(7)

Abbasî halifeleri de, birden fazla veliahd tayin etmişler ve bu hususta aşırı gitmişlerdir. İlk Abbasî halifesi Seffâh (132-136/749-754) kardeşi Ebû Cafer Mansûr (136-158/754-775) ve ondan sonra hilâfete geçmek üzere yeğeni İsâ b. Mûsâ (b. Ali b. Abdullah b. Abbas) ikilisini veliahd tayin etmişti. Hilâfet Mansûr'a geçince, oğlu Mehdî için halktan biat aldı ve İsâ b. Mûsâ'yı Mehdî'den sonraya koydu. Mehdî halife olunca (158-169/775-785) ise İsâ b. Mûsâ'yı veliahdlikten uzaklaştırarak önce Hadî sonra da Harûn Reşîd geçmek üzere iki oğlunu veliahd tayin etti. Aynı şekilde Hadî de (169-170/785-786) bu hususta babasının İsâ b. Mûsâ'ya yaptığı gibi Harûn Reşîd'i veliahdlikten uzaklaştırıp, oğlu Cafer'i veliahd tayin etmek için gayret gösterdi. Babasının ken-

(6) Sanhoury, le Califat. s. 301-302, 304.

(7) Bkz. H. İ. Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, (3. baskı) 50-51.

disini veliahd tayin ettiği sırada, etmiş olduğu yemine saygı göstermedi ve kardeşi Harûn'u sıkıştırmaya başladı. Saray erkânı, Harûn Reşîd'e hakaret ettiler. Harûn, bunlardan o kadar rahatsız olmuştu ki Hadî vefat etmeseydi, hilâfet hakkını terketmeye bile niyetlenmişti.

Harûn Reşîd (170-193/786-809) ise üç oğlunu önce Emîn, ondan sonra Me'mûn, daha sonra da Mu'temen geçmek üzere veliahd tayin etti ve ülkeyi aralarında paylaştırdı. İçlerinden herbirine hakkını savunmak için fırsat verdi.[8] Ki bu uygulama, karışıklıklar ve iç harplerin çıkmasının önemli sebeplerinden biri olmuştur. Ancak Vasık (227-232/842-847) veliahd tayini uygulamasına karşı çıktı ve oğlu Muhammed'i veliahd tayin etmedi. Son hastalığı esnasında oğlunu halifeliğe vasiyet etmesi istendiğinde Hz. Ömer ve II. Muâviye'nin politikasına uyarak iki oğlunu da veliahd tayin etmemiş ve şu vecîz sözü söylemiştir: **"Allahu Teâlâ, ne sağlığımda ne de ölümümde onlardan birini iş başına getirdiğimi göstermesin!"**

Birden fazla veliahd tayini uygulamasının, hanedan fertleri arasında ortaya çıkardığı düşmanlık, kin ve intikam duyguları açıktır. Şöyle ki, veliahdlerden biri hilâfete geçer geçmez, kendisini veliahdlikten uzaklaştırmak hususunda hasmına yardım edenleri cezalandırmak yolunu tutuyordu. Abbasî hanedanı fertleri arasındaki rekabet, böylece garip bir şekilde büyüdü ve Abbasî devleti bünyesi için büyük bir tehlike haline geldi.

B. Vezaret:

Hilâfet Abbasîlere intikal edince, halifeler, yukarıda anlatıldığı gibi, İranlıların idarî teşkilâtlarını benimsediler. Bu müesseselerden biri vezirliktir. Ebû Seleme Hallâl zamanında ortaya çıkmakla birlikte otorite ve yetkisini açık bir şekilde kazanamamıştı. Sonra gittikçe tekemmül ederek Abbasîlerin ilk asrının sonlarında nihaî şeklini aldı. Vezir, halifenin sağ kolu mesabesindeydi. Ülkenin idaresinde halifeye vekâlet eder, valiler tayin eder, vergi işlerini yürütür; halifeye yardımcı olmak ve ona tavsiye ve nasihatta bulunmak gibi sorumluluklarının yanında medenî ve harbî otoriteyi şahsında toplardı.[9]

(8) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II. 273.
(9) İbn Haldûn, Mukaddime, 207.

Vezirler, Abbasîlerin ilk asrında, halifelerin kendilerini cezalandırmasından korkuyor ve çekiniyorlardı. Özellikle Ebû Cehm'in Halife Mansûr tarafından öldürülmesinden sonra, onlardan herbiri "Vezir" olarak isimlendirilmekten bile sakınıyorlardı. Nitekim, Halid b. Bermek, vezirlerin yapması gereken işleri görüyor, halifeler yanında üstün bir yeri olmasına rağmen, vezir olarak isimlendirilmekten çekiniyordu.

Mansûr zamanında; hattâ bu asrın ilk dönemi boyunca vezirlik teşkilâtının durumu böyledir. Halife Mansûr, Halid el-Bermekî'den sonra, Muriyan[10] halkından Ebû Eyyûb el-Muriyânî'yi vezir tayin etti. Mansûr, Ebû Eyyûb'u hilâfet görevini üstlenmeden önce bir çocuk iken satın almış ve onu terbiye ederek yetiştirmişti. Bir defasında onu kardeşi halife Seffah'a göndermeyi uygun buldu. Ebû Eyyûb, Mansûr'un kardeşine gönderdiği hediyeyi de birlikte götürdü. Seffâh, onu görünce, görünüş ve fesahatına hayran kaldı; bu sebeble onu bırakmayarak azat etti ve onu en yakın adamları arasına aldı, ihsan ve bahşişe boğdu. Mansûr'un halifeliğe geçmesi ve onu vezirliğe getirmesine kadar böyle devam etti. Ebû Eyyûb, vezirlikte Halid b. Bermek derecesinde olmasa da, kendisinden önceki diğer vezirler ölçüsünde nüfuz sahibi olmuştur.

Mansûr, bu kötü talihli veziri katlettirdikten sonra vezirliğe Rebî b. Yunus'u getirdi. Bu vezir de, Hadî'nin halifeliği günlerinde kendinden önceki selefi gibi kötü şansına kurban gitmiştir. Rebî b. Yunus, "Asil, şeref sahibi, ihtiyatlı, son derece akıllı ve zeki, hesap uzmanı, devlet işlerine son derece düşkündü. Hayır yapmayı çok severdi. Saray adabını, meliklerle ilişkileri iyi bilirdi. Bir gün Mansûr, bahçesinde "el-Hılâfü" (ayrılık) adı verilen söğüt cinsinden küçük bir fidan gördü ve bu ağacı tanıyamadı. Vezirine dönerek: "Ey Rebî, bu fidan nedir?" dedi. Bunun üzerine, Rebî, "Hilâf" (ayrılık) demeyi hoş bulmadığı için "İcmâ ve Vifâk (birlik ve beraberlik)" karşılığını verdi."[11]

Rebî, Mansûr'un kendine karşı güvenini ölümüne kadar muhafaza etti. Onun ölümü üzerine de oğlu Mehdî'ye bîat alınması işini ifâ etti. Hadî tarafından öldürülmesine kadar aynı durumu korudu.

---

(10) Muriyan, Hûzistan'da bir köydür. Bkz. Yakut, Mu'cemu'l-buldân. Muriyan md.

(11) Bkz. H. İ. Hasan, en-nuzumu'l-İslâmiyye, 117.

Mehdî devrinde vezirliğin fonksiyonu daha geniş ve açıktır. Bu makamda bulunanların işleri Mansûr zamanında olduğundan daha çoktur, rolleri daha fazladır. Zira Mehdî, kendisi boş şeylerle, oyun ve eğlenceyle meşgul olduğu için, devlet işlerini yetkili ve ehil kimseler olan vezirlerine bırakmıştı. Bu güçlü vezirlerin ilki, Mehdî'nin halifeliğe geçmezden önce kâtipliğini yapmış olan Ebû Ubeydullah Muâviye b. Yesar'dır. Mansûr onun fazilet ve kabiliyetini anlamış, vezirliğe getirmeye karar vermişti; ancak onu oğlu Mehdî'ye vermeyi tercih ederek, oğluna onun görüşlerine uygun hareket etmesini ve istişâresinde tâbi olmasını tavsiye etti. Mehdî, hilâfet görevini üstlenince, devlet işlerini Muâviye b. Yesar'a bırakarak devlet dairelerini ona teslim etti.

Fakat Muâviye, son derece kibirliydi. Halifenin Hacibi Rebî b. Yûnus, kendisini küçümseyen ve değer vermeyen Muâviye'ye karşı büyük bir kin ve düşmanlık besliyordu. Bu sebeble, halife yanında, veziri Muâviye aleyhinde düzenbazlık yapmaya, onu jurnal etmeye başladı.[12] Onun zındıklıkla itham edilen oğluna karşı halifenin kızgınlığını iyice artırdı. Hatta oğlu bu sebeple katledildi. Bunun üzerine Mehdî ile veziri birbirine iyice düşman oldular ve halife onu vezirlikten azletti. Yetkilerini yitiren Muâviye b. Yesar, evine çekildi. 179/745 yılında ölümüne kadar böyle kaldı.[13]

Mehdî, Muâviye b. Yesar'dan sonra vezirliğe Yakûb b. Davûd'u getirdi; lâkin ona da kızarak hapse attırdı. Yakûb b. Davûd, Mehdî devrinin geriye kalan bölümünü, Hadî dönemini ve Harûn Reşîd devrinin uzun bir süresini hapiste geçirdi. Tarihçiler, Yakûb'un cezalandırılış sebebini, şiiliğine ve yukarıda da geçtiği üzere Hz. Ali evlâdından Abdullah b. Hasan el-Alevî'nin çocuklarına meyline bağlarlar.

Mehdî, ondan sonra, Nişapur halkından, önceden hristiyan iken Abbasî devletinin ilk dönemlerinde İslâm'ı kabul etmiş, ilim, edeb, fazîlet ve ahlâktan bolca nasibini almış olan Feyz b. Salih'i vezir tayin et-

(12) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, 134 vd.
(13) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb. II. 284.

ti. Feyz, aynı zamanda cömertliği ve elinin açıklığı ile de meşhur olmuştu. Hattâ, Yahya b. Halid b. Bermek, herhangi bir kişi kendisinin cömertliğini büyük gördüğü zaman ona: "Siz Feyz'i görmüş olsaydınız, şüphesiz benim davranışımı küçük bulurdunuz," derdi. Ancak Feyz, gösterdiği kibir ve aşırı gururundan dolayı muâheze edilmiştir; hattâ bazı şâirler ona hücum ederek ayıplamışlar, kibir ve azameti sebebiyle hicvederek onu kötülemişlerdir. Feyz, Mehdî'nin vefatı ve Hadî'nin halifeliğe gelmesine kadar vezirlik koltuğunda kaldı. Hadî onu vezirlikten aldı. Feyz 173/789 yılında öldü.

Hadî, hilâfetinin başlangıcında vezirliğe Rebî b. Yûnus'u getirdi. Rebî'den sonra da İbrahim b. Dekvan el-Harrânî'yi vezir yaptı. Hadî'nin İbrahim'le ilk yakınlığı özel muâllimi olmasındandı, bu münasebetle yanına gittiğimde ona yakın dostluk gösterdi. İbrahim, muâllimliği sırasında küçük emirin kalbini kazanmış ve onu kendine ısındırmıştı. Hatta Hadî, hocasının ayrılığına dayanamaz hale gelmişti. Bundan dolayı, İbrahim'in Mehdî'ye şikayet edilmesi ve jurnallenmesi şiddetlenmiş, sonunda halife veliahdi Hadî'yi onunla görüşmekten menederek veliahdlikten azletmekle, İbrahim'i de ölümle tehdit etmişti. Mehdî oğlunu İbrahim'den ayıramayınca onun derhal kendisine getirilmesini emretti. İbrahim ava çıkmak için hazırlık içinde olduğu bir sırada, kendisine getirildi. Halife onu görünce, avdan döndüğünde muhakkak surette öldüreceğine üç defa Allah adına yemîn etti ve hapse attırdı. Bunun üzerine İbrahim b. Dekvan, yalvarıp yakarmaya başladı. Diğer tarafta ise Mehdî, çıktığı yolculuk esnasında öldü. Onun ölümü üzerine yerine oğlu Hadî halife oldu. İbrahim b. Dekvan'ı hapisten çıkartarak vezirliğe getirdi. Hadî'nin kısa bir süre sonra ölmesi sebebiyle İbn Dekvan vezârette fazla kalamadı.[14]

Maverdî, Tefviz vezirliği (tam yetkili vezirlik) ile Tenfiz vezirliği (sadece yürütme yetkisine sahip, sınırlı yetkili vezirlik) arasındaki farkları şu şekilde sıralar: "Bu iki vezirlik arasındaki fark, yürüttükleri işler, yetki ve salâhiyetlerinin farklı oluşuna göredir. Bu farklar dört yöndendir:

(14) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, 142-143.

1- Tevfiz veziri, idareyi kendi başına yürütür, kendi başına karar verebilir ve Mezâlim Mahkemeleri duruşmalarına başkanlık eder. Tenfiz veziri ise bu haklara sahip değildir.

2- Tefviz veziri re'sen yani, halife'ye danışmaksızın vali tayin edebilir; Tenfiz veziri ise bu yetkiye sahip değildir.

3- Tefviz veziri, harbe karar verip, ordular sevkedebilir. Tenfiz veziri bu yetkiye sahip değildir, halifenin emri olmadan harbe karar veremez ve asker sevkedemez.

4- Tefviz veziri hazineden, hem kendi hakkını almak hem de diğer hak sahiplerinin istihkakını vermek suretiyle gereken harcamaları bizzat yapabilir. Tenfiz veziri ise bu yetkiye sahip değildir.

Bu dört farklılık dışında görev ve yetkileri aynıdır. Görev ve yetkileri arasındaki bu dört fark sebebiyle bu iki vezirliğe getirilecek şahıslarda aranılan şartlar da farklı olmuştur:

1- Tenfiz vezirliğinde hür olmak nazar-ı itibara alınmadığı halde, Tefviz vezirliğine getirilecek kişinin hür olması gerekir.

2- Tefviz vezirliğine getirilecek kimsenin müslüman olması gözetildiği halde Tenfiz vezirliği için bu gözetilmez.

3- Tefviz vezirliğinde dîni ahkâmı bilmek şart koşulur. Tenfiz vezirliğinde bu şart yoktur.

4- Tefviz vezirliğinde, harb ve vergi işlerini bilmek şart iken, Tenfiz vezirliğinde bu aranmaz.

Bu iki çeşit vezirlik, görüldüğü gibi, hem göreve getirilecek kişide aranan şartlar hem de görev ve yetkileri bakımından dört bakımdan birbirinden ayrılır. Bu şartların dışındaki sorumluluk ve yetkilerinde müsavidirler.(15)

Bermekoğulları Abbasîlerin birinci döneminde görev yapan Tefviz vezirlerinin en meşhûrlarındandır. Şöyle ki: Halife Harûn Reşîd, Yahyâ b. Halid el-Bermekî'yi vezir tayin etmiş ve şöyle demişti: "Seni, halkı idare etmekle görevlendirdim; omuzlarımdaki bu görevi senin omuzlarına devrettim. Bu hususta doğru bildiğin şekilde hükmet, istediğin

(15) El-Ahkâmu's-Sultaniyye, 26.

kişileri göreve getir, istediklerini de azlet. Devlet işlerini, kendi görüşlerin doğrultusunda yürüt."

Halife, önce özel mühürünü, bilâhare hilâfet mührünü de ona teslim etti. O kadar ki, bütün devlet işlerini yürütmek, en önemli kararları vermek onun eline geçti. Yahyâ b. Halid'in yerini, oğlu Cafer aldı, dolayısıyla Bermekoğulları devlet hazinesinin dizginlerini ellerine geçirdiler. Bu sebeple şöhretleri gittikçe arttı güç ve otoriteleri kuvvetlendi, devlet kademelerini ve memuriyetlerini düzene ve tertibe koydular. Devletin önemli görevlerini kendi oğullarına tahsis ettiler ve bütün yönetimi ellerine aldılar. Vezirlik, komutanlık ve kitâbet görevlerini, tamamen kendi aileleri fertlerine vererek, kendilerinden olmayan kimseleri bu önemli görevlere getirmediler.

Halife Me'mûn, "Zü'r-riyasateyn" (iki yüksek makam sahibi, yani hem vezir hem başkomutan) olarak isimlendirilen Fazl b. Sehl'i; daha sonra da onun kardeşi Hasan b. Sehl'i vezir tayin etti. O, Hasan'ın kızı Bûran'la da evlendi. Fazl oğullarının idaresi -el-Fahrî yazarının kanaatine göre- zamanın yüzakı, asrın incisi ve övünç kaynağıydı.[16] Bermekîler tarafından yetiştirilmiş olan bu ailenin saltanatı, Bermekî idaresinin kısa sürmüş bir benzeriydi. Me'mûn daha sonra Ahmed b. Ebî Duâd'ı vezir tayin etti ki, bu zât kâtiplerin seçkinlerinden ve yazısı en güzel olanlarındandı. Ahmed b. Ebî Duâd'dan sonra vezirlik yapanlardan bazıları fıkıh ve hadîs ilimlerinde temâyüz ettiler, içlerinde hüsn-ü hat'da şöhrete kavuşanlar da vardı. Ne var ki halife Me'mûn'un Sehl oğullarından sonra tayin ettiği vezirler, Tefviz veziri olmayıp; ancak Tenfiz veziriydiler. Daha açık bir ifadeyle devlet işlerini müstakil olarak yürütme yetkileri yoktu. Zira Me'mûn, babası Harûn Reşîd devrinde Sehl oğulları gibi vezirlerin nüfuzunun fazla artmasının devletin başına açtığı gaileleri biliyordu. Bunun için devlet işlerini bizzat kendisi yürütüyordu.

Me'mûn ve ondan sonraki Abbasîlerin birinci dönemi halifeleri zamanında vezirlik yapan Tenfiz vezirlerinin meşhurlarından biri, Ahmed b. Ebî Halid'dir. Mahir bir kâtip, fesahat sahibi, devlet işlerinde son derece basiretli olduğu gibi, keskin bir zekâ ve akla sahip olan bu vezir,

(16) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, 165-166.

mevâlîdendi. Me'mûn, Tahir b. Hüseyin'i Horasan valiliğine getirirken onunla istişare etmiş o da, bu görüşün doğruluğunu kabul ederek bu tayine katılmıştı. Ancak vali Tahir, yaptığı hareketlerin halife tarafından tenkit edilmesi üzerine onun adına hutbe okumayı kesti. Bu sebeple Me'mûn, vezirini azarlayıp tehdit etti; zira Tahir'in görevlendirilmesini o tavsiye etmişti. Kendisini bu isyancıdan kurtaramadığı takdirde kafasını koparacağına yemin etti. Bu durum karşısında vezir, Tahir'e içinde zehirli meyve ve katıklar da bulunan hediyeler gönderdi. Bunları yiyen Tahir, anında öldü. Vezir Ahmed b. Ebî Halid ise Me'mûn'un halifeliği günlerinde 210/825 yılında vefat etti.

Aynı şekilde Mevalî'den olan Ahmed b. Yûsuf da bu vezirlerden biridir. O da edîp, şâir, kâtip, devlet işlerini, hükümdarlarla ilişkileri ve saray adâbını iyi bilen bir kişiydi. Halife Me'mûn, veziri Ahmed'le onun hoşlanmadığı bir adam hakkında istişâre etmişti. Bu sırada Ahmed, o şahsı tanıtarak, iyi hasletlerini sayıp döktü. Vezirinin, hoşlanmadığını bildiği bu şahıs hakkında tavsiyelerini dinleyen halife: "Ey Ahmed! Birbirinize karşı iyi hisler beslemediğiniz ve birbirinize düşman olduğunuz halde onu medhettin." dedi. Bunun üzerine vezir şöyle cevap verdi: "Şu anda benim sana karşı durumum şâirin şu şiirindeki kişi gibidir:

"Dost ve düşmanlarım hakkında doğruyu söylemekle, sana olan borcumu ödedim. Beni herhangi bir işle görevlendirdiğin zaman, senin arzularını kendi arzularımdan üstün tutarım."

Halife Vâsık, babasının veziri Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât'ı görevinde bıraktı. Halbuki halifelik görevine geçmezden önce bu şahısla araları açıktı; ancak halife olunca devlet erkânı içerisinde bu vezirin yerini tutacak birini bulamadı. Onu görevinde bırakarak, devlet işlerinin idaresinde ona güvendi. El-Fahrî isimli eserin yazarı Vâsık'ın, halifeliğinden önce İbn Zeyyât'a karşı çıkışının, ona karşı tavır alışının sebebini ve bu halifenin onu nasıl olup da vezir ve kâtip tayin etmek zorunda kaldığını şöyle açıklamıştır:

"Halife Mu'tasım, oğlu Vâsık'a bir miktar mal ve para verilmesini emretmiş, bu işi de İbn Zeyyât'a havale etmişti. İbn Zeyyât ise halife-

nin bu emrine karşı çıktı ve ona, oğluna birşey vermemesini tavsiye etti. Mu'tasım, onun fikrini benimseyerek önceden Vâsık'a verilmesini emrettiği mal ve parayı vermekten vazgeçti. Bu durumu öğrenen Vâsık, kendi eliyle bir vesika yazarak, hilâfet makamına gelirse, İbn Zeyyât'ı fecî bir şekilde öldüreceğine dair yemin etti. Bunu yerine getiremediği takdirde haccedeceğini, köle azadedeceğini ve sadaka vereceğini belirtti. Mu'tasım ölüp, Vâsık hilâfet makamına geçince, İbn Zeyyât'la arasında geçenleri hatırladı. Bu işte elini çabuk tutmak istedi. Ne var ki, onun yerini tutabilecek onun dengi birini bulamamaktan korktu ve bu işleri görüşmek üzere çağırdığı hâcibine: "Bana kitâbet dairesinde görevli kâtiplerden on kişi getir," dedi. Bu on kişi huzuruna gelince, herbirinin kabiliyetli olup olmadıklarını anlamaya çalıştı, onları tecrübeye tâbi tuttu. Onlardan hiç biri halifenin aradığı niteliklere sahip değildi, hiç birini vezirliğe layık görmedi. Hacib'e: "Melik'in kendisine muhtaç olduğu Muhammed b. ez-Zeyyât'ı getir," dedi. Bunun üzerine başmabeyinci, İbn Zeyyât'ı halifenin huzuruna çıkardı. İbn Zeyyât onun huzurunda korku içinde bulunuyordu ki, halife hizmetçisine: "Falan mektubumu getir" dedi. Hizmetçi, halifenin daha önce yazmış ve içinde İbn Zeyyât'ı öldüreceğine yemin etmiş olduğu mektubunu getirdi. Halife, bu mektubu İbn Zeyyât'a uzatarak okumasını emretti. Mektubu okuyan İbn Zeyyât: "Ey mü'minlerin emîri! Bendeniz bir kulum, siz bu kulu cezalandırırsanız, siz ona muktedirsiniz, emriniz başüstüne. Eğer yeminizin keffaretini öder, o kulun yaşamasına müsaade ederseniz bu da mümkündür. Ki, zât-ı şâhanenize daha çok yakışan da budur," dedi. Bu konuşma üzerine halife: "Vallahi! Seni ancak, devletin senin gibi bir şahsiyetten mahrum kalmaması için öldürmüyorum. Yeminimin keffaretini vereceğim. Zira verdiğim malın karşılığını bulabilirim; ama senin dengini bulamam," diyerek, yemininin keffaretini ödedi ve daha sonra da İbn Zeyyât'ı vezir tayin etti."[17] Çok geçmeden İbn Zeyyât, Mu'tasım devrinde olduğundan daha güçlü bir otorite ve nüfûz sahibi oldu.

"Vezaret" ünvanının Endülüs Emevî devletinde kullanılışı, doğudaki Abbasî devleti ve Mısır'daki Fatımîler'de olduğu gibi yaygın ol-

(17) el-Fahrî, 175-176.

mamıştır. Endülüs'te vezâret yükünü omuzlarında taşıyan kimseye bazen "hâcib" bazen de "vezir" veya "zü'l-vizâreteyn" ünvanı verilirdi. Bu münasebetle, görüyoruz ki, Endülüs Emevî devletinde "Hâcib" ünvanıyla Emevî, Abbasî ve Fatımî saraylarında olduğu gibi, avâm ve havassın halife huzûruna serbestçe girmesine mani olup, bu işleri idare eden görevli kastedilmemiş; bu ünvanla bildiğimiz manâda vezaret görevini üstlenen kişi kasdedilmiştir.(18)

İbn Haldûn, Endülüs Emevî devletindeki vezirlik müessesesinin mahiyetine ışık tutmuş; "Hâcib" ünvanını alan görevlinin Abbasî ve Fatımî devletlerindeki vezirin gördüğü işleri yürüttüğünü, herbirine vezir ünvanı verilen Divan başkanlarının icraatlarını kontrol ettiğini açıklamıştır.(19) Binaenaleyh Endülüs'te "Hâcib" günümüzdeki başbakanın işlerini yürütür, devlet işlerini yürüten bakanlar kurulunun başkanlığını yapardı. Hâcib'in meclisi veya diğer bir tâbirle bakanlar kurulu, devlet işlerini yürüten tek organ değildi. Bunun yanında "Şûra Meclisi" adı verilen yüksek seviyeli devlet adamları ve Emevi Hanedanına mensup valilerin bazılarından teşekkül eden emîr veya halifenin başkanlık ettiği başka bir meclis daha vardı.

C. Kitâbet:

Abbasîlerin birinci dönemi esnasında vezirlerin işleri çoğalınca, çeşitli divanları kontrol etmek ve bu dîvanların işlerini derûhte etmek hususunda, vezire yardım edecek görevliler tayini zarûreti ortaya çıktı. Kâtibu'r-resâil, Kâtibu'l-harâc, Kâtibu'l-cünd, Kâtibu's-şurta ve Kâtibu'l-kadâ bu dönemdeki en meşhur kâtiplerden bir kaçıdır.

Kâtibu'r-resâil'in vazifesi, halifenin fermanlarını ve ültimatomlarını gereken yerlere göndermek, siyasî yazıları yazmak ve halifenin tasdikinden sonra hilâfet mührüyle onları mühürlemek, resmî yazıları gözden geçirmek, bu yazıları son şekline getirerek mührüyle mühürlemek vs. idi. Aynı zamanda Mezâlim Mahkemesi duruşmalarında halifeyle

(18) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 102.
(19) Mukaddime, 208.

birlikte oturur, verilen kararları halifenin mührüyle mühürlerdi.(20) Resâil dairesi başkanı, hükümdar ve emîrlerle yapılan yazışmaları, halife adına yürütüyordu. Ancak bu yazışmaları çoğu kez halife, bizzat kendisi yürütürdü. Nakledildiğine göre, Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin mektubu Mansûr'a geldiği zaman, kâtibi bu mektuba cevap vermek istemiş bunun üzerine Halife Mansûr, ona şöyle demiştir: "Hayır! Ona ben cevap vereyim, onunla bizzat ben hesaplaşayım, ikimizi başbaşa bırak. Çünkü biz onunla asaletimiz konusunda çarpıştık."

Abbasîlerin birinci dönemi, tarihin benzerlerine şahit olmadığı bir grup kâtiplerin idaresi sayesinde yükselmiştir ki, Harûn Reşid zamanında Yahya b. Halid ve Fazl b. Rebî, Me'mun devrinde Fazl b. Sehl, Hasan b. Sehl ve Ahmed b. Yusuf, Mu'tasım ve Vâsık devrinde ise Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât ve Hasan b. Vehb bu hususta şöhrete ulaşanlardan bir kaçıdır.

Halifeler, kâtiplerini, asil ve soylu ailelere mensup edebî kişilik sahibi, ilminin genişliği ve üslûbunun sağlamlığıyla bilinen kişiler arasından seçmekte aşırı hassasiyet gösterdikleri gibi, resmî yazıların parlak ve beliğ bir üslûbla kaleme alınmasında titiz davranmışlar, buna çok önem vermişlerdir.(21)

D. Hicâbet:

Hulefâ-i Raşidin, halktan herhangi bir kimsenin huzurlarına girmesine mâni olmuyor; hatta her kesimden insanlardan meydana gelen topluluklara; araya bir engel koymaksızın hitap ediyorlardı. İdare Emevî oğullarının eline geçince, Muavîye b. Ebi Süfyân ve ondan sonraki halifeler, Haricîlerin Hz. Ali, Muâviye b. Ebî Süfyân ve Amr b. Âs'a hazırladıkları komploları gördüklerinden, hâcibler (başmabeyinciler, kapıcılar) tuttular. Buna, halifelerin, halkın kendilerine karşı kötülük yapmasından korkmaları yanında, saray kapısında kalabalıklar oluşturmalarına ve bu sebeple halifelerin önemli devlet işleriyle meşgul olmaktan alıkonulmalarına engel olmak için başvurulmuştur.

(20) İbn Haldûn, Mukaddime, 205-206.
(21) Cehşiyârî, Kitâbu'l-vüzerâ ve'l-küttâb, s.3.

Başmabeyinci (hâcib), günümüzdeki Cumhurbaşkanlığı genel sekreterine benzer yüksek derecede bir görevliydi ve sarayda yüksek bir makam ve mevkii vardı. Onun görevi, vatandaşların halifenin huzuruna kabulünü, bu hususta onların işlerinin ehemmiyetini ve makamlarını gözeterek organize etmekti.

Abbasî halifeleri de, Emevî halifelerine uymuşlar ve saraylarında hâcibler görevlendirmişlerdir. Hattâ onlar çok mühim işler dışında halkın kendileriyle görüşmesine mâni olmak husûsunda yasakları daha da arttırmışlardır ki; İbn Haldûn'un ikinci perde (el-Hicabu's-sânî) olarak isimlendirdiği durum işte budur. Bu uygulamanın başlamasıyla, halifenin halkı kabul ettiği iki ayrı devlet dairesi ortaya çıkmıştır:

a) Daru'l-hâssa: İleri gelen seçkin ziyaretçilerin kabul edildiği yer,

b) Daru'l-âmme: Birinci gruptakilerin dışında kalan halkın kabul edildiği yer. Halife, her grubu, hâciblerin (mabeyincilerin) uygun gördüğü belirli bir yerde kabul eder, onlarla orada görüşürdü. Daha sonra devletin çökmeye yüz tuttuğu dönemlerde, görüşmeleri öncekilerden daha zorlaştırıcı üçüncü bir perde, bir engel ortaya çıkmıştır.

Abbasîler zamanında, İslâm medeniyetinin yükselmesiyle başmabeyinci'nin nüfûzu artmıştır. Neticede pek çok devlet işinde kendisine danışılan, vezire rağmen nüfûzu ele geçiren bir görevli haline geldi. Divan başkanlarına, devletin bütün işlerinde kendisine mürâcaat etmelerini şart koşar, kendinin muvafakatını almadan herhangi bir işe karar vermemeye mecbûr ederdi.[22]

Halife Harûn Reşîd nezdinde Bermekoğullarıyla kıyasıya mücadele eden, Emîn ile kardeşi Me'mûn arasında fitne ateşini tutuşturan Fazl b. Rebî ve halife Vâsık'ın başhâcibi İtah, Abbasîlerin birinci döneminde görev yapan hâciblerin en meşhurlarındandır. Beyhakî şöyle der: "Halife Vâsık, İbn Ebî Düâd'a şöyle dedi: "Hâcipliğe en lâyık olan kim-

(22) Metz, The Renaissance of İslâm, s. 15.

dir? İbn Ebî Düâd: "Şefkatli bir köle, şerefini kölelikten korur ve insanları efendisine itaat ettirir." Bunun üzerine Vâsık, yanıbaşında durmakta olan İtah'a baktı ve şöyle dedi: "Ebû Abdullah, onu hâcibliğe tayin etmiştir." Esasen İtah da tayin edileceğini biliyor ve rütbesini elde etmek için halifeye yaklaşmaya çalışıyordu.

2. İDARÎ TEŞKİLÂT

A. Vilâyetlerin İdaresi:

Abbasîlerin birinci döneminde idarî teşkilât, merkeziyetçi karakter taşıyordu. Buna bağlı olarak bölge valileri, üstün kabiliyetli seçkin şahıslar olmamaları yanında, Haccac b. Yusûf es-Sakafî ve Ziyad b. Ebîhî gibi Emevî valilerinin aksine, müstakil otorite yetkisinden mahrûm; sadece verilen emirleri yerine getiren görevliler durumuna geldiler. Böylece adem-i merkeziyet esasına dayanan idare, vâlilerin nüfûzunu azaltan, yetkilerini kısıtlayan merkezî bir şekle dönüştü. Devlet hazinesi sorumlusu, posta müdürü ve kadı, Abbasîlerin birinci döneminde, İslâm ülkesi vilâyetlerinde görev yapan en yüksek memurların başında geliyorlardı. Valilerin görevi, namaz kıldırmak ve sadece askere komutanlık etmekten ibaret kalmıştı.

Seyyid Emîr Ali şöyle demektedir: "İdareye gelince, medenî milletlerdeki modern kanunlara benzer, belirli kanun ve kaideler üzerine oturmuştu; hatta bu kaidelerin bazı yönleriyle günümüzde mer'i kanun tüzük ve yönetmeliklerden daha mükemmel olduğunu söylemek dahi mümkündür. Osmanlı devletinde olduğu gibi, devlet makamlarının tamamı, müslümanlar, yahudiler ve hristiyanlar için eşit olarak açıktı".[23]

Bu dönemde Abbasî halifesi, işlerinin idaresi için bölge valilerini bizzat kendisi seçiyordu. Şu kadar var ki, bu valilerin idarî ve icraî yetkileri her kayıttan kurtulmuş değildir. Aynı zamanda vali, valiliğinde uzun müddet bırakılmamıştır; görevinden azledildiği zaman kendisinden vilayetinin işleri hakkında geniş bir açıklama ve beyânda bulunma-

(23) A. Short History of the Saracens, s. 408-409.

sı istenirdi. Valinin doğruluğu hakkındaki en küçük şüphe dahi, bütün mal varlığına el konulması için yeterli bir sebepti. Mansûr zamanında valinin işi, şeklî bir duruma gelmiştir.

Maverdî, valilikleri (emîrlikleri) üç ayrı kategoride ele almıştır.(24)

1. İmaret-i İstikfâ:

Halife, bir şehir veya bölgenin emîrliğini istediği bir valiye verir. Bu şekilde vazifeye getirilen valinin yedi görevi vardır:

a) Ordular hazırlamak, onları gereken yerlerde iskân edip, gerektiği zaman görevlendirmek, onların maaşlarını ödemek ve diğer ihtiyaçlarını temin etmek. Ancak askerin bu ihtiyaçlarını bizzat halife takdir ederse, vali bunları sadece öder, takdir hakkı yoktur.

b) Hukukî meselelere bakmak, kadı ve hakimleri tayin etmek.

c) Vergi ve zekâtları toplamak; vergi ve zekât işlerini yürütecek memurları (âmil) tayin etmek ve bunların haklarını kendilerine vermek.

d) Dini muhafaza, namusu müdafaa ederek dini tağyir ve tebdil faaliyetlerini önlemek.

e) Hukûku'l-lâh ve insan haklarına müteallik şer'î cezaları tatbik etmek.

f) Cuma ve vakit namazlarında cemaata imamlık yapmak. İmamlığı ya bizzat kendi yapar veya yerine birini görevlendirir.

g) Bölgesi halkından hacca gitmek isteyenleri yola çıkarmak ve onlara yardımcı olmak. Eğer bu bölge düşmanla sınır olursa bu yedi göreve sekizinci bir görev daha ilâve edilir ki, o da sınır boyundaki düşmanla cihad etmek, elde edilen ganimeti mücahidlere taksim ve ganimetin beşte birini de, hazine namına almaktır.

2. İmaret-i İstilâ:

Bu, valilerden birinin herhangi bir vilâyetin emîrliğini zorla ele geçirmesi; bunun üzerine halifenin onun hakimiyetini tanımak zorunda

(24) el-Ahkâmu's-sultâniyye, 28-34.

kalarak o vilâyetin idaresini ona bırakması sonucu ortaya çıkan valiliktir.

3. İmaret-i Hâssa:

Bu da halifenin, valinin vazifelerini askerin tertibi, toplumun idaresi, çevrenin korunması, din ve diyanetin korunmasıyla sınırlandırmasıdır. Bu durumda adlî ve hukukî meselelere bakmak, vergi ve zekâtı toplamak valinin vazifeleri arasında değildir.

Seffâh zamanında Abbasiler'de ülke, idarî bakımdan şu vilâyetlere ayrılmıştır:

1 — Kûfe ve Sevâd.
2 — Basra, Dicle bölgesi, Bahreyn ve Ummân.
3 — Hicâz ve Yemâme.
4 — Yemen.
5 — Ahvâz, Huzistan ve Sistan.
6 — Faris.
7 — Horasan.
8 — Musul.
9 — Cezire, Ermeniye ve Azerbaycan.
10 — Şam bölgesi.
11 — Mısır ve Kuzey Afrika.
12 — Sind.

Seffâh, sonradan Ermeniye ve Azerbaycan'ı Cezire'den ayırarak onları iki vilâyet haline getirmiş, Filistin'i de Şam'dan ayırmıştır. Sicilya, Kuzey Afrika valiliğine bağlanmış, Afrika'da İbrahim b. Ağleb'in istiklâl kazanmasına kadar Mısır valisinin kontrolü ve gözetimi altında olmaya devam etmiştir. İbrahim b. Ağleb, Harûn Reşîd devrinde Kuzey Afrika'da içişlerinde bağımsız bir idarî şekil kazanıncaya kadar Mısır'a bağlı kalmaya devam etmiştir.[25]

Abbasî halifeleri, hilâfet merkezinden uzak olan vilâyetlerin valiliklerine, hanedan ailesine mensup fertleri veya büyük komutanları tayin etme geleneğini sürdürmüşlerdir. Ancak, bu görevlere tayin edilen ha-

(25) Von Kremer, s. 218-219.

nedan mensupları veya büyük komutanlar Bağdat ya da Samarra'da kalmayı tercih ettiler ve bu merkezleri onlara vekâleten, onların adıyle iş gören naipleri idare ettiler. Devlet, kuvvet ve kudretinin zirvesinde iken, bu yeni uygulama, devletin güvenliği için büyük bir tehlike oluşturmamıştı. Ne var ki, merkezî otorite zayıflayınca bu vilâyetlerde durum değişti; bazı vali vekilleri istiklallerini ilan etmeye meylettiler.

Bu yüzden Mısır'da iki devlet yani Tulunoğulları ve İhşidoğulları devleti, doğuda ise Tahirîler, Saffariler, Sâmâniler ve daha başka devletler ortaya çıktı.

Ya'kûbî, Seffâh devrindeki valilerin isimlerini vermiştir:

Vali	Vilâyeti
Ebû Ca'fer (Mansûr)	Cezîre, Ermeniye ve Azerbaycan
Dâvûd b. Ali	Hicaz, Yemen ve Yemame
Abdullah b. Ali	Şam bölgesi
Süleyman b. Ali	Basra, Bahreyn ve Umman'dan Basra'ya yakın yerler.
İsmail b. Ali	Ahvaz bölgesi
Ebû Müslim Horasanî	Horasan
Ebû Avn	Mısır ve Kuzey Afrika[26]

Bu valilerden çoğunun —Durî'nin dediği gibi— Abbasî hanedanı fertlerinden veya Abbasî davetine önemli yardımı dokunan kişilerden olduğu görülmektedir.[27]

Abbasî devletinde idarî sistem, Harûn Reşîd zamanına kadar Mansûr'un tesis ettiği şekil üzere kalmıştır. Dîvan başkanları ve Abbasî ailesi fertlerinin gayrî resmî müsteşar durumunda olmasına rağmen, halife, devlet idaresiyle ilgili her işin yegâne mercii olduğu gibi her kuvvetin kaynağıydı. Lâkin belirli bir dönem sonra, bu yük takat getirilemeyecek, tek bir adam tarafından taşınılamayacak hale geldi. Bundan dolayı muhtelif devlet dîvanlarının kurulması ve onların işlerinin kontrol ve idaresi hususunda vezire yardımcı olacak vazifeliler tayini zarûreti ortaya çıktı.

(26) Ya'kûbî, Tarih, (Necef 1939 bs.) III, 88-89.
(27) Durî, el-Asrü'l-Abbasiyyü'l-evvel, 63.

B. Dîvanlar (Devlet Daireleri):

Abbasîlerin birinci döneminde idarî sistem, işbölümü bakımından yeni idarî sistemlerin en mükemmellerine denk bir duruma gelmişti. Günümüzdeki bakanlıklara benzeyen devlet dîvanlarının en önemlileri şunlardı:

a) Divanül-harâc,
b) Divanü'd-diyet,
c) Divanü'z-zimam,
d) Divanü'l-cünd,
e) Divanü'l-mevâlî ve'l-gılmân (Halifenin köle ve azatlılarının isimleri bu dîvana yazılır),
f) Divanü'l-berîd,
g) Divanu zimamı'n-nefeka,
h) Divanü'r-resail (bu dîvan başkanının görevi, halifenin emir ve fermânlarını göndermek, devlet yönetimiyle ilgili yazıları yazdırıp hilâfet mührü ile mühürlemektir),
ı) Divanü'l-Havâic,
i) Divanü'l-ahşam,
k) Divanü'l-minah veya divanü'l-mükâzât,
l) Divanü'l-ükra (köprüler, su kanalları ve sulama işlerini yürütür).

Halife Mehdî'nin kurduğu (asrımızdaki defterdarlığa benzeyen) Divanü'z-zimam veya Divanü'l-ezimme, devlet dairelerinin en ehemmiyetlilerinden biriydi. Bu dîvanın başkanının vazifesi, Abbasî devletinin en zengin bölgesi olan Irak arazilerinin vergilerini toplamak ve diğer bölgelerin vergilerinin hesabını yapmaktı. "Meâvin" denilen nev'î vergiyi toplamak görevi de bu dairenindi. Dîvan başkanı alt şubeler açıp başına görevliler tayin ederdi.

Abbasîler, Divanu'n-nazar veya Divanu'l-mükâtebat ve'l-Muracaat adında bir daire daha kurmuşlardı. Bu daire dört alt bölüme ayrılıyordu:

1. Divanu'l-ceyş: Askerî kayıtlar ve ödemeler görevini yürütürdü.

2. Divanu'l-a'mâl: Vergi ve ödemelerle meşgûl olur.

3.Divanu'l-ummâl: Memurların tayin ve azli göreviyle uğraşır.

4. Divanu Beytülmal: Gelir ve giderlere bakar.[28]

Bunların yanında sadece gayrî müslimlerin işlerini yürütmek için kurulmuş bir hükümet dairesi daha vardı. Bu dairenin reisine de "Katibu'l-cehbâz" denirdi.

Abbasî hükûmeti, halkın işlerine bütünüyle karışmamış; ancak belirli ölçüler dahilinde müdahale etmiştir. Hattâ her şehir veya köy, bizzat kendisini ilgilendiren işlerini doğrudan idare eder, hükûmet onların işlerine sadece fitne ve karışıklıkların vukuunda veya vergi vermekten kaçınmaları halinde müdahale ederdi. Ancak böyle olmakla birlikte, Abbasî hükûmeti, su kanalları yaptırmak ve bu kanalları onarmak gibi ziraatla alâkalı işlerin tamamının kontrol ve idaresini bizzat kendisi sürekli takip eder ve yürütürdü.[29]

C. Posta Teşkilâtı: (Berîd)

Bağdat'ta posta işleri için tahsis edilmiş büyük bir hükûmet dairesi vardı. Diğer merkezlere giden yollar boyunca bu merkeze bağlı posta istasyonları yapılmıştı. Mektupların taşınmasında posta güvercini kullanılmasına, Mu'tasım'ın halifeliğine kadar devam edilmiştir. Abbasî idaresi tarafından koydurulmuş yol işaretleri, coğrafî araştırmalar için esas oldukları gibi, ticaret kervanlarına da seferlerinde yardımcı olmuştur. Ancak posta sadece devlet işlerine tahsis edilmişti, halkın mektuplarının taşınmasıyla ilgilenmiyordu. Bundan dolayıdır ki, devletin özel işlerinin önemlilerinden biri olmuştu. Posta teşkilâtı başkanı, devlet memurlarını murakabe eder, düşmanın durumunu araştırır ve günümüzde Millî Savunma Bakanlığındaki istihbarat şubesi başkanının yaptığı işleri yürütürdü. Posta teşkilâtı başkanının vazifesi, herşeyden önce ülkenin dört bir tarafındaki devlet memurlarının haberlerini halifeye ulaştırmaktı. Bilâhare görev alanı genişledi, hattâ halifenin özel casusu ha-

(28) Von Kremer, 234-8; Emir Ali, 415.
(29) H. İ. Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, 156-158.

line geldi, onun emirlerini valilerine ulaştırdığı gibi, valilerin haberlerini de ona ulaştırırdı.(30)

Abbasî halifeleri, posta teşkilâtına çok önem vermişler, devlet işlerinin yürütülmesinde bu teşkilâttan büyük ölçüde faydalanmışlardı. Ebû Cafer Mansûr şöyle derdi: "Hizmetimde bulunanların en güvenilir ve en ciddileri olacak dört kişinin, kapımda bulunmasına ne kadar muhtacım" Kendisine: "Ey mü'minlerin emîri! Onlar kimlerdir?" diye sorulunca: "Onlar saltanatın temel direkleridir, nasıl ki, bir karyola ancak dört ayak üzerinde durur, bu ayaklardan biri eksilince çökerse saltanat da ancak bu dört kişi sayesinde ayakta durur. Bu dört kişi şunlardır: Bunların biri Allah'ın emrini tatbik uğrunda hiçbir kınayanın kınamasına aldırmayan kadı'dır. İkincisi, kuvvetlilere karşı zayıflara yardım edip koruyan, hakkaniyetle iş gören emniyet müdürüdür. Üçüncüsü ise inceden inceye tetkik ederek, adilâne bir şekilde vergi toplayan, halka hiç zulmetmeyen vergi dairesi başkanıdır; ben bu memurun zulmünden uzağım. Dördüncüsü..." dedi ve o anda şahadet parmağını üstüste üç defa ısırdı. Parmağını her ısırışında üzüntüsünden ah çekiyordu. Yanında bulunanlar: "Ey mü'minlerin emîri! Bu dördüncüsü kim?" dediler. Mansûr: "Bunların durumlarını doğru olarak bana yazan posta idaresi müdürüdür" dedi.(31)

Mansûr, çok ihtiyatlı bir halifeydi. Memurlarını sıkı bir şekilde takip eder, onların yaptığı iyilik veya kötülüklerden daima haberdar olurdu. Bir defasında Hadramut'taki posta müdürü, valinin çok sık ava çıktığını kendisine haber vermişti. Bu haber üzerine Mansûr valisine şunu yazdı: "Annen seni kaybetsin! Allah canını alsın! Nedir bu vaktini vahşi hayvanları avlamak uğrunda tüketmen. Biz seni, sadece müslümanların işlerini yürütmekle görevlendirdik; yoksa vahşi hayvanların işiyle uğraşman için değil. Yürüttüğün görevi falan oğlu falana bırak kötülenmiş ve kovulmuş olarak ailene dön!".(32)

Halife Mansûr, yakın dostu ve ajanı olan posta teşkilâtı görevlilerini, devlet işlerinin kontrol edilmesinde vazifelendirmiştir. O, bu memurlar vasıtasıyla valilerinin yaptığı işler, kadıların verdiği kararlar, ha-

(30) Von Kremer, 233.
(31) Taberî, IX, 297.
(32) Taberî, IX, 297.

zine gelirleri ve bunlara benzer diğer işlerden kısa sürede haberdar oluyordu. Posta müdürleri, aynı zamanda buğday, arpa ve diğer hububat ve bakliyat, yiyecek maddeleri ve gıda maddeleri fiatlarını da sık sık halifeye bildirirlerdi. Mansûr zamanında posta idaresinin düzen ve mükemmeliyeti, posta görevlilerinin bu tür haberleri günde iki defa halifeye bildirmesi noktasına ulaştı. Şöyle ki: Mansûr akşam namazını kıldığı zaman, gün boyunca cereyan eden olaylarla ilgili haberleri ona ulaştırır, sabah namazından ayrıldığı esnada da geceleyin cereyan eden hadiseleri aktarırlardı. Bu sayede Mansûr, ülkesinin vilayetlerinde meydana gelen olaylara gününde vâkıf oluyordu. Bunun için valilerini sıkı takip eder, kadıları haksız hüküm verdiği zaman derhal onlara mâni olurdu. Fiatlar artırılacak olursa eski haline döndürür, eğer görevlilerinden birinin kusurunu görürse onu azarlar veya derhal görevinden alırdı.

Posta müdürü, eyâletlerde, merkezî idareye en yakın, halifeyle doğrudan irtibatı olan, her işi halifeye rapor eden yüksek seviyeli bir devlet görevlisi durumundaydı. Onun vazifesi, önemli bütün işleri halifeye bildirmek ve valinin işlerini takip edip rapor vermekti. Diğer bir tâbirle posta müdürü, merkezî hükûmetin güvenini taşıyan devlet temsilcisi durumundaydı. Ancak bütün bunlara rağmen valiler vilayetlerinde yavaş yavaş müstakil hareket etmeye başladılar. Hattâ bazı bölgelerin valiliği verâset yoluyla babadan oğula geçer şekle dönüştü. Eyalet valileri kendilerine bağlı küçük vilayetlerin valilerini halifeye danışmaksızın bizzat tayin edebiliyorlardı. Kısa zamanda başkentte bile işlerin idaresi halifelerin elinden çıktı.(33)

D. Şurta (Polis Teşkilâtı):

Abbasîlerin birinci devrinde en önemli idarî müesseselerden biri de, polis teşkilâtıdır. Şurta görevi, Abbasî devletinde, İbn Haldûn'un dediği gibi, suç ve cinayetleri takip ve suçlularla ilgili cezaları tatbik etmekle görevli devlet memurunun vazifesidir. Bu görev suç ve cinayetle itham olunanları yakalayıp sorguya çekmek, sorgulama üzerine bazı de-

(33) Orient Under the Caliphs, s.232.

lil ve karinelerle suçu sabit olanlara gerekli cezayı infaz etmektir. Şeriatta, cezanın tatbik edilmesi için suçlunun suçu işlediğinin isbat edilmesi şartı vardı. Zan ve tahmin üzere yakalanan ve bir suçla itham olunan birkimseye suçu kesinleşmeden ceza tatbiki düşünülemez. Ancak umumun menfaati için, işin içyüzü ortaya çıkıncaya kadar görevlilerin, bazı delil ve işaretlerle ithamı sabit olan zanlıları tutuklayıp, suçlarını itiraf ettirmek için zorlaması gerekir. Bu bakımdan yönetimin, genel emniyet ve asayişi sağlamak için zanlıları takip edip, durumu vuzûha kavuşturmak için gerekeni yapması lâzımdır. Kadıların bu vazifeyi yerine getirmekten kaçınmaları üzerine, suç ve cinayet zanlılarını yakalayıp önce sorguya çekmek bilâhare suçu sabit olursa gereken cezayı tatbik etmekle görevlendirilen memur "Sahibu'ş-şurta" (Emniyet müdürü) olarak isimlendirildi. Bazı devletlerde kısas ve diyetlerle ilgili hususları takip edip, gereken kararları vererek cezaları tatbik görevi de Sahibu'ş-şurta'ya devredilerek kadının görevleri arasından çıkarıldı. Halifeler, şurta görevinin mertebesini gittikçe yükselttiler, bu göreve büyük komutanlarını ve azatlılarından yakınlarını tayin ettiler. Bu müessesenin görevi toplumun tümüne şamil değildi; sadece avam tabakasını ve şüphelileri yargılamak ve düşük karakterli insanları, anarşist ve ahlâksızları cezalandırmaktan ibaretti. Daha sonra "eş-Şurtatü'l-Kübra" (Büyük Şurta) ve "eş-Şurtatu's-suğra" (Küçük Şurta) olarak ikiye ayrıldı. Şurta teşkilâtı başkanlığı, devlet ricali için vezirlik veya halife mabeyinciliğine yükselme basamağı haline geldi.(34)

Şurta teşkilâtı başkanı, toplumun yüksek tabakasından, asâlet ve büyük nüfûz sahibi ailelerden seçiliyordu. Bu görevli, günümüzdeki inzibat birlikleri komutanına benzer. Çünkü o, genel emniyet ve asayişin sağlanması ve korunmasında, canilerin ve bozguncuların cezalandırılmasında valiye yardım eden askeri birliklerin komutanlığını yürütüyordu.

Müslüman Arapların Mısır'ı fethettiği sıralarda Şurta, Fustât şehrinde kuruldu. Hicrî 132 yılında Asker şehri kurulunca, bu şehirde şurta için başka bir daire daha açıldı ve buna "eş-şurtatu'l-ulyâ adı verildi.

(34) Mukaddime, 218-219.

Bu esnada Fustât'ta bulunan şurta'ya da "eş-şurtatu's-süflâ" ismi verildi ki böylece şurta iki kısma ayrılmış oldu:

1. eş-Şurtatu's-süflâ (aşağı şurta), merkezî Fustât.

2. eş-Şurtatu'l-ulyâ (yukarı şurta) merkezî Asker. Bu isim muhtemelen Asker şehrinin mevki'nin (Cebelû Yeşkûr ve Tulon) Fustât'ın kuzeyinde bulunduğu ve rakımının daha yüksek olduğu için verilmiştir.(35) Fatımî komutanı Cevher es-Sıkıllî (Sicilyalı), Mısır'ı ele geçirince, eş-Şurtatu'l-ulyâ'yı Asker'den Kahire'ye nakletti. İbn Dükmak'ın zikrettiğine göre sahibu'ş-şurta, Cevher'in Mısır'a ulaştığı gün vefat etmiş ve bu görev Cebr'e verilmiştir.(36) eş-Şurtatüs-Süflâ'nın merkezi Fustât'ta kalmış, başına Urve b. İbrahim getirilmiştir.(37)

Yukarıda geçtiği gibi Şurta, Endülüs'te ikiye ayrılmıştı: Şurta-i Kübrâ (Büyük emniyet âmirliği) ve Şurta-i Suğra (Küçük emniyet âmirliği). İbn Haldûn, bu iki şurta'nın her birinin görev sahaları hususunda şöyle demektedir: "Daha sonra, Endülüs'te kurulmuş olan Emevî devletinde şurta'nın mevkii yükseltildi, şurta-i kübrâ ve şurta-i suğra olmak üzere ikiye ayrıldı. Şurta-i kübrâ vazifesini yürüten görevliye, devlet memurlarıyla ilgilenmek, halka karşı tecavüz ve haksızlıklarını teftiş ederek suçlarına göre onları muâheze edip cezalandırmak vazifesi verildi. Bu görevlilerin yakınları ve yüksek makam sahipleriyle de meşgûl olur ve gerektiği zaman onları cezalandırırdı. Şurta-i suğra ise sadece avam tabakasıyla uğraşmak ve onların cürüm ve saldırılarına mani olmakla görevlendirilirdi. Büyük emniyet âmirliği için devlet sarayı kapısının önüne bir kürsü kurulmuştu. Daire başkanı bu kürsüye oturduğu zaman, ön tarafında hazırlanmış sıralara diğer görevliler oturur, onun emri olmadan hiçbirisi yerinden ayrılamazdı.(38)

Endülüs Emevîlerinde III. Abdurrahman en-Nasır tahta geçince üçüncü bir nev'î şurta teşkilâtı daha kurdu. Bu şurta teşkilâtına da "eş-şurtatu'l-vustâ" (orta şurtâ) adı verildi. Bu yeni kurulan teşkilâtın da,

---

(35) İbn Müyesser, Tarîhu Mısr, 45.

(36) el-İntisâr li vâsıtati ıkdi'l-emsâr, IV, 11

(37) Makrîzî, ittiâzu'l-hunefâ bi-ahbâri'l-hulefâ, s. 95.

(38) Bkz. İbn Haldûn, Mukaddime "Daru'l-kütüb el-Mısriyye el-Mektebetü'z zekiyye bölümünde 1016 numaralı yazma. 249. (müellifin hattıyla).

orta tabakanın cürüm ve cinayetlerine bakmakla görevlendirildiği anlaşılıyor. Bu orta tabaka, ileri gelen tüccarlar, sanayiciler, doktorluk ve müderrislik gibi yüksek meslek erbâbı ve onların seviyesinde olanlardan meydana gelir. Yeni kurulan bu teşkilâtın başkanlığına Said b. Cüdeyr getirildi.(39) Endülüs'teki Şurta müessesesi hakkında Makkarî ise şöyle der: Endülüs'teki Şurta'nın durumuna gelince, zamanımıza kadar şu şekilde olduğu kaydedilegelmiştir: Bu görevin başında bulunan memur halkın dilinde "Sahibu'l-Medine" ve "Sahibu'l-leyl" olarak bilinir. Bu memurun sultan yanında nüfûzu varsa, ölüm cezasını gerektirecek suç işleyenleri bile sultandan izin istemeksizin öldürebilirdi. Ancak bu çok nadir olurdu, çünkü ölüm cezası hükümdarın izniyle infaz edilirdi. İçki içenlere ve zina fiili işleyenlere, gereken had cezasını infaz etmek bu emniyet teşkilâtının göreviydi. Şer'î meselelerle ilgili cezaların çoğuna o bakardı. Ancak bu cezaları, hakimin onayından sonra infaz etmesi gerekiyordu. Dolayısıyla Endülüs'te kadı, emniyet müdüründen daha yetkiliydi.(40)

Endülüs'te gece emniyetini sağlayan teşkilât ile doğudaki İslâm devletlerinde aynı görevi ifa eden "Ases" müessesesi arasında sadece isim farkı vardı. Şöyle ki: Bu müessese Endülüs'te "Nizamu'd-daribîn" adıyla bilinir. Çünkü Endülüs'teki merkezlerde mahalle aralarında geceleri yatsı namazından sonra kapatılan büyük kapılar vardı. Ayrıca her sokakta sokak sakinlerini tanıyan ve kapıyı açıp kapatan silâhlı bir kapıcı olur, yanında bir lâmba ve bir köpek bulundururdu. Bu tedbir, Endülüs halkı avam tabakasının, düşük karakterli ve kötülük yapmaya alışık olmaları sebebiyle alınmıştı.

3. Askerî Teşkilât:

Abbasîler devrinde, devletin nizâmî ordusunu oluşturan askerlerin mevcudu yüzbinlere ulaşmıştı. Bunlara düzenli maaş ödeniyordu. Zamanla askerin mevcudunun azalmasıyla, ödemeler de azaldı. Abbasîle-

(39) İbn İzârî, el-Beyânu'l-muğrib II, 212.

(40) Nefhu't-tib, I. 103. Sahibu'ş-şurta Abbasîlerle, Endülüs'te ve Fatımîler zamanında Mağrib ve Mısır'da cürüm ve cinayet suçlarını takibeder ve gereken cezaları verirdi. Bkz. İbn Haldûn, Mukaddime s. 193.

rin en parlak dönemlerinde bir askerin aylık maaşı 20 dirheme ulaşıyordu. (Dirhem yaklaşık olarak 4 kuruşa eşittir). Abbasîlerde bu düzenli ordunun yanında, gönüllü olarak, dînî veya maddî sebeplerle sadece harblere iştirak eden gönüllü askerler (el-cünûdü'l-mütetavvia) grubu vardı. Bunlar normal zamanlarda kendi işleriyle uğraşan, bedevîler, çiftçiler, şehirliler idi.

Asker, silâh ve teçhizatına göre birkaç sınıfa ayrılıyordu. Süvari sınıfı "harbiye" adını alıyor, Arap asıllı olup, mızraklarla teçhiz edilmiş süvarilerden meydana geliyordu. Piyade sınıfı ise İran asıllı bilhassa Horasanlı askerlerden oluşuyordu. Emevî devletinin sonlarına kadar askerin tamamı Arap asıllıydı. Abbasî devleti İranlıların yardımıyla kurulunca, Arap ordusuna, nüfuzunu devlet bünyesinde önemli bir şekilde gösteren İran unsuru karıştı.

Abbasî halifelerinin İranlılara güvenerek onların yardımlarına başvurmaları, sadece devletlerinin kuruluşunda kendilerine yardımcı olmalarına bağlı değildir. Aynı şekilde zaman zaman Arap asıllı askerler arasında alevlenmiş kabilecilik taassubuyla da ilgilidir. Nitekim, Arap kabileleri arasındaki çekişme, Mansûr'u, Mudarî ve Yemenî Araplarından teşekkül eden askerin tehlikesini kendinden uzaklaştırmak için, Bağdat'ın güneyinde surlarla çevrili Kerh semtini kurdurmak zorunda bırakmıştı.[41] Aşağıdaki hadise de bu kabileler arasındaki kırgınlığı iyi bir şekilde açıklar: Şam'lı Araplardan biri, halife Me'mûn'un huzuruna gelmiş ve şöyle demişti: "Şam bölgesi Araplarına da, Horasanlı acemlere baktığın şekilde bak ve onlara değer ver." "Bunun üzerine halife şu karşılığı verdi: "Çok konuştun ey Şamlıların avukatı! Yemîn ederim ki, Beytülmal'de bir dirhem mal dahi gördüğüm sürece, Kaysî Arapları at sırtından indirmem. Yemenî Araplara gelince, benim kendilerini sevmediğim gibi onlar da beni asla sevmemişlerdir. Kudâa kabilesi, desteklemek için Süfyanî'nin hurucunu gözetler. Rebîa kabilesi ise, Peygamberini Mudar kabilesinden seçmesinden beri Allah'a küskündür. Onlardan iki şahsın biri muhakkak sarhoştur. Allah cezanı versin!"

218/833 yılında Mu'tasım halifeliğe gelince, geniş bir ülkesi olan devletinin muhafazası için kuvvetli bir ordunun gerektiğini düşündü. Bu

(41) Taberî, IX, 281, 282.

gaye ile, çok sayıda Türk'ü askere aldı; çünkü annesi Türk asıllıydı. Sarayının muhafazasında Türklerden kurduğu muhafız kıtalarını görevlendirdi ve en büyük devlet görevlerini Türklere verdi. Büyük vilâyetlerin valiliklerine onları getirdi. Her hususta Arap ve İranlılara karşı Türkleri tercih etti. Diğer komutanlar, hassaten Araplar bunu çekemediler, kıskançlık ve hased nefislerini kapladı. Türklerden kurtulmak için faaliyetlere başladılar ve Me'mûn'un oğlu Abbas'ı halifelik için harekete geçmeye sürüklediler. Ancak Mu'tasım bu komplo ve kurulan tuzakları tesirsiz hale getirip yukarıda geçtiği gibi Abbas'ı öldürdü.

Bu komplo ve tuzaklar neticesinde Mu'tasım, Arap ve Fars asıllı komutanları yavaş yavaş tasfiye etmiş, onların isimlerini maaş kütüklerinden sildirmiş ve Türklere daha çok itimad ederek onların gücünü artırmıştır. Hattâ o, Türk askerlerin sayısını 70 bine kadar çıkarmıştır.

Buradan, orduda ortaya çıkan kabilecilik hareketinin, sadece Yemenî ve Mudarî Araplar arasında, Arap kabilecilik hareketi olarak kalmayıp; bilâkis bu hareketin Türk ve Araplar arasında zuhûr eden kavmiyetçilik çekişmesine dönüştüğünü görüyoruz. Mu'tasım zamanında ortaya çıkan bu hareket, onun Bizans İmparatoru Theophilos'la muharebe için yola çıktığı sırada neredeyse hayatına mâlolabilecek noktaya geldi; ancak hedefine ulaşamadı. Zira Türkler, neticede Arapları tasfiye edip kontrolü ele geçirdiler. Devlet işleri onlar tarafından yürütülüyordu. Arap asıllı askerler ise, halkın içine karışıp ziraat, ticaret ve sanatla meşgûl oldular. Mu'tasım, "el-Meğaribe" adı verilen Mısırlı askerlerden ve Türklerden yararlandığı gibi, cihâd arzusu veya mal kazanmak gayesine bağlı olarak orduya katılan gönüllü askerlerden de istifade etmiştir. Bu askerlerin Bizanslılarla ve Babek Hürremî ile yapılan savaşlarda zikre değer rolleri olmuştur.

Abbasîlerin kullandığı harp âletleri ve özelliklerini, Mes'ûdînin, Me'mûn ordusunun Bağdat muhasarası hakkında vermiş olduğu bilgilerden açık bir şekilde öğreniyoruz:

"Herseme b. A'yan, askerini Kelvada yamaçlarına ve ada kenarına yerleştirdi. Mancınıkları, Bağdat şehrini dövebilecek şekilde kurdurdu. Bağdat halkı, büyük sıkıntıya düşmüştü. Ayak takımı serserilerden (ayyarîn) ve hapishanedeki mahkûmlardan teşekkül eden gruplar, Herseme'ye karşı koydu. Herseme'nin askerine karşı çarpışan bu kişiler, he-

men hemen çıplak denecek bir vaziyette savaşıyorlar; üzerlerinde sadece kısa bir şort ve bir peştemal bulunuyordu. Başlarına, hurma liflerinden ve Hindistan cevizi yapraklarından örülmüş "el-Hûze" adını verdikleri miğferler giymişlerdi. Aynı şekilde yapraklardan yapılıp kum ve ziftle boyanmış kalkanlar ve deri kalkanlar kullanıyorlardı. Her on ikisi bir "arif" tarafından komuta ediliyordu. On arif, bir "nakîb" on nakîb bir "kaid"; her on kaid ise bir "emîr" tarafından idare ediliyordu. Her rütbe sahibinin, emrindeki asker sayısınca kendisini taşıyacak bir ekibi vardı. Meselâ bir arif (onbaşı) için emrindeki on savaşçı dışında, onu taşıyacak at vazifesini gören on kişi vardı. Nakîb, kaid ve emirler de aynı şekilde, boyunlarına çıngırak ve sarı-kırmızı iplerden yularlar takılmış hemen hemen çıplak adamlara biniyorlardı. Onlara dizgin ve süpürgeden kuyruk ve yeleler takılmıştı. Dolayısıyla arif, önünde on savaşçı olduğu halde birine binmiş olarak gelir... Nakip, kaid, emir de aynı şekilde gelirler. Onlar, Me'mûn'un küheylân gibi atlara binmiş, zırhlara bürünmüş, kalkanlı ve mızraklı askeriyle savaşırlar. Bu askerlerin atlarına da zırh giydirilmiştir. Kendileri ise meşhur Tibet kalkanı taşırlar."[42]

Abbasîlerin ilk dönemlerinde, özellikle askerî işlere büyük önem vermiş olan Mansûr zamanında, halife huzûrunda yapılan resm-i geçit, askerî eğitimin bir bölümünü teşkil ediyordu. Zırh ve miğferini giyip tahtına oturmuş olan Mansûr, askerinin bu şekilde kendine gösterilmesinden çok zevk alıyordu. Asker onun huzurunda üç grup halinde diziliyordu:

a) Kuzeyli Araplar (Mudarîler),
b) Güneyli (Yemen) Araplar,
c) Horasanlılar.

Müslümanlar, Rum saldırılarına karşı kendilerini korumak için ülkelerinin Adana, Tarsus, Messisa, Maraş ve Malatya şehirleri gibi Bizans sınırlarında (es-Sugûr) müstahkem kaleler inşa etmişlerdi. Bu sınır bölgeleri bazen müslümanların, bazen de Rumların eline geçiyordu. Hârûn Reşîd halife olunca, bu merkezlerin Bizans sınırlarında hudut kaleleri inşa ettirerek sınır tahkimatı yaptırdı ve bölgeye "sugûr" ismi verdi.[43]

(42) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb II, 307 vd.
(43) H. İ. Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, 186 vd.

4. MALİYE TEŞKİLÂTI

Her devletin malî politikası, gelir ve giderler arasında denge sağlamak için çalışır. İslâm devleti de, kuruluşundan itibaren bu siyaseti takip etmiş, devletin gelirlerini koruyup muhafaza ederek, bunları İslâm toplumunun menfaatine uygun bir şekilde harcama görevini yerine getirecek bir "Beytülmâl" (devlet hazinesi) kurmuştur. Bu teşkilât, günümüzdeki Maliye Bakanlığı'na benzer; Beytülmâli yöneten görevli de maliye bakanının yerini tutar.

Beytülmâl'in en önemli gelirleri, Haraç, Cizye, Zekât, Fey, Ganimet ve Öşür vergileridir. Emevîler devrinde vergi miktarı, Hulefâ-i Râşidin devrindeki miktarı aşmıştır; zira Emevî halifeleri, onların tesbit ettikleri kaidelere riayet etmemişler, aksine onların koyduğu vergilerin sınırlarını aşmışlardır. Emevîler, vergi toplamak hususunda teferruatlı ve mükemmel bir sistem uygulamışlardır. Nitekim Abdülmelik b. Mervân zamanında, haraç ve diğer vergileri toplama memurları, vazifelendirildikleri görevden ayrıldıkları esnada, haklarında çok sıkı bir tahkikat yapılırdı. Onların vazifelerini sağlam bir şekilde gerçekleştirebilmeleri için "Daru'l-istihrâç" adı verilen özel binalar yapılmıştı. Abbasîlerin birinci döneminde ise harâç toplamada üç usul takip ediliyordu:

1. Muhasebe Usulü:

Bu vergi, ya para olarak veya mahsulden (nev'î) ya da her ikisinden birlikte alınır.

2. Mukaseme Usulü:

Bu da, mahsulden alınan nev'î bir vergidir.

3. Mukataa Usulü:

Hükûmet ile ileri gelenler (hassa) arasında yapılan muayyen anlaşmalar gereğince toplanan bir vergidir. Haraç vergisine tabi olan arazinin en büyük kısmı bu usule girer. Çok kere bazı mükelleflerin vergiden muaf tutulduğu olurdu; hattâ kuraklık ve kıtlığın hüküm sürdüğü yıllarda dahi, bu tür muafiyetlere rastlanırdı. Abbasî halifesi Mu'tezid'in (279-289/892-902), malî yıl başını Mart ayının 15 inden 17 Haziran'a tehir etmekle, verginin 1/4 ünü almaktan vazgeçmesi ve bilâhare bu tarihi tekrar tehir ederek 21 Eylül'e alması bunun bir örneğidir.

Abbasî devletinin zenginliğini, ziraatla uğraşanların maddî durumunun iyiliğini ve ticaret erbabının ücretlerinin yüksek olduğunu hatırlayacak olursak, Harûn Reşîd devrinde yıllık gelirin 272.000.000 dirhem ve 4,5 milyon dinara ulaştığını öğrendiğimiz zaman yadırgamayız.[44]

Abbasîler harâç vergisinde büyük bir ihtimam göstermişlerdir. Hususiyle Harûn Reşîd zamanında, bu önem daha çok göze çarpar. Ki, bu halife, İmâm-ı Âzam Ebû Hanife'nin talebesi ve asrının en meşhûr fıkıh âlimlerinden olan İmâm Ebû Yûsuf (Yakûb b. İbrahim el-Ensârî)'a, harâç konusunda konuyu tümüyle içine alan bir kitap yazmasını emretti. Ebû Yûsuf bu taleb üzerine yazdığı eserinin girişinde şöyle der: "... Harâç, öşür, zekât, cevâlî[45] vb. vergilerin toplanmasında ve benzeri hususlarda uyulacak bir kitap yazmamı istedi. Emirülmü'minin'in bu kitabı yazdırmaktan maksadı, halkını, vergi ödemekte uğrayabilecekleri zulüm ve haksızlıktan kurtarmak ve onların işlerini ıslâhtan ibaretti."[46] Ebû Yûsuf, bu kitabında, harâç vergisi ve onun dışında Beytülmalin diğer gelirlerinin tanzimi için hakikate en uygun yolu açıklamış ve eserine "Kitabu'l-harâç" adını koymuştur. Müellif, konuları üç ana bölümde ele almıştır.

Birinci Bölüm: Beytülmal'in gelirlerine aittir. Bu gelirler üç kısma ayrılır:

---

(44) Emîr Ali, age, s. 426.

(45) "el-Cevalî" alınan şeylerin en iyisinin seçilmesidir. Seçilen eşya olsun veya mal olsun, zayıf olsun semiz olsun değişmez. Muhtemelen bu seçim, zekât memurunun asıl görevidir.

(46) Ebû Yusûf, Kitabu'l-haraç (Kahire, 1346 h.) s. 3.

1. Ganimet mallarının 1/5'lik miktarı.

2. Harâç: Haracî araziden alınan vergilerin yanında öşür vergisi ve gayrimüslim tebaadan, şahıs başına alınan cizye vergisi de bu kaleme katılır. Harâç vergisi Kur'ân-ı Kerîm'de geçmez. Hz. Ömer devrinde konulmuştur. Harâç arazileri, savaş veya sulh yoluyla alınıp eski sahipleri elinde bırakılan arazilerdir. Üzerine harâç vergisi konulmayan diğer araziler ise, öşri arazî statüsündendir. Öşrî arazî, Benî Tağlib kabilesi dışında tüm Arapların sahip olduğu arazilerle, gönüllü olarak müslüman olan gayr-i Arapların arazileridir. Aynı şekilde müslümanların savaş yoluyla gayr-i Araplardan aldığı araziler, müslüman fatihler arasında taksim edilecek olursa öşrî arazi özelliğini kazanır.

3. Zekât.

İkinci Bölüm: Bu bölüm gelirlerin toplanması için en ideal yolun açıklanmasına ayrılmıştır.

Üçüncü Bölüm: Beytülmal'in görev ve sorumluluklarının açıklanmasına tahsis edilmiştir.

Abbasî halifeleri, tarımla uğraşan vatandaşların, güçlük ve sıkıntılara maruz kalmaması için gayret göstermişlerdir. Onlardan bazıları, mahsulün cinsine ve toprağın verimine göre harâç miktarı için sabit kaidelerin konulmasına önem verdiler; herhangi bir sebeple mahsul az olduğu takdirde vergi miktarını düşürdüler.

Sözün özü, Abbasî hazineleri toplanan vergi ve mallarla dolup taşıyordu. Hatta bu miktar, Harûn Reşîd devrinde, topraktan üretilen hububattan alınan aynî vergi (mahsul olarak alınan vergi) hariç olmak üzere, 42 milyon dinara yaklaşmıştı.[47] Bu hususta başarının sırrı, halife Mansûr'un Sevâd arazisi vergisiyle ilgili ıslahatıdır. Şöyle ki: Harâç vergisi, toprak ekilsin veya ekilmesin bir fark gözetilmeden arazinin genişliğine göre nakit olarak alınıyordu. Mansûr, yukarıda işaret edilen Mukaseme usulünü koydu. Bu usule göre, çiftçi, toprağında yetişen mahsulden bir kısmını harâç vergisi olarak hazineye ödüyor, kendisine yetecek kadarını elinde tutuyordu. Mansûr aynı şekilde halkı ezmemeleri ve dev-

(47) Kalkaşandî, Subhu'l-a'şâ, III. 270.

let malını zimmetlerine geçirmemeleri için vergi memurları üzerindeki kontrolü artırdı. Onun bu husûsa verdiği ehemmiyet ve devlet malını korumaktaki gayretini, Bağdat şehrinin kurulması esnasında usta ve işçileri sıkı şekilde takip etmesinden ve onların ücretlerini inceden inceye hesaplamasından daha iyi gösterecek bir delîl olamaz. Hattâ bu tutumu yüzünden bazı tarihçiler kendisini "ed-Devanîkî" (kılı kırk yaran, inceden inceye hesaplayan, cimri, metelikçi) diye isimlendirmişlerdir.

Harûn Reşîd'in hazinelerine giren yıllık gelir miktarı, takriben 500 milyon dirhem gümüş ve 10 milyon dinar altına ulaşmıştır. Cehşiyarî şöyle der: "Kâtip Ebu'l Vezir Ömer b. Mutarrif, Harûn Reşîd zamanında Beytülmal'e götürülmek üzere Yahyâ b. Halid'e ödenen vergilerin hesabını merkezlerine göre aşağıdaki gibi çıkarmıştır:

Merkezlere Göre Dağılışı

Merkezler	*Dirhem Olarak Ödenen Vergi*	*Nakdî Ödemeye İlâveten Verilen Eşya ve Mallar*
Sevad	80.780.000 dirhem	200 Takım Necran malı elbise 240 Rıtıl mühür işlerinde kullanılan balçık.
Kesker	11.600.000 dirhem	—
Kuveru Dicle	20.800.000 dirhem	—
Hulvan	4.800.000 dirhem	—
Ahvaz	25.000.000 dirhem	Şeker 30.000
Faris	27.000.000 dirhem	Zeytinyağı 20.000 rıtıl Nar ve ayva 250.000 rıtıl Gülsuyu 30.000 şişe Hint kirazı(*) 15.000 rıtıl Sıraf balçığı 50.000 rıtıl Kuru üzüm (Haşimî kürü ile) 3 kür

(*) Bunlardan reçel yapılıyordu.

Merkezler	*Dirhem Olarak Ödenen Vergi*	*Nakdî Ödemeye İlâveten Verilen Eşya ve Mallar*
Kirman	4.200.000 dirhem	Yemen ve Hubeys[48] malı 500 elbise 20.000 rıtıl hurma ve 100 rıtıl baharat
Mekran	400.000 dirhem	—
Sind ve civarı	11.500.000 dirhem	1.000.000 kafiz[*] yiyecek maddesi, 3 fil, 1.000 takım Habeşistan tipi elbise, 4.000 fota (bir çeşit kalın önlük), 150 menn (300 Bağdat rıtılı) Hind ödağacı, 150 menn diğer sınıf Ödağacı, 100 çift nal. Karanfil ve ceviz bunların dışındadır.
Sicistan	4.600.000 dirhem	300 takım nakışlı elbise, 20.000 rıtıl nebat şekeri (el-faniz).
Horasan	28.000.000 dirhem	2.000 külçe gümüş, 4.000 adet yük beygiri, 1.000 adet köle, 27.000 takım elbise, 300 rıtıl ihliç. (Hindistan ve Çin'de yetişen bir bitki).
Cürcan	12.000.000 dirhem	1.000 menn ipek.
Kumis	1.500.000 dirhem	1.000 külçe has gümüş, 70 takım elbise, 40.000 nar.
Taberistan, Rûyan ve Dunbavend	6.300.000 dirhem	600 parça Taberiye bezi, 200 top kumaş, 500 takım elbise, 300 mendil, 600 bardak.
Rey	12.000 dirhem	100.000.000 nar, 1.000 rıtıl erik.
İsfahan (Resatik-i İsa hariç)	11.000.000 dirhem	20 bin rıtıl bal, 20 bin rıtıl mum.
Hamedan ve Desteba	11.800.000 dirhem	1.000 menn nar. reçeli, 20 bin rıtıl bal.
Şehrzûr ve civarı	24.000.000 dirhem	—

(48) Kirman'da bir mıntıka adı.

(*) Eskiden kullanılan bir ölçek. Miktarı bölgelere göre farklıdır. Günümüz Mısır ölçülerine göre 14,5 okkaya muâdildir. (Mu'cemü'l-Vâsıt. 757).

Mâhâ'l-Basra ve'l-Kûfe	20.000.000 dirhem	—
Musul (Mevsil)	14.000.000 dirhem	20.000 rıtıl beyaz bal.
Cezîre, Diyarat ve Furat	34.000.000 dirhem	—
Azerbaycan	14.000.000 dirhem	—
Mukran ve Kerç	300.000 dirhem	—
Cilân	—	100 köle, keten elbise ve şal[49], 12 okka bal, 10 av şahini, 20 takım elbise.
Ermeniyye	13.000.000 dirhem	20 halı, 580 parça çubuklu bir çeşit alaca kumaş, 10.000 rıtıl salamura balık, 30 av şahini, 200 katır.
Kinnesrin ve Avasım	490.000 dinar	—
Humus	320.000 dinar	Bin deve yükü kuru üzüm.
Dımeşk	420.000 dinar	—
Ürdün	16.000 dinar	—
Filistin	320.000 dinar	Şam, Humus, Kinnesrin, Ürdün, Filistin şehir ve kasabalarından toplam 300.000 rıtıl kuru üzüm.
Mısır (Tinnîs, Dimyat ve Eşmüneyn harici; zira buraları giderler için ayrılmıştı).	1.920.000 dinar	
Berka	1.000.000 dirhem	—
İfrikıyye	13.000.000 dirhem	120 halı
Yemen	Elbise dışında 870 bin dinar	
Mekke ve Medine	300.000 dinar	[50]

(49) Asıl metinde miktarı kaydedilmemiştir.
(50) Kitabü'l-vüzerâ ve'l-Küttâb, 281, 282.

Nakdî ödemelerin toplam tutarı: Dinar olarak alınan yaklaşık 5 küsur milyon dinarın dirhem karşılığı tutarı 125 milyon 532 bin dirhem olur. Dirhem (gümüş para) olarak ödenen 404.708.000 dirhem ile dinar (altın para) olarak ödenen paranın toplam tutarı: 125.532.000 + 404.708.000 = 530.240.000 dirhemdir.

Aynı şekilde İbn Haldûn da, Me'mûn devrinde harâç vergisinin miktarıyla ilgili olarak geniş malûmat vermiştir. Onun verdiği bilgiyi Corci Zeydan aynen nakletmiştir. İbn Haldûn'a göre bu devirde devlet gelirinin miktarı bölgelere göre şöyle dağılır:[51]

Bölge ismi	*Para Olarak gelen Varidatın Dirhem İtibariyle Miktarı*	*Parayla Birlikte Ödenen Çeşitli Mal ve Eşyalar*
Sevad	27.800.000 dirhem	Necran malı kumaştan yapılmış yüz takım elbise, mühür yapmakta kullanılan balçıktan 240 rıtıl.
Kesker (Fırat-Dicle arasında)	11.600.000 dirhem	—
Kuveru Dicle	20.800.000 dirhem	—
Hulvan	4.800.000 dirhem	—
Ahvaz	25.000.000 dirhem	300.000 rıtıl şeker
Faris	27.000.000 dirhem	300.000 şişe gül suyu, 20 bin rıtıl zeytinyağı.
Kirman	4.200.000 dirhem	Yemen işi 500 takım elbise, 20 bin rıtıl hurma.
Mekran	400.000 dirhem	—
Sind ve havalisi	11.500.000 dirhem	150 rıtıl Hind ödağacı
Sicistan	4.000.000 dirhem	Alacalı kare nakışlı elbiseden 300 takım, 20 rıtıl nebat şekeri
Horasan	27.000.000 dirhem	2.000 külçe gümüş, 4.000 yük beygiri, 1.000 köle, 20.000 takım elbise, 30.000 ihliç.

(51) Mukaddime, 156-158, aynı yerden naklen C. Zeydan, Kitabü't-temeddü-ni'l-İslâmî, II, 53-55.

Cürcan	2.000.000 dirhem	1.000 parça ipek
Kumis	1.500.000 dirhem	1.000 külçe gümüş
Taberistan ve Rûyan	6.300.000 dirhem	600 parça Taberiye dokuması kilim, 200 elbise.
Dumavend	—	500 elbise, 300 mendil, 300 kadeh
Rey	—	20.000 rıtıl bal.
Hemedan	11.300.000 dirhem	1.000 rıtıl nar şırası, 12.000 rıtıl bal.
Maha'l Basra ve'l-Kûfe	10.700.000 dirhem	—
Masebazan	4.000.000 dirhem	—
Şehrzur	9.700.000 dirhem	—
Musul ve ona bağlı yerler	24.000.000 dirhem	2.000 rıtıl bal.
Azerbaycan	4.000.000 dirhem	—
Cezire ve Fırat civarı ile Cezire'ye bağlı bölgeler	24.000.000 dirhem	1.000 köle, 12.000 tulum bal, 10 av şahini, 30 elbise
Ermeniyye	13.000.000 dirhem	20 dirhem kalica, 530 parça çubuklu alaca kumaş, 10.000 rıtıl tesbih taşı, 1000 rıtıl salamura balık, 200 katır, 30 tay.
Berka	1.000.000 dirhem	—
İfrikıyye	13.000.000 dirhem	120 halı
Hepsinin toplamı	318.600.000 dirhem	

Dinar Olarak Ödenen Vergiler

Kınnesrin	400.000 dinar	1.000 yük zeytinyağı
Dımeşk	420.000 dinar	—
Ürdün	97.000 dinar	—
Filistin	310.000 dinar	300.000 rıtıl zeytinyağı
Mısır	2.920.000 dinar	—
Yemen	370.000 dinar	Eşya cins ve miktarı zikredilmemiştir.

Hicaz	300.000 dirhem
Toplam (dinar)	4.817.000 dirhem
Dirhem olarak tutarı:	72.255.000 dirhem
Bu miktara yukarıda zikredilmiş olan vergi bölgelerinin varîdatı da ilave edilirse:	(1 dinarın o zamanki değeri 15 dirhem olarak kabul edilmiştir. Dinar bu orana göre 15'le çarpılarak dirheme çevrilmiştir). 318.600.000 dirhem
Tamamının toplamı:	390.855.000 dirhem

Bu cetvelde, doğu bölgelerinin harâç vergisinin dirhem ile, (Basra ve İfrikiyye haricindeki) batı bölgelerinin haracının da dinar olarak takdir edildiğini görüyoruz. Biraz sonra vereceğimiz diğer iki vergi cetvelinde de yine aynı durumu göreceğiz. Bunun sebebi -görüldüğüne göre- gümüş madeninin doğu bölgelerinde batı bölgelerinden daha çok; bunun tersine altın madeninin de batıda fazla olmasıdır.

Doğudaki bölgelerden toplanan verginin toplam miktarı (Berka ve İfrikiyye ile birlikte) 318.600.000 dirhem, batı bölgelerinin ödediği verginin toplamı da 4.817.000 dinardır. Dinar olarak alınan bu miktarın dirheme tahviliyle dirhem olarak miktarı 72.255.000 olur. Doğu bölgeleri ve batı bölgeleri vergisinin birbirine ilâve edilmesiyle alınan verginin tamamı 390.855.000 dirheme bâliğ olur. Kerh ve Cilan vergi bölgelerinin harâcı, bu miktarın dışındadır ki, Kerh'in harâcı 300.000 dirhem. Cilan'ın harâcı da 5.000.000 dirheme ulaşır. Buna göre Me'mûn zamanında Abbasî devletinde, eşya ve hububat vs. olarak toplanan vergiler hariç, para olarak toplanan verginin tutarı yaklaşık 400.000.000 dirhemdir. İbn Hurdazbih ve Kudâme b. Ca'fer'in Sevâd bölgelerinin vergisine dair iki cetvelinde bunu tafsilâtıyla göreceğiz. Vilâyetlerde toplanan vergiden askerin ihtiyaçları, vergi tahsili için yapılan harcamalar, kanal, köprü ve sulama masrafları düşürüldükten sonra kalanı net gelir olarak Bağdat'taki Beytülmal'e gönderilirdi. Devlet memurlarının maaşları, halifenin, vezirlerinin ve diğer ricalin masrafları buradan karşılanırdı.[52]

(52) C. Zeydan, Kitabü't-temeddüni'l-İslâmi. II. 55-56.

Halife Mu'tasım zamanında Abbasî devletinin harâç varidatıyla ilgili olarak Kudâme b. Ca'fer'in verdiği cetvel aşağıdaki şekildedir. Kudâme, Sevâd arazisinin vergi bölgeleri, yani doğu ve batıdaki kısımları itibariyle her vergi bölgesinden alınan buğday ve arpanın miktarını mufassal olarak zikretmiştir[53].

Sevâd Arazisinin Batı Tarafında Yer Alan Merkezler

Vergi Merkezinin İsmi	*Verilen Buğdayın Kürr (1 ton Civarında) Olarak Miktarı*	*Arpa Kürr Olarak Miktarı*	*Dirhem Olarak Ödenen Vergi*
Enbar ve Nehru İsa	11.800	6.400	400.000
Meskİn	3.000	1.000	150.000
Kutrabul	2.000	1.000	300.000
Badurya	3.500	1.000	1.000.000
Nehru Sîr	1.750	1.700	150.000
Rûmkân	13.300	3.300	250.000
Kûsâ	3.000	2.000	350.000
Nehru Derkıt	2.000	2.000	200.000
Nehru Cevber	1.500	6.000	150.000
Bârû Sema ve Nehrü'l-Melik	3.500	4.000	122.000
ez-Zevabiyu's-Selâse	1.500	7.200	350.000
Babil ve civarı	3.000	5.000	350.000
Felluce-i Ulya	500	500	70.000
Felluce-i Suğra	2.000	3.000	280.000
Nehreyn	300	400	45.000
Aynuttemr	300	400	45.000
Hayye ve Bedat	1.500	1.600	150.000
Sûra ve Berensima	1.500	4.500	250.000
Burs-i a'lâ ve esfel	500	5.500	150.000
Furatu Bâdeklî	2.000	2.500	62.000
Seylhîn	1.000	1.500	140.000
Ruzistan ve Hürmüzcerd	500	500	20.000
Tuster	2200	2.000	300.000
İfaryaktin	1.200	2.000	204.000
Kesker	30.000	2.000	270.000

(53) Kitabü'l-haraç, (1306 h. Leyden) s. 237-240; Bk. C. Zeydan, age. II. 57-59.

Sevâd Arazisinin Doğu Tarafındaki Merkezler

Büzürcesabur	2.500	2.200	300.000
Vazeneyn	4.800	4.800	120.000
Nehru Buk	200	1.000	100.000
Kelvada ve Nehru Bin	1.600	1.500	330.000
Cazer ve Medine-i Atika	1.000	1.500	340.000
Rustekbad	1.000	1.400	246.000
Mahrrûz	2.000	1.500	150.000
Celûla ve civarı	1.000	1.000	100.000
Dibîn	1.900	1.300	40.000
Deskere	1.800	1.400	60.000
Bendenicin	600	500	35.000
Bâruzrûz	3.000	5.100	120.000
Nehrevan-ı a'lâ	1.700	1.800	350.000
Nehrevan-ı evsat	2.000	500	100.000
Baduraya ve Bakusaya	4.700	5.000	330.000
Kuveru Dicle	900	4.000	430.000
Nehru's-sıla	1.000	3.121	59.000
Nehrevan-ı esfel	1.700	1.300	53.000
Toplam:	115.600	123.921	8.821.800

Sevâd arazisinin (Irak arazisinin) tamamından alınan verginin toplamı, 115.600 kürr buğday, 123.921 kürr arpa ve 8.821.800 dirheme ulaşır. Ancak bu toplamla Kudâme b. Caf'er'in her bölge harâç varidatını tafsilâtıyla verdikten sonra kaydetmiş olduğu rakamlar arasında fark vardır. Kudâme b. Ca'fer, gelirin toplamı ile ilgili olarak şu rakamları verir: "Basra bölgesi hariç Sevâd arazisinden alınan harâç vergisinin toplam miktarı şudur: 172.200 kürr buğday, 99.721 kürr arpa, para olarak da 8.095.800 dirhem." Bu farkın sebebi herhalde bazı rakamların yanlış okunmuş olmasıdır. Ancak rakamların yüksekliğine itibarla bu fark dikkate alınacak miktarda değildir. Bize buğday ve arpanın değerini dirheme çevirmek kalıyor. Kudâme, bu işlemi yapmış ve buğday ve arpayı buğday ve arpadan birer kürr alarak, iki kürr'ün birlikte değerinin fiatını 60 dinar kabul ederek dirheme tahvil etmiştir. Dirhemin dinar olarak karşılığının hesaplanmasında da 1 dinar'ı 15 dirhem olarak kabul etmiştir. Böylece toplam miktar 100.361.850 dirhem'e ulaşır. Kudame b. Ca'fer, Basra bölgesinden alınan verginin de yılda 6.000.000 dirheme ulaştığını söylemiştir. Bu miktar da ilâve edilince ulaşılan rakam:

Para olarak alınan toplam vergi tutarı	8.096.096 dirhem
Haraç Vergisi olarak alınan buğday ve arpanın dirhem olarak değeri	100.361.850 dirhem
Basra vergileri	6.000.000 dirhem
Toplam	114.458.650 dirhem

Sevâd'la birlikte Doğu ve Batı bölgelerinin harâç vergisi gelirleri:

1. Doğu Bölgeleri

Merkezler	*Dirhem Olarak Miktar*
Sevad	114.458.650 Dirhem
Ahvaz	23.000.000 Dirhem
Pâris	24.000.000 Dirhem
Kirman	6.000.000 Dirhem
Mekran	1.000.000 Dirhem
İsfahan	10.500.000 Dirhem
Sicistan	1.000.000 Dirhem
Horasan	37.000.000 Dirhem
Hulvan	900.000 Dirhem
Mahu'l-Kûfe	5.000.000 Dirhem
Mahu'l-Basra	4.800.000 Dirhem
Hemedan	1.700.000 Dirhem
Masebezan	1.200.000 Dirhem
Mihricân	1.100.000 Dirhem
İfareyn	3.100.000 Dirhem
Kum ve Kâşân	3.000.000 Dirhem
Azerbaycan	3.500.000 Dirhem
Rey ve Dumavend	20.080.000 Dirhem
Kazvin, Zencan ve Ebher	1.828.000 Dirhem
Cürcan	1.150.000 Dirhem
Kumis	4.000.000 Dirhem
Taberistan	4.280.700 Dirhem
Tekrit ve Tirhan	900.000 Dirhem
Şehrzur ve Samegan	2.750.000 Dirhem
Musul ve civarı	6.300.000 Dirhem
Kardâ ve Bedîda	3.200.000 Dirhem
Diyaru Rebia	9.635.000 Dirhem
Erzen ve Meyyafarikîn	4.200.000 Dirhem
Turun	100.000 Dirhem
Amîd	2.000.000 Dirhem
Diyaru Mudar	6.000.000 Dirhem
Fırat yolu nahiyeleri	2.900.000 Dirhem
TOPLAM	311.581.350 Dirhem

2. Batı Bölgeleri

Merkezler	Dinar Olarak Miktar
Kinnesrin ve Avasım	360.000 Dinar
Humus	218.000 Dinar
Dımeşk	110.000 Dinar
Ürdün	109.000 Dinar
Filistin	295.000 Dinar
Mısır ve İskenderiye	2.500.000 Dinar
Haremeyn	100.000 Dinar
Yemen	600.000 Dinar
Yemame ve Bahreyn	510.000 Dinar
Umman	300.000 Dinar
TOPLAM	5.102.000 Dinar

1 dinarın 15 dirheme eşit olduğunu kabul edersek 5.102.000 dinarın dirhem olarak tutarı:

$$5.102.000 \times 15 = 76.710.000$$

dirhem olur.

Batı bölgeleri harâç varidatının Cezire ve doğu bölgeleri harâç varidatına ilâve edilmesiyle toplam 388.291.350 dirhem olur ki, bu miktar Kudâme b. Ca'fer'in takdirine göre harâç vergisinin toplam tutarıdır. Buradan haraç gelirinin Me'mun devrinde 396.155.000, Mu'tasım devrinde ise 388.291.350 dirhem olduğu anlaşılıyor(54).

Yukarıda geçen gelirlerden toplanan mal, devlet işlerinin yürütülmesi için harcanıyordu. Valilerin, kadıların, hazine görevlilerinin, vergi memurlarının ve diğer devlet memurlarının maaşları bu maldan verildiği gibi, askerin ihtiyaçları yani senenin muayyen vakitlerinde almış oldukları maaşları da bu gelirden ödeniyordu. Yine aynı şekilde bu maldan nehir kazılması ve nehir mecralarının ıslâhına, uzak arazileri sulamak için açılan ve suyunu Dicle ve Fırat gibi büyük nehirlerden alan su kanallarının kazılmasına, müşrik esirlerin ve mahkûmların yiyecek ve içecek ihtiyaçlarına, onlardan ölenlerin cenaze giderlerine, her türlü

(54) Kudame b. Ca'fer, Kitabu'l-haraç, 249-251.

harp hazırlıklarının yapılmasına, âlim ve ediplere yapılan yardımlara harcanıyordu.

Endülüs'te ise maliye teşkilâtı şu üç kuruluştan oluşurdu:

a) el-Hızânetü'l-âmme (umumî hazine),

b) Beytülmâl idaresi,

c) Halife veya emîrin özel hazinesinin idaresi.

el-Hızânetü'l-âmme müessesesinin başında "Hazinu'l-mal" (hazinedar) adı verilen yüksek seviyeli bir vazifeli bulunurdu. Hazinenin merkezi saraydı. Şehir ve köylerden toplanan vergiler burada biriktirilirdi. Bu gelirlerin en önemlileri, bir vâris bırakmadan vefat eden kişilerin bıraktığı mallar, çarşı pazar vergileri, gemilerden alınan gümrük vergisi, harâç, cizye ve öşür vergileridir. Abdurrahman en-Nasır'ın devlet hazinelerinde 5.000.000.000 bıraktığı söylenmiştir. Biz bu rakamın dinar olarak mı yoksa dirhem olarak mı söylendiğini bilemiyoruz. Ancak dirhem olması ihtimali daha ağır basıyor; çünkü dinar olarak düşünecek olursak bunda mübalâğa olduğu açıktır.

Malûmatını İbn Haldûn'a nisbet eden Makkarî, şunları kaydeder: "Abdurrahman en-Nasır, toplanan vergi varidatını üç kısma böler; üçte birini ordu, üçte birini imar işlerine ayırır, kalan üçte birini de ihtiyacı anında harcamak gayesiyle hazinede bekletirdi. Bu tarihlerde Endülüs'te şehir ve köylerden toplanan verginin miktarı 5 milyon 480 bin dinar, ticarî vergilerden alınan vergi miktarı ise 765 bin dinar tutuyordu. Toplanmış olan bu çok miktardaki varidatın miktarına gelince hiç bir defter bunu kaydetmemiştir"[55].

İbn Havkal, Abdurrahman en-Nasır'ın H. 340 yılına kadar gelirleri 20 milyon dinara çıkarmayı başardığını zikretmiştir ki[56], onun zamanında Ebû Tâlib Gazanfer b. Nasıruddevle Hasan b. Abdullah el-Hamdânî (358-369) dışında devlet gelirlerini bu kadar büyük bir miktarda artıran sultan yoktur.

Endülüs Emevîlerinde "Beytülmal" ismi verilen müessese, yalnız-

(55) Nefhut-tîb, I, 171.

(56) el-Mesâlik ve'l-memâlik, s. 77.

ca vakıfların gelirlerine bakmak görevini yürütürdü. Merkezi Kurtuba'da ulu camiydi. Bu kuruluş, dînî müesseselerin korunması, cami görevlilerinin maaşlarının ödenmesi ve zekât gelirlerinin âyet-i kerîme'de sayılan belli yerlere verilmesi işlerine bakardı. Beytülmal teşkilâtının idaresini halifenin kontrolü altında başkadı (kâdı'l-kudât) ve ona vekâlet edenler yürütürdü. Bu bakımdan günümüzdeki vakıflar ve sosyal işler bakanlıklarının bazı dairelerine benzer.

Halifenin özel hazinesine gelince, bunu "sahibu'd-diyet" ünvanıyla bilinen görevli idare ederdi. Bu memur aynı zamanda emîr veya halifenin arazilerinin idaresine bakardı. Bu araziler, bir grup ziraatçı tarafından, ürettikleri mahsullerden az bir miktarını kendileri için almak şartıyla, işleniyordu.

5. ADLİYE TEŞKİLÂTI

A. Kadılık:

Kadılık müessesesi, Abbasîlerin birinci döneminde, önceki döneme nisbetle önemli farklılıklar gösterir. Zira ahkâma dair içtihad ruhu, dört mezhebin zuhuru sebebiyle zayıflamıştı. Artık kadı, hüküm vazederken içtihad etme zorunda kalmaksızın bu mezheblerden birine uygun olarak karar veriyordu. Nitekim Irak'ta görev yapan kadı, Ebû Hanife'nin mezhebine, Şam bölgesi ve Kuzey Afrika'daki kadı, İmâm Mâlik'in mezhebine, Mısır'daki kadı da İmâm Şafii'nin mezhebine göre hüküm veriyordu(57). Eğer herhangi bir bölgede, hakim mezhep dışındaki mezheblere mensup iki davalı mahkemeye müracaat edecek olursa, kadılık görevini bölge kadısı yerine, hasımların mezhebinden bir kadı yapardı.

Abbasî halifelerinden bazıları, uygulamalarına şer'î bir veche kazandırmak için, kadıları arzularına uygun hareket ettirmeye yeltenmişlerdir. Hattâ bu yüzden fakîhlerden bir çoğu, halifenin kendilerini İslâm şeriatına aykırı fetvâ vermeye zorlayacakları korkusuyla, kadılık görevi almaktan kaçınmıştır. Nitekim, halife Mansûr zamanında İmâm-ı Âzam Ebû Hanife'nin kadılık görevini kabul etmediğini görüyoruz. Ebû Hanife, halifeye şöyle demiştir:

"Allah'tan kork! Ve vazifeye sadece Allah'tan korkanları getir, Allah'tan korkmayanlara iş verme! Benden daima memnun kalacağınızdan emin değilim. Böyleyken nasıl olur da beni cezalandırmayacağınızdan emin olabilirim. Bir davada aleyhinize hüküm vermem gerekirse, çekinmez veririm. Fırat nehrinde boğmakla tehdit etseniz bile bu, beni etkilemez. Verdiğim doğru bir karardan dönmektense Fırat'ta boğulmayı tercih ederim."

Ebû Hanife ile kadı Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ ara-

---

(57) Makrîzî, Hıtat, II, 333-334.

sında, kırgınlık vardı. Bu kırgınlığın sebebi, yaşca daha küçük olan Ebû Hanife'nin, Muhammed'in bazı kararlarına karşı çıkmasıydı. Bu sebeple Muhammed b. Abdurrahman, imâmı halife Mansûr'a şikâyet etmiş, bunun üzerine halife, onun fetvâ vermesini yasaklamıştır[58].

Abbasî halifelerinin, Hz. Ali evlâdından bazılarına ve kendilerine isyan etmiş diğer komutanlara, önceden vermiş oldukları emanları bozduklarını gösteren örnekler vardır. Onların âhidlerini bozmaları, kadıların fetvâ vermesi yoluyla oluyordu. Seffâh'ın İbn Hübeyre'ye, Mansûr'un Ebû Müslim Horasanî ve amcası Abdullah b. Ali'ye, Harûn Reşîd'in de Hz. Ali evlâdından Yahyâ b. Abdullah'a yaptıkları bu kabildendir[59].

Şöyle ki: İbn Hübeyre, Mansûr'dan, o sırada halife olan Seffâh'ın imzasını taşıyan ve kendisine emân verildiğini bildiren bir mektup almıştı. Ne var ki, birkaç gün geçmeden İbn Hübeyre öldürüldü. Halifeliği esnasında Mansûr, amcası Abdullah b. Ali ve Ebû Müslim Horasanî'ye aynı şeyi yapmıştır. Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin, Mansûr'a cevap olarak yazdıkları bu hususa işaret eder. Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin kardeşi Yahyâ b. Abdullah'a gelince, Deylem bölgesinde isyan ederek Harûn Reşîd'i çok korkutmuştu. Harûn Reşîd, onunla savaş için Bermekî ailesinden Fazl b. Yahya'yı görevlendirdi. Fazl'ın dostluk girişimleri üzerine Yahya, Harûn Reşîd'in kendisi için bir emânname yazarak, kadıları, fakîhleri ve Haşimoğullarının ileri gelenlerini buna şahitlik ettirmesi kaydıyla sulh istedi. Harûn Reşîd, onun talebini kabul ederek, ona can güvenliği tanıdığını bildiren emânnameyi gönderdi. Sonra Yahyâ, Fazl ile birlikte Bağdat'a geldi. Onu izzet-i ikram ile karşılayan halife, kısa süre sonra onu tevkif ettirdi. Verdiği ahdi bozmak hususunda fakîhlerden fetvâ istedi. Bazıları ahdin geçerli, bazıları da geçersiz olduğunu söylediler. Neticede halife, ahdini bozdu.

Abbasî halifeleri, "Kadıl-kudât" (Başkadılık) sistemini[60] kurmuşlardır. Kadıl-kudât, hükûmet merkezinde oturur, bölge ve merkezlerde

(58) C. Zeydan, et-Temeddüni'l-İslâmî, II, 185-186.
(59) H. İ. Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, 290.
(60) "Akda'l-kudât" da denir.

kendi adına görev yapacak kadıları bizzat tayin ederdi. Bu ünvanı ilk alan, Harûn Reşîd zamanında "Kitabu'l-Harâç" yazarı İmâm Ebû Yusûf'tur.

Abbasîlerin birinci döneminde, kadı'nın yetkisi artmıştır. Önceden sadece davalılar arasındaki anlaşmazlıklara bakmakta iken, davalar yanında vakıflar, velî ve vasî tayinlerine bakmaya başladı. Bu dönemin meşhur kadılarından biri, Me'mûn zamanında Bizans muharebelerinde komutanlık yapmış olan Yahyâ b. Eksem'dir. Bir diğeri de, fıkıh ilmini Yahyâ b. Eksem'den tahsil eden Vâsık zamanında Kadı'l-Kudât olan Ahmed b. Ebî Düad'dır.

Ancak şu muhakkak ki, adliye alanında Abbasî devrinin önceki dönemden farklılığının en önemli yanı, her vilâyette dört mezhebi temsil eden kadıların bulunmasıydı. Bu kadılardan her biri, kendi mezhebinin mensupları arasında çıkan anlaşmazlıklara bakardı[61].

Dikkate değer bir husus da, hakimin huzurunda devamlı olarak bulunan bir şahitler grubunun teşkil edilmesidir. Kindî'nin anlattığına göre, doğrulukla tanınmış bir şahıs, hakimin huzurunda şahitlik yaparsa, hakim onun şahitliğini kabul ederdi. Şahitlik yapan doğrulukla tanınmış kimse değilse, muhakemeyi durdururdu[62]. Şahit durumu bilinmeyen biriyse, onu komşularından sorar, komşuları onun hakkında iyi veya kötü ne söylerlerse ona göre hareket ederdi. Gavs b. Süleyman, Mansûr devrinde Mısır'da şahidler hakkında gizli olarak bilgi toplayan ilk kadıdır. Bunun sebebi, onun zamanında yalancı şahitlerin çok olmasıdır. Kadı Mufaddal b. Fudale "Sahibü'l-mesail" ünvanıyla bir adamı görevlendirmişti ki, onun vazifesi şahitlerin durumunu araştırmaktı. Nitekim Harûn Reşîd tarafından 185/801 senesinde Mısır kadılığına tayin edilen kadı Umerî de, şahitlerin isimlerini defterine yazmıştı. Diğer kadılar, bu hususta onun yolunu takibettiler. 212/821 yılında Mısır kadılığına getirilen İsa b. Münkedir, şahitlerin durumuna o derece önem verdi ki, onların durumlarını araştırmak için kıyafet değiştirir, başını örter, geceleri sokaklarda dolaşırdı.

---

(61) H. İ. Hasan, en-Nuzûmü'l-İslâmiyye, 281.

(62) Kitâbü'l-vülât ve'l-kudât, 423-424.

Kudâme b. Ca'fer'in Kitâbu'l-harâc'ında kadıların görevleriyle ilgili bölümde, şâhidlerin şehâdeti hakkında çok dikkatli davranılmasını, haklarında sıkı soruşturma yapılmasını, doğruluk bakımından incelenmesini ve şahsî durumlarının araştırılmasını, o devirde kadıların en önemli vazifeleri arasında görüyoruz.

Abbasî devrinde Mısır'da bazı kadılar yargılama husûsunda çeşitli ıslâhat yapmışlardır. Meselâ, Kadı Gavs (135-140/752-758) Adliye teşkilâtını, yaygın vaziyette olan kötü âdetlerden özellikle yalancı şâhitlikten temizledi. Gavs, şâhidlerin durumunu gizlice soruşturur; doğrulukları ve iyi ahlâklı kimse oldukları kesinleşirse şâhidliklerini kabul ederdi. O, Kindî'nin vasfettiği gibi, "kadılığın ma'na ve siyâsetini, insanların en iyi bileniydi." Adaletle ve verdiği hükümlerde isabetli olmakla meşhûr oldu. Adaleti, halife Mansûr ile ondan şikayetçi olan hanımını eşit şartlar altında yargılama derecesine ulaşmıştı. Ki o, halifenin yerine vekil tayin ettiği şahısla davacıyı duruşma anında eşit tuttu.

Kadı Ebû Huzeyme (144-154/761-771)'nin dini hassasiyeti, elbisesini yıkamak veya bir cenazede bulunmak sebebiyle mahkemeye gelemediği günün ücretini almayacak dereceye ulaşmıştı. Bu devrin kadıları, büyüklenme görüntülerinden uzak olma husûsunda Peygamber (s.a.v)'e uyarlardı. Nitekim Peygamber (s.a.v)'in ihtiyaçlarından çoğunu bizzat kendisinin gördüğü rivâyet edilmiştir[63]. Abdullah b. Lehîa ise (154-164/771-781), Mısır'da hilâlin görüldüğünü ispat için düzenlenen merâsimde bulunan ilk kadı oldu.

Mufaddal b. Fudâle (168-169/784-785, 174-177/740-744), kadılık teşkilâtında birçok düzenlemeler yaptı. Siciller'e önem verdi ve onları tam ve eksiksiz şekle getirdi; onlarda vasiyetlere de yer verdi. Önce geçtiği gibi vazifesi şâhidlerin durumunu araştırmak olan "sâhibu'l-mesâil" unvanını taşıyan bir memuru ilk defa, o tayin etti. Ne var ki bu düzenlemenin zâhirde kaldığı görülüyor. Nitekim bu görevlinin de (sahibu'l-mesâil), kadı nezdinde adaletli olduklarını söylemek için bazı insanlar-

(63) Buhâri'nin rivâyet ettiğine göre Hz. Aişe validemize şöyle sorulmuş: "Peygamber (s.a.v.) evde ne yapardı?" O da şöyle cevap vermiş: "Ev işleriyle meşgûl olur; ezânı işittiği zaman da dışarı çıkardı."

dan rüşvet aldığı söylenmiştir. Ancak Mufaddal, bu memurdan yararlanmanın zararını sezince, şâhidlik yapmak üzere on adam tayin etti. Fakat, bu kadar az kişinin şahitliğine güvenmesi ve daha önceki kadılardan hiç birinin böyle yapmamış olması sebebiyle bu iş, âlimlerin çoğu nazarında hoş karşılanmadı. İshak b. Muaz isimli bir adam, kadı'nın görüşünü kötülemek üzere şöyle dedi:

"Bize hüküm vermede zulüm yolunu açtın. Hırsız adamları güvenilir şahitler olarak kabul ettin. Geçmişte insanlar, âdil kimselerin bu kadar az olduğunu görmemiştir."

Lehîa b. İsa (196-198/811-814), 199-204/814-820) ise vakıfları tanzim etmiştir. Onun zamanında durum kendisinin arkadaşlarına anlattığı gibi şu şekildeydi: "Allah'tan bana, vakıflar hakkında yetkili olmayı nasibetmesini diledim. Vakıflarla ilgili, hüküm vermedik hiçbir konu bırakmadım. Bu hususta şâhidliği yeniden düzenledim." Lehî'a, vakıf mallarını topladı ve ondan Mısır halkına pay ayırdı. Aynı şekilde sınır bölgelerini koruyan gönüllüleri de vakıflardan maaş alanlara dahil etti. Kadılar tarafından tayin edilen ilk maaş bu oldu. Ondan sonra bu yol, ta'kibedildi. Dolayısıyla bu vakıf fonuna "Lehîa maaşları", daha sonra da "kadı maaşları" adı verilmiştir. Buna rağmen Lehîa, Mısır halkını kızdırmıştır. Çünkü Mısırlılardan seçtiği otuz kişiyi, kendisine sırdaş edinmiş, diğerleriyle pek ilgilenmemişti.

Adliye teşkilâtı, kendisini o asırda Mısır'a hâkim olan karışık durumdan etkilenmeye zorlayan yaygın kötü alışkanlıklardan uzak kalamamıştır. Nitekim rüşvet, kadıların şeref ve haysiyetini düşürecek bir dereceye varmıştı. Bu kadılardan biri Abdurrahman b. Abdullah el-Umerî idi ki, 100.000 dinar rüşvet aldığı söylenmiştir. Hatta o, adını kötüye çıkaran ve mevkiinin değerini düşüren işlerden olmak üzere, içki içmiş ve şarkıcı kadınları dinlemiştir. Bu kadı bu derece zayıf olmasına rağmen, şâhitlik yapacak kimseler görevlendirmiş, isimlerini özel bir sicile yazmıştır. Kendisinden sonraki kadılar, defter tutma husûsunda onun izini takip etmişlerdir.

Bu asrın en meşhur kadılarından biri, İbn Mesrûk el-Kindî (177-184/793-800) dir. Bu kadı, adliye teşkilâtının prestijini yükseltmeye çalışmış, vâlinin otoritesine boyun eğmemek için direnmiş ve kendi

zamanına kadar devam eden, vâlinin meclisinde hazır bulunma âdetini terketmiştir. Kadıların vâli meclislerine gelmemeleri bu olayın neticesi olarak başlamıştır. Ayrıca bu kadı, dâvâ dosyalarının davaya bakılacağı zaman açılmak üzere mühürlenerek konulduğu bir arşiv edinmekle, adliye sicillerini ıslâh etmiştir.

Lane-Poole, Mısır'da Emevîler zamanında ve Abbasîlerin birinci devrinde görev yapmış kadıları tavsif eder ve şöyle der: "Kadı, İslâm fıkhıyla uğraşmasından kazandığı kuvvetli bir hukukî bilgiye sahipti. Halk nazarında doğruluk ve iyi ahlâklı olmakla meşhûr olmuştu. Mevkiinin büyük önemi, şahsının büyük nüfûzu vardı. Bu sebeplcdir ki, tayinler husûsunda kadı diğer devlet memurlarının karşılaştıkları durumla karşılaşmamıştır. Hattâ kadı, çok kere birkaç vâlinin zamanında mevkiini korurdu. Şerîata uygun hükümlerine bir karışan olduğunda hemen istifâ ederdi. Halkın kadıya olan sevgisi o kadar fazlaydı ki, vâliler kadıları azletmeyi istedikleri zaman umûmun hoşnutsuzluğuyla karşılaşmamak için uzun uzun düşünürlerdi. Ayrıca Abbasîler devrinde vâlinin, kadıyı azletme yetkisi de yoktu. Aksine kadıların tayinlerine dair fermanlar normal olarak Bağdat'tan çıkardı. Onların maaşlarının tesbiti ve ödenmesi bizzat halifeye bırakılmıştı[64].

Diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi, Endülüs'te de kadıların üstün bir mevkii vardı. Nitekim bu vazife dinî mahiyet taşıdığı için, hükümdar veya halife adliye teşkilâtının en yüksek başkanıydı. Kadı'l-kudât "Kâdı'l-cemâa" adıyla da anılırdı. Çünkü o, devletin başşehrinde bulunuyordu, hükmü de memleketin her tarafında geçerliydi. Kadı'nın Fıkıh ilminde derin, her türlü ayıptan uzak ve doğrulukla tanınmış olması şarttı. Endülüs'te kadıların arap olması şartı yoktu. Nitekim bu makam çok defa, İspanyol asıllı müslümanlardan ve Berberîlerden olan kimselere verilmiştir. Meselâ, Endülüs kadılarının büyüğü Yahyâ b. Yahya el-Leysî, Berberî soyundandı. Kadı'l-kudât çoğunlukla, vilâyetlerdeki kadılar arasında kadılıkta üstün başarısı görülenlerden veya önemli devlet makamlarında

(64) Hist, Of Egypt in the Middle Ages, 39-40. Ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, s. 286-287.

görev almış kimselerden seçilirdi[65].

Kadı'l-cemâa (başkadı), Kurtuba'da oturur ve hükümdar veya halife tarafından tayin edilirdi. Vilâyetlerde, her birine "müsedded hâssa" denen kadılar O'na vekâlet ederlerdi. Kur'ân ve sünnet Endülüs'te de teşrîin kaynağı idi. Kadılar, Mâliki mezhebine göre hüküm verirler, idareciler ve vâliler bu hükümleri uygularlardı.

Endülüs Emevî hükümdarları da, kadıları kendilerine vekâleten ordu komutanlıklarına getirmede, doğudaki Emevî ve Abbasî halifelerinin yolundan yürüdüler. İbn Haldûn der ki: "Abbasîler yaz aylarında savaşan askerlerin komutanlığını, kadı'ya verirlerdi. Nitekim Yahyâ b. Eksem, Me'mûn devrinde yaz savaşlarında Bizans toprakları Anadolu'da savaşan ordulara komutanlık yapmıştı. Endülüs Emevîlerinden Abdurrahman en-Nâsır'ın kadısı Münzir b. Saîd de, aynı şekilde komutanlık görevini yürütmüştü"[66].

Endülüs'te, vakıf gelirlerini ve fetvâ sicillerini[67] kontrol etmek, Kurtuba Ulu Camiinde veya Abdurrahman en-Nâsır'ın ez-Zehrâ şehrinde yaptırdığı ez-Zehrâ Camiinde Cuma ve bayram günlerinde namazı kıldırmak ve yağmur duâsında duâ etmek vazifeleri de kadı'nın görevleri arasındaydı[68], Endülüs'teki kadılar Eski İspanyolcayı biliyorlar ve gerektiği zaman mahkemede davacı ve davalılarla bu dille konuşuyorlardı[69].

B. Mezâlim Mahkemeleri:

Kadılık teşkilâtı yanında, kadıların bakmaktan âciz kaldıkları her davaya mezâlim mahkemelerinde, bu kadılardan daha yetkili, sâhibu'l-

(65) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 103.

(66) Mukaddime, s. 193.

(67) Bu sicil, H. 291 yılında kuruldu. Kadî'l-kudât kendisine arz edilen bazı meseleler hakkında Fıkıh âlimlerinden fetvâ alırdı. Bu hükümlerden Endülüs'teki kadılar için önemli bir merci durumuna gelen bir genel sicil arşivi meydana getirmiş oldu.

(68) Kadı'l-kudât namazı da kıldırırdı. Bundan dolayı kendisine "sâhıbu's-salât" adı verilmiştir. Bu durum, en-Nâsır'ın namaz için ayrı bir şahıs, kâdı'l-kudât makamı için de ayrı bir şahıs tayin etmesine kadar devam etti.

(69) Huşenî, el-Kudât bi Kurtuba, s. 96; 138.

mezâlim denilen hakimler bakarlardı. Bazı Abbasî halifeleri de, mezâlim mahkemelerindeki duruşmaları bizzat idare etmeye çok önem vermişlerdir. Mâverdi, kadıların dâvalara bakışı ile mezâlim mahkemesi kadılarının davalara bakış farklarını açıklamıştır. En önemli farklar şunlardır:

a) Mezâlim mahkemelerinin hâkimi, kuvvete başvuracak davalıların saldırılarını önleyebilmek için, diğer hâkimlerde bulunmayan kuvvet ve heybete sahip olmalıdır.

b) Mezâlim mahkemesi hâkimi, dava konusunu doğru olarak ortaya çıkarabilmek için, şahidleri dinleme ve delilleri arama husûsunda korkutma ve tazyik yoluna başvurabilir.

c) Taraflar, dava konusunu anlaşılmaz güç bir hale soktukları zaman, mezâlim hâkimi, onları karşılıklı anlaştırarak aralarını bulması için emîn kişilere re'sen gönderebilir. Normal mahkeme hâkimi ise, ancak taraflar, davanın emîn kişilere sevkine rıza gösterirse aynı yola başvurabilir.

d) Mezâlim mahkemesi hâkimi, şahitlerden şüphelendiğinde, yeniden yemin ettirebilir ve şüphesini gidermek için şahitlerin sayısını artırır. Hâkim ise bunu yapamaz.

e) Mezâlim hâkimi, önce şahitleri dinleyip, sonra tarafları dinleyebilir. Hakimin adeti ise davacı delillerini getirdikten sonra şahide müracaat eder[70].

Mezâlim mahkemesi, halife veya vâlinin ya da ikisinden birine vekâlet eden bir kimsenin başkanlığında kurulurdu. Mezâlim kadısı, başka bir işte görevli olduğu zaman diğer işlerini bırakıp haksızlığa uğrayanların kendisine müracaat edebileceği bir gün tespit ederdi. Görevi sadece mezâlim mahkemesindeki davalara bakmak olduğu zaman ise, hafta boyunca o davalara bakardı. Bu mahkeme, mescidde kurulurdu. Mezâlim mahkemesi hâkiminin duruşmaları anında beş grup insan bulunurdu. Bu beş grup olmadan duruşma yapılmazdı. Bu gruplar şunlardır:

(70) Maverdî, el-Ahkamu's-sultaniyye, 61-72.

1. Muhafızlar ve Yardımcıları:

Bunların görevi, şiddete başvuranlara mani olmak, mahkemeden kaçmaya teşebbüs edenleri yakalayıp kontrol altına almaktır.

2. Hâkimler:

Vazifeleri, hak sahiplerine haklarının en güzel verilmesi husûsunda mahkeme reisine yardımcı olmaktı. Duruşmalar ve davalar husûsunda geniş tecrübesi olan bu hâkimler, davalılar arasında cereyan eden meseleleri açıklamakta yardımcı olurlardı.

3- Fakihler:

Mahkeme reisi, zorlukla karşılaştığı şer'î meselelerde onlara danışırdı.

4. Kâtipler:

Hasımların sözlerini yazarlar, leh veya aleyhlerindeki hukukî durumu tespit ederlerdi.

5. Şahitler:

Onların görevi de, hasımlar hakkında bildiklerini söylemek ve kadının verdiği hükümlerin hakka ve adâlete aykırı olmadığına şahidlik etmekti. Mezâlim mahkemesi kadısına ait işlerden bazıları şunlardır:

a) Fertlerin veya toplulukların, adalet ve hakkaniyet ölçüsünden ayrılan vâliler hakkında açtıkları davalar.

b)Vergi toplamak husûsunda şiddete başvuran vergi memurları aleyhinde açılan davalar.

c) Halkın mallarını kaydederken, arttırmak veya eksik göstermek suretiyle haksızlık yapan dîvan kâtipleri aleyhinde açılan davalar.

d) Asker maaşlarının eksik ödenmesi veya ödemenin gecikmesiyle ilgili şikâyet davaları.

e) Kadı ve muhtesib'in infazından âciz kaldıkları hükümleri infaz etmek.

f) Hac, Bayram, Cuma ve cihâd gibi ibâdetlerin yerine getirilmesinin gözetimini yapmak[71].

C. Hisbe:

Hâkimin otoritesi, kadı, muhtesip ve mezâlim mahkemesi hâkimi arasında taksîm edilmişti. Kadının vazifesi, dinî mes'elelerdeki anlaşmazlıklara, muhtesibin görevi genel asayişi korumak ve sur'atle cinâyetlere bakmak mezâlim mahkemesi hâkiminin vazifesi ise, kadı ve muhtesibin hallinde güçlük çektikleri davaları hükme bağlamaktı. Kadılık ve muhtesiplik aralarında zıtlık bulunan iki görev olmakla birlikte, bazen aynı adama verilebilirdi. Bu iki görev arasındaki zıtlık şudur: Kadı'nın işi, hüküm vermede tahkîk ve teennîli hareket etmeyi gerektirir. Muhtesibin vazifesi ise şiddete ve meseleleri çözüme bağlamakta acele davranmak esasına oturur[72].

Her ne kadar "hisbe" kavramı ancak Abbasî halifesi Mehdî (158-169/775-785) zamanında kullanılmışsa da, Hisbe teşkilâtını kuran Hz. Ömer'dir. Hz. Ömer, muhtesibin görevini bizzat kendisi yürütüyordu. Gerçekten de, Hz. Ömer'in "Devene gücü yetmeyecek kadar yük yüklemişsin" diyerek bir deveciyi dövdüğü görülmüştür. Muhtesibin görevleri şunlardır:

a) İyiliği emreder, kötülüğü yasaklar, genel ahlâk ve faziletlerin muhafazasına çalışır, dinî hükümlere riâyet edilmesini sağlar.

b) Çarşı ve pazar düzenini kontrol eder, gelip geçenlere engel olacak kadar dükkânların önlerine çıkıntı yapılmasını önler.

c) Borçların ödenmesini sağlar.

---

(71) Mâverdî, el-Ahkâmu's-sultâniyye, s. 73-81'den özetlenerek alınmıştır.
(72) Age, s. 61-72.

d) Eksik ölçme ve tartmaları önlemek için ölçü ve tartı âletlerini[73] kontrol eder.

e) Şeriati hafife alan veya fiatları yükseltenleri cezalandırır.

f) Komşuların sınırlarına tecavüz edilmesini önler.

g) Gayrimüslimlerin, binalarını, müslümanların binalarından yüksek yapmalarına engel olur.

İbn Haldûn muhtesibin görevlerini şöyle özetler:

"Muhtesip, dine aykırı suç işleyenleri araştırır, suç işlemelerine engel olmaya çalışır. Suç işleyenleri gerekli cezaya çarptırır. Bulunduğu merkezde, müslümanların menfaatine uygun harekete zorlar. Kısaca, yollardaki kalabalık ve sıkışıklıklara engel olur, hamalların ve gemicilerin fazla yük yüklemesini men eder. Yıkılma tehlikesi olan yapıların ve evlerin yıktırılmasını sahiplerine emreder, gelip geçenlere zarar vermesi muhtemel nesneleri ortadan kaldırır. İlkokullarda veya diğer yerlerdeki çocuk öğrencileri haddinden fazla döven hocaları cezalandırır. Muhtesiblerin hüküm ve tasarrufları, kadılar nezdinde karara bağlanan hukukî da'vâlar gibi, mahkemeye müracaat ve hasımların huzûra getirilmesine bağlı değildir. Bilâkis muhtesib, bir kötülük işlemekle itham olunanların suçlarını duyduğunda, kendisine müracaat olunmaksızın suçluları ta'kîb eder ve cezalandırır. Muhtesib'in görevi sadece da'valara bakmak, onları çözüme bağlamak işini yürütmekten ibaret değildi. Aksine yiyecek ve içecek maddelerinde yapılan hîle ve aldatmalarla ilgilenir, ölçü ve tartıları kontrol eder, aynı zamanda borçlarını zamanında ödemeyenleri adaletli olmaya çağırarak borçlarını ödemeye zorlar. Bunlar gibi, tanık ve delîl ile isbâta ve kararları yerine getirmeye ihtiyâç duyulmayan işlere bakar. Bu görevler, umûmî işler ve yerine getirilmeleri kolay olduğu için kadı tarafından terkedilmiş, ihtisâb vazifesini yürüten görevliye bırakılmış gibidir. Böylece bu görev, kadılık makamına yardımcı olmak üzere kurulmuştu. Mısır ve Batı Afrika'da hüküm süren

(73) Bu âletlerin kontrolü için özel bir devlet dairesi vardı. Muhtesip, muayyen vakitlerde, esnâfı yanlarında ölçü âletleri olduğu halde buraya çağırır ve âletlerini muayene ederdi. Onlarda bir bozukluk bulursa müsadere eder ve sahibini yenisini almaya mecbur eder veya düzeltmesini emrederdi. Bu resmî dâire, Fatîmî ve Eyyûbî devletlerinin hükümranlığı boyunca devam etmiştir. Bkz. Makrizi, Hıtat, I, 463-464.

Ubeydîler (Fatımîler) Endülüs'te hüküm süren Emevîler gibi birçok İslâm devletlerinde muhtesibin seçimi ve azli, kadı'nın yetkisi dahilindeydi. Kadı kendi ihtiyârı ile birini muhtesibliğe ta'yin ederdi''[74].

Endülüs'te de Hısbe görevini, her şehirde muhtesib veya sâhibu's-sûk (çarşı ağası) adı verilen bir me'mur yürütüyordu. Çünkü bu me'murun vazifesinin ağırlık tarafı, çarşı ve pazarın durumunu kontrol etmekti. Muhtesiblik görevini yürütecek kimsenin, ilim, keskin anlayış ve bilgisiyle tanınmış olması şart koşuluyor ve dolayısıyla kadılar arasından seçiliyordu. Çünkü onun görevi adliye ile ilgilidir. Makkarî Endülüs'te Muhtesib'in vazifesini açıklamıştır. Bu bilgilerden, hisbe teşkilâtı görevlerinin son derece geniş ve hassas bir noktaya ulaştığını anlıyoruz. Hattâ ihtiyaç maddelerinin fiatlarının, bu teşkilât tarafından tahdid edildiğini görmekteyiz. Bu bakımdan satıcıların kontrolü ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Muhtesibler için ihtisâb mevzûlarına dâir kanunlar vardı. Fıkhî ahkâm tedris edildiği gibi, muhtesibler bu kaideleri öğrenirler, bu konuda ihtisas yaparlar, bunları müzakere ederlerdi. Onların alış verişi yapılan bütün mallara müdahale hakkı vardı[75].

(74) Mukaddime, 196.
(75 Nefhu't-tîb, I, 103.

ALTINCI BÖLÜM

İKTİSADİ DURUM

Giriş:

İslâm, müslümanları rızık kazanmaya teşvik etmiştir. Bu yüce din, hem dünyâ hem de âhiret hayatını tanzim eder ve her ikisine birlikte önem vermeye çağırır. Nitekim bu husûsta Allahu Teâlâ şöyle buyurur: "Allah'ın sana verdiği nîmetler içinde, âhiret yurdunu gözet, dünyâdaki nasîbini de unutma. Rabbin sana nasıl iyilik yaptıysa, sen de başkalarına öyle iyilikte bulun. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayı isteme. Çünkü Allah bozguncuları sevmez[1].

Bu sebepledir ki, İslâm'da ibâdetin sadece namaz, oruç ve diğerleri gibi malî ve bedenî amellerden ibâret olmayıp, aynı zamanda insanın pratik hayatının bütününü kuşattığını görüyoruz. İşte Hanefî mezhebinin kurucusu İmam Ebû Hanife, hicrî ikinci asırda şöyle diyor: "İlim öğrenmek farz olduğu gibi, rızık kazanmak için çalışmak da dinî bir mecburiyettir." Yine, İmâm Ebû Hanife'nin talebesi olan İmâm Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (vefatı, 234/849) de "Kitâbul'l-iktisâb fi'r-rızkı'l-müstetâb" adıyla yazdığı kitabında kazanç peşinde koşmanın her müslüman erkek ve kadına farz olduğunu açıklamıştır. O, bu kitapta kazanç yollarının çeşitlerini de beyân eder ve kazanç yollarını, ticaret, kira, ziraat ve sanat olarak maddelendirir.

Huccetu'l-İslâm İmâm Gazzâlî, İhyâu Ulûmi'd-dîn adlı kitabında kazanç ve geçim konusuna bir bölüm ayırır ve Kur'ân'ı Kerîm'den kazanma ve çalışmayı teşvik eden âyetleri delîl olarak getirir: Allahü Teâlâ şöyle buyurur: "... Allah içinizden hasta olanları, yeryüzünde Allah'ın

---

(1) Kasas sûresi (28), 77.

lûtfundan rızık arayanları ve Allah yolunda savaşanları bilmektedir..."[2]. İşte bu suretle yüce dinimiz İslâm, ticaret veya başka yollarla yeryüzünde rızık kazanmak için çalışmayı, Allah yolunda savaş derecesinde bir iş saymıştır. Yüce Allah yine bu konuda şöyle buyurur: "Kim, Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde çok barınacak yerler, genişlik ve bolluk bulur"[3]. İşte büyük âlim İbn Haldûn, Mukaddime'sinde otuzüç[4] fasıl ihtivâ eden beşinci bölümü "Geçim vesilesi ve onun kazanç ve sanatlardan temini ve bu husûslarla ilgili durumlar"a tahsis etmiş ve konuyu, hadîs-i şerifte rivâyet edildiği gibi, İslâm'ın âhiretin tarlası olan bu dünyâ hayatına çok büyük bir önem verdiğini şüpheye mahal bırakmaksızın açıklamıştır. Böylelikle, İslâm, yukarda zikredildiği gibi, ticaret veya başka yollardan rızık kazanmak için çalışmayı, cihâd mertebesine koymuştur.

Abbasî hazineleri, vergilerden toplanan para ve diğer mallarla dolup taşmaktaydı. Harûn Reşîd zamanında hazine geliri yaklaşık 42 milyon dinara ulaşmıştı. Üretilen hubûbattan alınan aynî vergi bu rakamın dışındadır. Hattâ rivâyet edilmiştir ki, Harûn Reşîd, sırt üstü yatar, geçen bulutlara bakar ve "Ey bulut, dilediğin yere git? Nasıl olsa senin vergin bana gelecektir" derdi[5].

Ne var ki, Abbasî devleti'nin geliri, gitgide azalmaya başladı; nihayet, hicrî 4. (milâdî 10.) yüzyılda, Hârûn Reşîd devrindekinin yirmide birinden daha az seviyeye düştü. Savaşlar, bu devletin kuvvetini bitiren âmillerden olmak üzere, harcamalar için tahammül edilmez ağır bir yük halini almıştı.

Devletin refahını, ziraatle ve ticaretle uğraşanların durumunun iyi olduğunu hatırladığımız zaman, Harûn Reşîd devrinde Abbasî devletinin gelirinin yılda 272 milyon dirhem ve 4,5 milyon dinara, halife Me'mûn'un günlük masrafının 6 bin dinara yani yılda 2.190.000 dinara ulaştığına hayret etmeyiz[6].

---

(2) Müzzemmil sûresi, (73), 20.
(3) Nisa' sûresi (4), 100.
(4) Mukaddime, s. 400-429.
(5) Kalkaşandî, Subhu'l-a'şâ, III, 270.
(6) Ameer Aly, s. 426 vd.

Her yıl, Harûn Reşîd'e gönderilen paralar, yekûn 500 milyon dirhem gümüş ve 10.000.000 dinar altına bâliğ oluyordu. Yukarda zikredilen gelir kaynaklarından elde edilen vergiler, devlet yararına harcanıyordu. Bu cümleden olarak, kadıların, vâlilerin, devlet memurlarının, Beytülmâl görevlilerinin maaşları ve ordunun, yılın belli zamanlarında yapılan ödemeleri bu maldan verilirdi. Ayrıca bu paradan nehir yataklarını derinleştirmek ve akışlarını düzene koymak, uzak yerlere su ulaştırmak için büyük nehirlerden su alan kanallar kazmak, ziraatı geliştirmek ve başka işlere mahsus su arkları kazmak için gereken harcamalar yapılırdı. Hapistekiler ve müşrik esirlerin yiyecek, içecek, giyecek giderleri, ölenlerin defnedilmesi, savaş hazırlıkları, yukarda zikredildiği gibi, âlimlere ve ediplere verilen maaş ve bağışlar için yapılan sarfiyat da yine bu paradan harcanırdı.

Abbasîler devrinde devlet giderlerinin çokluğuna rağmen, halifelerin hazineleri, topladıkları vergilerle dolup taşardı. Refah her tarafa yayılmış ve ihtiyaç maddelerinin fiatları ucuzlamıştı. Hatîb Bağdâdî şöyle der: "Davûd b. Sagîr b. Şebîb b. Rüstem el-Buhârî'nin şöyle dediğini işittim: Ebû Ca'fer Mansûr (136-158/754-775) zamanında 1 koçun 1 dirheme, 1 kuzunun 4 devânik'e (devanik dirhemin altıda biridir), 60 rıtıl hurmanın 1 dirheme, 16 rıtıl zeytinyağının 1 dirheme, 8 rıtıl tereyağının 1 dirheme satıldığını gördüm. "90 rıtıl sığır eti 1 dirheme, 60 rıtıl koyun eti bir dirheme" diye bağırılırdı. Sonra 16 rıtıl balın ve 12 rıtıl yağın bir dirheme satıldığını söyledi"[7].

Abbasîlerin birinci döneminde devlet gelirlerinin artmasındaki büyük pay, devletlerin modern çağda yaptıkları gibi, Abbasî halifelerinin, memleketin iktisadî işleriyle ve gelir kaynaklarını artırmakla yakından ilgilenmelerine, ziraat, ticaret ve iktisat ve servetle ilgili diğer meslekle-re önem vermelerine bağlıdır.

(7) Târihu Bağdâd, I, 70.

1. ZİRAAT

İlk Abbasî dönemi halifeleri, gayretlerini ziraati teşvike yönelttiler. Bu sebeple, kanal kazılmasını, baraj, köprü ve su kemeri yapılmasını teşvik ettiler. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölge arazisi, Abbasî devletinin en verimli topraklarını teşkil ediyordu. Bu arazinin idaresini, hükümet, doğrudan kontrol ediyor ve o bölgede ziraatin geliştirilmesi ve mahsulün artırılması için çalışıyordu. Böylece bu topraklar kanal ve baraj şebekesiyle örülmüş oldu. Nihayet bölge çiftlik ve bahçelerle dolu çok verimli bir arazi haline geldi. Ağaçları, ekinleri ve çayırlarıyla yemyeşil göründüğü için bu bölge yeşil arazi manâsına "Arzu's-sevâd"[8] adıyla meşhur oldu. Sevâd bölgesinin sınırı şöyledir: Uzunluğuna Musul'dan Abadan'a; enine ise, Kâdisiye'deki Azîb'ten batıda Hulvan'a kadar uzanır. Hatîb Bağdâdî'nin zikrettiğine göre alanı, 36.000.000 cerîb idi[9]. Bir cerîb onbin zira'dır[10].

Fırat nehrinin suyu, Sevâd arazisini sulamaya veya verimini artırmaya kâfi gelmezken, Dicle nehri sularından da ancak nehrin batı kıyısında ve Basra körfezi sahilinde yer alan arazinin sulanmasında istifade edilirken halife Mansûr birçok su arkı ve kanalı kazdırmak suretiyle su-

---

(8) Bu tabir "siyah arazi" anlamına gelir. Ancak Araplar, yeşil rengi siyaha katar ve birini diğerinin yerine kullanırlar. Allahü Teâlâ'nın iki cenneti zikrederken "müdhâmmetân" (iki koyu yeşil cennetlerdir) (er-Rahmân sûresi, 64) buyurması, bu kabildendir. Ayet-i kerîme'de, yeşillik, gecenin siyahlığını anlatan "dühme" kelimesiyle tavsif edilmiştir. Hatîb Bağdâdî başka bir yerde (Târîhu Bağdâd, I, 24) der ki: "Sevâd bölgesine bu ismin verilmesi şu sebepledir: Araplar Kûfe'yi fethetmek üzere gelip hurma ağaçlarının siyahlığını (karartısını) gördükleri zaman: Bu karartı (siyahlık sevâd) nedir? dediler."

(9) Tarîhu Bağdâd, I, 11.

(10) Sevad arazisi için bk: Yâkût, Mu'cemu'l-Büldân; Hatîb Bağdâdî, Târihu Bağdâd, I, 11, 12, 24.

lama şebekesini tanzime çalıştı. Böylece, Arabistan çölleriyle, Kürdistan dağları arasında uzanan arazinin tamamının sulanması gerçekleşmiştir. Bölgenin halkına bolluk ve bereket yağdıran, güzel bir mıntıka haline getirilmesi mümkün olmuştur. Mansûr, yine suyunu Dicle'den alan Duceyl nehrinden bir kanal ve suyunu Fırat nehrinden alan Kerhâyâ'dan da başka bir kanal kazdırdı ve onları kireç ve tuğladan yapılmış sağlam su kemerleriyle Bağdat şehrine ulaştırdı. Her bir kanalın suyu şehre giriyor, caddelerden, yollardan ve kenar mahallelerden akıyordu. Yaz ve kış suları kesilmezdi[11]. Nitekim bu halife, Kerh'e de su verdi ve orada Kallâîn kanalı (Kerh'in doğu tarafında adını balık kızartanlardan alan büyük bir mahalleye nisbetle bu ismi almıştır), Bezzâzîn ve Decâc (Tavuk) kanallarını akıttı, sonuncuya bu ismin verilmesine, tavuk satıcılarının tavuklarını satmak için bu kanalın yanında durmaları sebep olmuştur.

Bağdat'ta, suyunu Fırat'tan alan Nehru İsâ kanalı akar, Firûzsâbur köyüne uğrar ve Bağdat'tan bir fersah uzakta bulunan Muhavvel'e ulaşırdı. Bu çaydan birkaç kol ayrılır ve Bağdat'ı baştan başa geçerdi. Bu çay, İsâ b. Ali el-Abbasî''nin sarayı yanında Dicle'ye dökülürdü. Bu çayın üzerinde kurulan kemerli köprülerin üzerinde, yanlarında parklar bulunan bir çarşı vardı. Su kanalları Bağdat'ın bütün kenar mahallelerine uzanmıştı. Bu sebeple şehir halkı, ağaçlar dikerek bahçeler ve parklar tanzim ettikleri gibi, sadece Basra, Kûfe ve Sevâd'da yetiştirilen hurma ağaçları dikmişlerdir. Serat çayı, suyunu Muhavvel yanında İsâ nehrinden alır. Bâdurâ'ya arazisini sular, Bağdat'a ulaşıncaya kadar akar ve Dicle'ye dökülürdü. Bağdat kanallarından biri de suyunu, Muhavvel'in güneyinde İsâ nehrinden alan Kerhâya idi, bir diğeri de Fil adını taşır; suyunu İsâ nehrinden alır ve Dicle'ye dökülürdü.

Abbasîlerin birinci dönemi halifeleri, müslüman halkın aydınlatılmasında büyük bir tesiri olan ziraat okullarının yayılması sayesinde, ziraate ve pratik bir araştırmaya dayanan bahçe ziraatçiliğine önem verdiler. Bu sebeple müslümanlar, nazarî araştırmalarını genişlettiler, bit-

(11) Ya'kûbî, Kitâbu'l-buldan, s. 250.

·ki çeşitlerini ve toprağın ziraate elverişli olup olmadığını incelediler. Bitkiler için muhtelif gübreler kullandılar.

Abbasî halifeleri, çiftçilere az vergi yüklemeyi hedef alan başarılı bir politika takip ettiler. Bu halifelerden bazıları, mahsûlün nev'îne ve arazinin verimine göre toprak vergisi çeşitleri için sabit kaideler koymaya önem verdiler. Herhangi bir sebeple mahsûl az olduğu zaman, vergilerin indirilmesi esasını gözönünde bulundurdular.

Aynı şekilde Abbasî halifeleri, Ziraatçilere de önem vermişler, onların üzerindeki vergileri hafifletmeye çalışmışlardır. Meselâ, Mansûr, buğday ve yulaftan alınan nakdî vergiyi kaldırdı; onun yerine "mukâseme" sistemini koydu. Mukaseme, vergilerin mahsulden belirli nisbette ödenmesidir. Nakdî vergi sistemi, hurma ağaçları, meyveler ve benzerleri hakkında devam etti. Ancak bu sistem vergilerin toplanması husûsunda vergi memurlarının sert davranmalarına sebep olunca halife Mehdî (158-169/775-785), babası Mansûr'un getirdiği sistemin uygulama alanını genişletti ve onu umumîleştirdi. Vergileri daima mahsûle nisbetle toplanır hale getirdi. Toprak verimliyse ve çok çalışmaya ihtiyaç yoksa çiftçi arazisinin gelirinin yarısını hükûmete vermeye mecbur ediliyordu. Çiftçi araziyi güçlükle sulayabiliyorsa, o zaman yerin durumuna göre mahsûlün üçte bir, dörtte bir veya beşte birini verirdi.

Bağlar, bahçeler ve hurmalıklara gelince, mahsûlün yarısı veya üçte biri vergi olarak ödenirdi. Bu sisteme "Muhasebe" adıyla bilinen ve arazinin alanına oranla vergi toplanmasını gerektiren eski sistemden ayırmak için "mukaseme" sistemi adı veriliyordu.

204/819 yılında Abbasî halifesi Me'mûn (198-218/813-833), arazî vergisini tekrar hafifletti ve toprak daha fazla ürün verse de vergi oranını 1/2'den 1/5'e düşürdü.

Büyük çiftlik sahipleri ve ziraatçıların bulunduğu Bâbil, Irak, Cezîre ve Faris'te ise, fetih günlerinde yapılan anlaşma şartlarına uygun olarak çeşitli vergiler vardı. İran ve Horasan'ın kuzeyinde yaşayan ahâli de bu imtiyazdan faydalanıyorlardı.

Mansur, Bağdat arazisinin bir kısmını, ileri gelen bazı devlet adamlarına ikta olarak vermişti. Bu şahıslar, yaptıkları üstün hizmetlere karşılık kendilerine mükâfat olarak verilen bu arazilerde oturacak, oraları işleyerek gelirlerini tahsil edeceklerdi. Bu ikta arazîleri, çok kısa süre içinde mamur hale geldi. Çevreleri genişledi, sakinleri kalabalıklaştı ve her ikta, orada yaşayan ileri gelen şahsın veya cemaatin adıyla tanınır oldu. Bunlar arasında Abbas b. Muhammed b. Abdullah b. Abbas ve Rebî b. Yûnus'un iktaları göze çarpar. Sonuncusunda elbise satan Horasan tüccarları vardı. Burayı Sâlih b. Mansûr ikta etmişti[12].

Abbasî devleti idaresi, Türklerin eline geçince, bu sistem çok yaygınlaştı. Çünkü onlar, vilâyetleri, hediye ve kıymetli eşyalar hariç, devlet hazinesine belli bir vergi ödemek karşılığında ikta olarak veriyorlardı. Nitekim milâdî onuncu ve onbirinci asırda Avrupa'da yayılmış olan ikta sisteminde de takip edilen usul böyleydi. Bununla beraber Mu'tasım'dan önceki Abbasî halifeleri de bu yolu takip etmişlerdir. Meselâ Harûn Reşîd, Abdülmelik b. Sâlih'i, ödeyeceği vergiye karşılık Mısır'a vâli tayin etmişti. Me'mûn da Abdullah b. Tâhir b. Hüseyin'i bu ülkeye (211-213/826-828) aynı ikta usulüyle vâli tayin etti. Mu'tasım da her politikada Reşîd ve Me'mûn'un izini takip etti. O Eşnâs et-Türki'yi Mısır'a (219-229/834-843) vâli tayin ederken, Vâsık da bu ülkenin vâliliğini İtâh'a aynı usulle (230-235/844-849) verdi[13].

Buğday, Abbasî ülkesinin suyu bol olan her bölgesinde, mısır ise, yalnızca Arap Yarımadasının güneyinde ekiliyordu. Halk aynı zamanda arpa, pirinç, hurma ve meyve ağacı ziraatıyla da meşgûl oluyorlardı.

Üzüm, Abbasî devletinin her tarafında çokça yetiştirilirdi. Yemen üzümleri salkımlarının uzunluğuyla meşhûrdu. Hikâye edildiğine göre, vâlilerinden biri, hac farîzasını edâ eden Harûn Reşîd'e devenin üzerine yüklenmiş olduğu halde iki üzüm salkımı götürmüştür.

---

(12) Bkz. Ya'kûbî, Kitâbu'l-büldan, 242-254 ve bir sonraki bölümde Bağdat iktalarına dair bilgiler.

(13) Kindî, Kitâbu'l-Vulât ve'l-Kudât s. 163, 173, 180, 184, 195, 197, 198. 202; Corbet İRAS. (1861). s. 528.

İbn Havkal, "el-Mesâlik ve'l-Memâlik" adlı kitabında, Ölü Deniz, Lut gölü yakınında bulunan Zuğr şehri halkının yabanî hurma ağaçlarına hurma, asmalarına da Filistin asması aşıladıklarını kaydetmiştir.

Ziraati Abbasî devleti topraklarına girmiş olan meyvelerden biri de, narenciye çeşitleriydi. Mes'ûdî, bunların Hindistan'dan getirildiğini, daha sonra Umman, Basra, Irak ve Suriye dolaylarında ekildiğini zikreder. Makdîsî'nin "Ahsenu't-Tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlim" adlı kitabında söylediğine göre, Filistin'de yetişen nârenciye meyveleri diğer bölgelerde yetişenlerden daha güzeldir.

Şam bölgesi şehirleri, güzellikte darbımesel olan elmalarıyla meşhûr olmuştu. Zeytin ağaçları Filistin'de çok iyi yetişiyordu. Bilhassa zeytinyağı üretiminde ismini duyuran Nablus şehrinde daha çoktu.

Şeker kamışı, Basra ve Sûr şehirlerinde ekilirdi. Sûr'un, şeker kamışı ziraatıyla ilgili şöhreti Haçlı Savaşları sırasında bazı Venedikliler'in kamış ziraatı yapmaları derecesine ulaşmıştır. Abbasîlerin ilk devirlerinde şeker kamışı ekimi, büyük bir önem kazanmıştı.

Araplar, mandayı anayurdu olan Hindistan'dan getirdiler; daha sonra Emevîler devrinde Irak'a götürdüler. Anlatıldığına göre, bu devirde Şam'lılar, yırtıcı hayvanların saldırılarına uğramaktan şikâyet edince, hükûmet, onların memleketlerinin kuzey sınırına, dörtbin manda konulmasını emretti. Çünkü mandalar aslanların en büyük düşmanı sayılırdı.

Filistin halkı, manda yetiştirmeye önem verirler ve beslenmede mandanın süt ve etinden yararlanırlardı. Sığırın eti iyi bulunmazdı; ancak sütünden faydalanmak için yetiştirilirdi. Meşhûr tabîb Ebûbekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî koyun sütünü ve koyun etini tavsiye ediyordu.

Endülüslü ve Sicilyalı müslümanlar, baharat, pamuk, şeker kamışı ve dut gibi sadece sıcak bölgelerde yetişen bazı bitkileri yetiştirmeye çalıştılar. Endülüs ve Sicilya'nın bazı yerlerinde pamuk, şeker kamışı ve dut tarımında başarı kazanıldığı halde, baharatta bu başarı elde edilemedi[14].

(14) Heyd, History du Commerce, 1.50.

Endülüs, pirinç, şeker kamışı ve zeytin ziraatinde olduğu gibi buğday, arpa, mısır, portakal, armut, elma, incir, üzüm, nar, genellikle ovalarda yetiştirilen şeftali ve daha çok Akdeniz kıyısındaki vâdilerde ziraati yapılan muz gibi meyvelerin ziraatinde de şöhret kazanmıştı. Endülüs halkı, giyim endüstrisinde kullanmak için keten ve pamuk, ipek böceği yetiştirmek için de dut ağacı yetiştirmeye önem verdiler. Emevîler, Endülüs'teki bazı büyük nehirlerin sularından sulamada faydalandılar. Onların üzerine bendler kurdular ve kanallar açtılar. Bu suları, çok ileri gittikleri ziraatte kullandılar. Endülüs Emevîleri, çeşitli bitkilerin vaktinde ekimi için bir kılavuz ve el kitabı haline gelen ve "Kurtuba Takvimi" diye tanınan bir ziraat takvimi yaptılar. Daha sonraları başka milletler bu takvimi onlardan almışlardır.

2. ENDÜSTRİ

Endüstrinin gelişmesinde de, maden serveti kaynaklarına önem vermiş, Fâris ve Horasan'daki gümüş, bakır, kurşun ve demir madenlerini işlettirmiş olan Abbasîlerin birinci devri halifelerinin büyük payı vardır. Beyrut yakınında demir madeni ocakları vardı; bunların mevcudiyeti madenle ilgili bazı endüstri kollarının gelişmesine yardımcı olmuştur. Tebriz'de mermer ve seramik toprağı ocakları vardı. Fâris'in kuzey taraflarında kükürt ve tuz, Kereç bölgesinde ham petrol (neft) ve zift çıkarılıyordu.

Basra, sabun ve cam yapımında, özellikle bu maddeler için, Bağdad, Samarra ve diğer şehirlerde yeni fabrikalar yaptırmış olan halife Mu'tasım zamanında şöhret kazanmıştır. Mu'tasım, muhtelif şehirlerde kâğıt imalâthaneleri de inşa ettirmiş ve bu imalâthanelere uzun zamandanberi kâğıt yapımında şöhret kazanmış olan Mısır'dan ustalar ve sanatkârlar getirtmiştir.

Öte yandan Abbasîler, Fâris'in önemli şehirlerinde kumaş imalâthaneleri de kurmuşlardır. Aynı şekilde müslümanlar, ipek, atlas, bitki resimleriyle süslenmiş ipekli kumaşlar ve halı dokumacılığında çok ileri gittiler. Müslümanların bu alanda ileri gittiklerinin delillerinden biri, Fâris, Irak ve Şam tezgâhlarının imâl ettiği kıymetli kumaşlardır. Nitekim Kûfe, ipekli Kûfe kumaşları ve diğer cins kumaşlarıyla meşhûr olmuş; Hûzistan ise dokumalarıyla üstünlük kazanmıştır. Tüster'de imâl edilen bitki desenli güzel ipekli dokumaların, Kurkub halılarının ve Sûs ipeklerinin o devirde dünya pazarlarında büyük bir şöhreti vardı. Şam, hâlâ "Dımeks" adı verilmekte olan ipekli kumaşların imâli ile ün salmış; Horasan şehirleri ise, yaygılar, perdeler ve her çeşit yünlü dokumalarıyla meşhûr olmuştur.

Diğer taraftan bu devirde Mısır, dokumacılıkta başta geliyordu. Tinnis şehrinde alaca nakışlı kumaşlar ve çarşaflar imâl edilirdi. Orada, halife

için "el-bedene" adı verilen, ipek imalâthanesinden bitmiş olarak çıkan, kesme ve dikmeye ihtiyaç göstermeyen bir elbise yapılırdı. İki ukiyye ipekten imâl edilen bu elbisenin, geriye kalan kısmı, halis altın nakışlardı. Kıymeti 100 dinara ulaşıyordu. Tarih bize Tinnîs ve Dimyat şehirlerinden başka bir yerde dokunmuş bir keten dokuma parçası fiatının 100 dinara çıktığını haber vermiyor. Bütün bunlar, o devirde, Mısır'da dokuma sanatının ne derece ileri gittiğini ve ne kadar zarafet kazandığını gösteren delillerdir. Kudüs şehrinde ise yünlü elbiseler imâl edilirdi.

Şam bölgesi şehirleri, cam ve tuğla endüstrisinde meşhûr oldu. Bu beldelerin halkı, cam süslemede kendilerine has bir stil geliştirdiler. Hicrî ikinci asrın başlarında mine ile kaplanmış renkli camlar dünyanın birçok bölgelerine ihrac edilirdi. Bu şehirler altın rengi ve diğer renklerle cam süsleme sanatında, büyük bir ilerleme kaydetmişlerdir[15].

Bağdat'ta çok sayıda atölye vardı. Denildiğine göre, orada dörtyüz su değirmeni, dörtbin cam ve otuzbin tuğla imalâthanesi mevcuttu[16]. Ancak bize göre, bu sözde çok mübâlağa vardır. Bağdat'ta demirciler çarşısı, marangozlar çarşısı ve manifaturacılar çarşısı gibi, her sanatın özel bir çarşısı bulunuyordu[17] Halife Mansûr, Kerh çarşılarını, sanayi ve ticaret merkezi haline getirmek için güney cihetinde Serat ile İsâ kanalları arasında kurdurmuştur.

Bağdat, İranlıların temayüz etmiş olduğu kuyumculuk sanatında da şöhret kazanmıştı. Burada kuyumculukla uğraşanların çoğu da İranlıydı. Onlar bu işte o kadar ileri gittiler ki, camları mücevherâtla süslüyorlar ve üzerine altınla kabartma yazı yazıyorlardı. Hükümdarlar için gözler kamaştıran kadehler yaparlardı. Bunların üzerine uçan kuşlar ve onların üzerine saldıran kartalların resimlerini yaparlardı. Kuşların, kartalların pençelerinden kurtulmaya çabalamalarını canlandırırlardı. Bu manzaralar, akıllara sığmaz güzellik taşırdı[18].

---

(15) Emîr Ali, Muhtasaru Târîhi'l-Arab, (Arapçası) s. 364-365.
(16) Emîn Zeki, Kitâbu Umrâni Bağdâd, s. 50.
(17) Age, s. 108.
(18) Nahle Müdevver, Hadâratu'l-İslâm fî Dâri's-selâm, s. 25.

Mısır, Firavunlar devrinden itibaren maden endüstrisinde, bilhassa altın ve gümüş kuyumculuğunda meşhur olmuştu. Mısırlılar, bitkilerden elde edilen ilâçlar yapımında da büyük katkıda bulunmuşlardır.

Abbasîlerin birinci döneminde Mısır, ülkenin mahsullerini deniz ve kara bölgeleri arasında taşıyan, Nil nehrinde çalışan nehir ulaşım vasıtalarının yapımında da şöhret kazandı. Ayrıca Mısır, İskenderiye, Dimyat, Tinnis ve Ferama yoluyla, Bizans İmparatorluğu topraklarında yapılan savaşlar için silâh ve asker taşıyan gemilerin yapımında da ün salmıştı.

Endülüs ise, muhtelif ocaklardan çeşitli madenler çıkarmakla temayüz etmişti. Özellikle, Tâce nehri kıyısında bulunan ocaklardan altın, Kurtuba taraflarından gümüş, Tuleytula dağlarından demir, Kurtuba'nın batısından kurşun Tuleytula ve Endülüs'ün kuzey kesimlerinden bakır üretimi ilerlemişti.

Makkarî, Endülüs'te, çok sayıda beyaz, kırmızıya çalan siyah, kırmızı ve kırmızı-beyaz karışımı alacalı mermer atelyesi bulunduğunu belirtir. Onları övücü bir tarzda vasfeder ve yerlerini söyler[19]. Kurtuba şehri ise, önemli bir dericilik merkeziydi. Endülüs şehirleri, gemicilik, kalkan, mızrak, eyer, gem ve zırh gibi harp âletleri yapımında da ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Bunların yanında Endülüs, zeytinyağı ve şıra üretiminde de ilerlemişti. Çeşitli bitkilerden ilâç yapımında önemli ilerleme vardı. Daha sonraları Avrupalılar, bu ilâçları onlardan öğrenmişlerdir[20].

Muhammed b. Ali, Gırnata şehrinde bir bitki bahçesi kurmuştu. Nâdir bitkilerin araştırılması için, doktorların oraya girmesine müsâade edildi. Hicrî yedinci asırda (milâdi onüçüncü) yaşamış olan meşhûr botanikçi İbnu'l-Baytâr, Şam, Anadolu, Mısır ve Fâris'in bitkilerini Endülüs'te yetiştirdi. Daha sonra Eyyûbî hükümdarı Melik Kâmil onu yanına aldı ve sarayında botanikçiler başı yaptı. Bitkiler hakkındaki meşhûr kitâbını yazan İbnu'l-Baytâr, 646 H. (1248 M.) yılında vefat etti.

---

(19) Nefhu't-tîb, I, 95

(20) Makkarî age, I. 95 vd.

3. TİCARET

Halifelerin gayretleri, sadece tarım ve endüstriye yönelik değildi. Bilâkis ticaret yollarının gelişmesine de önem verdiler. Bu maksatla, ticaret kafilelerinin gelip geçtiği yollarda kuyular kazdırdılar ve kervansaraylar yaptırdılar. Sınırlara, sınır taşları ve fenerler diktirdiler. Sahilleri korsanların saldırılarından korumak için donanmalar inşa ettirdiler. Bu tedbirler iç ve dış ticaretin gelişmesinde çok etkili oldu; müslümanların ticaret kafileleri ülkeler arasında dolaşmaya başladı, gemileri de denizlerarası ticarete koyuldu.

Abbasîlerin birinci dönemi halifeleri, lüks sayılacak eşyaları saraylarına sokarak, dolaylı olarak ticareti teşvik ettiler. Yolların yapılması ve Bağdat şehrinin kurulması bu teşviklere misâl olarak zikredilebilir. Ki, Bağdat'ın mevkii, birinci dereceden bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. O devirde Dimeşk, Anadolu veya Fırat havzasından Arap ülkelerine ve Mısır'a gelen kafileler için önemli bir ticaret merkeziydi. Böylece Fırat ve Dicle, Abbasî devleti sınırları içinde iki önemli ticaret yolu oldu[21].

Abbasiler Bağdat şehrini Dicle kenarında kurduktan sonra, deniz ulaşımı için suyunu Fırat'tan alan bir kanal açtılar ve onu devletlerinin başşehrine ulaştırdılar. Bu kanal başşehir ile, Anadolu, Suriye, Arap ülkeleri ve Mısır'ı birbirine bağlayan bir köprü durumuna geldi. Böylece, Orta Asya'dan kalkan kafileler Buhârâ ve Fâris'ten geçerek bu kanala geliyorlardı[22].

Hatîb Bağdâdî ve Yakut, Mansûr'un Bağdat'ın yerini seçiminden bahsederlerken şu rivâyeti naklederler: Büyük arazi sahibi olan dihkan-

(21) Heyd, I, 26.
(22) Heyd, I, 27.

lardan biri, Mansûr'a Bağdat'ın kurulduğu yeri seçmesinin güzel olacağını söyledi ve ona şöyle dedi: "Gerçek şu ki sen, dört bölgenin tam ortasında olursun. Bu bölgenin ikisi batı, ikisi ise doğuda kalır. Batıdakiler Kutrabul ve Bâduryâ; doğudakiler de Nehru Bûk ve Kelvâzâ'dır. Kurak ve imarı zor olan bölgenin imar işleri de sona bırakılır. Ey mü'minlerin emiri! Sen Serat çayı ve Dicle nehri üzerinde bulunuyorsun. Burada sana batıdan, Fırat yoluyla da Suriye, Cezîre ve Mısır'dan erzak gelir. Hindistan, Basra ve Vâsıt'ın nâdir ve güzel eşyaları Dicle ile sana ulaşır. Yine Ermeniyye'nin, Azerbaycan ve havalisinin, Musul, Diyarbakır ve Diyar-ı Rebîa'nın gelirleri sana ulaşır. Sen, düşmanının sana ancak bir köprü veya bir su kemeri üzerinden gelebileceği nehirler arasındasın ki, köprüyü veya su kemerini uçurduğun zaman düşman sana gelemez. Ayrıca sen aynı zamanda, denize, karaya ve dağa yakın bir yerde bulunuyorsun"[23].

Mansûr, Bağdat'ı kurduktan sonra, şehrin güneyinde Serât ile İsa nehri arasında Kerh semtinin temelini attı ve Bağdat çarşılarını oraya nakletti. Her meslek için özel bir çarşı ayırdı. Bu çarşılardan bazıları şunlardır:

— Attarlar çarşısı,
— Demirciler çarşısı,
— Marangozlar çarşısı,
— Çiçekçiler çarşısı,
— Kasaplar çarşısı

Denildiğine göre, Mansûr kasaplar çarşısının çarşıların en sonuna yapılmasını emretmiş ve "Kasaplar çarşısını en uca yapın, çünkü onlar bilgisiz kimselerdir ve ellerinde kesici demirler vardır," demiştir[24].

Hasan Hüsnü Abdulvahhâb, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız'ın "Kitâbu't-Tabassur bi't-Ticâre" adlı eserinin mukaddimesinde (s. 3), Abbasîlerin birinci döneminde en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelen Basra şehrinden bahsederken şöyle der: "Basra, Bağdat'ın büyük kapısıdır ve dünyanın dört bir tarafından getirilen her çeşit ticaret

(23) Tarîhu Bağdâd, I, 1-23.
(24) Aynı eser, I, 80.

eşyasını etrafa saçan Dicle nehrinin girişidir... Çünkü burası, her yönden gelen kafilelerin uğrak yeridir ve Çin sahralarından Büyük sahra çöllerine kadar uzanan bölgelerden gelen tâcirlerin konak yeridir. İşte bu sebeple, orada umran gelişti, atelyeler ve sanatkârlar çoğaldı; Araplarla Arap olmayanlar arasında buluşma yeri oldu. Ömer b. Hattab (r.a.)'ın isimlendirdiği gibi "Kubbetu's-Selâm" lâkabıyla anılmaya hak kazandı."

Suriyeli hacıların geçtiği büyük kervan yolu, denizden biraz uzaklaşıyordu. Çünkü bu yol, Filistin'e uğramıyor, Ürdün nehrinin doğusundan geçiyordu. Fakat Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'yı ve İbrahim (a.s.)'ın kabrini ziyaret müslümanlarca mukaddes sayılıyordu. Bu sebeple, hacıların bir çoğu, Mekke'de hac farîzasını edâ ettikten sonra Kudüs'ü ziyaret ediyorlar, böylece batılı hristiyan hacılarla karşılaşıyorlardı. Böylelikle tüccarlara, karşılıklı eşya değiştirme fırsatı doğmuş oluyordu. Her yılın 15 Eylül'ünde Kudüs'de büyük bir panayır kurulur; çeşitli milletlere mensup tüccarlar oraya gelirdi. Hacıların çoğu, önemli yolların kavşak noktası olan Şam (Dımeşk) şehrinde toplanır; sonra büyük cemaatler halinde Mekke'ye giderler ve hac farizasını edâ ettikten sonra yine oradan dağılırlardı.

Bu devamlı hareket, Şam pazarlarında ticaret eşyalarının yayılmasına sebep oldu. Trablus, Beyrut, Sûr ve Akka gibi sahil şehirleri, Şam panayırlarından ancak birkaç günlük bir mesafede bulunuyorlardı. Dolayısıyla muhtaç oldukları ticaret mallarını, büyük Şam pazarından satın almış olmaları ihtimalden uzak değildir. Suriye'ye ulaşan başka bir mühim yol daha vardı. Bu yol, Basra Körfezinden başlayıp Akdeniz'e yakın bir noktada sona eren Fırat mecrâsıdır.

Şam bölgesindeki merkezlerde caddelerin iki yanında uzayıp giden dükkânların bulunduğu birçok çarşılar vardı. Oralarda ticaret erbabından her grup için özel bir bölüm ayrılmıştı. Yabancı tüccarların uğrağı büyük çarşılara benzer hanlar vardı. Tacirler, ticaret mallarını alt katlarına koyar; üst katlarını da otel olarak kullanırlardı.

Araplar, Mısır'ın batısında, Endülüs'te ve Sicilya'da, doğu-batı ticaretinde, aracılık rolü oynayan, mahallî küçük devletçikler kurmuşlardır.

Kayravan, Kurtuba ve Palermo sarayları Asya ürünü mallara her zaman ihtiyaç duyuyordu.

Arap gemileri, Akdenizi, doğuda Antakya limanından batıdaki Cebelitarık'a 36 günde geçerlerdi. Halife Mu'tasım'ın tahkim ettiği Antakya, Şam bölgesinin en önemli ticaret merkezlerinden sayılırdı. Nitekim Sûr şehri de askerî bir liman durumundaydı. Orada Bizanslılarla yapılan savaşlarda kullanılan gemilerin yapıldığı bir tersane inşâ edilmişti.

Denizci Sindbâd'ın "Binbirgece Hikâyeleri" adlı kitapta nakledilen ve Harûn Reşîd devrinde cereyan ettiği söylenen gezilerinden anlaşıldığına göre, Abbasîler devrinde Araplar, Bağdat'tan başlayıp, Basra körfezine giden; hattâ günümüzde Malaya (Malezya) diye bilinen Malaka yarımadasına kadar ulaşan deniz seyahatleri düzenlemişlerdir. Tüccarlar, kendilerine Hindistan'ın baharat ve güzel kokularını ve Çin'in ipeğini kazandıran bu gezileri teşvik ediyorlardı.

Hicrî ikinci asırda Arapların Çin'e ulaşmış olmaları ve 82/700 yılında Kanton limanına giriş izni verilen yabancılar arasında bulunmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bu şehirde hicrî 141 mîladî 758 yılında meydana gelen karışıklıklar, Arapların orada bulunduğuna kesinlik kazandırmıştır[25]. Yine Araplar, Abbasîlerin birinci döneminde, Seylân adasına da gitmişlerdir. O asrın başlarına kadar Hind sahilini katederlerken Basra Körfezini geçmeleri nâdirattan oldu. Çünkü onlar Çin'e kadar varan uzun seyahatler düzenlemeye başladılar. Siraf limanını, Basra, Umman ve bu taraftaki diğer yerlerden ticaret eşyalarıyla yüklü dönerek, Arap ve İran ticaret mallarını Çin diyarına taşıyan bu gemiler için büyük bir ticarî liman haline getirmişlerdi[26].

Hicrî üçüncü asırda İbn Hurdazbih, yolcular için bir rehber hazırladı. O bu kitabında Ubülle'de Dicle'nin denize döküldüğü yerden başlayıp Hindistan ve Çin'e giden deniz yolunu tavsif etmişti[27].

---

(25) Arnold, ed-Da'vetü ile'l-İslâm, s. 331.
(26) Heyd, I, 72.
(27) Kitâbü'l-Mesâlik, Leyden, 1306 H.

İbn Hurdazbih'in bildirdiğine göre, Arap gemileri, Malabar'a kadar Fâris ve Hindistan sahilleri paralelinde seyrederdi. Bu yolun tercih edilmesi, denize batmak korkusuyla değil, ticaret mallarının yüklenmesi ve çeşitli limanlarda boşaltılması arzusuyla ilgilidir. Gerçekten bu gemiler, Hindistan'ın Koromandel sahillerini geçince, aynen Çin gemilerinin yaptığı gibi Bengal körfezine doğru bir istikamette gidiyorlardı.

Müslüman Araplar, hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren şimdiki Şanghay şehrinin güneyinde Hanufu limanına yerleşmeyi başardılar... Bu ülke imparatorunun müsamaha ve cömertliği sebebiyle, aralarında İslâm Şeriatı esaslarına göre hüküm veren ve namazda imâmlık yapan bir kadıları vardı. Nitekim onlar Çinlilerle ticarî alışverişte bulunuyorlar, halkla ticarî münasebette bulunmak maksadıyla ülke içinde dolaşma izni elde ediyorlardı. Arap tüccarlarının durumu, bu ülkede bir takım karışıklık ve ayaklanmalar baş gösterinceye kadar böylece devam etti. Karışıklıklar sebebiyle durum kötüleşince Çin ile alâkalarını kesip, Malaka yarımadasına geçtiler ve Kala şehrini merkez edindiler. Bu şehir, Hindistan'da Umman ve Çin arasındaki yolun ortasında Ekvator tarafında kalan bir limandır[28].

Kala şehri, batı ve doğu Asya ticaret mallarını taşıyan gemiler için bir ana liman oldu. Arap tüccarları önünde, Hind-i Çini ürünleriyle ticaret yapmak için yeni bir pazar açılmış oldu. Bu mallar genelde, kâfûr, karanfil, öd ağacı, sandal ağacı, hind cevizi, güzel kokular ve diğer baharattan ibaretti. Bu ticaret çok ilerledi. O kadar ki, milâdî onuncu asırda Malaka yarımadasına seyahat etmek, Cava adasını da tanımış olan Siraf denizcileri nazarında, dünyanın en kolay seyahatlerinden biri haline gelmişti.

Araplar, Çin ve Hind-i Çin'e çok gidip gelmişlerdi. Onlardan bazılarının Kore'ye gitmiş olmaları ihtimalden uzak değildir[29].

Arabistan sahillerinden batı Hind sahillerine yapılan seyahat, iki-üç ay arasında değişen bir sürede yapılıyordu. Rüzgâr yardımcı olduğu zaman, bu seyahat bazan, bir aya kadar inebiliyordu. Şüphesiz ki, Arap

(28) Bu isim için Yakût'un Mu'cemu'l-Büldân'ına bakınız.
(29) Heyd, I, 30-32.

tüccarlar, hicrî 80 (M. 699) yılından önce Seylan'a ulaşmışlar, ticaret için gidenlerden bazıları oraya yerleşmişlerdi.

Hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda gezi yapmış olan Arap seyyahları, bazı Hindistan krallarından çok büyük ilgi ve himâye gördüklerini, bir grup Malabar prensinin müslüman olduğunu ve bu ülkede Arapların mescid yapmalarına izin verdiklerini zikrederler. Müslüman Araplar, Hindistan sahilleri ve bazı şehirlerinde Arap kolonileri kurarken, orduları, milâdî sekizinci asrın başlarından itibaren Fâris sınırını geçmiş ve Sind bölgesini istilâ etmişti. Bunun bir sonucu olarak Multan ve Deybul'da ticarî hareket canlandı. Fâris ve Arabistan gemileri Hindistan ve Çin'e giderken ve oraların hâsılatını yüklenip dönerken bu bölgelere uğrarlardı[30].

Yine, Yemen, Hicaz, Habeşistan ve Mısır ile Doğu Asya arasında ticarî trafik kurulmuştu. Doğu Hindistan sahilinin zümrüdü Aden ve Mekke yoluyla batıya taşınırken; Uzak Doğu prensleri Yukarı Mısır zümrüdünü ve Habeşistan'da çok bulunan fil dişini getirtiyorlardı. Aden limanı, bu ticarî mallar için hareketli bir pazar, Asya ve Kuzeydoğu Afrika sahillerinin her tarafından gelen gemilerin uğradığı bir liman oldu[31].

Kulzüm, Mısır ve Suriye'nin, Cidde ise Mekke'nin limanıydı. Harûn Reşîd, Akdeniz'le Kızıldeniz'i birleştiren bir kanal kazdırmayı düşünmüş, fakat kendisine "Bizanslılar bu kanal yoluyla, Kızıldeniz'e geçme imkânı bulurlar ve bu geçidi Mekke-Medine'ye hücum ve hac yolunu kesmek için kullanırlar denilince" bu işten vazgeçmiştir. İşte bu sebeple, Harûn Reşîd, Süveyş Kanalını [32] açmaktan vazgeçmiş ve Kızıldeniz yoluyla gelen ticaret malları batıya nakledilmek istendiği zaman mecburen çöllerden geçilmiştir. Dolayısıyla bu ticarî mallar, develerin sırtında taşınır sonra Nil'den geçilir veya Süveyş vâdisi boyunca karadan sevk edilirdi.

Birinci yol, doğrudan İskenderiye'ye ulaştırıyordu. Bağdat'ın şöhreti karşısında İskenderiye'nin ünü zayıflamıştı. Tulunoğulları devrin-

(30) Heyd, I, 32-33; Arnold, Ed-Da'vetü ile'l-İslâm 331.
(31) Heyd, I, 53.
(32) Suyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 189.

de, Mısır ekonomisinin düzelmesiyle tekrar bir canlanma oldu. Kızıldeniz yoluyla getirilen ticaret mallarından bir kısmı Süveyş kıstağı boyunca, zenginliğini ve önemini korumuş olan Ferama limanına gönderiliyordu. Diğer yollar arasında bu yola üstün bir kıymet kazandıran sebeplerden biri de, dört veya beş günden fazla çekmemesidir.

Doğudan Cidde'ye oradan da hac mevsiminde Mekke'ye gönderilen ticaret malları, hacılarla birlikte kara yoluyla memleketlerine dönen Mısır'lı tüccarlar veya o malları Şam'a taşıyan Suriye'li tüccarlar vasıtasıyla batıya ulaşıyordu.

Arapların Sind nehrinin denize döküldüğü yerlere hâkim olduğu dönemde, bu bölgeden, Sicistan vilâyetine uğrayarak Fâris içlerine kadar giden bir ticaret yolu vardı. Bu yoldan kuzeye doğru Pencap ticaret kervanları, Afganistan platolarına büyük miktarlarda ticaret eşyası taşır ve onları, Kabil, Gazne ve daha sonraları büyük ticaret merkezleri haline gelen diğer şehirlere ulaştırırlardı. Kervanlar, buradan batıda Horasan'a, kuzeyde Buhâra'ya gider, nihâyet Hindistan baharatları bu bölgelerde yayılır ve Orta Asya yoluyla Çin'den gelen ticaret mallarıyla Buhâra'da birleşirlerdi.

Buhâra halkıyla, Çinliler arasında ticarî münasebetler kurulmuştu. Dolayısıyla Arap nüfuzu Seyhun nehrine ulaşınca tüccarlar, resmî engellerle karşılaşmaksızın Çin'e gidebilmeye başladılar. Doğuda Seyhun nehrini geçtikten sonra, Tiyanşan dağlarının eteklerinde yaşayan Türk kabilelerinin en önemlisi olan Tokuz-oğuz boylarına uğranıyordu. Orada iki işlek yol vardı: Birisi dört hafta süren ve yük hayvanlarının gitmesine elverişli uzun yol. Diğeri ise gerçekten kısa, fakat dağlık bir yoldu, bu sebeple kırk gün sürerdi. Tibet'e uğrayan bir yol daha vardı, ancak bu yolda birçok güçlükler ve tehlikelerle karşılaşılırdı[33].

Ticaret kervanlarının Çin'e gitmesinin asıl sebebi, ipek ticaretiydi. Kuzey Fâris'te bu nevi ipek yaygınlaşınca ve ipek imâlinde meşhûr olunca kervanların Çin'e gidişi azaldı[34].

(33) Heyd, I, 836-38.
(34) A.e., I, 37-38.

"Hadâratü'l-İslâm fî Dâri's-selâm"ın yazarı, Abbasi ekonomisinin gelişmesi ve Harûn Reşîd'in kara ve deniz yollarında gerekli emniyet tedbirlerini aldırması üzerine, dünyanın dört bir tarafından Bağdat'a mal taşındığını zikreder(35).

Horasan'dan demir; Kirman'dan kurşun; Keşmir'den renkli dokumalar; Çin'den öd ağacı, misk ve Çin eyerleri; Yemen'den ıtriyat çeşitleri; Fâris'ten silâh ve ziynet eşyaları; Ayzab'dan inciler; Hindistan ve Sind'den kâfur, öd ağacı, karanfil, pamuklu kumaşlar; Serendip'ten yakut ve elmas; Bizans şehirlerinden deri ve kösele; Suriye dolaylarından meyve, silâh ve demir, Rusya'dan da tilki derisi yükleyen kervanlar Bağdat'a gelirlerdi.

Harûn Reşîd, ticaretin düzenlenmesine büyük önem vermiştir. Nitekim, muhtesib'e çarşı ve pazarları, ölçü ve tartı âletlerini kontrol etmesini, halkın mallarının haksız yere alınmasının ve hilenin önlenmesi için ihtiyaç maddelerinin fiatlarını denetlemesini emretmişti(36).

Abbasîlerin birinci devrinde müslümanlar, arpa, buğday, pirinç, meyveler, meşhûr Mazenderan çiçekleri, şeker, cam, ipek, yünlü, ketenli ve ipekli kumaşlar, zeytinyağı, gülsuyu, zağferan, sevsen, menekşe ve diğer çiçeklerden çıkardıkları esanslar ihraç ederlerdi(37).

Hulâsa, Abbasî halifelerinin ticarete önem vermeleri ve bunun üzerinde ısrarla durmaları, kara ve deniz ticaret yollarını geliştirmeleri, yetiştirilen ürünlerin mübadelesine dayanan ticaretin ilerlemesinde önemli bir faktör olmuştur. Nitekim bu halifeler, kâşifler ve seyyahlar için imkân hazırlamışlar, böylece onlar da, o asırda birçok seyahatlar düzenlemişler ve muhtelif memleketleri müşahedeye dayanan bilgileriyle güzel bir şekilde tavsif etmişlerdir.

(35) Cemil Nahle Müdevver, s. 116-117.
(36) Age., s. 118.
(37) Emîr Ali, Muhtasaru Tarîhi'l-Arap. S. 226

YEDİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜR

1. ARAP ASILLI OLMAYAN MÜSLÜMANLARIN (MEVALÎ) İLİMLE MEŞGULİYETİ

Şüphesiz ki, İslâm kültür tarihini araştıranların dikkatini çeken hususlardan biri, ilimle meşgûl olanların büyük çoğunluğunun mevâlî'den (Arap asıllı olmayan müslümanlardan); bilhassa İran asıllı müslümanlardan olmasıdır. Bir diğeri de, hicrî yedinci asırda (milâdî 13. asır) Moğolların Bağdat'taki Abbasî halifeliğini ortadan kaldırmasına kadar, müslümanlar arasında yegâne anlaşma vasıtasının Arap dili olmasıdır. Bu konuda İbn Haldûn "İslâm'da ilim adamlarının çoğunun Arap olmayanlardan olduğundan" bahsederken şöyle der:

"Garip bir gerçektir ki, İslâm ümmetinde ilim adamlarının çoğu Arap olmayanlardır. Şer'î ilimlerde olsun, aklî ilimlerde olsun Arap asıllı âlimlerin sayısı oldukça azdır. İlim adamlarının bazıları, Arap asıllı olsalar da milletin Arap, şerîat sahibinin de Arap olmasıyla beraber, bu âlimler, yetiştikleri yer ve hocaları bakımından acemdir. Arap olmayan hocalardan okumuşlardır. Bunun sebebi, İslâm ümmetinin ilk devrinde, sadelik ve bedevîlik halleri icabı, ilim ve sanatın olmamasıdır. O devirde insanlar, ancak Allah'ın emîr ve nehiylerinden ibaret bulunan şer'î hükümleri hafızalarında taşırlardı. Onlar şüphesiz ki, Peygamber (s.a.v.) ve onun arkadaşlarından öğrendikleriyle şer'î hükümlerin iki kaynağı Kitap ve Sünnet'i tanımışlardır. O gün toplum, yalnızca Araplardan ibaretti ve öğretim, telif ve tedvîn nedir bilmiyorlardı. Onları bu işlere iten bir unsur olmadığı gibi, herhangi bir ihtiyaç da onları bu işe sevketme-

mişti. Sahâbe ve Tâbiîn zamanında durum bu hâl üzere devam etti. Onlar, şer'î ahkâmı bilmek ve kültürü nakletmekte husûsiyet kazanmış kimselere "kurrâ" yani Kur'ân'ı okuyanlar ismini veriyorlardı. Bedevî olmaları itibariyle, o sırada sahâbenin çoğunluğu ümmî iken, bu kurrâ ümmî değildi. Bu sebeple, bu duruma işaret etmek için Kur'ân'ı hıfzeden âlimlere kurrâ denildi. Bunlar Allah'ın kitabı ve Rasûlullah'ın sünnetini okuyan zevattı. Şer'î hükümleri, ancak Kur'ân-ı Kerîm'den ve umûmiyetle O'nun tefsîr ve şerhi demek olan Hadis'ten öğrenmişlerdi. Peygamber (s.a.v.) buna işaret olarak şöyle buyurmuştur: "Ben size iki şey bıraktım ki, o ikisine tutunduğunuz müddetçe kat'iyyen sapıtmazsınız: Allah'ın kitabı ve benim sünnetim." Daha sonraları başlangıç dönemlerinden uzaklaştıkça aktarılan bilgilerin zayi olmasından korkulduğu için, Harûn Reşîd devrinden itibaren Kur'ân tefsirlerinin yazılmasına ve hadislerin kaydedilmesine ihtiyaç duyuldu. Daha sonra da sahîh isnadla sahîh olmayanı birbirinden ayırmak için senetlerin ve râvîlerin adâlet durumlarının bilinmesi gerekli oldu. Gittikçe, Kitâp ve Sünnet'ten olayların hükümlerini çıkarma faaliyeti arttı.

Bunun yanında lisan bozuldu. Bunun üzerine nahiv (dilbilgisi) kaidelerinin yazılmasına ihtiyaç hâsıl oldu... Dolayısıyla, ilimler hadarîlikle doğrudan alâkalıdır. Araplar ise ilimler ve ilim çarşılarından uzak kalmışlardır. Bu devrin medenîleri, Acemlerdir, ya da medeniyet, teknik ve san'atlarda onlara tabi olan mevâli ve şehir hayatı yaşayanlardır. Çünkü, İran Sasanî devleti zamanından beri medeniyet unsurları onlarda kökleşmiştir. Bu yüzden nahiv ilminin kurucusu Sibeveyh, ondan sonra Fârisî (377/987) ve onlardan sonra Zeccac (öl. 311/923)[1], her üçü de soyca Acem'dir. Ancak Arap dili sahasında ileri derecede yetişerek, gördükleri terbiye ve eğitimle ve Araplarla bir arada yaşamak sayesinde Arap dilini öğrendiler ve bu sahada kendilerinden sonraki insanlar için kaide ve sistemler geliştirip bir ilim şeklinde koydular. Müslümanlar için hadîs'i korumuş olan hadîs âlimleri de böyledir. Onların da çoğu, ya Acem veya lisan ve yetişme tarzı bakımından acemleşmiş kimselerdir. Çünkü

(1) Asıl metinde böyledir. Herhalde şöyle demek ister: Ondan sonra Zeccac ve o ikisinden sonra Farisi. Çünkü Zeccâc, Ebû Ali Fârisî'den öncedir.

ilim ve sanatlar Irak'ta gelişmişti. Bildiğimize göre Usûl-i fıkıh âlimlerinin hepsi de gayr-i araptır. Yine kelâm âlimlerinin tamamı ve müfessirlerin çoğu böyleydi. İlmi muhafaza ve onun tedviniyle ancak Arap olmayanlar uğraşmıştır. Peygamber (s.a.v.)'in "İlim, göğün gerdanına asılsa, İran halkından bir kavim ona ulaşırdı" hadîsinin doğruluğu da böylece ortaya çıkmış oldu. Bu medeniyeti ve sahasını elde etmiş, artık bedevîlik hayatının dışına çıkmış olan Araplar ise, Abbasî devleti zamanında idârecilikle meşgûl oldular. Devlet işleriyle uğraşmaktan, ilimle uğraşmaya ve onu düşünmeye fırsat bulamadılar. Çünkü onlar, bir devletin sahibi olup, bunu korumak ve idare etmek durumundaydılar. Ayrıca onlar, o sırada sanatlar sınıfından kabul edilen, ilimle uğraşmayı küçümsüyor ve buna tenezzül etmiyorlardı. Liderler ise, devamlı bir şekilde sanat ve mesleklerden ve netice itibarıyla aynı hususlara varacak şeylerden titizlikle kaçınırlar, bu gibi şeyleri, onlarla meşgul olan acemler ve mevâlîlere havale ederlerdi. Bu liderler, ilmi çalışmaların yapılmasını, üzerlerine bir vazife kabul etmeye devam ettiler. Çünkü din ve ilimler, kendi din ve ilimleriydi. Dolayısıyla ilimle uğraşan ulemayı hakir görmezlerdi. İktidar bütünüyle Arapların elinden çıkıp, gayr-i Arap unsurların eline geçince, saltanatı elinde tutanlar yanında şer'î ilimler, onların bu ilimlerden uzaklığı derecesinde garip bir hale düştü. İlmi çalışmaları, saltanat ve idare hususunda kendisine faydası dokunmayan şeyler olarak gören bu liderler, ilim erbabını da küçümsediler ve sıkıntılara uğrattılar[2].

Nicholson şöyle der: "Abbasî devleti, ülkesinin genişliği, servetinin bolluğu ve ticaretinin revaçta oluşuyla doğunun daha önce şâhid olmadığı bir kültürel kalkınmanın meydana getirilmesinde büyük rol oynamıştır. Hattâ halifeden tutun da, sıradan bir vatandaşa varıncaya kadar bütün insanlar, ilim öğrenmeye başlamışlar veya en azından edebiyata meyletmişlerdir. Abbasî devleti zamanında insanlar, bal taşıyan arı misâli, memleketlerine ve orada ilme susamış talebelere ilim götürmek için, ilim ve irfan kaynaklarına ulaşmak maksadıyla üç kıt'ayı dolaşıyorlardı. Daha sonra da, günümüzdeki ansiklopedilere çok benzeyen ve bu

(2) Mukaddime, (quatremere tab'ı) s. 270-274.

yeni ilimlerin; önceden beklenmeyen bir şekilde bize kadar ulaştırılmasında büyük rolü olan eserlerini, bu uğurda gösterdikleri devamlı gayretler sonucu tasnif ediyorlardı[3].

Abbasîlerin birinci döneminde doğudaki durum budur. Aynı zaman dilimi için batı İslâm topraklarındaki duruma gelince şüphesiz ki, Kurtuba şehri, Bağdat, Basra, Kûfe, Şam ve Fustat'a rekabet etmiş ve Endülüs'ün başşehri, verimli bir ilim sahası ve edebiyatçıların Ka'besi hâline gelmiştir. O kadar ki, şehrin camileri, kaynaklarından ilim almak ve İslâm kültüründen faydalanmak için gelen Avrupalıları cezbetmiştir. Dolayısıyla çok sayıda şâir, edip, filozof, mütercim, fakîh vb. yetişmiştir.

I. Hâkem (180-206/796-822) ve Abdurrahman el-Evsat (206-238/822-852) devirleri siyasî bakımdan kayda değer olayların meydana gelmediği sükûnet devri olmuştur. Bu siyasî sükûnet, bilhassa, devri bolluk ve kültürel gelişme devri sayılan Abdurrahman el-Evsat zamanında ilmî bir kalkınmanın meydana getirilmesine yardım etmiştir. Endülüs'teki bu ilmi hareket, doğudaki İslâm devleti Abbasîlerdeki ilmî hareketlerden etkilenme neticesinde olmuştur.

Abdurrahman el-Evsat, ilim ve sanatla ilgili çalışmalara yardım ederdi. Astronomi ve Astrolojiye düşkündü. Etrafında bir grup astronomi âlimi toplamıştı. Onlara ihsanlar ve hediyeler yağdırırdı.

O, iktidarının ilk zamanlarında Abbas b. Nusayh'ı Abbasîlerde bulunan kitapları getirmesi için müslüman şarka gönderdi. Bu Emevî emîri, tıp ve klâsik felsefe kitaplarını mütâlaa etmeye tutkundu[4]. Abdurrahman el-Evsat'ın gayretleri sâyesinde, Yunanistan ve Fars kültürünün çoğu Kurtuba'ya nakledilmiş oldu. II. Hâkem el-Mustansır (350-366/961-976) da bu hususta çok para harcadı. Hattâ hicrî 350 yılında Endülüs Emevî hilâfeti tahtına oturmazdan önce tıp ve çeşitli ilimler sahasında Endülüs'teki ilmî çalışmaların yönlendirilmesinde derin iz bırakan gayret sarfetmiştir.

---

(3) Lit. Hist. of the Arabs, s. 281.

(4) L. Provençal, Eş-Şarku'l-İslâmî ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye, s. 18-19.

İlimlerin Taksimi:

Müslüman yazarlar, Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili ilimlerle Arapların diğer milletlerden aldığı ilimleri birbirinden ayırmışlardır. Birincilere, naklî veya şer'î ilimler, ikincilere ise, aklî veya hikemî ilimler adı verilir. Bu sonunculara bazan yabancıların ilimleri yahut eski ilimler de denir.

Naklî ilimler: Tefsîr, Kırâat, Hadîs, Kelâm, Nahiv, Lûgat, Beyân ve Edebiyatı içine alır.

Aklî ilimler: Felsefe, Geometri, İlm-i nücûm, Mûsikî, Tıp, Sihir, Kimya, Tarih ve Coğrafyayı içine alır.

Abbasîlerin birinci devrinde, âlimlerin çoğunluğu, dînî ilimlerle meşgûl oldu. Kelâm âlimleri ortaya çıktı ve insanlar "halku'l-Kur'ân" meselesi hakkında konuştular. Halife Me'mûn bizzat bu konunun içine girdi ve huzurunda âlimlerin konuyu tartışması için meclisler kurdu. İşte bu yüzden halk, onu dînî meselelere müdahale etmesi ve Ali b. Ebî Tâlib'i diğer Râşid halifelerden faziletli kabul etmesinden dolayı ayıpladı. Dînî işlere karışmasını hoş görmediler. Bazıları, Me'mûn'un bu toplantıları yaptırmaktan maksadının, münazara eden âlimler arasındaki dînî ihtilâfı ortadan kaldırmak ve dinden sapanların itikadî hatalarını düzeltmek, böylece, müslümanların zayıf duruma düşmesinin kaynağı olan dînî meselelerdeki ihtilâflara son vererek görüş birliğini sağlamak olduğunu kabul etmişlerdir. Me'mûn, Mu'tezile mezhebine temâyül gösteriyordu. Dolayısıyla bu mezhebin mensuplarına değer verip yakınları arasına aldı. Mutezile ileri gelenleri hilâfet sarayında büyük nüfûz sahibi oldular.

Bu asırda iki nevi âlim tipi ortaya çıktı. Birinci grubu, kültürlerine, nakilcilik ve mevcut ilmî birikimi öğrenip aktarmak hâkim olanlar oluşturuyordu. Bunlara "ilim ehli" denirdi. İkinci grubun kültürlerine ise, icad ve yeni hükümler çıkarmak anlayışı hâkimdi. Bunlara da "akılcılar" denirdi. İbn Hallikan şöyle der: "Halil b. Ahmed'le İbnu'l-Mukaffa bir araya gelip çeşitli meseleler hakkında konuştular. Ayrıldıkları zaman Halil'e "İbnu'l-Mukaffa'yı nasıl gördün?" denildi, Halil b. Ahmed:

— Onu, ilmi aklından fazla bir adam olarak gördüm, cevabını verdi.

İbnu'l-Mukaffa'ya ise:

— Halil'i nasıl gördün? denildi.

— Onu, aklı ilminden çok olan bir adam olarak gördüm, diye cevap verdi[5].

Şüphe yok ki, İbnu'l-Mukaffa'nın kültürüne, nakil, tercüme ve kendi dışındaki âlimlerin görüşlerinden etkilenme hâkimdi. Dolayısıyla birinci gruptan olup ilim ehlidir. Buna karşılık Nahiv ilminin kaidelerini genişletip sistemleştirenlerin ilki olması, ilk lûgatın sahibi ve Arûz ilminin önderi olması gerçeğinden açık bir şekilde anlaşılacağı gibi Halil b. Ahmet de akıl ehlidir.

A. Naklî İlimler

a) Kırâat:

Abbasîler devri âlimlerinin meşgûl olduğu ilimlerden biri, Kırâat'tır. Bu ilim, Kur'ân tefsirinin ilk merhalesi sayılır. Bu ilmî başlatan nüveler, bizzat Kur'ân'dadır; O'nun nasslarındadır. Başka bir ifadeyle, O'nun okunmasıdır. İşte bu muhtelif şekillerde biz, ilk tefsir çalışmasını görebiliriz. Bu okunuşların ortaya çıkmasındaki sebep, Arap yazısının özelliğiyle alâkalıdır. Çünkü bir kelimenin yazılışı, noktaların harflerin altında veya üstünde oluşuna göre muhtelif şekillerde okunur.

Zamanla, Kırâat'ta yedi tarik (yol) ortaya çıktı. Her Kırâat tariki'ni, imâmlarının ismiyle bilinen bir medrese temsil ediyordu. Her biri, okuyuşlarını güvenilir hadislere dayandırıyor ve mushaf'ın okunuşunda onunla yetiniyordu. 170-180/786-796 yılları arasında vefat eden Ezd kabilesinin azatlısı yahudiliği bırakıp müslüman olmuş Harûn b. Musâ el-Basrî çeşitli Kırâatleri, kırâatlerin üzerine dayandığı nokta-i nazarları ve senedleri hassas bir şekilde inceleyen ilk kimse kabûl edilir. Kaderî ve Mu'tezilî olmasına rağmen, Buhârî ve Müslim onu takdir etmiş, Yahyâ b. Mâin güvenilir olduğunu belirtmiştir. Kırâat farklılıklarının çoğu İbn Abbas, Hz. Âişe, Hz. Osman ve kırâat âlimi olarak şöhret kazanmış Abdullah b. Mes'ûd ve Übeyy b. Ka'b gibi sahabilere dayanır. Tâbiîn âlimleri ve sonrakiler onlardan aktarılan nakilleri sistemleştirmişlerdir.

---

(5) Vefeyâtu'l-ayân, I, 173.

Yahyâ b. Haris ez-Zimarî (öl. 145/762), Hamza b. Habib ez-Zeyyat (öl. 156/773), Ebû Abdurrahman el-Mukrî (öl. 213/828) ve Halef b. Hişam el-Bezzaz (öl. 229/843) Abbasîlerin birinci döneminde yetişmiş büyük kırâat âlimlerindendirler.(6).

b) Tefsir:

Müfessirler, Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri husûsunda iki metod uygulamışlardır. Bunlardan birincisi, naklî tefsir (et-Tefsir bi'l-me'sûr) adıyla bilinir ki, Kur'ân'ı, Rasülullah (s.a.) ve ashab-ı kirâm'dan nakledilegelen bilgilerle tefsir etmektir. İkinci metod ise "Rey tefsiri"dir, bunda nakilden ziyâde akla başvurulur. Bu nev'î tefsircilerin en meşhûrları Mu'tezile ve Batınıyye müfessirleridir.

Birinci nevi tefsir, yani rivâyet tefsiri, zaman geçtikçe İslâm'ı kabul eden Ehl-i Kitâb'ın görüşlerinin girmesiyle daha genişlemiştir. Ehl-i Kitâp kültürünün tefsire girmesinde aracı olan Yahudî asıllı Ka'bu'l-Ahbar, Abdullah b. Sellâm ve İbn Cüreyc misâli mühtedî müslümanlar, Tevrat ve İncil'den de istifade etmişlerdir. "Bu şahısların müslümanlığı, töhmet ve ithamdan uzaktır. Güvenilir ilim ehli derecesinde oldukları kabul edilmiştir"(7). İlk müfessirler lûgavî kullanılışlar husûsunda, kaynak olarak eski Arap şiirine de müracaat etmişlerdir. İbn Abbas'tan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Kur'ân'da herhangi bir husus size yabancı gelirse, derhal Arap şiirine bakınız; Zira şiir Arapçadır"(8). Nitekim İbn Abbas, Kur'ân-ı Kerîm'deki birçok âyeti cahiliyye şiirinde geçen lâfızların yardımıyla tefsir ediyordu.

İslâm'ın ilk dönemlerinde, hadis ilminin müslümanların tüm ilmî mesaisini teşkil ettiği sıralarda, tefsir de hadis ilminden bir bölüm veya onun bir kolu olarak kabul ediliyordu. Bu dönemde tefsir, sûre ve âyet sırasına göre değil, çeşitli sûrelerden bir takım âyetlerin tefsiri şeklindeydi. Çoğu âlimlerin İbn Abbas'a ait olduğunda şüphe etmesiyle birlikte ona atfedilen tefsir bundan istisnadır. Onda sûre ve âyet sırasına uyulmuştur.

---

(6) İbn, Kuteybe, el-Maârif, 230; İbn Nedîm, 42-45.
(7) Goldziher, el-Mezâhibul-İslâmiyye fî tefsîri'l-Kur'ân, 66.
(8) Age, 68-69.

Kur'ân tefsiri husûsunda muntazam metod; ancak Abbasîler devrinde ortaya çıkmıştır. Nitekim bu konuyla ilgili olarak İbnu'n-Nedîm şöyle der: 207/822 yılında vefat etmiş olan "Kitabu Meâni'l-Kur'ân" sahibi Ferrâ'nın talebelerinden Ömer b. Bükeyr, Hasan b. Sehl'in samimî dostlarındandı. O, Ferrâ'ya şunu yazdı: "Emîr Hasan b. Sehl, zaman zaman bana Kur'ân-ı Kerîm'e dair peşpeşe sorular soruyor ve bu konuda ona cevap veremiyorum. Eğer bu konuda bir esas vazedersen veya bu husûsta bir kitap yazarsan ona müracaat ederim." Bunun üzerine Ferrâ, talebelerine: "Etrafıma toplanınız size Kur'ân'a dair bir kitap yazdırayım," dedi. Onlar da bir gün etrafında toplandılar. Ferrâ onların huzuruna çıktı ve mescidde müezzinlik ve öğretmenlik yapan bir kişiyi çağırarak ona "oku!" dedi. Bu şahıs fâtihayı okumaya başladı. Ferrâ da hemen onun okuduğu yerleri tefsir etti. Böylece baştan sona Kur'ân'ın tamamı bitti, bu adam okuyor, Ferrâ tefsir ediyordu. Ebu'l-Abbas: "Bundan önce hiç kimse onun yaptığını yapmamıştır. Hiç kimsenin de onun yaptığına ilâvede bulunduğunu zannetmiyorum" demiştir"[9]. Şüphe yok ki Ferrâ, Kur'ân'ı âyetlerin tertibine riâyet ederek baştan sona tefsir etmiştir. O dört ciltlik tefsirini bu metodla yazmıştır[10].

Abdullah b. Abbas'tan sonra en meşhûr müfessirler arasında, tefsire dair kendine ulaşan bilgileri, sıhhatini dikkatli bir şekilde araştırmaksızın toplamış olan İbn Cüreyc, tefsirinde İbn Abbas, İbn Mes'ud ve bu ikisi dışındaki müfessir sahabilerden faydalanmış olan Süddî (öl. 127/744) ve 150/767 de vefat eden Mukatil b. Süleyman el-Ezdî gelmektedirler. Mukatil, Yahudilerden öğrenmiş olduğu Tevrat açıklamalarından etkilenmiştir; hattâ bu yüzden İmâm-ı Âzam Ebû Hanife kendisini yalancılıkla itham etmiştir. Şafîi ise şöyle der: "Bütün insanlık şu üç kişiye muhtaçtır: "Tefsir husûsunda Mukatil b. Süleyman'a, şiir'de Zühery b. Ebî Sülma'ya Kelâm ilminde de Ebû Hanife'ye" Yine ondan şu sözü nakledilir: "Tefsiri öğrenmek isteyen kişinin Mukatil'e müracaat etmesi zarûridir." Görüşlerinden birçoğunu Ka'bu'l-Ahbar ve Vehb b. Münebbih kanalıyla Yahudilik ve Hristiyanlıktan almış olan

(9) el-Fihrist, 99.
(10) Age, 100.

Muhammed b. İshâk'ın tefsiri de dönemin en meşhûr tefsir kitapları arasındadır.

Ancak bu tefsirlerin tamamı kaybolmuştur. Bu tefsirlerden bize, ancak İbn Cerîr Taberî'nin 30 cilt tutan (Kahire 1904 baskısı) meşhûr tefsirinde yaptığı iktibaslar ulaşmıştır. Ebû Hamid İsferâyinî, Taberî'nin tefsirini şöyle tanıtmıştır. "Bir adam sadece Muhammed b. Cerîr Taberî'nin tefsirini tahsil için Çin'e sefer etse, bu zahmet bu önemli iş için çok değildir." Goldziher ise, Taberî tefsiri için naklî tefsir sahasında "çok zengin bir ansiklopedi" tâbirini kullanmıştır[11].

Taberî, tefsirinde, Rasûlullah, sahabe ve tâbiînden nakillerinde dikkatli tetkikleriyle ve çoğu kere hevâlarına tâbi olmaları sebebiyle tefsirde sadece rey'e başvuranlara karşı çıkmasıyla temâyüz etmiştir. Taberî —aynı şekilde— tefsirinde ümmetin icmâına büyük yer vermiştir. Bu metoda uyarak, âyet âyet sırasıyla herbirini sadece mu'teber ulemadan rivâyet edilen bilgilerle tefsir etmiş, bu rivâyetleri, metodlarını ve kendilerini tanıdığı ricâlin oluşturduğu muhtelif senetlerle kuvvetlendirmiştir. O, bu metodu kendiliğinden geliştirmemiş; ancak müslüman âlimlerin uzun zamandan beri ricali cerh ve ta'dil hususunda uygulamakta oldukları örneğe uyarak yapmıştır. Nitekim bir hadis, kendisine güvenilmez göründüğü zaman o, bu hadis hakkında söylenmesi gerekenleri açık bir şekilde ifade etmiştir. Hattâ İbn Abbas'ın bazı görüşlerine de serbest ve açık bir şekilde karşı çıkmıştır. Talebelerini sevdiği Mücahid hakkında bir defasında şöyle demiştir: "Onun görüşü, yalana nisbeti mümkün olmayan bir icma'a muhaliftir." Başka bir defa da: "Bu konuda Mücahid'den nakledilen görüş mânasızdır, görüşünün yanlış olduğunda hiç şüphe yoktur" demiştir.

Taberî, bu şekilde Dahhak ve İbn Abbas'ın diğer bazı ravîlerini de eleştiriyordu. Taberî'nin kendinden önceki müfessirlerden ayrıldığı bir husûs da şudur: O, Ka'bu'l-Ahbar ve Vehb b. Münebbih gibi, Yahudî asıllıların kaynaklık etmiş olduğu İsrailiyyat kıssalarından alınmış bilgileri vermiştir; ancak bu bilgileri öncekilerin hilâfına tenkide tâbi tutmuştur.

(11) el-Mezâhibu'l-İslâmiyye fî tefsîri'l-Kur'ân, 85-86.

Abbasîlerin ilk dönemi, Mu'tezile mezhebine mensup bir grup (hür fikirli) müfessirin mevcûdiyetiyle temâyüz eder. Bu âlimler, Kur'ân'ın tefsirini, tefsire dair nakledilen bilgilerle yapmıyor; görüşlerini yalnızca akla dayandırıyordu. Bazı Kur'ân âyetlerini aklî ilkelerle uyuşan bir tefsirle açıklamak suretiyle, muârızlarının görüşlerini çürütmek için büyük gayret gösteriyorlardı. Goldziher şöyle der: "Bu mutezîlîlerin, muhaddisler nazarında doğruluğu kabul edilen birtakım dînî nazariyelere muhalefet yolunu seçmeleri, görüşlerini akla dayandıran bu aşırı muttaki görünen grupla, hadisçiler arasında düşmanlığa sebep olmuştur. Bunlar Birinci Abbasî devrinde cereyan ediyordu; ancak çok geçmeden Mu'tezile, muhalefet için başka sebepler olsa da, doğru bir şekilde rivâyet edilen nazariyelere dahi, tam bir istiklâl ve hürriyetle karşı çıkan bir fırka haline gelmiştir.

Mu'tezile'nin hasımlarına karşı mücadelesinde, ilkelerini Kur'ân'daki dînî esaslar üzerine oturtması ve diğer yönden aynı hasımlarının delillerini, bu yolda kullandıkları üstün bir yorumla yine Kur'ânî delillere dayalı olarak cevaplandırması zarûrî idi.

Goldziher, Mu'tezile'nin tefsir metodunu ve onların dînî hakikatleri tesbitte aklı ölçü almalarını takdir etmiştir. Takdirinin sebebi, onların, dine yol bulan, ama eşyanın tabiatına aykırı gördükleri tasavvur ve hûrafelere karşı mücadele etmiş olmalarıdır[12].

Ebû Bekr el-Es'am (öl. 240/854) ve İbn Cerv el-Esedî (öl. 387/997)'nin eserleri, Mu'tezile'nin en meşhûr tefsirlerindendir. İbn Cerv'in "Besmele"nin tefsirinde 120 vecih yazdığı zikredilmiştir.

Bütün bu anlatılanlardan açıkça anlıyoruz ki, Kur'ân'ı Kerîm, Abbasîler devrinde müslüman âlimlerin meşgûl olduğu ilimlerin ekseriyetinin kaynağı olmuştur. Nitekim nahiv âlimleri de Arap lûgatının kaidelerinin konulmasında esas aldıkları zengin temelleri Kur'ân'dan aldılar. Yine "İrab" Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri ve bazı âyetlerin kapalı manâlarının açıklanmasında yardımcı oldu. Nihayet bu ilimle uğraşan Kisâî, Müberred, Ferrâ ve Halef en-nahvî gibi âlimler "Meâni'l-Kur'ân"

(12) Age, 99-100.

adını verdikleri kitaplar yazdılar. Fıkıh ûlemâsı da, fıkhî görüşlerini şüphesiz Kur'ân'dan alıyorlardı. Çeşitli mezheplerde sıhhatini delillendirmekte esas olarak "Ahkamü'l Kur'ân" adını verdikleri kitaplar yazdılar. İmâm Şâfiî ve Ebû Bekir er-Razî bu âlimler arasındadır. Buna tarihçilerin, geçmiş milletlerin tarihiyle alâkası sebebiyle Kur'ân'ın tarihle ilgili âyetlerinin tefsiriyle ilgili yazdıklarını da ilâve edebilirsiniz. Kur'ân-ı Kerîm'in, tartışmasız en önemli tarihi kaynaklardan olduğu açıktır. Çünkü Kur'ân özellikle Rasûlullah Efendimiz'e dair verdiği bilgilerde, bu kaynakların en eskisi, en sağlamı ve en geniş malûmat verenidir.

Kur'ân'da Rasûlullah (s.a.s.)'ı bazen bir nebî, bazen bir siyasî ya da bir kanun koyucu, yer yer sosyal bir terbiyeci ya da normal bir insan olarak görürüz. Bu bilgiler sayesinde, Peygamber (s.a)'i bu hasletlerin tamamını taşıyan bir kişi olarak, açık bir şekilde tanıtılmış halde buluruz. Kur'ân-ı Kerîm, aynı şekilde bazı geçmiş devletlerin tarihi için de bir kaynak durumundadır. Yemen'de kurulmuş olan Sebe devleti (Neml ve Sebe sûreleri), Yahudilerin tarihi (Bakâra sûresi), Peygamber Efendimizle savaşları (Ahzâb sûresi), Mûsâ (a.s.) ile ilişkileri (Bakâra, Kasas, Neml ve diğer bazı sûreler) hakkındaki verdiği bilgiler bu kabildendir.

Kelâm âlimleri de, Kur'ân-ı Kerîm'i, ilkelerine uygun düşecek bir şekilde tefsir etmeye başlamışlardı. Nitekim, onlar, insanların sıfatlarını Allahu Teâlâ'dan nefyetmek ve tefsir yoluyla İslâm dinine sızmış hurâfeleri ortadan kaldırmak gayesiyle bazı âyetleri te'vil ediyorlardı...

c) Hadis:

İslâmî teşrî'in ikinci kaynağı olan hadis, peygamber efendimizin söz, fiil ve takrir (görmüş olduğu bir şeyi olduğu gibi bırakma) leridir. Ehemmiyetçe Kur'ân-ı Kerîm'den sonra gelir. Buharî, bildiğimize göre, mükerrerleriyle birlikte 7257 hadis toplamıştır. Mükerrerleri bu sayıdan düşersek Buharî'nin topladığı hadislerin sayısı 4.000 dolayında olur. — Söylendiğine göre — Buharî bu hadisleri, 300 bin hadis içinden seçmiştir.

Bize ulaşan bu hadisler, fakihler arasında yorucu bir çalışma konusu olmuştur. Bunun sebebi şudur: Rasûlullah (s.a.s.)'ın vefatı sıra-

sında Arapların ekseriyeti okuma yazma bilmiyordu. Nitekim İslâm ümmetinin tarihi de uzun bir süre sonra kaleme alınmıştır. Bu sebeple müslümanlar, hadisleri yazıya geçirmeksizin şifahî olarak rivâyet ediyorlardı. Bu yüzden hadisler, az olmayan bir ölçüde tebdile marûz kaldı. Bu değişiklikler yüzünden bazı hadisler mübhem hale geldi ve metinleri değişti.

Nihayet hicretin ikinci asrı gelince, Araplar, Peygamber Efendimizin hadislerini toplamaya başladılar. Abbasîler döneminde yetişen büyük hadis imâmları için zemin hazırladılar. Bu hadis imâmları içinde, İmâm-ı Mâlik, tüm İslâm ülkelerinde yaygın şöhret kazanan iki sahih sahibi Muhammed b. İsmail el-Buharî (öl. 256/869) ve Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî (öl. 261/874) büyük şöhret kazandılar. Buharî ve Müslim ikilisinden sonra "Sünen" sahibi Ebû Davûd es-Sicistânî (öl. 275/888) "Cami" sahibi Ebû İsâ Muhammed et-Tirmizî (278/888), "Sünen" sahipleri Nesâî (303/915) ve İbn Mâce (275/888) yetiştiler. Bunların herbiri, hadis sahasında kıymetli birer eser kaleme aldılar. Onların kitapları günümüze ulaşmıştır. Bu kitaplar, sünnet kaynaklarının en meşhûrlarıdır; ancak içlerinden Buharî ve Müslim'e ait iki "Sahih" daha meşhûrdur. "Kütüb-i Sitte" olarak isimlendirilen bu altı kitap, İslâmî teşrî'in kaynakları arasında son derece şerefli bir yer tutar[13].

Meşhûr Meğazî sahibi Muhammed b. İshak da hadis ravîleri arasındadır. İbn Hallikan'ın rivâyetine göre, Zührî'nin talebeleri, hocalarının hadislerinden birinde şüpheye düştükleri zaman, hıfzının sağlamlığına güvendikleri için Muhammed b. İshak'a başvururlardı[14]. Yahyâ b. Said el-Kattân ve Ahmed b. Hanbel'den, onların Muhammed b. İshak'a itimat ettikleri ve hadisiyle ihticac ettikleri nakledilmiştir.

d) Fıkıh:

Özellikle Kur'ân-ı Kerîm ve hadisle ilgili araştırmalar, nahiv ve lûgat ilimlerini öğrenmeye ihtiyaç hissettirdi. Bu çalışmalar, eski halis Arap edebiyatını en güzel şekilde temsil eden ve araştırıcılara yardımcı olan

(13) Nicholson, s. 337.
(14) Vefeyâtu'l A'yân I, 483.

Cahiliyye şiirini anlamayı gerektirdi. Arap lûgatını anlamak ihtiyacı da, bu dönem üzerinden çok geçmeden müstakil ilimler haline gelecek olan Tarih ve Ensab araştırmalarını zorunlu hale getirmiştir. Aynı şekilde sahabilerden bazıları, Kur'ân tefsiriyle ilgili araştırmalarını devam ettirdiler. Tâbiinden bazıları da onların bu çalışmalarını sürdürdüler. Hadis toplama faaliyeti, hicrî birinci asırda yaygın değildi. Ancak hicrî ikinci asrın başlarından itibaren âlimlerden bir kısmı hadisleri bir araya toplamaya ve yazmaya başladılar. Bu dönem esnasında İslâm ülkesinde ilmî hareketin mihverini, bu hadis çalışmaları teşkil ediyordu.

Diğer taraftan Fıkıh imâmlarının bazı Fıkhî delilleri anlamak ve bu nasslardan hüküm çıkarmak husûsunda düştükleri ihtilâf, mezheplerin doğmasına sebep olmuştu. Bu mezheplerden dört tanesi meşhûr olmuştur. Bunlar:

1 — Hicâz halkının imâmı ve Ehl-i Hadis'in yolunu takip eden fıkıhçıların lideri İmâm-ı Mâlik'in mezhebi,

2 — Fıkıhta Rey ve Kıyas medresesine mensup olan fakihlerin lideri ve Irak halkının İmâmı Ebû Hanife'nin mezhebi,

3 — Önceleri Hicaz fakihlerinin metoduna tâbi olmuşken, sonradan bu iki mezhep arasında vasat bir mezhep kuran İmâm Şafiî'nin mezhebi,

4 — Hadisçilerin ileri gelenlerinden olan Ahmed b. Hanbel'in mezhebi.

Ahmed b. Hanbel ve talebelerinin mensûp olduğu Hanbelîlik, içtihaddan uzak durmuştur. Bu mezhebe girenlerin az olmasının sebeplerinden biri bu husûstur[15].

Dolayısıyla fıkıh sahasında iki medrese ortaya çıktı: 1. Medine'de Ehl-i Hadis medresesi: Bu medresenin başında kaynak olarak sünnetten nakilde genişlik ilkesini benimseyen İmâm Mâlik bulunuyordu. 2. Irak'ta Ehl-i Rey medresesi: Bunun başında da rey'e önem veren İmâm Ebû Hanife bulunuyordu.

(15) İbn Haldûn, Mukaddime, 391-393.

Ebû Hanife Numan b. Sabit, 80/699 yılında Kûfe'de doğdu. 150/767 yılında Bağdat'ta öldü. 16 yaşında iken babasıyla birlikte haccettiği ve bu haccı esnasında ashabdan Abdullah b. Haris (r.a.)'i Rasülullah'tan hadis rivâyet ederken gördüğü rivâyet edilmiştir. Onun Enes b. Malik'i dinlediği rivâyeti de vardır. Ebû Hanife hazretleri, ilimle meşgûliyeti yanında kumaş ticareti de yapıyordu. Ticaretle meşgûl olması ve çarşı pazarı iyi tanıması, kendisine büyük bir tecrübe kazandırdı. Çarşı ve pazarlarda halk arasındaki alım-satım muâmelelerinin içyüzünü bilir bir duruma getirdi.

Ebû Hanife, fıkıh ilmini Kûfe medresesinde tahsil etti. Ata b. Ebî Rebah, Hişam b. Urve ve Abdullah b. Ömer'in azatlısı Nafî gibi büyük âlimlere talebelik yaptı; ancak o, ilminin ekseriyetini üstadı Hammad b. Ebî Süleyman el-Eş'arî'den almıştır. Ebû Hanife, hadisi kabulde gayet ihtiyatkâr ve şiddetli davranır, hadisi ve rivâyet eden ricâli inceden inceye araştırırdı. Rasülüllah'tan rivâyet edilen bir haberi, ancak bir cemaatin bir cemaatten rivâyet etmesi veya bütün şehirlerin fakihlerinin onunla amelde ittifak etmeleri durumunda kabul ederdi.

İmâm-ı Âzam Ebû Hanife'nin fıkha dair herhangi bir kitabı bize ulaşmamıştır; ancak İbnu'n-Nedim, onun kitapları arasında "el-Fıkhu'l-Ekber" isimli bir kitap zikretmiştir. Bu kitap akaidle ilgilidir. Aynı yerde müellif, onun el-Büsti'ye gönderdiği "Risalesi"ni, "el-âlim ve'l-müteâllim", "er-Reddû ale'l-kaderiyye", "el-ilmû berran ve bahran şarkan ve garban bu'den ve kurben" isimli kitaplarını kaydetmiştir[16].

Bir süre Mısır kadılığını yürüten Leys b. Sa'd, Ebû Hanife'nin talebelerindendir. Söylendiğine göre Abbasî halifesi Ebû Ca'fer Mansûr, onunla Beytü'l-Mukaddes'te buluşmuş, vedâ edeceği sırada onun için şunları söylemiştir: "Aklının keskinliğini görünce son derece sevindim; halkım içinde senin gibilerini bulunduran Allahu Teâlâ'ya hamdolsun." İbn Hallikân, Leys b. Sa'd'ın yıllık gelirinin 5 bin dinara ulaştığını ve takvâsı sebebiyle bunu almaktan kaçınarak, ilim ehline dağıttığını kaydetmiştir[17].

(16) el-Fihrist, 285.
(17) Vefeyâtu'l-A'yân, I, 438.

Hicrî 93/711 veya 97/715 senesinde dünyaya gelen Mâlik b. Enes, bu devrin ünlü fakihlerinden biridir. Hayatını Medine-i Münevvere'de geçirerek 179/795 yılında vefat etmiştir. Kırâat ilmini, Nafî b. Ebî Nuaym, fıkhı da Rebiatü'r-Rey'den öğrendiği rivâyet edilir. İbn Şihab ez-Zührî ve Abdullah b. Ömer'in azatlısı Nafi gibi Medine'nin seçkin ilim adamlarından hadis dinlemiştir. Kendisinden de Evzâi misâli âlimler rivâyet etmişlerdir.

Mâlik b. Enes, Abbasîler zamanında dînî ilimler sahasında kitap yazan ilk âlimdir. "Muvatta" adındaki eseri de İslâm fıkhında ortaya çıkan ilk kitaptır. Onun kitaplarından fıkha dair risalelerinin bir mecmuası olan "Müdevvene"yi talebesi Esedü'bnu'l-Furât en-Nisâburî toplamıştır. Eser, yaklaşık 36 bin meseleyi içine alır. İmâm Mâlik, görüşlerini ekseriyetle hadislere istinad ettiriyordu; çünkü onun bulunduğu Hicaz çevresi, hadisleri doğrudan sahabe-i Kirâm'dan almış, İslâm ülkesinin diğer merkezleri âlimleri için mümkün olmayan bir şekilde sünnete vâris olmuş hadisçi ve âlimlerle şereflenmişti.

İmâm Mâlik b. Enes'in mezhebi, I. Hakem zamanında (180-206/796-821) Endülüs'e girmiş, orada Medine'de yetişmiş ve 181/797 yılında Şam'da vefat etmiş olan Evzâî'nin mezhebinin yerini almıştı. Endülüs Emevî devleti hükümdarı I. Hâkem, bu mezhebi kabul etmiştir; çünkü o, ülkesini Abbasîlerin edebî tesirinden kurtarmak istiyordu[18]. Aynı dönemlerde bu mezhep, Kuzey Afrika civarında da yayılmıştır. Bu münasebetle söz konusu bölgelerde fıkıh çalışmaları, Malikî mezhebi istikametinde olmuştur. Mâliki mezhebinin Endülüs ve Mağrib'te yayılması dolayısıyla, şöhreti Batı İslâm dünyasını kaplayan bir dînî ilimler medresesi doğmuştur. Bu medrese âlimleri arasından, "el-Vadıhâ" isimli eserin yazarı Abdülmelik b. Habîb, İsâ b. Dinar ve Ziyâd b. Abdurrahman gibi şöhretler yetişti.

İmâm Mâlik'in talebelerinden, Irak'ta Muhammed b. Hasan, Endülüs'te ise Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî fıkıh alanında şöhret kazanmışlardır. Yahyâ (öl. 234/848) Berberî Mesamide kabilesinden olup, İmâm

(18) Bunun sebebi, Abbasîlerin İmâm Ebû Hanife mezhebini benimsemiş olmasıdır. Bunun için Endülüs Emevîleri, Abbasîlerin kabul etmiş olduğu Hanefî mezhebinden kaçınmak maksadıyla İmâm Evzâî'nin mezhebine meyletmişlerdi.

Mâlik'ten ilim tahsil etmiş ve ondan "Muvatta" isimli eserini rivâyet etmiştir. İmâm Mâlik'in bu eseri, Mağrib ve Endülüs'te Yahyâ'nın rivâyetiyle yayılmış, Endülüs'te fıkıh ve hadis sahasında en büyük isim Yahyâ olmuştur. O, Mısır'da Leys b. Sa'd'ı dinlediği gibi, Mekke'de Süfyân b. Uyeyne'den ders almıştır. Endülüs'te ilmî otoritesi o kadar kuvvetliydi ki, onun görüşü ve onayı alınmadan başkadı tayin edilmezdi[19]. Mısır'da Abdullah b. Vehb, Abdurrahman b. Kâsım ve Abdullah b. Hâkem, Kayravan'da Esed b. Furat da aynı şekilde İmâm Mâlik'in talebelerindendir.

Bu asrın şöhrete ulaşan fıkıh imâmlarından biri de, üstün zekâsı ve üstün muhakeme gücüyle akıl ve nakil medresesi arasında orta bir yol seçen Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'dir. İmâm Şâfiî fıkıh usulü ilmiyle meşgûl olan ilk âlimdir, bu ilmin temel prensiplerini koymaya başlayanların öncüsü de odur. O, Hz. Ali evlâdına çok hürmet ederdi. Nitekim, Ebû Tâlib oğullarından birinin hazır bulunduğu bir toplulukta şöyle demiştir: "Onlardan birinin bulunduğu mecliste konuşmam, konuşmaya daha lâyık olanlar onlardır. Riyaset ve üstünlük onlarındır." Şâfiî, hadis okumak ve rivâyet etmek istediği zaman, abdest alır, minderinin baş tarafına oturur, sakalını tarar ve heybetli bir şekilde dururdu. Bunun sebebi sorulunca şu cevabı vermiştir: "Rasûlullah (s.a.)'ın hadisine tazim etmeyi severim. Bu münasebetle, abdest almadıkça hadis nakletmem." 200/815 yılında Irak bölgesinden ayrılarak 204/819 yılında vefat ettiği Mısır'a gelmiştir. Fıkıh'a dair çok sayıda eseri vardır. "el-Mebsût fi'l-fıkh" ve "Ümm" isimli eserleri bunlardandır. Bu ikinci eserini Mısır'da, talebelerine imlâ ettirmiştir. Ebû Sevr, İbn Cüneyd, Buveytî, İbn Süreyc ve bunlardan başka çok sayıda fıkıh âlimi, kendisinden rivâyet etmişlerdir[20].

İmâm Şâfiî, — İbn Hallikân'ın da dediği gibi — kesîru'l-menâkıb, övülecek hasletlerin tamamını üzerinde taşıyan, yalnızlığı tercih eden bir kimseydi[21]. Kur'ân-ı Kerîm, Rasûlullah (a.s.)'ın sünneti, sahabi söz ve haberleri, âlimlerin ihtilâf noktaları ve bunlardan başka Arap lûgatı, şiir, Arap edebiyatı ilimlerinin tamamı onda bir araya gelmişti. Nite-

(19) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 332-334.
(20) İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 294-300.
(21) Vefeyât, I, 447.

kim, Esmaî, Arap edebiyatı sahasındaki üstün vukûfiyetine rağmen, Şâfiî'den başkasının bilemediği Hüzelîlerin şiirlerini ondan okumuştur. İmâm Ahmed b. Hanbel de, Şâfiî hakkında şöyle demiştir: "Şâfiî'nin meclisinde oturana kadar Hadis'in nâsihini mensûhundan ayıramamıştım." Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah anlatıyor: "Babama: Bu Şâfiî nasıl bir adam ki? Onun için bu kadar çok duâ ettiğini işitiyorum, dedim." Şu cevabı verdi: "Şâfiî, dünya için güneş, beden için ise sıhhat ve âfiyet yerindeydi. Dünyada güneş ve sıhhatin yerini tutacak veya onları karşılayacak hiçbir şey var mıdır?

Ahmed b. Hanbel de, bu dönemin fıkıh imâmlarından biridir. Onun hakkında İmâm Şâfiî, Bağdat'tan Mısır'a gittiği sırada şöyle demiştir: "Bağdat'tan ayrıldım, orada Ahmed b. Hanbel'den daha muttakî, ondan daha fakih hiç kimse bırakmadım." Ancak, Ahmed b. Hanbel'in mezhebi, fazla taraftar bulamamıştır. Bu mezhep, daha çok Şam bölgesi, Necid ve Bahreyn dolaylarında yayılmıştır. Zamanının imâmları, onun takvâ, verâ ve zühdte en önde gelen kişi olduğuna, din husûsundaki hassasiyet ve şiddetine tanıklık ederler. Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrinin kabul ettirilmesi için yapılan baskı ve işkenceler karşısında, korkusuzca karşı duruşunu hayranlıkla anlatırlar.

Birinci Abbasî döneminin büyük fıkıhçılarından biri de 114/732'de doğup, 182/798'de vefat eden Ebû Yûsuf'tur. Onun hayatı hakkında bilgi veren âlimler, fakir olarak yetiştiğini ve hocası Ebû Hanife'nin kendisine maddî bakımdan yardımı olduğunu yazarlar. Ebû Yûsuf, Abbasî halifelerinden Mehdî, Ha'dî ve Harûn Reşîd devirlerinde kadılık görevi yapmıştır. Harûn Reşîd zamanında "Kâdı'l-kudât" (başkadılık) vazifesini yürütmüştür.

Ebû Hanife'nin talebelerinin en büyüğü olan Ebû Yûsuf, fıkıh ilmini ondan öğrenmiş, Bağdat kadılığına getirildiği andan itibaren hocasının görüşlerini ve mezhebini yaymak için gayret göstermiştir. Ebû Yûsuf'un eserlerinden biri "Kitabu'l-Harâç"tır. Bu eserini halife Harûn Reşîd için kaleme almıştır. Bu eserinde o, ancak kendisi gibi yüksek bir görevi yürüten, halifelere bu kadar yakın ve İslâm hukukunda çok güçlü olan birinin ele alıp çözüme kavuşturabileceği devlet maliye-

sinin en önemli meselelerini açıklığa kavuşturmuştur.

Leys b. Sa'd, bu asrın diğer meşhûr bir fakihidir. Mısır'da Kallûbiye vilâyetine bağlı Kalkaşande'de doğmuştur. Zenginliği ve cömertliği ile meşhûrdur. Önceden geçtiği gibi, yıllık gelirinin 5 bin dinara ulaştığı ve bu meblâğı ilimle meşgûl olan talebelerine dağıttığı bildirilir. Âlimler, onun ilmî gücüne hayran olmuşlardır. İmâm Şâfiî'nin onun hakkında şöyle dediği rivayet edilir: "Leys, Mâlik'ten daha üstün bir fıkıhçıdır, ne var ki talebeleri onu güçlendirememişlerdir." İbn Vehb ise; "Leys'ten daha iyi fıkıh bilen birini görmedik, Şâfiî onunla buluşamadığına üzülmüştür," demiştir. Leys, hicrî 157 (774) senesinde vefat etmiştir.

f) Kelâm:

Abbasîler döneminde, İslâm âlimlerinin meşgûl olduğu ilimlerden biri de kelâm ilmidir. Kelâm'la, özellikle îman esaslarını savunma ve delilleriyle münakaşa etme görüşleri kasdedilir. Bu ilimle uğraşan âlimler de "Mütekellimûn" (kelâmcılar) olarak isimlendirilmişlerdir. Başlangıçta bu lâfız, dinî akidelerle meşgûl olanlara verilen bir lâkaptı; ancak zamanla Mu'tezile mezhebine karşı çıkıp Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine tâbi olanlar için kullanılır oldu. İmâm Gazzâlî bu ilim için şöyle der: "Bu ilimin yegâne gayesi, Ehl-i Sünnet inancını muhafaza etmek ve bu akideyi Bid'at ehlinin teşvişinden korumaktır"[22].

Akaidle ilgili görüş farklılıkları dolayısıyla, her fırka, ilke ve inançlarını müdafaa etmeye başlamış ve muhaliflerinin akideleri hakkındaki delilleri çürütmeye çalışmıştır. Değişik gruplara mensup Kelâm âlimleri arasındaki ilmî münazaralar, halifelerin saraylarında, mescidler gibi dinî ve Beytülhikme gibi din dışı müesseselerde yapılırdı.

Vâsıl b. Atâ, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, Nazzâm, Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ve Hucceti'l-İslâm Gazzâlî devrin en meşhûr kelâmcılarıdır.

(22) el-Munkizu mine'd-dalâl, (Dımeşk, 1352/1934), 71.

De Boer şöyle diyor: "İslâm'da Kelâm ilminin ortaya çıkışı, başlangıçta en büyük bid'atlardan biri olarak telâkki ediliyordu. Kelâm'la uğraşanları tenkit husûsunda, ilim olarak fıkhi hükümleri araştırmanın dışına taşan her şeyi bid'at kabul eden hadis uleması çok şiddetli davranmıştır. Zira bu âlimler nazarında iman, Mürcie ve Mu'tezile'nin kabul ettiği gibi ilimden ibaret olmayıp, itaattir. Hatta bu son iki grup (Mürcie ve Mu'tezile), aklî düşünceyi, müslümanlar üzerine farz kılınmış vâcibattan kabul ediyordu. Bu devirde bu görüş kabul edilme şansına ulaşmıştır. Bir hadis-i şerifte Rasülullah (s.a.) şöyle buyurmuşlardır: "Allahu Teâlâ'nın yarattığı ilk şey ilim veya akıldır"[23].

Ancak bazı hadisçiler, kelâm âlimlerinin bid'at ehlini red için yaptıkları çalışmalarını, bu faaliyetin, mezkûr bid'atçilerin inançlarını yaymaya teşvik olacağını ileri sürerek tenkit ediyorlardı[24].

Her şeye rağmen, biz, kelâm âlimlerini, hasımlarının silâhlarını kullanarak, onları reddetmeyi başarmış olarak görüyoruz. Bu âlimler, aynı şekilde, kelâm ilmini sağlam temellere oturtmuş ve onu kuvvetlendirmişlerdir. Nyberg şöyle der: "Mu'tezile İslâm tarihinde, hristiyanlık tarihinde ilk olarak hristiyanlık akidelerini müdafaa eden kimselerin yerini almıştır. Hristiyanlığı müdafaa eden bu âlimlerin, putperest filozoflarla yaptıkları münazaralarıyla onların ellerinden silâhlarını alarak "İlâhiyat ilmini" kurduklarında şüphe olmadığı gibi, Mu'tezile de aynı şekilde İslâm kelâmını vücuda getirmiş ve bu ilmi te'sis etmiştir[25].

Kelâmcılara karşıçıkanlardan bazıları, aşırı davranmış, onları zındıklıkla itham ederek şöyle demişlerdir: "Kelâm âlimleri zındıktır." Şehristanî şöyle diyor: "Mu'tezile, Tevhid'e dair inançlarında aşırı gitmiş, işi Allahu Teâlâ'nın sıfatlarını inkâr ederek ta'til'e vardırmıştır[26].

Abbasîlerin birinci dönemindeki kültürel kalkınmada Mu'tezile il-

(23) Târihu'l-felsefe fi'l-İslâm, 51.
(24) Gazzâlî, age. 79-80.
(25) Kitabu'l-intisâr ve'r-reddu alâ İbn. Râvendî, (Mukaddime) 58-59.
(26) ol-Milel ve'n-nihal, I, 20.

kelerinin büyük bir tesiri olmuştur. Özellikle Kur'an-ı Kerim meselesinde, Kur'ân'ın kadim mi veya mahlûk mu olduğu husûsunda ve halife Me'mun'un ilmin yayılmasını sağlamak ve âlimler arasındaki görüş farklılıklarını ortadan kaldırmak gayesiyle desteklemiş olduğu ilmî münazaralarda etkili olmuştur. Me'mun devrinde, inançlar ve usûlü'd-dîn ile meşgûl olmaya başlayan ve bu araştırmalarında aklı hakem olarak kabul eden bir grup kelâmcı ve büyük âlim ortaya çıkmıştır. Bu sebeple, müslümanların çoğunluğunun ve onların "Ehlu'l-Hadis" olarak bilinen âlimlerinin inançlarına ters düşen bir takım inançlar ortaya çıktı. Mu'tezilî kelâmcılar, araştırmalarında nakli bir tarafa bırakarak sadece akla itimat ediyordu. Me'mun, Mu'tezile mezhebini kabule meyletti; zira bu mezhep hürriyete daha geniş yer veriyor, akla daha çok itimat ediyordu. Bu münasebetle, Mu'tezile mensuplarına çok değer verdi ve onları yakınları arasına aldı. Dolayısıyla Mu'tezile liderleri, Bağdat hilâfet sarayında büyük nüfuz sahibi oldular. Halife Kur'ân'ın yaratılmış olduğu inançlarında onları destekledi. Yukarıda geçtiği gibi, halka Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü kabule zorlamak yolunda devlet imkânlarını seferber etmekten çekinmedi.

Kısacası, Abbasîlerin birinci dönemi halifelerinden Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık gibi bazıları, bir takım felsefî görüşleri ve dinî meselelerde aklî araştırmayı desteklemişlerdir. Bu halifeler, daha önce Rum hükümdarlarının düştüğü hataya düşmüşler, bu görüşlerden bir takımını kabul ederek karşı çıkanları sıkıştırmış, kendi inançlarını kabule zorlamışlardır. Bunlar, kelâmla uğraşanları dînî meseleler husûsunda ve bilhassa Kur'ân-ı Kerîm'in yaratılmış olduğu meselesinde desteklemişlerdir. Ki, bu Kur'ân'ın yaratılmış olduğu meselesi, kelâmcıların ve halifelerin zihinlerini yaklaşık 15 yıl (218-232/833-846) meşgûl etmiştir.

Mu'tezile kelâmcılarının en büyüklerinden olan Ebu'l-Huzeyl el-Allaf, 135/752 yılında doğmuş, 235/849'da ölmüştür. Zamanında Mu'tezile taifesinin lideri olduğu gibi, Basra Medresesinin yetiştirdiği en kuvvetli şahsiyetler arasındadır. Münazaralarıyla şöhret kazanmıştı. Hayât el-Mu'tezilî, onu, şu sözleriyle tavsif etmiştir: "İlimde eşi ve benzeri yoktu. Beyan ve güzel konuşmak husûsunda zamanının tekiydi Ebu'l-Huzeyl, çok geniş malûmat sahibi ve son derece fasîhti[27]. Hicrî 325

(27) el-İntisâr ve'r-Reddu alâ İbn Ravendî el-mulhid, 67.

(936 m.) yılında vefat eden Ahmed b. Murtazâ'nın sözü de bunu göstermektedir. Bu şahıs, Mu'tezile mezhebine meyletmiş, Zeydiyye imâmlarındandı: "Ebu'l-Huzeyl ve Câhız'dan daha fasih kimse görmedim. Ebu'l-Huzeyl, münazara bakımından daha iyiydi. Ben onun bir meclis-te, bir cümlesi hakkında delil olarak 300 beyit okuduğunu görmüşümdür"[28]. Ebu'l-Huzeyl, cedel ve ikna gücüyle şöhret kazanmıştır. O kadar ki, onun huzurunda 3 bin kişinin İslâm'ı kabul ettiği söylenmiştir. Bütün hayatını zanadıka, Mecûsi ve Seneviyye (iki ilâha inanmak) ve diğer bazı gruplarla münazara etmekle geçirmiştir. Bir defasında bir zındık olan Salih b. Abdülkuddûs isimli şahısla münazara etmiş onu susturmuştur. Bunun üzerine Salih şu beyti okumuştur:

"Ebu'l-Huzeyl, Allah seni mükafatlandırsın; vallahi gerçekten büyük bir münazaracısın."

Ebu'l-Huzeyl, geniş malûmatı, fesahat ve ikna kabiliyeti ötesinde Yunan felsefesinden büyük ölçüde istifade etmiştir. Onunla, felsefeye dair bir tartışmasından bahsederken: "Kendisiyle münazaraya koyulunca, onun sadece felsefeyle meşgûl olduğu zannına kapıldım," diyen en-Nazzâm el-Mu'tezilî'nin bu sözü de, bu kanaati te'kid eder. De Boer, onun hakkında şöyle demiştir: "O, meşhûr bir kelâmcıydı, kelâm'a dair görüşlerini müessir kılmak için felsefenin müdahale alanını genişletenlerin ilkidir[29].

g) Nahiv İlmi:

Nahiv ilmi, Birinci Hicrî asrın en önemli kültür merkezleri olan Basra ve Kûfe şehirlerinde doğmuştur. Kelâm ve fıkıh ilimlerinin temelleri bu iki şehirde atılmış, Nahiv ve Lûgat medresesi de burada teşekkül etmiştir. Bu iki şehirde çeşitli lehçeleri konuşan muhtelif Arap kabileleri ve Farsça konuşan binlerce azatlı köle ve sanatkâr bir arada ikâmet ediyordu. Bundan dolayı Arapça, önemli ölçüde bozulmaya maruz kaldı, sadeliğini kaybetti. Arap lûgatındaki bu bozulmadan Kur'ân-ı Kerîm'-

(28) İbnu'l-murtazâ, Kitabu'l-Münye ve'l-Emel, 26.
(29) Târihu'l-felsefe fi'l-İslâm, 57.

in etkilenmemesi için Arap lisanının düzeltilmesi bir zaruret haline geldi. Ebu'l-Esved ed-Düelî, Emevîler devrinde Nahiv ilmiyle meşgûl olanların birincisidir; bu ilmin temel ilkelerini Ali b. Ebî Talib. (r.a)'dan öğrenmiş olduğu söylenmektedir(30).

Kûfe nahiv medresesinden daha eski ve daha meşhûr kabul edilen Basra nahiv medresesinin temellerini ilk olarak atan Ebu'l-Esved ed-Düelî'dir. Bu medresenin mantıktan, rakibi Kûfe medresesinden daha çok etkilendiği; hattâ Basra nahivcilerinin Kûfe nahiv âlimlerinden ayrılması için "Ehlu'l-mantık" olarak isimlendirilmiş olduğu şüphesizdir. "Basra nahivcilerinin, mahivle ilgili ıstılahları, Kûfelilerce kullanılan karşıtı ıstılahlardan bir takım farklılıklar arzeder. Bu iki nahiv medresesi arasında bütünüyle bir ittifak söz konusu değildir. Basra medresesi mantıktan daha çok faydalanmıştır; çünkü felsefî ekollerin tesiri Basra'da diğer merkezlerden daha önce ortaya çıkmıştır. Basra nahivcileri arasında, Kelâmî görüşlerini güçlendirmek için yabancı felsefenin yollarını açan Mu'tezilî ve Şiî âlimlerden çok kimse vardı"(31).

Tefsir sahasında da çalışan Ebu Amr b. Alâ (153/770) Aruzilminin kurucusu ve Arap dilinde yazılmış ilk lügat kabul edilen "Kitabu'l Ayn'ın yazarı Halil b. Ahmed ve "kitab" adlı eserin müellifi Sibeveyh, Basra nahiv medresesinde yetişen en büyük alimlerdendirler. Sibeveyh hakkında De Boer şöyle demiştir: "Sibeveyh'in kitabına baktığımız zaman, şüphesiz onu olgunlaşmış bir çalışma, büyük bir gayret eseri olarak buluruz"(32). Hattâ müteahhirinden olan nahivciler: "Sibeveyh'in eserinin, birçok âlimin müştereken gösterdikleri bir çalışmanın ürünü olması gerekir" demişlerdir. Onun kitabı, tıp sahasında İbn Sînâ'nın "Kanun" adlı eserinin tuttuğu yeri tutar. Basra'da yetişen âlimler arasında yıldızları Harûn Reşîd zamanında parlayan Esmaî ve Ebû Ubeyde ile, bu tarihten yaklaşık bir asır sonra vefat eden "el-Kamil" isimli eserin sahibi Müberred de vardır. Kûfe nahiv medresesinin en meşhur âlimleri ise, halife Harûn Reşîd'in, oğulları Emîn ve Me'mun'un terbi-

(30) el-Fihrist, 60-61.
(31) De Boer, age., 38-39.
(32) Age., 39.

yesi için görevlendirmiş olduğu Farisî asıllı Kisâî, talebesi Ferrâ (öl. 207/822) ve "Mufaddaliyât" isimli eserini yazarak halife Mehdî'ye takdim etmiş olan Mufaddal ed-Dabbî'dir[33].

B. EDEBİYAT

a) Şiir:

Emevîler, felsefeyi önemsemeyen, aksine güzel şiir ve beliğ hutbeyi felsefeye tercih eden Cahiliyye Arabının karakterini devam ettiriyorlardı. Nitekim bazı Emevî halifeleri, güzel şiirler nazmetmişlerdir. Yezid b. Muaviye gibi ki, onunla İmriülkays'ı kasdederek "Şiir bir hükümdarla başladı, bir hükümdarla da sona erdi" demişlerdir. Abdülmelik b. Mervân da kuvvetli bir şâirdi; onun zamanında, şairlerden Cerîr, Ahtal ve Ferezdak büyük şöhrete ulaşmışlardı.

Abbasîler döneminde ise, edebî sahada, şiir üslûpları, vezinleri ve manâları husûsunda yeni prensip ve kaideler koymuş olan çok sayıda şair yetişmiştir. Hattâ bu şâirler, bu konularda kendilerinden önceki müslüman şâirlerle, Muhadramûn ve Cahiliyye devri şâirlerine üstünlük sağlamışlardır. Bu şâirlerin en meşhurlarından biri Ebû Nuvas'tır. İçki, kadın, av ve bunlardan başka Abbasîler devrindeki medeniyet ve lüks hayat ile mütenasip olarak ortaya çıkan diğer şiir konularını yaygınlaştıranlardan biridir. Bu grup, eski olan her şeyi tenkit ettiği gibi, önceki şâirlerin kasidelerinin giriş beyitlerinde övmeyi âdet edindikleri yıkılmış yurtlar ve harabeleri de alay konusu edinmiştir. Ebû Nuvas'ın şu sözleri, bu kanaatin doğruluğunu gösterir:

"Zamanın musîbetleri karşısında yıkılıp virâneye dönmüş, güney rüzgârlarının savurduğu yurt kalıntılarını bırak? Azgın devenin sürücüsünü, nice soylu develeri örtmüş arazilere, deve dikeni ve diğer dikenimsilerle kaplı, sırtlan ve kurtların bol olduğu topraklara salıver. Çöl Araplarının hayat tarzını, örf ve âdetlerini bir kenara at. Zira onların hayatı sert ve basittir. Sütle beslenen, hoş ve müreffeh bir hayat yaşamak nedir bilmeyen adamları terket"[34].

---

(33) Nicholson, s. 286

(34) Dîvan des Abu Nowas, Die Weinlieder (nşr. Ahlwart.) No. 10. 15.

İbn Kuteybe (öl. 276/889), yenilik hareketini kabul husûsunda Ebû Nüvas'ın izinden gitmiştir. Ki o, şiir tenkidiyle şöhret kazananların, eski veya yeni şâirleri tenkide tâbi tutarken yaşadıkları zamana dikkat etmeksizin, sadece şiirlerindeki özelliğe önem verenlerin öncüsüdür. Seâlibi ve İbn Haldûn gibi daha sonraki yazarlar da İbn Kuteybe'nin çığırını devam ettirmişlerdir. Nitekim İbn Haldûn, şâirlerin kasîdelerinde, kendileriyle aynı şehirde yaşayan bir edebiyat tutkununu övmek, bilmedikleri develer üzerindeki yolculuklarını anlatmak veya görmedikleri çölleri tanıtmak yerine, tabiatı anlatmaları ve gerçekleri dile getirmeleri gerektiğini savunmuştur. Bu husus, İbn Kuteybe'nin "eş-Şi'r ve ve'ş-şuarâ" isimli kitabının mukaddimesindeki ibarelerinden anlaşılmaktadır. O şöyle der: "Her şâirin şiirini kritik ederken, onu taklid edenlerin veya başkasının güzel görmesine dayanarak güzel bulanların dediklerine bakmadım. Öncekilere önce geldikleri için büyük gözüyle bakmadım; sonrakileri de sonra geldikleri için küçümsemedim. Her iki grubu da adilâne değerlendirdim, herbirinin hakkını ve payını gerektiği gibi verdim. Ben, âlimlerimizden öylesini gördüm ki, şâiri önce yaşadığı için, değersiz şiiri güzel kabul eder ve onu seçkin yerine koy, kendi zamanında söylenmiş olmasından başka bir kusuru olmayan değerli bir şiiri de değersiz kabul eder[35].

Şiirde aklî ve felsefî atılımlarıyla meşhûr, Büyük Ebû Temmam et-Taî, onun talebesi olup güzel vasıflar ve edebî övgüler sahibi Ebû Ubâde el-Buhturî; ruhunun zenginliği, şiirinin çokluğu, nadir manâlara ve güzel tasvirlere dalması ile tanınan İbnur-Rumî; şiir sanatlarında üstün bir seviyeye ulaşıp gazelde şöhret sahibi olan Ebu'l-Atahiye bu şâirlerindendir. Ebu'l-Atahiye; özellikle Mehdî'nin cariyesi olan maşûkası Utbe hakkında söylediği gazellerle şöhret bulmuştur. Bir gazelinde şöyle der:

Ey Utbe seninle benim halim nedir,
Keşke seni görmez olsaydım,
Beni kendine köle ettin.
Artık yapmak istediğini yap,
Yıldızların batmasını bekleyerek,

(35) İbn Sellam, K. Tabakati'ş-şuarâ, (Kahire, baskısı), s. 2: Bkz. Nicholson, 285.

Uykusuz bir gece geçirdim.
Ilgın ağacının korunu döşek,
Dikenli bitkileri yorgan edindim.

Ebu'l-Atâhiye'nin şiiri hikmet ve mev'ıza ile de temayüz eder. Aşağıdaki beyitler onundur:

Senin sadık dostun, seninle beraber olandır,
Sana yarar sağlamak için, kendisine bile zarar verendir.
Zamanın olayları, başını ağrıttığı zaman,
Senin işlerini toparlamak için kendi işlerini dağıtandır[36].

Seâlibi "yetîmetu'd-dehr" adındaki kitabında şöyle der: "Yeni şâirler, lâfız inceliği ve mâna tatlılığında cahiliyye şâirlerini geçmişlerdir.

Abbasîler döneminde, şiirin mâna, anlayış ve uslûbunda ve genel olarak edebiyatta yeni metotların ortaya çıkışına yardım eden âmiller şunlardır:

1. Abbasî devletinde hayat şekillerinin ve eşyanın değerlerinin cahiliyye hayatındaki benzerlerinden farklı oluşu. Nitekim Cahiliyye Araplarının faziletli ve üstün buldukları hususlar, Abbasîlerin ilk döneminde yaşamış olanların nazarında, hakkında şiir söylemeye değer şeylerden sayılmazdı.

2. Cahiliyye döneminde basitlik esasına dayanan maddî hayatın, bu dönemde gelişmesi. Bu da, Abbasî döneminde iş alanlarının çoğalması ve ticaretlerinin artmasından kaynaklanır.

3. Arapların şanını düşürmek, şiirlerini ve şiirlerinin manâlarını tenkîd etmek noktasını hedef alan milliyetçiliğin yaygınlaşması.

4. Şiirde ve Abbasî edebiyatında yabancı kültürünün, özellikle Fars kültürünün tesiri. Ancak bütün bunlara rağmen, Arapçada kafiye ve vezinler gibi, eski şiirin şekillerinden bazı kalıntılar hâlâ varlığını devam ettirmektedir.

5. Kısa ara dönemleri müstesna, Abbasîler devri boyunca şâirlerin; sadece halifeler, komutanlar ve büyük devlet adamlarının teşvikine da-

(36) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 252.

yanmaları. Bunun sebebi de, kitapları kendi imkânlarıyla neşredebilecek herhangi bir yayıncının yokluğu yanında manzûm kitapların ticaretinin de olmayışıdır. Şâirlerin maişetlerini kazanma husûsundaki bütün dayanakları, bahşiş ve ihsan talebiyle halifelere ve onlara yakın devlet büyüklerine, hoşa giden kasidelerle yaklaşmaktır. Bundan dolayı Abbasîler döneminde şiirin en mümeyyiz vasfı, övgüde aşırı gitmek olmuştur. Buna Arap olmayanların özellikle İranlıların şiir meydanına girmelerini de ilâve etmek gerekir. Abbasî devletinde yönetim istibdada dayandığı için övgüde aşırı gitmek, halifelere ve devlet adamlarına yaklaşmanın tek yolu olmuştur.

Şîa ve Mu'tezile gibi, hicrî birinci asırda doğup ilk Abbasî döneminde gelişmiş olan dinî grupların da şâirleri vardı. Bu şâirler, o grupların ilkelerini savunur ve asrın halifelerinden kendilerine gelecek her türlü zulme mukavemet ederek kendilerine tâbi olanları sevk ve idare ederlerdi. Seyyid Himyerî (173/789) bunlardandır. Kendisi Şîa'nın Keysaniye koluna mensup olup, yukarıda geçtiği gibi Ali b. Ebû Talib'in oğlu Muhammed b. Hanefiyye hakkındaki inançlarını şiire dökmüş ve onun iyi yönlerini övmüştür.

Abbasî döneminin başlangıcında canlanıp, Me'mûn zamanında hızlı bir şekilde gelişmiş olan Mu'tezile'nin de ilkelerini savunan ve işlerini takviye eden şâirleri vardı. Aşağıdaki beyitler onların şâirlerinden birine aittir.

"Onun, Çin vadilerinin arkasında en uzak yerine kadar her geçitte ve Berberîlerin ülkesinde davetçileri vardır. Hiçbir zorbanın zulmü ve hiçbir hilecinin hilesi onların azimlerini kıramaz."

Abbasî halifelerinin Rum'lara karşı, arka arkaya kazandığı zaferler, şâirlerin bir çoğunu, halifelerin kahramanlıklarını, düşman tehlikesine karşı müslümanları müdafaa uğrunda gösterdikleri başarılarını, zafer ve galibiyetlerini anlatmak için parlak kasideler inşad etmeye sevk etmiştir. Heraclea (Konya Ereğlisi) savaşında Harun Reşîd'in Bizanslılara karşı kazandığı zaferin akabinde, Ebu'l-Atâhiye'nin nazm ettiği kasidenin matlaında söyledikleri bu türdendir:

"Biliniz ki, Heraclea şehri, doğru yolda muvaffak olan hükümdar tarafından harap edildiğini ilân etmiştir."

Ebû Temmâm da, Halife Musta'sım'ı, Ammuriye zaferinin ardından, aşağıdaki beyitlerin de yer aldığı kasidesiyle övmüştür:

"Fetihler fethi, manzum şiir ya da mensur hutbelerin ihata edemeyeceği kadar yücedir.

Kendisi için gök kapılarının açıldığı ve arzın yeni elbiseleriyle göründüğü fetih.

Ey Ammûriye savaşının meydana geldiği gün! Unutulmayacak kadar tatlı hatıralar bıraktın."

b) Nesir:

Abbasî döneminde, edebiyat ve edebiyat tarihini temsil eden ediplerden hassaten Abdullah b. Mukaffa'yı zikretmemiz gerekir. Eski Farsça (Pehlevîce)'dan birçok kitabın Arapçaya nakil şerefi ona aittir. Sanskritçe (Eski Hindçe) yazılmış Beydeba hikâyelerinden tercüme ettiği "Kelile ve Dimne" de bu kitapların içindedir. Ki bu kitap, Arap edebiyatında yazılan ilk nesir kitaplarından biri sayılır. Aynı zamanda üslûp güzelliği ve ibare akıcılığı husûsunda da en üstün örnek kabul edilir.

Bu dönemin ediplerinden biri de "kitâbet" (kâtiplik, yazıcılık) sanatının piri kabul edilen kâtip Abdülhamîd'dir. Onun hakkında "Kitâbet mesleği Abdülhamid ile başladı" denilmiştir. Zira o, kitâbet husûsunda daha önce bilinmeyen birçok sanatı icad etmiştir. Bunlar mektupların başlarındaki övgüler, mektupları fıkra ve fasıllara ayırmak, gönderilen şahıslara uygun bir şekilde sona erdirmek, kitâbeti idarî ve siyasî işlerde daha önce görülmemiş bir şekilde genişletmek gibi sanatlardır. Abdülhamîd'in te'lif edilmiş kitapları yoktur. O, sadece edebiyat ve tarih kitaplarında dağınık bir halde görülen mektuplar bırakmıştır. Bu mektupların en meşhûrları, kâtiplere gönderdiği mektubu ile Emevî halifelerinin sonuncusu Mervân b. Muhammed'in veliahdine gönderdiği mektuptur. Onun üslûbu, manâ zenginliği, inceliği ve güzel taksimatı ile birlikte Arap fesahatini ve şehirlilerin suhûletini birleştirir[37].

(37) Bkz. Cehşiyarî, Kitabu'l-Vuzerâ vel'l-Küttâb, 76-83.

Horasan'ın merkezi Merv şehrinden olan İbn Kuteybe de bunlardandır. Dînever şehrinde kadılık yapmış, hicrî III. asrın ikinci yarısında Bağdat'da yaşamıştır. Eserlerinin bazıları şunlardır:

"Kitabûl-maarif", "Kitabu'ş-Şi'r ve ve'ş-Şuarâ" (bu kitabında yenilikler getirmiş ve eski olan herşeye tenkit yöneltmiştir.) "Kitabu edebi'l-Kâtib", "Kitabu uyûni'l-ahbar"[38] Son kitap, aşağıdaki şekilde on bölüme ayrılmıştır: Kitabu'l-harb, Kitabu's-Su'dud, Kitabu't-tebai' ve'l-ahlâkıl mezmume, Kitabu'l-ilm ve'l-beyân, Kitabu'z-zühd, Kitabu'l-İhvan, Kitabu'l-havâic, Kitabu't-taâm ve kitabu'n-nisa[39].

Bu dönemin ediplerinden bir diğeri, fikir hürriyeti ve Mu'tezile inançlarına bağlılığı ile tanınan, Basralı Amr b. Bahr el-Cahiz'dir (öl. 255 h.) Kendisine nisbetle "Cahiziyye" diye isimlendirilen bir grup ortaya çıkmıştır. "el-Hayevan" ve "el-Beyân ve't-tebyîn" onun en meşhûr kitaplarındandır.

C. AKLÎ İLİMLER

a) Tercüme Faaliyeti:

Müslüman âlimlerin aklî ilimlerle meşgûliyetine gelince, Nicholson, müslümanların bu alandaki ilim ve kültürlerini, İskender'in fetihlerinden itibaren, Mısır, Suriye ve Batı Asya'da yayılmış olan Yunan kültüründen aldıkları kanaatindedir[40]. Şöyle ki: Milâdî beşinci asrın sonlarına doğru Ruha Medresesi mezhep ihtilâflarından dolayı dağılınca, buradan koğulan ilim adamları İran'a sığındı ve Kisra Enuşirvan'ın (531-578 m.) sarayının himayesine girdiler. Enuşirvan, putperest oldukları için İmparator Justinyen tarafından Atina'dan sürülmüş olan Yeni Eflâtunculuk Okulunun filozoflarını da, daha önce memnuniyetle kabul etmiş ve Huzistan bölgesi şehirlerinden Cundişapur'da bu ilim adamlarının tıp ve felsefe okutacakları bir ilim müessesesi kurmuştu. Abbasî devleti kuruluncaya kadar, o bölgede bu müessesenin izleri devam etti. Ayrıca Irak

(38) Dâru'l-kütübi'l-Mısrıyye baskısı 4 ciltir. (1242-1248 h.)
(39) Lit, Hist of the Arab, 346 vd.
(40) Nicholson, age., s. 258.

civarında Harran şehri, Yunan kültürünün merkezlerinden biri haline gelmişti. Harran halkı, Sâbiîlik dinine mensup olup, Arapçayı kolaylıkla ve rahatça konuşuyordu. Onlar Yunan kültürünün müslümanlar arasında yayılmasına büyük ölçüde yardımcı olmuşlardır. Yabancı dillerden birçok kitabın tercüme edilmesindeki şeref de onlara aittir.

Kitapların Arapçaya tercüme edilmesinde, Emevîler döneminin pek büyük payı yoktur. Ancak tıp ve kimya kitaplarının Arapçaya çevrilmesiyle ilgilenen ilk şahıs, Emevî hanedanından Halid b. Yezîd b. Muâviye'dir. Halid, Mısır'da ikâmet eden bir grup Yunanlıyı davet edip, kendisi için, pratik kimya sanatını konu alan Yunanca ve Kıptîce birçok kitabı tercüme etmelerini istemişdi. Ve kimya yoluyla altın elde etmek için çalıştı. Diğer taraftan, önce Farsça ve Yunanca tutulan dîvanlar, Abdülmelik b. Mervân döneminden itibaren Arapça olarak tutulmaya başladı. Velid b. Abdülmelik zamanında da Mısır dîvanı Yunanca ve Kıptîce'den Arapça'ya çevrildi[41].

İranlıların yardımıyla kurulmuş olan Abbasî devletinin zuhuruyla, Arap ve Fars unsurları birbirleriyle karışınca Abbasî halifeleri, Fars ve Yunan ilimlerini öğrenmeye yöneldiler. Nitekim Ebû Ca'fer Mansûr, bu sahadaki kitapların tercümesiyle ilgilendi, Hipokrat ve Callinos'un tıpla ilgili bazı kitaplarını Huneyn b. İshak'a tercüme ettirdi. İbnu'l-Mukaffa da, "Kelile ve Dimne"yi Pehlevice'den tercüme etti[42]. "es-Sind Hind" isimli kitap ile Öklides'in hendeseye ait eserini Arapça'ya çevirdi. Farsça'dan Arapça'ya tercüme husûsunda İbnu'l-Mukaffa'dan başka Nevbaht ailesi, Me'mûn'un veziri Hasan b. Sehl, Futuhu'l-Buldân yazarı Belâzurî ve Ömer b. Ferrehân gibi birçok kimse şöhret bulmuştur.

Bizans'ın bazı büyük şehirleri Harûn Reşîd'in eline geçtikten sonra, tercüme faaliyetine daha fazla ilgi gösterildi. Harûn Reşîd, müslümanların eline geçen Yunanca eserlerin tercüme edilmesini emretti. Bermekîlerin mütercimleri teşvik ederek onlara bol maaş vermeleri sayesinde de tercüme hareketi gelişti.

(41) Bkz. Grohmann, Evrakü'l-berdî, I, 28 vd.
(42) İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 342.

Me'mûn zamanında, yabancı dillerden, özellikle Yunanca ve Farsça'dan Arapça'ya nakil ve tercüme hareketi kuvvetlendi. Me'mûn, felsefe, hendese, musikî ve tıp alanlarında yazılmış değerli eserleri getirmeleri için İstanbul'a heyetler gönderdi. İbnu'n-Nedim şöyle rivayet eder: "Me'mûn ile Bizans imparatoru mektuplaşıyorlardı. Me'mûn, mağlup etmiş olduğu bu imparatora mektup yazarak eski ilimlerle ilgili Rum ülkesinde mevcut olan kitaplardan istediklerini göndermesi için izin istedi. Bizans İmparatoru, önce bundan kaçındı ise de bilâhare olumlu cevap verdi. Bunun üzerine Me'mûn, Haccac b. Matar, Yuhanna b. Batrîk, Beytu'l-hikme başkanı ve diğerlerinden müteşekkil bir heyet gönderdi. Bunlar buldukları kitaplardan istediklerini aldılar ve Me'mûn'a getirdiler. Me'mûn onların hemen tercüme edilmelerini emretti. Kitaplar Arapça'ya tercüme edildi"[43]. Görüldüğü gibi bu ilim hazineleri Bağdad'a ulaşır ulaşmaz, Me'mûn tercüme edilmeleri için emir verdi. Kusta b. Luka da eski Farsça'dan tercüme işine başkanlık ediyordu.

Tercüme işiyle ilgilenmek, sadece halife Me'mûn'a münhasır değildir, onun zamanında zenginlerden bazıları da birçok kitabın Arapça'ya tercüme edilmesiyle ilgilenmiştir. Astronomi bilgini Mûsâ b. Şakir'in oğulları Muhammed, Ahmed ve Hasan bunlardandır. Bu kardeşler, matematikle ilgili kitapların elde edilmesi için büyük para harcamışlardır. Onların, hendese, musikî ve ilm-i nucûm alanlarında değerli eserleri vardır. Nitekim onlar, Huneyn b. İshak'ı Bizans'a göndermişler, Huneyn onlara değerli kitaplar ve eşsiz eserler getirmiştir[44]. Me'mûn zamanında Muhammed b. Mûsâ el-Harezmî gibi tenkitçi matematikçilerden bir grup yetişmiştir. Harezmî, disiplinli bir şekilde cebir çalışması yapan ve cebir ilmini matematikten ayıran ilk şahıs kabul edilir.

Me'mûn döneminde nakil ve tercüme hareketinin gelişmesi neticesinde, müslümanlardan bir çoğu Arapça'ya tercüme edilen bu kitaplarla meşgûl olmaya başladılar. Bu kitapları şerh etmeye, yorumlamaya ve hatalarını düzeltmeye çalıştılar. Biz burada onlardan sadece tıp, felsefe, matematik, mantık, hendese ve ilm-i nücumda geniş bilgi sahibi

(43) el-Fihrist, 339.
(44) Agc., 340.

olan Yakub b. İshak el-Kindî'yi zikretmekle yetineceğiz. O, teliflerinde Aristo'nun metoduna uymuş, felsefe kitaplarından bir çoğunu tercüme etmiş ve anlaşılamayan yerleri şerhetmiştir.

Sözün kısası o zaman İslâm dünyasında dört meşhûr mütercim vardı. Bunlar: Huneyn b. İshak, Yakub el-Kindî, Sabit b. Kurre el-Harrânî ve Ömer b. Ferrehan et-Taberî idi. Abbasîler, Yunan, İran ve diğer milletlerin felsefe, tıp, astronomi, matematik, musikî, mantık, astroloji, coğrafya, tarih, felsefe, edebiyat gibi ilimlerde te'lif ettikleri kitapları kendi dillerine tercüme etmişlerdir. İbnu-n-Nedim şunu kaydeder: "Musa b. Şakir oğulları, bir grup mütercimi maaşlı olarak çalıştırırlardı. Huneyn b. İshak, Hubeyş b. Hasan ve Sabit b. Kurre bunlardandı. Onlar, tercüme için ayda 500 dinar verirlerdi"[45].

b) Eğitim ve Öğretim Müesseseleri:

Camiler, Kur'ân, Hadis, Fıkıh ve dil öğretimi için en büyük kültür müesseseleriydi. Abbasîler zamanında okutulan ilimlerin çeşidi çoğalmış ve camiler ilmî hareketlerin mühim merkezleri haline gelmişti. Bunun en güzel örneği Basra camiidir ki, bir tarafında çeşitli kelâmî konuları sesli bir şekilde münazara eden bir ilim halakası, diğer tarafında ise şiir ve edebiyat halakası vardı. Bu halakalarda bulunanlar, çeşitli mezhep ve milletlere mensuptu. Böylece, karışımında İslâm'ın tesiri bulunan bu kültürler, yıllarca bu merkezlerde karşı karşıya geldiler. Çünkü Arap olmayanlardan bu dini kabul eden herkes, kolayca Kur'ân okumak ve onun üzerinde araştırma yapmak için Arapça öğrenmenin lüzumlu olduğu kanaatine varıyordu. Böylece millî kültürü ile Arap kültürünü birleştiriyordu.

Emevîler döneminde, kütüphanelerin büyük bir rolü yoktu. Abbasîler döneminde ise, tercüme ve telif hareketinin gelişmesi, kağıt sanayiinin ilerlemesi, buna bağlı olarak kırtasiyecilerin çoğalması ve ilmi müzakereler için âlim ve ediplerin toplanacağı geniş yerlerin yapılması, dinî, ilmî ve edebî kitapları toplayan kütüphanelerin çoğalmasını sağladı. Daha sonra bu kütüphaneler İslâm kültürünün en mühim merkezleri haline geldiler.

(45) el-Fihrist, 340.

Tercih olunan görüşe göre temelini Harûn Reşîd'in attığı, ondan sonra da Me'mûn'un muhtelif kitap ve musannefatla zenginleştirmeye çalıştığı "Beytu'l-hikme", Abbasîler devrinin en büyük kütüphanelerindendir. Bu kütüphane Moğolların 656/1258'de Bağdad'ı istilâ etmelerine kadar varlığını sürdürdü. Bu kütüphane, Arapların meşgûl olduğu ilimlerle ilgili bütün kitapları ihtiva ediyordu. Bu kütüphaneye devam eden âlim ve ediplerin, Abbasîler döneminde ilmî hareketin gelişmesinde ve müslümanlarla diğer dinlere mensup halklar arasında kültürün yayılmasında büyük etkileri olmuştur.

İlmi teşvik etmek sadece halifelere mahsus birşey olmayıp, vezirler ve diğer büyük devlet adamları da bu işi yaparlardı. Mes'ûdî şöyle der: "Yahya b. Halid el-Bermekî, ilmî tartışma ve münâzarayı severdi. Onun topladığı âlimler meclisinde, müslüman kelâm âlimleri ve gayri müslim ilâhiyatçılar bir araya gelirdi[47].

Tekke, Zaviye, Küttap (Sıbyan okulu), Medrese, Dîvanü'l-inşa ve hastaneler de önemli kültür merkezlerindendi. Bazı şehirler, muhtelif sahalarda ilmî araştırma merkezi haline geldi. Bu hususta, daha sonra geniş bilgi verilecektir.

c) Tarih:

De Boer, şöyle demiştir: "Eski Arap tarihçileri, münferit hadiseleri, çok ince, teferruatlı bir şekilde ortaya koymakla temayüz ederler. Ancak onlar, bu hadiseler arasındaki genel ilişkileri kavrayamazlardı. Devlet topraklarının genişlemesiyle, onların tarih ve coğrafyaya ait bilgileri de artmıştır[48].

İslâm'ın ilk dönemlerinde çoğunluk okuma-yazma bilmiyordu. Dolayısıyla Arap milletinin tarihi, uzun zaman tedvin olunmadı. Araplar o sırada meşhûr tarihi olayları ve Peygamber (s.a.v)'in hadislerini bazı değişikliklerle rivayet etmişlerdir. Bu durum, tarihî olayların anlaşılmasını

(47) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 283.
(48) Tarihu'l-felsefe fi'l-İslâm, 80.

zorlaştıran, bazılarını da anlaşılmaz hale getiren sebeplerden biri olmuştur. Olayların vukuu ve onlarla ilgili nakledilen haberlerle ifade ettikleri manâları belli ölçüde karıştırmıştır. Nihayet hicrî ikinci asır gelince, müslümanlar, tarihlerini araştırmaya başladılar. Ancak tarihî bilgilerin çoğu, ya birbiriyle irtibatı olmayan anlaşılmaz parçalar halindeydi, ya da herbiri kendi mezhebini yücelten, düşmanlarını lanetleyen muhtelif dinî grupların temayülleriyle paralel yürüyecek şekilde tedvin edilmişti.

İslâm tarihinin kaynakları gerçekten çok ve çeşitlidir. Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili kaynaklar, İslâm tarihi kaynaklarının en önemlilerindendir. Bu kaynakların başlıcaları, Kur'ân-ı Kerîm, Peygamber (s.a.)'in hadisleri ve peygamberi övmek ve düşmanlarını hicvetmek hususunda birçok kasîde nazmetmiş olan Hassân b. Sabit gibi şâirlerin, Asr-ı saadetten bize intikâl etmiş olan şiirleridir.

"Huday Name" (Khuday Nameh), veya diğer adıyla "Kitabu'l-Mülûk" adındaki eserin Pehlevîce'den Arapça'ya çevrilmesi işlemi İbnu'l-Mukaffa'ya nisbet edilir. O, bu eserin Arapça tercümesine "Siyeru mulûki'l-Acem-Fars krallarının hayatı" adını vermiştir. Bu kitap, Araplar nezdinde tarih yazımı için örnek eser sayılır. Hicrî 204/819 yılında vefat etmiş olan Hişam b. Muhammed el-Kelbî ve babası Muhammed, tarih ilminde kitap yazan Arapların öncülerindendir. Bunların her biri aynı zamanda rivayetlerinde tenkide önem vermekle şöhret bulmuşlardır.

İslâm'ın ilk dönemlerinde tarih yazımına, Peygamber (s.a.)'in hayatıyla ilgili eserler öncülük etmiştir. Çünkü tarihçiler, tedvin ettikleri eserlerinde ana madde olarak, hadisleri, bilhassa Hz. Peygamber'in savaşlarıyla ilgili bilgileri kullanıyorlardı. Bu çalışmalardan Siyer ve Megazî kitapları meydana çıkmıştır.

Siyer ilminin en eski kaynaklarından biri hicrî 218/833'de Mısır'da vefat etmiş olan İbn Hişam'ın "Siretü'n-Nebeviyye"sidir. "Siretu Resûlillah" adıyla da tanınır. Müellif bu eserdeki tarihî bilgilerini, hicrî 151'de vefat etmiş olan (768 m.) hocası İbn İshak'tan almıştır[49]. Bu

(49) İmam Şâfiî'nin onun hakkında şöyle dediği rivayet edilir: Kim siyer ve Megazî ilminde derinleşmek isterse, İbn İshak'ın ilmine muhtaçtır. (İbn Hallikân, IV, 483).

eser Peygamber (s.a.)'in hayatını, risaleti tebliğ ve dini yayma husûsundaki çalışmalarını, gerçek şekliyle bize bildirir. İbn Hişam, İbn İshak'ın genişçe anlattığı yerlerde kısa, kısa anlattığı yerlerde ise geniş anlatmasından dolayı tenkid edilir. İbn Hişam'ın, Himyerîlerin nesebi ve hükümdarları ile Siyer alanında söylenilmiş şiirlerdeki garip kullanılışlar hakkında da eserlerinin olduğu bildirilir[50]. 207/822 yılında vefat eden Vakidî'nin Megazîsi de bu kaynaklardandır.

Hicrî üçüncü asırda tarih ilmi gelişti ve kaynakları genişledi. Tarihçiler, Sîretten alınan dökümanlarla diğer kaynaklardan alınan bilgileri birleştirmeye başladılar. Muhtemelen bu sistemi ilk olarak 279/892'de vefat etmiş olan Belâzurî "Futûhu'l-Buldan" adlı kitabında uygulamıştır.

Siretü'n-Nebî kaynaklarından biri de 230 h. (845 m.) de vefat eden Muhammed b. Sa'd'ın "et-Tabakâtü'l-Kübrâ"sıdır[51]. İbn Sa'd, 207/822'de vefat etmiş olan Vakidî'nin kâtibiydi. Şia'ya temayülüyle tanınmasına rağmen, İbn Sa'd'ın bu eseri, güvenilir kaynaklardandır.

d) Coğrafya:

Abbasîlerin birinci döneminde, ticaret çerçevesi genişledi. Başkent Bağdat'ın uzak ülkelerle kara ve deniz bağlantısı sağlandı. Sonra da yollar tamir edildi, yenileri yapıldı ve emniyet altına alındı. Bütün bunların seyyah ve kâşiflerin önünde yolların açılması ve seferlerinin kolaylaştırılmasında büyük tesiri olmuştur. Bunlardan bir çoğu, mühim seyahatlarda bulunmuş ve seyahatlariyle ilgili kitaplar ve seyahatnâmeler yazmışlar, gidip geldikleri ülkelerde gördüklerini müşahedeye dayanan zengin bir anlatımla kaleme almışlardır. Müslüman coğrafyacılar, bu şekildeki çalışmalarıyla bize büyük bir ilmî servet bıraktılar. Bu birikim, onların birçok bölge, ülke ve şehirlerdeki gezilerinden elde ettikleri tecrübe ve müşahedelerin hulâsasıdır.

---

(50) İbn Hallikân I, 290.

(51) Bu kitap 8 cilt olarak 1325 h.'de Leyden'de Edward Sachau tarafından neşredilmiştir. İbn Sa'd bu eserinin iki cildini Peygamberimiz'in hayatına ayırmıştır. Eserin değişik baskıları da yapılmıştır.

Altıncı bölümde, Harûn Reşîd zamanında müslüman seyyahların Hindistan, Seylan, Malaka Yarımadası ve Çin'e ulaştıkları anlatılmıştı. Deniz yoluyla Küba'ya ulaştıkları söylenmektedir. Nitekim doğuda Hindistan ve Asya ortalarına, batıda Kuzey Afrika ve Avrupa'ya kadar ulaşan İslâmî fetihler, müslümanların bu ülkelerin iktisadî, içtimaî ve siyasî durumlarıyla ilgili bilgilerinin genişlemesinde ve ticaretin gittikçe gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Ancak şu hususa dikkat edilmesi gerekir ki, bu büyük coğrafî malûmat, Abbasîlerin ikinci dönemine kadar açık bir şekilde meydana çıkmamıştır. Abbasîlerin ikinci döneminde ise Fars asıllı İbn Hurdazbih yetişmiştir. Bu zât, hicrî üçüncü asrın ilk yarısında yaşamış ve bize "el-Mesâlik ve'l-memâlik" adındaki kitabını bırakmıştır[52]. Bu kitap haklı olarak, Arap dilinde yazılmış en eski coğrafya kitaplarından sayılmaktadır. Bu eser, deniz yolcularının, Dicle Nehrinin Übülle'den denize döküldüğü yerden başlayarak, Hindistan ve Çin'e ulaşan deniz yolunda faydalanacakları bir kılavuzdan ibarettir[53].

c) İlm-î nücûm, Matematik ve Kimya:

Abbasîlerin birinci döneminde ilm-i nücûm, kimya, matematik, felsefe ve tıp gibi Araplara diğer milletlerden geçen ilimlerin, müslümanların meşgûl olduğu ilimler arasında kayda değer bir yeri yoktu; fakat bundan sonra gelişti. Ancak onların gayretleri, genellikle kitapların nakil ve tercümelerine yönelikti. Bununla beraber, bu dönemde söz konusu ilimlerde çalışmaya başlayan bir grubun varlığını söylememize bir engel yoktur. Nitekim kimya ilminde şöhret sahibi olan Câbir b. Hayyan bunlardandır. Kendisi Tarsus'lu olup Avrupalılar onu "Geber" ismiyle tanırlar. Halife Mehdî zamanında (158-/169/774-785) vefat etti. Câbir, kimya, madenler ve kayalar hakkında birçok kitap te'lif etmiştir. Avrupalılar bu kitaplardan faydalanmışlardır.

(52) 1886'da Londra'da basılmıştır (nşr. De Goeje).
(53) Nicholson, 356.

Birçok eser telif etmiş olan Yahudî el-Kûhînu'l-attâr ise eczacılık alanında meşhurdu. Onun eserlerinden "Sınâatü's-Saydele = Eczacılık sanatı" adındaki eserini husûsan zikredeceğiz. O, bu kitapta bitkilerden elde edilen ilâçları geniş bir şekilde anlatmış sıvı ilâçların yapılışını, bir defada alınacak ilâç miktarını, yumuşak maddeleri, hapları ve saireyi açıklamıştır.

De Boer, şöyle der: "Pythagoras, matematikte Arapların muallimi kabul edilir"(54). Hatta şöyle denilirdi: İnsan, matematik, hendese, ilm-i nücûm ve musikî gibi riyazî ilimleri okumadan ne feylesof, ne de hâzik tabip olabilir. Matematik ilminde İmrân b. Veddah ile Şihab b. Kesîr temayüz etmişlerdi. Geometri'de Mansûr zamanında Bağdat Ulu Camii'nin plânını çizen Haccac b. Ertat sivrildi. Riyazî ilimlerle, Arapların Emevîler devrinde meşgûl olduğu ilmi nücûm arasında büyük alâka vardı. Sonra birinci Abbasî döneminde bu ilme ilgi, daha da gelişti. Hattâ Ebû Ca'fer Mansûr zamanında Muhammed Nefsü'z-zekiyye ayaklanınca halife korkmuştu. Müneccimi Haris ona şöyle dedi: "ey Emire'l-mü'minîn! Ondan niçin korkuyorsun? Allah'a andolsun ki, o yeryüzüne hakim olsa bile doksan günden fazla kalamaz."

Yakut el-Hamevî'nin, Bağdat şehrinin yeniden kurulması hakkında anlattıkları, Abbasîlerin çoğu zaman yıldızlar ilmiyle uğraşan müneccimlere itimad ettiklerini bize gösterir. Nitekim şehrin kuruluşunda Mansûr, inşaatı, müneccimlerin seçtikleri zamanda başlatmıştır. Müneccim Ebû Sehl b. Nevbaht, yıldızların, bu şehrin uzun zaman kalacağını gösterdiğini haber verinceye kadar inşaatın temeline taş koymamıştır.

Abbasilerle Ali evlâdı arasındaki mücadelede vezirlerin tesirinden bahsederken, Fazl b. Sehl'in ilm-i nücûmu bildiğini ve Me'mûn'un halife olacağını bu ilim sayesinde öğrendiğini görmüştük. Nitekim o, bundan dolayı Me'mun'a yaklaşmış, samimiyet göstermiş, Me'mûn halife olunca onu kendisine vezir edinmişti. Fazl'ın kardeşi Hasan b. Sehl de ilm-i nucum'la uğraşırdı. Nitekim bu hususlaki bilgisine dayanarak kardeşi Fazl'a, hamamda öldürüldüğü gün, hamama girmemesi için nasi-

(54) Tarihu'l-felsefe fi'l-İslâm, 80.

hat ettiğini görmekteyiz. Birinci Abbasî döneminde ilm-i nucum alanında meşhûr olanlardan biri de Abdulah b. Nevbaht'tır. İbnu'l-Kıftî, Me'mûn'un, Ali Rıza'ya bîat için zaman seçerken ondan yardım istediğini ifade etmiştir(55).

Abbasîlerin birinci döneminde Astronomi'de maharet sahibi olanlardan bir diğeri Ca'fer b. Ömer el-Belhî'dir. Ebû Ma'şer el-Felekî künyesiyle tanınır. Hayatının ilk döneminde hadisle uğraştı. Sonra ilm-i nücum alanına geçti. 47 yaşından sonra bu sahada üstün bir seviye kazandı, yüz yaşını aşkın uzun bir ömür yaşadıktan sonra 272/885 yılında Vasıt'ta öldü. Ebû Ma'şer'in birçok kitabı vardır. Eserlerinden ikisi "İsbatu'l-ulûm" ve "Hey'etü'l-felek" adlarını taşır.

f) Tıp:

Müslümanların diğer milletlerle, hassaten Fars ve Rumlarla karışmasının, tıp, riyaziyat ve astronomi gibi aklî ilimlerin gelişmesinde büyük te'siri olmuştur. Ebû Ca'fer Mansûr'un Irak doktorlarıyla istişare ettiğini, onların tavsiyelerine güvendiğini ve Hindistan'ın meşhûr tabiplerinden birini şahsî doktoru olarak görevlendirdiğini görmekteyiz. Mansûr'un vefatını anlatırken bildirdiğimiz gibi, doktorları kendisine, çok yemek yememesini ve yemeği hazmettirici fakat mide ve barsaklarına zarar veren ilaçları, aşırı derecede kullanmamasını söylemişlerdi. Bunlara devam ederse yakında öleceğini anlatmışlardı. Orada, doktorların tavsiyelerine kulak asmayan halifenin, bu ihmaline nasıl kurban gittiğini anlatmıştık. Bu hadise, o dönemde tıbbın ulaştığı merhaleyi göstermektedir.

Harûn Reşid zamanında ruh ve sinir hastalıklarının teşhis ve tedavisinde temayüz eden İbn Bahtişû meşhurdur. Halife onu maiyetindeki tabiplere baştabip olarak tayin etti. Mu'tasım zamanında da Yahya b. Maseveyh şöhret buldu. Mes'ûdî, Mu'tasım'ın önceleri onun tavsiyelerine uyduğunu, bundan dolayı da kuvvetli bir bünyeye sahip olduğunu, doktorunun tavsiyelerini bırakınca ise sağlığının bozulduğunu, renginin kaçtığını kaydeder. Mu'tasım'ın hastalığında İbn Maseveyh şöyle de-

(55) İhbaru'l-ulemâ bi ahbari'l-hukemâ, 221, 222.

miştir: "Daha önce balık yediği zaman ona sirke, kimyon, sedef otu, kereviz ve hardaldan bir ilâç yapardım. Bu ilâç balığın verdiği sıkıntıyı ve sinirlere yaptığı zararı önlerdi. Kelle yediğinde yine ona ilâç yapardım, yemeğin verdiği sıkıntıyı giderir ve onu hazmettirirdi. Yiyeceklere dikkat eder ve benimle sık sık görüşür, fikrimi alırdı. Şimdi ise ben herhangi bir şeyin zararlı olduğunu söylediğimde beni dinlemiyor ve: "İbn Maseveyh'in uygun görmemesine rağmen bunu yiyeceğim, diyor"

Abbasîler, Yunanlılardan intikal eden tıp kültüründen yararlandıkları gibi, Hindistan ve Irak tabiplerine de güvenirlerdi. Vâsık döneminde İbn Bahtişû, İbn Maseveyh, Mihail ve Huneyn b. İshak gibi tabipler yetiştiler. Bunlar ve daha başkaları tıpta çok ilerlediler. Bilgilerini tatbik safhasına koydular. Onlar, hastalarının tedavisinde, kazandıkları tecrübeye dayanıyorlardı. Aynı zamanda müslümanlar, hastalıkların teşhisinde Yunan tıp kitapları ve nazariyyelerinden faydalanmışlardır[56]. Huneyn b. İshak zehirli maddeler bilgisi alanında mütehassıs oldu. Rivayete göre halife Mütevekkil, ona, düşmanlarından birini hile ile zehirlemesini emretmiş ancak o, "Kur'ân düşmanlarımıza bile iyilik etmemizi emrediyor, bizim şerefli mesleğimizde başkalarına eziyet vermemize müsaade etmez" diyerek bu işe yanaşmamıştır.

Yine bu dönemde doktorlar, ağzı, dişleri, diş çeşitlerini, sayılarını ve herbirinin vazifesini açıkladılar. Hattâ Halife Vâsık, Huneyn b. İshak'ın tarifini çok beğenmiş ve ondan kendisi için bilinmesi zarurî olan bütün tıbbî mevzuları ihtiva edecek bir kitap yazmasını istemişti. Bunun üzerine Huneyn, halife için bir kitap te'lif etti. Kitabını üç bölüme ayırarak, sırasıyla gıdalar arasındaki farkları, ilâçları, müshilleri ve vücudun organlarını anlattı"[57].

Mes'ûdî, dişlerin teferruatlı ve mahirâne bir şekilde tanıtılmasını nakletmiştir. Bu tanıtım , gerçekte mühim tıbbî bir vesika sayılmaktadır. Burada zikretmemiz yerinde olacaktır: Vâsık Huneyn'den, dişler ve vazifeleri hakkında bilgi vermesini istemişti. o şöyle cevap verdi: "Sin-

(56) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 366.
(57) Age., II, 364-366.

dirim sisteminin başlangıcı ağızdır. Ağızda dişler vardır. Bunlar otuziki tanedir. Onaltısı üst çenede, onaltısı da alt çenededir. Her iki çenede Yunan tabiplerinin kesici diş dedikleri uçları keskin dörder diş vardır. Yumuşak, bıçakla kesilebilecek yiyecekler bu dişlerle kesilir. Bu ön dişlere "Senâyâ" veya "Rubâiyyât" denilir. Bu dört dişin iki tarafında uçları sivri, kökleri geniş iki diş (köpek dişleri) vardır, bunlara "Enyâb" denilir. Yenilen sert şeylerden kırılması gerekenler bu dişlerle kırılır. "Enyâb" denilen dişlerin iki tarafında beşer tane geniş "Edras" denilen dişler vardır. Yunanlılar bunlara "öğütücüler" derler; çünkü yenilen maddelerden öğütülmesi gerekenleri, bu dişler öğütür. Öğütücü dişler hariç diğer dişlerden her birinin bir tane kökü vardır. Öğütücü dişlere gelince, durum farklıdır: Üst çenede uç taraflarda yer alan ikişer diş, üç veya dört köklü olabilir. Üst çenedeki diğer öğütücü dişler üçer köklüdür. Alt çenedeki öğütücülerden uç taraftaki ikişer tanesi iki veya üçer köklü, diğerleriyse ikişer köklüdür. Öğütücü azı dişlerinin daha çok köklü olması, görevlerinin zorluğundandır.

Bu dönemde Abbasî halifeleri, tıbbî ilimlerin yayılmasına ve geniş-lemesine önem verdiler. Dolayısıyla doktorları teşvik ettiler, tıp fakülteleri ve hastaneler yaptılar. Hac mevsiminde çeşitli ülkelerden gelen tabipleri tıbbî kongrelere davet ettiler. Doktorlar, yapılan bu kongrede araştırmalarının neticelerini arz ediyorlar, İslâm ülkelerinde bulunan bitkilerin vasıflarını tanıtıyorlar ve özelliklerini anlatıyorlardı. Doğuda Bağdat, Batı'da Kurtuba İslâm tıp kültürünün merkezleri haline geldi. Abbasî devletinin ikinci kurucusu kabul edilen Mansûr, Bağdat'ta körler için bir hastane, meczuplar için bir yurt, ihtiyarlar için de dâru'l-aceze yaptırdı. Harûn Reşîd ise, pratik tıp eğitimi için büyük bir hastane yaptırdı ve burayı ilmî eserlerle zenginleştirdi.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

SANAT

İslâm fetihleri genişleyip müslüman Araplar diğer milletlerle karşılaşınca, onların sanat ufukları genişledi. İslâm ilkelerine aykırı olmayacak yeni sanatsal şekiller ortaya koydular. Şu hususu ifade etmek gerekir ki, Araplar mimarî ve süsleme sanatına gösterdikleri ilgiyi, canlı resimleri yapmak ve heykelcilik sanatına göstermemişlerdir. Çünkü müslümanlar, son iki sanatı putperestliğe benzemek olarak kabul ediyorlardı. Bundan dolayı, onların süslemelerinde asıl unsur, bitkisel motifler ve geometrik şekiller olmuştur[1].

Araplar Suriye ve İran'ı ele geçirdikten sonra, kendi yaşayış tarzlarına uygun özel bir mimarî stil geliştirmişlerdir. Onların yapıları, sütunları, kemerleri, geçiş kemerleri, kubbeleri mukarnasları ve tezyinatı bakımından özel bir karaktere sahiptir. Bu üslûp, arı peteğine benzeyen mimarî süslemelerde kendini gösterir. Bu süslemeler, camilerin ön cephelerinde, minare şerefelerinde, sütun başlıklarında, dört köşeli kaide ile dairevî satıh arasındaki kemerlerde, bariz bir şekilde alt alta sıralanmış diziler halinde görülür. Mukarnaslar, taş yapılar yanında, tahta tavanları süslemede de kullanılmıştır[2].

Müslüman Araplar, yönetimleri altına aldıkları ülkelerin sanatlarından istifadeye devam etmişlerdir. Bununla birlikte İslâm Arap mimarisi, bu yeni karakterini korumuştur. Bu yeni mimari tarz, ilk olarak camilerde görülmüştür. Peygamberimizin yaptırdığı Kuba mescidi, diğer camiler için ilk örnek olmuştur. Hiç şüphesiz hacıların her yıl Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere'ye gitmesi ve yolda uğradıkları şe-

---

(1) Z. Muhammed Hasan, Fünûnu'l-İslâm, 8, 25-30.
(2) Age., s. 48.

hir ve köylerdeki camilerde namaz kılması, Hicaz bölgesindeki camilerin örnek alınmasına yardım etmiştir.

Halife'nin diğer cemaattan ayrı bir yerde namaz kılacağı bir bölüm olarak camilerin içine maksure ilâve edilmiştir. Bunu ilk yaptıran, Muâviye b. Ebî Süfyân'dır. Zira o, Ömer b. Hattab ve Ali b. Ebî Talib'in başına gelenlerin kendi başına da gelmesinden korkuyordu. Daha sonra gelen halifeler de bunu devam ettirdiler. Aynışekilde mescidlere müezzin mahfili, kıble yönünü gösteren mihrap ve eyvanlar gibi bir takım ilâveler yapıldı. Eyvanlar, direk ve sütunlar üzerine yükseltilmiş, üzerleri kemerlerle örtülmüş, avluyu çevreleyen revaklardır. Abbasîlerin birinci dönemine kadar durum bu şekilde devam etmiştir.

İslâm süsleme sanatı, Emevî ve Abbasîlerde çok ilerlemişti. Bu sanatın bariz özelliklerinden biri, süslemelerde Arap yazısının kullanılmasıdır. Çok kere Kur'ân âyetlerinden bir âyet veya şiirden bir beyit ya da bir saygı ve tebrik ibaresinin sanat eserlerini çevrelediğini, yahut herhangi bir eser üzerinde bir süs şeridi oluşturduğunu görmekteyiz.

Emevîler devrinde duvar süsleme sanatı çok gelişmişti. Bu sanatın kalıntıları, ölü denizin doğusunda avcılık için yapılmış olan "Kusayr-i Amre"de hâlâ mevcuttur. Bu eserde Doğu ve Helenistik sanat üslûplarının karışımı görülür. Arkeologlar bu binanın, Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik zamanında yapıldığını kabul etmektedirler[3].

Hilâfet merkezi Şam'dan Bağdat'a nakledilince, İran sanatı, İslâm sanatına büyük ölçüde te'sir etmiştir. Abbasî halifeleri, vezirler, valiler ve diğer devlet ricali, büyük saraylar yaptırmaya düşkündüler. Nitekim Mansûr, Bağdat şehrinin ortasında "Kasru'z-zeheb"i (altın köşkü) yaptırmıştır. Bu sarayın girişinde uzunluğu otuz, genişliği yirmi zira' olan bir eyvan vardı. Bu eyvanın kubbesinin üstünde bir salon yer alıyor, salonun üstünde de yeşil kubbe bulunuyordu. Sarayın yüksekliği seksen zirâ'a ulaşıyordu. Kireç ve tuğladan yapılmış sarayın odaları, kestane ağacı sütunlar üzerine yükseltilmiş, tavanı tahtayla örtülmüş ve lâcivert

(3) Ahmed Timur Paşa, et-Tasvîr inde'l-Arab, s. 150, 151, 247, 250.

taşı ile süslenmişti. Harûn Reşîd, yıkıp yeniden inşa edinceye kadar saray bu şekilde kaldı. Kubbesinin ön tarafında elinde ok bulunan bir süvari heykeli vardı; rüzgâr estikçe dönerdi. Heykel, herhangi bir yöne dönüp okunu o tarafa uzattığında, bu durum, o taraftan bazı isyancıların ortaya çıkacağına işaret kabul edilirdi. Ancak biz, Hatîb Bağdadî'nin aktardığı bilgilerin mübalâğalı olduğu kanaatindeyiz[4].

Bağdat'ta bulunan saraylardan biri de Dicle'nin batı yakasında, Horasan kapısının karşısında yer alan "Kasrul-huld"dur. Mansûr onun yapımında ve tezyininde o kadar itina gösterdi ki, Cennetü'l-huld'e benzeterek ona "Huld sarayı" ismini verdi. Mehdî ise Rusâfe sarayının yakınında Veddah sarayını yaptırmıştır. Bağdat'taki saraylardan bir diğeri İsâ b. Ali el-Abbasî tarafından Rufeyl çayının Dicle'ye döküldüğü yerin yanında yaptırılan "Kasru İsâ"dır. Bağdat şehrinin bazı binalarının süslemelerinde İran zevki hakimdi. Bu binalar, birkaç kattan meydana geliyordu.

Abbasîlerin birinci devrinde, süsleme sanatı, çok ilerlemişti. Mansûr'un Bağdat surlarının dört kapısının üzerine yaptırdığı dört kule bunu açıkça gösterir. Kulelerden her birinin çapı elli zira' idi. Altınla süslenmiş olan kulelere at üzerinde çıkılırdı. Üzerlerinde rüzgârın döndürdüğü heykeller vardı. Mansûr, dinlenmek için bu kulelerde otururdu. Suya bakmak istediği zaman Horasan kapısındaki kulede, kenar mahalleler ve banliyölere bakmak istediği zaman Şam kapısındaki kulede, Kerh'e bakmak arzu ettiğinde Basra kapısındaki kulede, bahçeler ve çiftliklere bakmak istediği zaman da Kûfe kapısındaki kulede oturuyordu. Daha sonra Fatimî halifeleri tarafından Fustat ve Kahire'de yaptırılan seyir kuleleri, bu kulelere benzemektedir.

Abbasîlerin birinci devrinde yaptırılan sarayların içi ve dışı resimler ve çeşitli süslemelerle kaplanmıştı. Duvar üzerinde kireçten kabartma şekiller vardı. İran sanatının özelliklerini taşıyan resimlerle süslenmiş, zeminleri ipek döşemeliklerle örtülmüştü.

Abbasîler devrindeki süsleme sanatının bir diğer özelliği duvarların

(4) Tarihu Bağdad, I, 73.

alt kısımlarını örten kireç kabartma süslemelerdir. Samarra şehrinde yapılan kazılar, bunun birçok örneğini ortaya çıkarmıştır[5]. Diğer özelliklerden biri de, yine Samarra'daki sarayların bazı enkazlarında görülen duvar resimleridir. Bu resimler, hayvan resimleri, kuş resimleri, avcılık yapan insan resimleri ile dans eden kadın resimlerinden meydana gelir[6].

Bu asırda, dokumacılık, madeni eşyalar, toprak ve ağaçtan yapılan eşya ve âletlerin süslemeciliğinde, Abbasî üslûbu gelişmiş, Mısır, Kuzey Afrika ve İran'a da geçmiştir[7].

Abbasî halifeleri, sadece Bağdat ve Samarra gibi şehirleri sanat eserleriyle donatmakla kalmamışlar, aynı şekilde Mekke yolunda da birtakım köşkler yaptırmışlardır. Taberi şöyle diyor: "Halife Mehdî, Mekke yolunda, Seffah'ın Kadisiye ile Zübale arasına inşa ettirmiş olduğu köşklerden daha geniş köşkler yaptırdı. Seffah'ın köşklerine de bazı ilâveler yapılmasını emretti. Mansûr'un inşa ettirdiği konakların olduğu gibi kalmalarını istedi. Bu yol üzerindeki su kuyularının üzerinde sarnıçlar ve konaklar yaptırdı. Ayrıca havuzların ve yol işaret fenerlerinin tamir edilmesini, yeni kuyular yapılmasını emretti[8]. Mehdî, Basra'daki Ulucami'ye de ilâveler yapılmasını emretmişti. Bunun üzerine kıble tarafına ve Beni Süleyman alanı yanına ilâveler yapıldı. Mehdî, cuma namazı kılınan büyük camilerdeki maksûrelerin ve minberlerdeki ilâve basamakların kaldırılmasını, yani Rasûlullah'ın minberi haline döndürülmesini emretmişti. Bu emri, ülkenin her tarafına yazılı olarak gönderilmiş ve ona göre hareket edilmiştir. Yine Mehdî, Mescid-i Haram'a da bazı ilâveler yaptırmıştır[9].

Mes'ûdî, Mehdî zamanında Basra valiliği yapan Muhammed b. Süleyman'ın köşkünü şöyle anlatır:

---

(5) Zeki Muhammed Hasan, el-Fennu'l-İslâmî fi Mısr, I, 28, 31

(6) Zeki M. Hasan, Hunting As Practised in Arab countries o the Middle Age.

(7) Zeki Muhammed Hasan, el-Fünûnu'l-İraniyye fi'l-asri'l-İslâmî, 17, 211-216, 237-241

(8) Tarih, IX, 338 vd.

(9) Age., X, 9.

"Muhammed b. Süleyman, köşkünü Basra'da bir nehir kolu üzerinde yaptırmıştı. İnşaat bittiği sırada Abdüssamed b. Şebib buraya geldi. Muhammed ona: "Köşkümü nasıl buldun?" diye sordu. Abdüssamed şu cevabı verdi: "En güzel ve en geniş binayı yaptırmışsın. En havadar yerde, hurmalıklar ve ağaçlıklar arasında, su kenarında inşa ettirmişsin."

Abbasî halifelerinin hepsi imar işine önem vermişlerdir. Nitekim Mes'ûdî, Mu'tasım hakkında şöyle der: "Mu'tasım, imar faaliyetlerini çok seviyor ve şöyle diyordu: "Bu işde övgüye değer bazı hususlar vardır. Birinci husus, yeryüzünün imar edilmesidir ki, âlem onunla canlanır, onunla sevgi artar, mallar çoğalır, hayvanlar rahat yaşar, fiyatlar ucuzlar, gelir artar ve yaşama şartları kolaylaşır." Veziri Muhammed b. Abdülmelik'e de şöyle dedi: "Bir yer bulup oraya on dirhem harcarsam, bir sene sonra bana onbir dirhem olarak gelir. Bu hususta bana danışmayın"[10].

Şimdi de Abbasîlerin birinci döneminde kurulan şehirleri anlatacağız. Bu işe Bağdat ve Samarra şehirlerinin kurulmasıyla başlayacağız.

(10) Mürûcü'z zeheb, II. 345.

1. BAĞDAT

A. Bağdat'dan Önceki İslâm Başkentleri:

Bağdat'ın tarihi, İslâm devleti başkentlerinden biri olarak, Abbasî devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar bu devletin tarihiyle özdeşleşir. İslâm ülkelerinde, idareyi eline geçiren her hanedanın kendisine yeni bir başşehir seçmesi gelenek haline gelmiştir[1]. Resûlullah (s.a.), Yesrib'e hicretinden sonra merkez olarak bu şehri seçmiş, İslâm devletinin ilk başşehri olan bu şehir, Peygamberimizin hicretiyle "Medine" veya "Medinetü'r-Rasûl" veya "Medine-i Münevvere" ismini almıştır. Medine Hz. Ali zamanına kadar İslâm devletinin başşehri olarak kaldı. Hz. Ali, meşhûr Cemel olayından sonra Hilâfet merkezi olarak Kûfe'yi seçti.

Fakat zaman, Hz. Ali'nin Kûfe'yi başşehir seçmesinin isabetli olmadığını göstermiştir. Çünkü Medine'den ayrılması, kendinden önceki halifeler zamanında Arap kabileleri arasındaki mevcut dengeyi bozmuştur. Hz. Ali'nin Kûfe halkına güvenmesinin hayâl olduğu, fırsatın elden kaçmasından sonra ortaya çıkmıştır. Zira o, yeni başkentinde devlet düzenini yerleştirmeye muvaffak olamadı. Çünkü bölge halkının çoğu, onun yeni hükümetine karşıydılar.

Halifelik Muaviye b. Ebî Süfyan'a intikal edince, Dımeşk'i kendisine başşehir edindi. Bu gayet tabiiydi. Çünkü o, Hz. Ömer zamanında Şam valiliğine gelişinden beri yakınları ve akrabalarından faydalanarak, ihsan ve bahşişlerle taraftar toplamak suretiyle burada nüfuzunu arttırmıştır. Dolayısıyla Dımeşk, Emevîler için başşehir olmaya müsait duruma gelmişti. Bu özelliğine, bölgenin verimliliği ve daima dinî gücün

---

(1) Bu uygulama yaygındır. Tarihçiler, eski Şark tarihinde genel olarak bu âdete uyulduğunu tesbit etmişlerdir. Bak. Bağdat'ın kuruluşu ile ilgili Creswel'in yazdığı bölüm. Early Muslim Architecture, C. II.

merkezi olarak kalan Hicaz bölgesine yakınlığı da ilâve edilirse, durum daha da açıklık kazanır. Ayrıca Suriye'nin gerektiğinde ordunun teşkiline yardım eden Arap kabilelerinin oturduğu yerlere yakınlığı da önemlidir.

Burada anlaşılmayacak bir durum yoktur. Çünkü Emevî devleti, Arap ırkı ve Arap milliyetçiliğini muhafaza ediyordu. Ayrıca Dımeşk şehri, zaman zaman Araplarla Bizanslılar arasındaki harplere sahne olan Bizans İmparatorluğu sınırlarına yakın bir yerde bulunuyordu. Emevîler zamanında, müslümanların başkentinin bu sınırlara yakın olması, ordunun en kısa zamanda toplanmasını kolaylaştırıyordu.

Abbasî devleti kurulduğu zaman, Dımeşk, Hilâfet merkezi olarak uygun görülmemiştir. Sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Çünkü Emevîler ve taraftarları orada ikâmet ediyorlardı.

2. Bölge, Abbasîlerin kuvvet kaynağı olan İran'a uzak bulunuyordu. Halbuki Emevî devleti, Arap milliyetçiliğini muhafaza eden ve Bizans saldırılarına karşı kendisini destekleyen Arap unsurunun ortasında bulunuyordu. Abbasîlere gelince, onlar Arap ırkçılığı yapmıyorlardı. Onların güçleri, Şam'dan uzakta bulunan İranlı Mevâliye dayanıyordu.

3. Dımeşk, Bizans İmparatorluğu sınırlarına yakın olduğundan Bizans ordularının saldırılarından da emin sayılmazdı. O halde münasip olan, Abbasîlerin hilâfet merkezi Şam'ı bırakıp onun yerine İran bölgesine yakın yeni bir merkez tesis etmeleriydi.

İslâm fetihlerinin ilk döneminde, Irak'ta, müslümanların ordu için karargâh edindikleri iki şehir kurulmuştu. Bunlar, Dicle'nin denize döküldüğü yerin yakınında kurulan Basra ile Fırat nehri üzerinde yer alan Kûfe şehirleridir. Kûfe, Hicaz'dan İran'a giden çöl kafilelerinin takip ettiği yolun münbit Irak arazisine girdiği bölgede bulunur. Abbasilerin ilk halifesi Seffah, Fırat nehrinin doğu tarafında eski bir İran şehri olan Enbâr civarında yaptırdığı sarayında oturmuştu. Burası, daha sonra Nehru İsa denilen ve Dicle istikametinde akan büyük bir kolun Fırat'tan

ayrıldığı yerdir. Seffâh, sarayını dedesi Haşim b. Abdümenâfa nisbet ederek "Haşimiyye" diye isimlendirmişti[12].

Seffah'ın 136/754 senesinde vefatı üzerine, Hilâfet koltuğuna oturan Mansur, kısa süre sonra yine "Haşimiyye" adıyla yeni bir saray yaptırdı. İkinci Haşimiyye veya Kûfe Haşimiyyesi diye bilinen bu saray, Kûfe ve Hîre arasında yer alır. Hire, Fırat nehri üzerinde bulunan eski bir İran şehridir[13]. Mansur, kısa süre sonra bu şehrin, Şiîlerin karargâhı ve propaganda merkezi olan Kûfe'ye yakınlığından dolayı Hilafet merkezi için uygun olmadığını anlamıştı. Ayrıca burası çarpışma ve fitneleri eksik olmayan Arap kabilelerinin de merkezi durumundaydı. Mansûr, ordusunu kendisine karşı kışkırtan bu şehir halkına yakın bir yerde olması sebebiyle hayatından emin değildi. Diğer taraftan Ravendiyye hadisesinden sonra, orada kalmak istemiyordu. Kûfe ve civarındaki şehirlerin, kum fırtınalarını Fırat'ın batı yakasına savuran Arabistan çölü sınırında kurulmuş olduğunu da söylersek durum daha bir açıklık kazanır[14].

B. Bağdat'ın Kurulacağı Yerin Seçimi:

Mansur, yeni başşehrini, Dicle'nin ve sularını Fırat nehrinden alan kanalların suladığı verimli bir arazide, taşra vilayetlerle ulaşımın kolay olacağı bir yerde kurmayı zarûri görmüştü. Şehrin bulunduğu yer hayat imkanlarına ve çeşitli iş kollarına da müsait olmalıydı. Bu sebeble Mansur, yeni idare merkezini kuracağı yeri seçmek üzere, bir keşif heyeti görevlendirmişti. Heyet, Musul'un güneyinde yeralan "Barimma" yakınındaki bir yeri tavsiye etti. Mansûr, yakınlarından bir toplulukla oraya gidip, geceyi o mevkide geçirdi. Sabah olunca beraberindekilerin görüşlerini sordu. Onlar, havasının güzel ve arazisinin çok verimli ol-

(12) Ya'kûbî, Kitâbü'l-Buldan, 137; Taberî, IX, 17.

(13) Diğer bir rivâyette ise, Mansûr'un yaptırdığı Haşimiyye sarayı, Hubeyre adını taşıyıp, Kûfe'nin kuzeyinde Fırat nehri kenarında yer alan şehrin yakınındadır. Ancak bu saray ile, İbn Hübeyre köşkünü birbirinden ayırmak lâzımdır. İbn Hübeyre köşkü de Kûfe'nin kuzeyinde yer alır ve Fırat üzerinde bulunur. Çevresi genişleyerek "Kasru İbn Hübeyre" adıyla şehir durumuna getirilmiştir.

(14) Bak. Le strange, Baghdad during the Abbasid Caliphate, 11-14.

duğunu söylediler. Mansûr onlara: "Burası halk için pek uygun değil," dedi. Oraya gelirken yolda ihtiyaç maddelerinin hem nehir, hem de kara yoluyla temin edilebileceği müsait bir yere uğradıklarını hatırlattı. Eğer o mevkinin havası da güzel bulunursa şehrin oraya kurulmasının uygun olacağını söyledi. Sonra adamlarıyla o bahsettiği yere dönüp bir gün bir gece kaldılar. Mevsim yazdı, havası çok hoşuna gitti ve arzularına uygun buldu[15].

Mansûr, daha sonra bölgede yaşayanları çağırarak arazi hakkında bilgi aldı. Sıcak mevsimlerde, kış aylarında, yağmurlu havalarda, soğukta, yağmurda ve diğer zamanlarda havasının nasıl olduğunu sordu. Onlar, arazi ile ilgili intibalarını anlattılar. Bunun üzerine Mansûr, bazı adamlarını bırakıp bir süre kalmalarını ve dönünce bölge hakkındaki kanaatlarını kendisine bildirmelerini istedi. Neticede tesbit etmiş olduğu yer hoşuna gitti. Hatib Bağdadî'nin dediği gibi, burası bereketli anlamına gelen "Mübarekc" ismiyle anılan, ziraata elverişli bir yerdi[16]. Mansûr, çiftlik ağalarından biri olan sahibini çağırıp, buranın durumunu sordu. O şahıs dört bölge arasında yer alması, Şam, Arabistan, Hindistan, Sind ve Basra'dan ihtiyaç ve gıda maddelerinin kolaylıkla getirilmesi sebebiyle buraya yerleşmesini tavsiye etti. Aynı şekilde Vâsıt, Suriye civarı ve Azerbaycan'dan Dicle, Fırat ve kollarıyla ulaşım yapılabileceğini de zikretti[17].

Bağdat'ın yerinin seçiminde, İbn Haldûn'un başşehirlerin seçiminde aradığı esaslara uyulmuştur. İbn Haldûn, bir şehrin yerinin seçilmesinde şu şartları esas alır: "Bu yerin ya dağlarla çevrilmiş bir tepenin üzerinde olması veya nehir ya da deniz tarafından çevrilmiş olması gerekir ki, bu engeller geçilmeden şehre ulaşmak mümkün olmasın. Hastalıklardan korunabilmek için havadar, insanların geçimlerini sağlayabilmeleri için de tarım arazisine yakın olması gereklidir." İbn Haldûn, bu konudaki sözlerini: "Araplar daha önce kurmuş oldukları, Basra, Kûfe ve Kayravan gibi şehirlerin yerlerinin seçilmesinde, bu şartlara ri-

(15) Taberî, IX, 238-239; Yakut, Mu'cemu'l-Buldan, Bağdad nnd.
(16) Tarihu Bağdat, 1, 21.
(17) Bk. 6. bölüm.

ayet etmemişlerdir. Dolayısıyla bu şehirler çabuk yıkılmaya mahkûmdur," şeklindeki ifadesiyle bitirir[18].

Tarihçiler, yer seçimiyle ilgili olarak, uydurma olduğu anlaşılan bir hikâye nakletmişlerdir. Bu hikâye şöyledir: "Bağdat yakınlarındaki bir kilisenin rahiplerinden biri, Mansûr'un adamlarına bu şehri kimin kuracağını sordu: "Emiru'l-mü'minîn halife Mansûr" diye cevap verdiler. Rahip: halifenin başka bir ismi olup olmadığını sordu. "Hayır, başka ismi yok künyesi Ebû Ca'fer, lâkabı da "Mansûr"dur denildi. Rahip o şahıslara: "Halifeye gidin ve şehir kurmak için kendisini boş yere yormamasını söyleyin. Biz kitaplarımızda sadece "Miklâs" ismindeki bir kişinin burada önemli bir şehir kuracağını, ondan başkasının ise buna muvaffak olamayacağını bulmaktayız" dedi. Biri Mansûr'a gelerek duyduklarını ona ve yanında bulunanlara anlattı. Bunun üzerine Mansûr, şunları söyledi: "Allah'a yemin ederek söylerim ki, benim bir lâkabım darbımesellere geçen "Miklas"tır. Bunun hatırasına gelince: Beni yaşlı bir kadın büyütüyordu. Bir gün, okul arkadaşlarım yanıma gelerek: "Biz senin misafirleriniz," dediler. Onlara ikram edebileceğim birşey yoktu. Ancak bana bakan kadının bir ceylanı vardı. Onlara birşey ikram edebilmek için, o ceylanı çalıp sattım, parasıyla bir şeyler alıp arkadaşlarıma ikram ettim. Ceylanını çaldığımı öğrenince o, bana "Miklâs" lâkabını verdi. Önceleri bu lâkapla anılıyordum, sonra unutuldu. Şimdi anlıyorum ki, bu şehri ben kuracağım"[19].

Bağdat şehir haline getirilmeden önce, İran kisralarından biri tarafından kurulmuş bir kasabaydı. Dicle nehrinin batı yakasında, Serat çayının Dicle'ye kavuştuğu yerin yukarı tarafında yer alıyordu.

Eski Bağdat'ın bazı kubbeleri, hicrî 310 (m. 922) tarihinde vefat eden Taberî'nin yaşadığı günlere kadar kalmıştı[20]. Eski Bağdat, Çin ve İran tüccarlarının iştirak ettiği ticarî pazarların kurulduğu bir merkezdi. Müslümanlar burayı 23/644 yılında Müsennâ b. Harise eş-Şeybânî

(18) Mukaddime, 291.
(19) Taberî, IX, 239-240; İbnu'l-Cevzî, Menâkıbu Bağdad, 19; İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 112-117.
(20) Taberî, IX, s. 240.

komutasında fethetmişler ve pek çok ganimet elde etmişlerdi[21].

Eski Bağdat'ın varlığı fikrini, yeni araştırmalar kuvvetlendirmektedir. Le Strange, İngiliz arkeolog Henry Rawlinson'un, 1848 yılında Dicle nehrinin su seviyesi azaldığında nehrin batı kıyısında, tuğladan yapılmış surlar gördüğünü, kaydeder. Buradan eski şehrin bu mevkide yer aldığı anlaşılmaktadır[22]. Buhtunnasar'ın, ismi, lâkabları ve savaşları tuğla parçalarına nakşedilmiş olarak bulunmuştur. Aynı şekide Asur hükümdarı Sardanapallas devri coğrafî kayıtlarında, Bağdat kelimesine yakın bir kelimeye rastlanmıştır.

C. Bağdat Kelimesinin Türeyişi:

Bazı tarihçiler, Bağdat kelimesinin Farsça asıllı olduğunu rivayet etmektedirler. Yakut ve diğer bazıları, bu kelimenin türetilmesiyle ilgili birkaç ilginç görüş bildirirler:

1. Bağdat ismi iki kelimeden meydana gelmektedir: "Bağ' Farsça olup, "bahçe" anlamındadır. "Dad" ismi ise o bahçenin sahibi olan şahsın adıdır.

2. "Bağ" kelimesinin bir put adı olduğu rivâyet edilmiştir. "Dat" da "verdi ve ihsan etti" anlamında bir fiildir. Söylendiğine göre, Kisrâ bu bölgeyi, doğulu bir putpereste vermişti. O putperest de, "Bağ-dâdî" yani "put bana verdi" dedi. Nesâi'nin rivayet ettiğine göre bir şahıs, Abdülaziz b. Ebî Davûd'un yanına gelip: "Siz nerelisiniz?" dedi. Abdülaziz, "Bağdadlıyım" diye cevap verdi. Bunun üzerine o şahıs, "Bağdad" deme; çünkü "Bağ" put, "dad" verdi demektir, sen "Medinetu's-selâm de." dedi.

3. Söylendiğine göre, Bağdat Çinlilerin ticaret için gelip çok kâr ettikleri bir pazardı. Çin kralının ismi de "Bağ"dı. Tüccarlar, ülkelerine döndüklerinde "Bağdad" yani "elde ettiğimiz bu büyük kazanç kralın hediyesidir" derlerdi. Çünkü "dad" verdi anlamına gelen bir fiildir. Buna göre "Bağdad" kral bize verdi demek olur.

---

(21) Hatib Bağdadî, Tarihu Bağdad, I, 26.

(22) Baghdad During the Abbasid Caliphate, 9-10.

4. Bağdad, Bağ-dad kelimelerinden türemiş, Farsça'dan Arapça'-ya geçmiştir. "Bağ kelimesi "bahçe" anlamında ve "Dazeveyh" de İranlı bir şahsın adıdır. Şöyle ki: Bağdad'ın etrafındaki bazı bahçeler İranlı Dazeveyh ismindeki kişinindi. Bu görüş, birinci maddede kaydedilen görüşe yakındır. Bu isimde "dal' harfi ile zâl" harfinin birlikte bulunması onun Farsça olduğunu gösteren bir delildir. Farsça'da yaygın olan bu özelliğin, Arapçada benzeri yoktur. Le Strange ise şöyle demiştir: "Bu ismin türemesinde doğru olanı Farsça asıllı iki kelimeden meydana gelmiş olmasıdır. Eski Farsçada "Bağ" Tanrı demektir. "Daz" kelimesi ise "kuruluş" veya "esas" anlamındadır. Buna göre "Bağdad" kelimesinin anlamı "Tanrının kurduğu şehir" demektir."

5. Mansûr, Bağdad şehrine "Medinetu's-selâm" ismini vermiştir. Bu isimlendirme de Farsçadan alınmıştır. Yakût'un kaydettiğine göre, bu şehrin bir mahallesinde İran kisralarından biri tarafından kurdurulan ve harabeye dönen bir şehrin kalıntıları vardı. Eski şehrin kurucusu hastalandığında: "Kisra, bu şehrin isminin ne olmasını emretmektedir?" denilmişti. Bunun üzerine kisra: "Selâmetle oradan ayrılınız" dedi. Mansûr, bu olayı duyunca kurduğu şehre "Medinetu's-Selâm" adını verdim," dedi. Başka bir görüşe göre, bu şehir "Medinetü's-selâm" ismini Allah'ın "Selâm" isminden ya da Dicle nehrine verilen "Vâdi's-selâm" adından almaktadır. Ebu'l-Ferec, Bağdad, Medinetu's-selâm hattâ Medinetü'l-İslâm'dır, derdi.

6. İslâm döneminde Bağdat'ın batı yakasındaki caminin yönü kıbleden biraz dönük olduğundan buraya "Zevrâ" denilirdi. Zevrâ (= eğri, eğik) adını iç sur kapıları ile dış sur kapılarının, aynı hizada bulunmadığından dolayı aldığı da söylenmiştir.

Diğer bir görüşe göre, Dicle nehrinin şehir içindeki yatağının eğriliğinden dolayı bu ismi almıştır. Mes'ûdî, kendi döneminde Bağdad halkının şehrin batı yakasına "Zevrâ" doğu yakasına da burada Dicle nehri yatağının genişliğinden dolayı "Revha" adını verdiklerini nakleder.

Bağdat'a, inşası esnasında cami mihrablarının kıbleden biraz dönük olduğunun görülmesi sebebiyle "Zevrâ" ismi verilmiştir. Daire şeklinde bir planı olduğundan dolayı da "el-Medinetu'l- müdevvere" (dai-

revî şehir) adı verildi. Cennete benzetildiğinden "Daru's-Selâm" deniliyordu[23]. Bağdat'ın, Mağdad, Mağdaz ve Mağdan olarak isimlendirildiği de söylenmiştir[24].

D. Bağdat'ın Kuruluşu:

Mansûr, yeni başşehrini eski Bağdat'ın yerinde kurmaya başladı. Bu iş için Suriye, Musul, Basra, Kûfe, Vâsıt ve Deylem'den mühendis, usta başı, işçi, demirci, marangoz ve hafriyatçı getirtti. İnşaatta çalıştırılmak üzere getirilen bu kişilerin sayısı tarihçilerin zikrettiğine göre, 100 bine ulaşmıştı. Ancak biz verilen bu rakamın mübalağalı olduğunu düşünüyor ve şüphe ile bakıyoruz. Halife, ayrıca Ebû Hanife, Haccac b. Ertat, İmran b. Veddah gibi, ilim, adalet ve doğruluklarına, geometri ve matematik alanındaki bilgilerine güvendiği bir grup seçerek, ödemelerin bu grup tarafından yapılmasını emretti. Sonra da kerpiç kesilmesi ve tuğla pişirilmesi için faaliyetin başlatılmasını bildirdi.

Söylendiğine göre, Mansûr, Hanefî mezhebi kurucusu İmâm-ı Azam Ebû Hanife'yi kadılığa getirmek istemişti. İmâm bu görevi kabul etmeyince, halife onu bir devlet görevine getirmeden asla peşini bırakmıyacağına yemin etti. Buna karşılık Ebû Hanife de resmî görev almayacağına yemin etti. Mansûr, Ebû Hanife'yi bu göreve söz konusu yeminini yerine getirmek için getirmişti[25]. Bazı tarihçiler ise, Mansûr'un Ebû Hanife'yi bu göreve tayin etmesinin sebebini, İmâm'ın Hz. Ali evladından Muhammed Nefsü'z-zekiyye'yi desteklemesi olarak gösterirler. Bunlara göre Mansûr, İmam'ı göz altında bulundurmak istemiştir. İnşaat başlayınca, Ebû Hanife, kerpiç ve tuğlaların sayılması ve inşaatın kontrolüyle görevlendirildi. O, hemen işin başında, kerpiç ve tuğlaları kamışla saymak usulünü keşfetti. Bu yol gayet kolaydı. Eb'âdı belli olan tuğlalar istif edildikten sonra yine uzunluğu belli olan bir kamışla ölçülerek sayıları çıkarılırdı. Böylece, imâm, uğraşmaksızın, kısa süre içinde ve doğru olarak tuğla sayısını hesap ediyordu.

---

(23) Hatib Bağdadî, Tarihu Bağdad, I, 77 vd.

(24) Taberî, IX, 230-232; Hatib Bağdadî, age., I, 28-29. Bkz. Yakut, Mu'cemu'l-Buldan, Bağdad md.

(25) Taberî, IX, 241.

Mansûr, inşaatın temelini bizzat kendisi attı. İlk kerpici koyarken şöyle dedi. "Bismillah ve'l-hamdülillah! Yeryüzü Allahu Teâlâ'nındır. Onu kulları içinden dilediğine verir. Ahiret, Allah'tan hakkıyla korkup onun emirlerini yerine getirenlerindir." Sonra da "Allah'ın bereketiyle başlayın!" diye ilave etti[26].

Yâkût, bize, Mansûr'un Bağdat şehrinin temelini müneccimlerin tavsiye ettiği günde attığını haber vermiştir: Ebû Sehl b. Nevbaht şöyle demiştir: "Mansûr, Bağdat inşaatını başlatmak isteyince hangi burçta olduğumuzu tesbit etmemi emretti. Güneş'in yay burcunda olduğunu belirterek, yıldızların, kurulacak şehrin uzun süre devam edeceğini, umran ve kaynaklarının bol olacağını, halkın oradaki imkânlara muhtaç olacağını gösterdiğini söyledim. Sonra da seni sevindirecek bir hususu daha haber vereyim. Ey mü'minlerin emîri! Yıldızlardan anladığıma göre, hiçbir halife bu şehirde, yatağında ölmeyecek, dedim." Bunun üzerine gülümseyen halife: "Buna şükürler olsun. Bu, Allah'ın bir lûtfudur, onu dilediğine verir. Allah çok büyük ihsân sahibidir"[27] karşılığını verdi.

Ne garip olaylardandır ki, Mansûr hac yolunda öldü. Oğlu Mehdî el-Cebel bölgesinde Masebazan'da Rûz denilen yerde; Mehdî'nin oğlu Hadî ise Bağdat'ın doğu yakasında bir köy veya kenar mahalle olan İsabad'da öldüler. Harûn Reşîd, Tus'ta öldü. Emîn, Dicle'nin doğu yakasına geçerken yakalandı ve doğu yakasında öldürüldü. Me'mûn ise Messisa dolaylarında Bedendûn'da öldü. Mu'tasım, Vasık, Mütevekkil ve diğer birkaç halife Samarra'da öldüler. Samarra'dan tekrar Bağdat'a gelinmesinden sonra ise halifeler Bağdat'ın doğu yakasına taşındılar[28].

Mansûr Bağdat şehrinin temelini görkemli bir törenle atmıştı. Devlet ricali, vezirler, vâliler, âlimler, komutanlar ve ileri gelenler bu merasimde hazır bulunmuşlardı.

Taberî ve diğer tarihçilerin bildirdiğine göre, Mansûr, Bağdat şehrini kurdurmaya karar verince onun şekil ve resmini görmek istemiş ve şehrin yollarının külle çizilmesini emretmişti. Bu iş bitirildikten sonra, dairevî planlı şehrin merkezinden uç noktalara ulaşan küllerle çizilmiş

(26) Yâkubî, Kitabü'l-büldan, 248 vd. Taberî, IX, 241.
(27) Cum'â sûresi (62), 4.
(28) Yâkût, Mu'cemu'l-buldân, Bağdat maddesi.

yolları ve alanları baştan sona dolaştı. Sonra yolların üzerine pamuk, bunun üzerine de ham petrol (neft) dökülerek yakılmasını emretti. Pamuklar yanarken kendisi de seyretti ve böylece yeni şehrin planını açık olarak görme imkânını buldu. Bu plan üzerine 145/762 yılında temelleri kazdırdı[29].

Mansûr, şehrini dairevî bir plan üzerine yaptırdı. Bütün halkının kendisine eşit uzaklıkta olması için, sarayını ve camiyi şehrin tam ortasında bina ettirdi. Bu tür plan müslümanlarca yeni bir uygulamadır. Anlaşıldığına göre bu usulü İranlılardan almışlardır[30].

Mansûr, cami ve sarayın hemen yanında, Suriye tarafına muhafız kıtaları ve polis teşkilâtı için iki bina ile tuğla ve kerpiç sütunlar üzerine oturtulmuş büyük bir tavanın örttüğü avlu yaptırdı. Sarayının civarına yaptırdığı iki binadan birini muhafız kıtaları komutanına, diğerini de emniyet genel müdürüne tahsis etti. Bunların etrafına çocukları ve onların hizmetini görecek köle ve hizmetçileri için evler yaptırdı. Devamla devlet ricali için köşkler, hükümet daireleri ve genel mutfak yapıldı. Bu binalardan itibaren ustalar, sokaklarla birbirinden ayrılmış mahallelere, halka ait evleri yapmaya başladılar. Şehir için dört ana cadde yapıldı ve diğer caddeler ve yollar bu ana caddelere bağlandı[31].

Mansûr, Bağdat şehrinin planını yollar boyunca ateş yaktırarak seyrettikten sonra şehri kuşatan surların inşasına başlanmışdı. Surlar bir adam boyu yükseldiği sırada, Muhammed Nefsü'z-zekiyye'nin Medine'de isyanı sebebiyle inşaat durdu (145/762).

E. İnşaatın Tamamlanması:

Mansûr, Hz. Ali evlâdından Muhammed ve kardeşi İbrahim'in isyanlarını bastırınca, Bağdat şehrinin inşaatını en kısa zamanda bitirmeye karar verdi[32]. Şehrin etrafında iki tane sur yapılmasını emretti. İç ta-

(29) Taberî, IX, 241.
(30) Le Strange, 18.
(31) Hatib Bağdâdî, Tarihu Bağdad, I, 76.
(32) Tarihçiler, şehir inşaatının 146/763 yılında bitirildiğinde ve bu yıl Bağdat'ın Abbasî devletinin başşehri olduğunda müttefiktirler. Surların inşaatının tamamlanması ise 149/766 yılında mümkün olmuştur. (Taberî, IX, 241).

raftaki surun tabandaki genişliği 50 zirâ', en üst noktasındaki genişliği de 20 zirâ' olacaktı. Genişlik bakımından iç surla aynı olan ve üzerinde burçlar bulunmayan dış surun[33] yüksekliği 30 zirâ' idi. Bu ikinci surun dışına derin bir hendek kazılarak, Kerhaya çayından kanallarla getirilen sular hendeğe akıtıldı. Hendeğin kenarları tuğla ve kireçle yapıldı ve bu duvarın üzerine herbirinin boyu beş zirâ' yüksekliğinde olan 163 burç[34] yapıldı. İç ve dış surun karşılıklı dörder kapısı bulunuyordu. Bunlardan Kûfe kapısı güneybatıda, Basra kapısı güneydoğuda yer alıyor her iki kapı da Serat kanalına bakıyordu. Horasan kapısı ise kuzeydoğuda Dicle nehri üzerinde bulunuyor ve şehri, nehir trafiğine bağlıyordu. Bu kapı Abbasî devletinin kuvvet kaynağının Horasan olması sebebiyle, "devlet kapısı" olarak isimlendiriliyordu. Dördüncü kapı, yani Şam kapısı, kuzeybatıda yer alıyor, Enbar yoluna açılıyordu[35].

Sur içi dairevî Bağdat şehrinin çapı, Horasan kapısından Kûfe kapısına, Basra kapısından Şam kapısına 2200 zirâ' idi. İç surun üzerinde, yükseklikleri 5 zirâ' olan burçlar ve şerefeler yapılmıştı. İç ve dış sur arasındaki 60 zirâ' genişliğindeki aralık "el-fasîl" olarak isimlendiriliyordu. Dışı hendekle çevrilmiş haricî sur "suru'l-fasl", içteki sur ise "suru'l-medine (şehir suru)" adını alıyordu.

İnşaatta kullanılan ve adını Ebû Ca'fer Mansûr'a nisbetle alan Caferiyye tuğlasının ağırlığı, 117 rıtıldı. Yâkubî, 1 × 1 eb'âdında olan tam tuğlanın 200 rıtıl, 1 × 0,5 eb'adında olan orta tuğlanın 100 rıtıl ağırlığında olduğunu belirtmiştir. "Menakıbu Bağdat" isimli eserin müellifi ise, kullanılan tuğlanın pişirilmiş kerpiç olduğunu bildirir.

İç ve dış surlarda bulunan karşılıklı kapılar arasında bir geçit ve bu geçitten iki sur arasındaki dairesel boşluğa (el-fasîl) giden bir dehliz bulunuyordu. Dış surun kapısı "babü'l-fasîl" iç surun kapısı ise "bâbü'l-medine" adını alıyordu. Meselâ: Horasan kapıdan girildiğinde, sol tarafta uzunluğu 30, genişliği 20 zirâ' olan tuğladan yapılmış bir dehliz yer alıyordu. Bu kapıyı içteki kapıya, uzunluğu 60 × 40 zirâ' eb'âdında

(33) Taberî, IX, 240.
(34) Ya'kûbî, Kitabu'l-buldan, 239.
(35) Hatib Bağdadi, age., I, 74 vd.

bir geçit bağlıyordu. Dış surdan içeri girenin sağ ve solunda, surların arasındaki boşluğa açılan iki kapı vardı. Sağdaki Şamkapı tarafına, soldaki ise Basrakapıya doğru açılırdı. Bu ikinci kapıdan girilip ilerlenecek olursa sırasıyla Basrakapı, Kûfekapı en sonunda da Şamkapı'ya varılır.

Dış surda yer alan dört kapının eb'adları ve kemerleri aynıdır. Birbirlerine olan uzaklıkları da eşittir. İç surdaki kapılar ise, 20×12 eb'adındaki geçitle şehre açılır.

Taberî, Halife Mansûr'un bu kapılardan beş tanesini Vâsıt şehrinden söktürüp getirttiğini bildirmiştir. Söylendiğine göre, söz konusu kapılar, Süleyman Peygamber (a.s.) tarafından Zendeverd şehrinde yaptırılmıştı. Bu şehir, Bağdat'ın doğu yakasında kalan bir Nastûrî kilisesinin ismini taşır. Haccac b. Yûsuf es-Sakafî, söz konusu kapıları bu şehirden Vâsıt'a getirtmişti. Bu bilgileri veren Taberî, hicrî 300 yılında (m. 913) bu kapıları görmüştür. Mansûr geriye kalan üç kapıdan birini kendisi yaptırmış diğer ikisini yine başka şehirlerden getirtmiştir. Horasankapı'ya kurdurduğu kapıyı, Suriye'den naklettirmişti. Bu kapının Firavunlar devrinden kalma olduğu söylenir. Kûfekapı için ise, Emevî vâlilerinden Abdullah el-Kasrî'nin Kûfe'de yaptırmış olduğu bir kapıyı getirtti. Bağdat'ta yaptırdığı ve sekiz kapının en zayıfı olanını ise, Şamkapı'ya kurdurdu. Kapıların üzerinde, yükseklikleri sur seviyesine ulaşan salonlar yaptırmıştı. Her salonun üzeri yüksek bir kubbeyle örtülüydü. Mansûr, dinlenmek için bu salonlardan birine otururdu. Horasan, Şam, Basra veya Kûfe'den gelenleri seyrederdi.

Mansûr, "Kasru'z-zeheb" adını verdiği sarayını ve onun karşısında yer alan camiyi, dairevî şehrinin tam ortasında yaptırmıştı. Sarayın alanı, 160.000, camiin alanı ise 40.000, zirâ' kareydi. Saray ve cami, dairevî şehrin, merkezi kabul ediliyordu. Buradan başlayan dört ana cadde, dairenin çapı şeklinde sur kapılarına ulaşıyordu. Ana caddelerin iki tarafına, yüksek ve görkemli binalar yapılmıştı. Aynı tip ve tarzda yapılan bu binalar, birer mimarî şaheserdi.

Komutanlar için yapılan köşklerin kapıları, cami avlusuna bakıyordu. Bu durumdan rahatsız olan halk, Mansûr'a çıkarak kapı yerlerinin

değiştirilmesini istedi. Mansûr'un emri üzerine, bu kapılar toplam 35'e varan kemerleriyle birlikte şehir tarafına alındı. Kapılar 15×200 eb'adındaydı. Kapı kemerleri aralarında kalan bölümlerde muhafızların kalacağı odalar yapılmıştı.

Şehrin sur kapılarından her birinde, 1000 askere komuta eden bir kumandan vardı[36]. Dört ana caddeden herbirinin en uç noktasında duran şahıs, halifenin sarayını görebilirdi[37]. Kahire'de "Sekâkînî" semtinde de durum böyledir. Orada da saray şehrin merkezi durumundadır. Buradan ayrılan caddelerin uç noktalarından bakanlar, sarayı görebilir.

Bağdat, kısa süre içerisinde, âlimler, ticaret erbabı ve sanatkârla doldu taştı. Mansûr, şehrin havası kirlenince surların dışında havası temiz bir yerde oturmak zorunda kaldı. Bu maksatla 157/774 tarihinde "kasru'l-huld" adını taşıyan sarayını yaptırdı[38].

Şüphesiz bu büyük faaliyetler, Mansûr'a ağır malî külfetler yüklemiştir. Hattâ halife yeni başkentini kurmak için İran Sasanî Kisrâlarının başkenti Medain'in enkazını kullanmak istemiş; veziri Halit b. Bermek, kisrâ sarayının yıkılıp enkazının Bağdat'ın inşasında kullanılmasına karşı çıkınca bu işten vazgeçmişti.

F. İkta Olarak Verilen Araziler ve Buralarda Kurulan Banliyöler:

Mansûr, Bağdat'ın kurulmasını tamamladıktan sonra bir taraftan şehirdeki sıkışıklığı gidermek, diğer taraftan büyük hizmetler veren devlet adamlarını mükâfatlandırmak maksadıyla, bu şahıslara sur civarında ikta araziler verdi. Daha sonra İbn Tulûn, Mısır'da Mansûr'un bu uygulamasını örnek almıştır. Fustat ve Asker şehri, hizmetçileri, köleleri ve ordusuna dar gelmeye başlayınca İbn Tulûn, her gruba iktalar (el-katâî') vererek Katâî' şehrini kurdurmuştur.

Mansûr tarafından devlet ricaline verilen bu araziler, kısa süre içe-

(36) Hatîb Bağdâdî, age., I, 76.
(37) İbn Rusteh, el-A'lâku'n-nefîse, 108.
(38) Hatîb Bağdâdî, age., I, 75.

risinde binalarla dolup taştı. Nüfusları yoğunlaştı ve her mahalle orada oturan şahıs veya grubun adıyla anılmaya başladı. Bunlar arasında Serat çayı kıyısında bulunan "Abbas b. Muhammed (b. Abdullah b. Abbas) mahallesi"; yine aynı civarda bulunan, Mudar, Rebîa, Ensar, Kureyş ve diğer kabilelerin oturduğu "Sahabîler - mahallesi", Horasanlı kumaş tüccarlarının oturduğu Mansûr'un azatlısı "Rebî b. Yûnus mahallesi" ve "Salih b. Mansûr mahallesini" örnek verebiliriz. İkta olarak verilen araziler üzerinde kurulan mahalleler kısa sürede genişledi. Halkın buralara rağbeti arttı. Hattâ Mu'tasım zamanında halifelerin Samarra şehrini başkent edinmeleri bile Bağdat'daki ilmî ve ticarî gelişmeyi etkilemedi[39].

Yâkûbî, Bağdat sokakları ve sur kapıları hakkında geniş bilgi vermiştir. Sayıları 600'e varan bu caddelerden bazılarının ismi şöyledir: "Sikketü'ş-şurta", "Sikketü'l-mutbik", "Sikketü'r-Rebî", Sikketü'l-müezzinîn". Bağdat'taki hamamların sayısı ise 10 bine ulaşıyordu. Yâkûbî ve İbn Rusteh, camilerin sayısını abartarak vermişlerdir. Nitekim her ikisi de, 30 bin cami bulunduğunu söylemişlerdir. İbn Rusteh, buna ilâve olarak, Bağdat'ın batı yakasının (Kerh), genişlik ve binalarının çokluğu bakımından, doğu yakasının (Rusafe) iki katı olduğunu belirtmiştir.

Mansûr, Bağdat'ın banliyölerini dört kısma ayırarak, herbir bölüme bir sorumlu tayin etti. Her sorumluya, idaresinde olan kesimde bir çarşı kurdurmasını emretti. Aynı şekilde binaların düzenli olmasını sağlamak için, plân çizdirmelerini ve inşaatları bu plâna göre yaptırmalarını bildirdi. Bugünkü belediye meclislerinin yaptığı gibi, her mahalleye, sorumlu şahsın veya orada oturan meşhûr birinin adının verilmesini emretti. Bu kenar mahalleler, kısa sürede kalabalıklaştı, oralarda çok sayıda mescid ve hamam yapıldı[40].

Şimdi de, Dicle'nin doğu yakasında yer alan Rusafe, ve batı yakasında yer alan Kerh semtlerinden bahsedelim. Ki, bu iki semti de Mansûr kurdurmuştur.

---

(39) Yakûbî, Kitabu'l-buldan, 242-254.
(40) Yakûbî, Kitabu'l-buldan, 240-249.

G. Rusafe ve Kerh:

Sur içinde kurulan Bağdat, her ne kadar, düşmanın ulaşmasını engellemesi bakımından Mansûr'un maksadını gerçekleştirmişse de, ordusunun kendisine karşı tahriki sonucu ortaya çıkan tehlikeleri önleyemedi. Nitekim günler, Bağdat'ta kaldığı sürece, emniyet içinde olamayacağını göstermişti. Zira, ordunun isyanıyla bu tehlike fiilen ortaya çıkmış, askeri, Bağdat kapılarından Babü'z-zeheb civarında Mansûr'a karşı savaşmıştır. Bu olay üzerine, yakınlarından biri Mansûr'a, Rusafe semtini kurdurmayı tavsiye etti ve şöyle dedi: Oğlun Mehdî'yi Dicle'nin karşı tarafına geçir. Doğu yakasında bir sarayda oturt, onunla birlikte bir miktar da asker yerleştir. Böylece orası da ayrı bir şehir olmuş olur. Batı yakası isyan ederse, doğu yakasının adamlarıyla, doğu yakası isyan ederse de batı yakasının askeriyle bastırırsın. Mudar kabilelerine, Yemenliler, Rebîa oğulları ve Horasanlılarla karşı koyarsın. Şayet Yemenliler sana karşı bozgunculuk yaparlarsa, Mudarlılar ve diğer kabilelerden sana itaat edenlerle onların isyanını bastırırsın." dedi. Mansûr, yakınlarından olan şahsın bu görüşlerini kabul ederek idaresini sağlama aldı.

Aslında Rusafe, ordu kışlaları olarak yapılmıştı. Oraya "Rusafetü Bağdad" ve Doğu Bağdat ismi verildi. Çünkü burası sur içi Bağdat şehrinin karşısında, Dicle'nin doğu tarafında yer alıyordu. Mansûr, Rusafe'nin etrafını da surlarla çevirdi ve surların dışına hendekler kazdırdı. Rusafe'de geniş bir meydan, cami ve bahçe yapıldı, su getirildi. Rusafe'nin inşası Mansûr'un oğlu Mehdî'nin hilâfeti döneminde 159/776 yılında tamamlandı[41].

Rusafe hızlı bir şekilde gelişti, hattâ genişlik bakımından Bağdat'a yaklaştı. Burada bahçeler ve parklar, geniş meydanlar ve büyük binalar yapıldı. Aynı zamanda zevk ve eğlenceye düşkünlük ortaya çıktı. Bu hususta Şâir Ali b. Cehm şöyle der:

Rusafe ile köprü arasındaki su pınarları,
Bildiğim, bilmediğim şekilde celbetti arzuları.

Yâkûbî, Rusafe'nin cadde ve sokaklarını saymış, pazarlarını ve ti-

(41) Taberî, IX, 282.

caretini anlatmıştır. Şöyle der: "Orada 4000 cadde ve sokak, 15.000 cami ve mescid, 5.000 hamam bulunuyordu"[42]. Yazar, aynı mübalağa içinde anlatımını devam ettirir.

Nahle Müdevver şöyle der: "Bağdat halkı, şehrin Rusafe diye bilinen doğu yakasının imarına büyük önem verip orada yüksek köşkler ve görkemli binalar inşa etmişler; çarşılar, camiler ve hamamlar yaptırmışlardı. Harûn Reşîd ve Bermekîler, semtin umûmî binalarla süslenmesine son derece önem vermişlerdi. Rusafe'nin yanında Zevra (Bağdat) güzellikleri bakımından çok sönük kaldı, eski bir şehire dönüştü[43].

Bağdat ve Rusafe genişleyerek birbirine karışan küçük şehirler haline geldiler[44]. Bağdat o asırda şarkın en büyük şehri haline gelmiş, nüfusu iki milyona ulaşmıştı. Çeşitli sanatlar orada gelişerek İslâm dünyasının diğer bölgelerine yayıldı. Abbasî devletinin kalkınmasını sağlayan hareketler burada gelişti[45].

Bağdat pazarları çok meşhûrdu. Bizanslı kumandanlardan biri elçi olarak halife Mansûr'a gelmişti. Halife, başmabeyincisi Rebî b. Yûnus'a onu şehirde gezdirmesini emretti. Rebî, onu gezdirdi, surlara çıkardı, sur kapılarının kemer ve kubbelerini gösterdi. Halifenin maksadı başşehrinin umran ve azametini göstermekti. Komutan, Mansûr'un yanına geldiğinde Mansûr ona: "Şehrimi nasıl buldun?" diye sordu. Komutan şu cevabı verdi: "Ey mü'minlerin emîri! Sizler öyle bir şehir kur-

(42) Kitabu'l-buldan, 253-254.

(43) Hadâratü'l-İslâm fî dâri's-Selâm, 92.

(44) Yâkût, Mu'cem'inde Rusafe adını taşıyan şehirleri şöyle sıralar:
a) Rusafetü'l-Basra, b) Rusafetu'ş-Şam, c) Rusâfetü Nisabur: Süleyman b. Abdülmelik, bu şehri oğlu Abdülaziz'e doğum hediyesi olarak vermiştir. d) Rakka'nın batısındaki Zevra adıyla da anılan Rusâfetü Hişam b. Abdülmelik. Halife yazlarını burada geçirirdi. e) Irak'ta Vasıt şehrine bağlı yerleşim merkezlerinden olan Rusâfetü Vasıt f) Enbardaki Rusafetü's-Seffâh, g) I. Abdurrahman ed-Dahil (b. Muaviye b. Hişam b. Abdülmelik)'in yaptırdığı Rusâfetü Kurtuba, h) Rusâfetü Bağdat.
Yakut, "rusafe" kelimesinin muhtemelen "resefe" kökünden türediğini söyler. Bu fiilin manâsı, bir şeyin diğerine eklenmesidir. Binaların ve caddelerin birbirine eklenmesi gibi.

(45) Zeki Muhammed Hasan, Künûzu'l-Fatımiyyîn, 82, 140, 168.

muşsunuz ki, sizden önce yaşayan hiçbir kimse benzerini yapmamıştır. Ancak şehrin üç kusuru vardır:

1 — Sudan uzak olmasıdır. Şüphesiz ki insanların suya olan ihtiyaçları kaçınılmaz bir şeydir.

2 — Bilindiği gibi göz yeşil ve yeşile tutkundur. Oysa şehrinizde bir bahçe bile yoktur.

3 — Üçüncü kusur ise şudur: Halkın şehirde seninle beraberdir. Halbuki idare edilenler, idare edenlerle aynı yerde bulunurlarsa hükümdarın sırlarının ifşa edilmesine sebep olur.

Mansûr bunlardan şehrindeki eksiklikleri öğrenmişti. Fakat bu eksiklikleri Bizans komutanına itiraf etmekten kaçınarak şöyle savundu: "Su hakkındaki görüşünüze gelince, bize dudaklarımızı ıslatacak kadar su yeterlidir. İkincisi ise biz oyun ve eğlence için yaratılmadık. Sırların yayılması husûsundaki görüşünüze gelince, benim halkımdan gizlediğim hiçbir sırrım yoktur." Fakat komutan ülkesine dönünce, Mansûr, Sümeys ve Hallat'ın yanına gelmelerini istedi ve onlara şöyle dedi: Dicle nehrinden iki kanal kazınız, Abbasîye'ye benim için ağaç dikiniz ve halkı Kerh semtine naklediniz[46].

157/774 senesinde Rebî' b. Yûnus, Mansûr'un özel malından harcayarak sur içi darevî Bağdat'ın batısında Kerh semtini inşa etmeye başlamış, çarşıları oraya nakletmiştir[47].

Mansûr, Bağdat caddelerini genişleterek herbirini yaklaşık 25 metreye çıkardı. Kerh semtinin plânını bir kumaş parçası üzerine çizdirerek bu plânda çarşı yerlerini tesbit etmişti. Ayrıca çarşılarda çalışanların namazlarını şehre girmeden kılabilmeleri için, orada bir cami yaptırmıştı. Bu işlerin yapılmasını azatlısı Veddah'a havale etmişti. Zamanımızda büyük şehirlerdeki sanayi çarşılarında olduğu gibi, her sanat kolu için özel bir çarşı ayırmıştı. Kerh çarşıları Nehru İsa ile Serat çayı arasında

(46) Hatîb Bağdâdî, Tarihu Bağdat, I, 78-79.

(47) Taberî, çarşıların Kerh semtine nakledilmesi husûsunda başka bir sebep daha kaydeder. Bu sebep, çarşılarda yükselen dumanların, sur duvarlarını karartmasıdır ki, bu da halifenin hoşuna gitmiyordu (IX, 262 vd).

dairevî şehrin güney kısmında inşa edilmişti[48]. Alınan bu tedbirlerle çarşıların ticaret ve sanayî merkezi olması hedef alınmıştı. Bağdat şehri, genişledikçe Kerh semti şehre karıştı ve şehrin ortasında kaldı[49]. Neticede şehir, Ebû Abdullah İbrahim b. Muhammed b. Urfe Niftaveyh'in manzûm olarak ifade ettiği şu şekli aldı:

Kerh'in dört yanını sabah bulutlarının sakin yağmuru,
Ve uzun süreli bolca yağan akşam yağmuru suluyor,
Oradaki evler, son derece güzel ve muhteşemdir.
Onlar, bütün evlerden üstündür[50].

Mansûr, şehrin yol ve caddelerinin temizliğine, nizam ve intizamına büyük itina göstermiştir. Meydanlar her gün süpürülür, toprak ve diğer pislikler şehrin dışına taşınırdı. Önceleri su ihtiyacı, katırların üzerine yüklenen tulumlarla taşınarak gideriliyordu. Halife bu durumun hilâfet merkezinin ihtişamiyle bağdaşmadığını görerek kanallarla saraya kadar su getirilmesini emretti.

H. Bağdat Şehrinin Kurulması İçin Yapılan Harcamalar Bu Hususta Anlatılanlar:

Bağdat'ın yapımı için büyük finansmana ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü Mansûr, bu şehri azamet ve ihtişam husûsunda büyük başkentleri, özellikle Bizans'ın başkenti Konstantiniyye'yi (İstanbul'u) örnek alarak sağlam bir şekilde tahkim etmeye çalıştı. Şehir, surları, kapıları, sarayları, camileri, çarşıları, kubbeleri, çevirme duvarları, hendekleri ve diğer yapılar için Taberî'ye göre 4.833.000 dirhem harcanmıştır (IX, 263). Bu meblâğ 40.000 dinar veya Mısır'ın para birimi ile 200.000 cünehye denktir. Taberî'nin diğer bir rivayetine göre, şehrin inşası için 18.000.000 dinar (altın) harcandı. Bu takriben 9.000.000 cüneyh demektir. Bağdadî bu rivayetleri bazı değişiklikle Taberî'den naklen almıştır. Le Strange, ikinci rivayeti tercih eder ve şehrin 160.000 cüneyhe kurulmasının imkânsız olduğunu belirtir. Gerçekten şehrin kuruluşu, çarşıları, sarayları, kanalları, bahçeleri ve diğer bölümlerinin yapımı, 400.000 dinar veya

(48) Emin Zeki, Umranu Bağdat, 108.
(49) Yakûbî, Kitabu'l-buldân, 254.
(50) Hatib Bağdadî, Tarihu Bağdat I, 79-82.

200.000 cüneyh'ten çok fazla parayı gerektirir.

Ancak, ikinci rivayette de mübâlağa olduğunu sanıyoruz. Zira, Mansûr'un mal toplamaya düşkünlüğü yanında, harcamalarda son derece kısıntı yaptığını biliyoruz. Ayrıca buna, o dönemde hayatın çok ucuz olduğu da eklenmelidir. Mansûr, inşaat harcamalarında çok kısıntı yapıyordu. Çünkü kendisi çok cimriydi. Hattâ, usta ve işçilerin yevmiyelerini kuruşu kuruşuna hesapladığı, dirhemin altıda biri veya yedi milim değerindeki "danik"e varıncaya kadar dikkate aldığı için kendisine "Ebu'd-devânik (dânikçi)" veya "el-Mansur ed-devânikî" lâkabı verilmiştir.

Bağdat şehri, Mansûr döneminde bu şekilde kuruldu ve 656/1258 yılında Hülâgû komutasındaki Moğol orduları tarafından tahrip edilinceye kadar durumunu muhafaza etti. Daha önce iki defa daha tahribe uğramıştı. Bunların birincisi, hicrî ikinci asrın sonlarıda Emîn ile Me'mûn arasında çıkan fitne esnasında, ikincisi ise 334/946 yılında Büveyh oğullarının Bağdat'ı istilâ ettikleri sırada vukû bulmuştur.

Abbasîlerin birinci döneminde Bağdat, devletin en büyük şehri ve ticaret merkezi durumuna geldi; ilim, edebiyat, servet ve refah kaynağı oldu. Büyük binaları, güzel mesîre yerleri, şaheser birer sanat eseriydi. Câhız şöyle diyor: "Birçok büyük şehir gördüm. Suriye, Anadolu ve diğer ülkelerde sağlamlığı ve güzelliği ile anılan şehirleri gezdim. Fakat Bağdat kadar yüksek, onun kadar güzel dairevî bir şehir, onun kadar muhteşem, onun kadar yüksek ve geniş kapılı ve surlu bir şehir görmedim. O, Ebû Ca'fer Mansûr'un şehridir. Sanki bir kalıba dökülüp çıkarılmıştır"(51).

Bağdat'ın övgüsü hakkında dillerde dolaşan bazı sözleri sıralayalım: "Yeryüzünün cenneti, selâmet şehri, İslâm'ın merkezi, hey'etlerin toplandığı şehir, ülkelerin yıldızı, Irak'ın gözü, hilâfet merkezi, güzel ve temiz şeylerin merkezi, ender ve lâtif şeylerin ocağı. Her ilim ve sanatta asrın en meşhûrları Bağdat'ta yetişmiştir. Ebû İshak ez-Zeccâc da şöyle derdi: "Bağdat, dünyanın merkezidir, onun dışındakiler çöldür"(52).

---

(51) Hatîb Bağdâdî, I, 27.

(52) Yakut, Mu'cemu'l-buldan, Bağdad mad.

Tahir b. Muzaffer b. Tahir el-Hazin, Bağdat'ı şu manadaki beyitlerle tanıtır:

"Bağdat güzel bir şehirdir. Yaratılışlarından beri hiçbir şehirde toplanmamış olan şeyler oranın halkına tahsis edilmiştir. Havası güzel ve sağlığa elverişlidir. Suyu içkiden daha lezzetlidir. Dicle'nin iki kıyısında bizim için yanyana taçlar ve köşkler sıralanmıştır. Onları misk, sularını gümüş gibi görürsün. Taşları yakut ve inci gibidir."

2. SAMARRA

Bağdat halkı, Türk askerlerinin verdiği sıkıntı ve şiddetten şikâyet edince halife Mu'tasım, yeni bir şehir kurmaya karar verdi. Şehir için bir yer seçmek üzere, adamlarından birini görevlendirdi. Seçilen yerde daha önce Abbasîlerin ilk halifesi Seffah bir şehir inşaatı başlatmış, sonra Harûn Reşîd, onun civarına bir saray yaptırmış, onun önünde kazdırdığı kanala "Kâtûl" ismini vermişti. Mu'tasım aynı yerde bir saray yaptırdı, onu kölesi meşhûr Türk komutan Eşnas'a verdi. Mu'tasım, sarayının bulunduğu civarda halifeliğin yeni merkezi Samarra şehrini kurdurdu. Samarra Dicle'nin doğusunda Bağdat'a üç günlük bir mesafede yer alır. Kuzeyden Bağdat'ın 60 mil uzağındadır.

Yâkut, Samarra'nın kurulacağı yerin seçilmesi husûsunda şöyle der: "Mu'tasım, veziri Ahmet b. Halid el-Kâtib'e hicrî 219 senesinde (834 m.) 5.000 dinar verdi. Vezir o mevkiyi beğendi. 5.000 dirheme Hristiyanlara ait bir kiliseyi, 5.000 dirheme de onun yakınında bir bahçeyi satın aldı. Aynı zamanda bazı arazileri ve oraya yakın olan evleri de satın alarak kamulaştırdı. Sonra alış veriş akidlerini halife Mu'tasım'a arzetti. Bunun üzerine halife 220 yılının sonlarında oraya gitmek üzere yola çıktı. Katûl kanalının kenarında kurulmuş olan büyük çadırlara indi. Sonra Samarra'nın kurulacağı mevkiye gitti. Av yaparak orada üç gün kaldı. Seçilen bu yer hoşuna gitti. Çünkü halk isyan edecek olursa, nehirden ve karadan Bağdat'a ulaşmak kolay olacaktı.

Mu'tasım, 221/836 senesinde yeni merkezini kurdurmaya başladı. Sarayının temelini attı. İslâm şehirlerinden usta, işçi ve diğer sanatkârlar getirtti. Türklere ve "Uşrusaniye" diye isimlendirilen Horasanlı kölelerine, "Meğaribe" denilen Mısırlı askerlere ayrı ayrı ikta araziler tahsis etti. Sanat erbabına ve ticaretle uğraşanlara özel bir çarşı ayırdı. Bu yeni şehre meyve ve diğer ağaç fidanları diktirdi; şehrin bir kenarına ulu cami yaptırdı. Eşnas ve diğer bazı komutanlar, Samarra'nın Kerh mıntıkasına yerleştiler.

Her taraftan insanların gelip yerleştiği Samarra şehri, bu şekilde kuruldu. Orada muhteşem binalar yapıldı. Neticede Samarra, o asrın en güzel şehirlerinden biri oldu.

Yâkût, Samarra şehrinde Mu'tasım ve Mütevekkil tarafından yaptırılan onyedi saray saymaktadır. Bu saraylar, daha sonra, doğuda Buhara ve batıda Kurtuba şehirleri arasında yer alan ülkelerde yapılacak saraylar için örnek olmuştur[53]. Anlatıldığına göre bu şehir yapıldığında ona "Sürûru men reâ = görenlerin sevinci" ismi verilmiş sonra bu isim kısaltılarak "Sürre men reâ" şeklinde söylenmiştir. Sonraları şehir harabeye dönüp ıssız kalınca "Sâe men reâ = gören üzülür" ismiyle anılmaya başlanmış ve neticede Samarra ismini almıştır.

Mes'ûdî, Samarra şehrinin bu isimle adlandırılmasını, Sam b. Nuh'un şehri olmasına bağlar[54]. Yâkût demiştir ki: "Sam, bu şehri yaptırmış ve kendisine nisbet edilerek Farsça "Sam-rah" ismiyle anılmıştır. Bununla orada yaşayanlara kötülüğün isabet etmemesi için dua etmişti. Seffâh, burayı inşa etmek istedi ve önce bunun karşısına Enbâr şehrini kurdu. Şehrin inşası tamamlanınca buraya "Surûru men reâ" ismi verildi." Ammian, bir ibaresinde bu şehirden "Gastellum Sumera" ismiyle bahseder. Mu'tasım'ın şehrine yapılan bu uzun isimlendirme ile bu eski isim arasında türeme yönünden bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Mu'tezz, Samarra'yı tanıtırken şöyle der: "Orası kupkuru bile olsa, sakinlerinin sevgilisi ve onların biricik barınağıdır. Yıldızları parlak, havası berrâk, çakılları cevherdir. Rüzgârı hoş kokuludur, toprağı

(53) Barthold, Tarihu'l-hadarati'l-İslâmiyye, 53.
(54) Mürûcu'z-zeheb, II, 25.

güzel kokulu misktir. Gündüzleri parlak, geceleri ise seherdir. Yemekleri nefis, suyu boldur, tüccarları cömert, fakirleri de cesur ve atılgan kimselerdir."

Samarra, Mu'tasım zamanında kuruluşundan Mu'tezid'in hilâfetinin sonu 289/902 yılına kadar parlaklığını korumuştur. Sonra hızla yıkılmaya başlamış ve orada yalnız onuncu İmâm Ali Hadî'nin kabri, İsnâ Aşeriyye İmamiyyesinin 12. İmâmı Muhammed Muntazar'ın gizlendiğine inanılan mahzen ve Abbasî halifelerinden Vâsık, Mütevekkil, Muntasır, Mu'tezz, Muhtedî ve Mu'temid'in kabirleri kalmıştır.

Hicri yedinci asrın başlarında (milâdî 13. asır) vefat eden Yâkût, Samarra harabelerini müşahadelerine dayanarak şöyle anlatır: "Bunun dışında kalanlar yıkılmıştır. Oraya bakan, bir garib olur, halbuki bir zamanlar yeryüzünde ondan daha güzeli yoktu. Ondan daha üstün, daha azametli, daha muhteşem ve mülk olarak daha genişi yoktu. Yok olmayacak ve hiç değişmeyecek olan Yüce Allah'ı bütün eksikliklerden tenzih ederim."

3. KURTUBA

I. Abdurrahman, Endülüs ülkesine girip Emevî iktidarını orada ihya edince, devletine başkent olarak Kurtuba şehrini seçmişti. Orada saraylar, büyük ve küçük camiler yaptırmıştı.

Makkarî, Abdurrahman'ı hükümet merkezi olarak Kurtuba'yı tercih etmeye götüren sebepleri kaydederek şöyle demiştir: "Emevî melikleri, Kurtuba'yı şu önemli özellikleri sebebiyle başkent edindiler: Geniş ve büyük arazisi, geniş caddeleri, büyük binaları, akan nehri, mutedil havası, verimli tarım arazisi, geniş bahçeleri ve Endülüs'ün doğu ve batısına oranla ortada yer alması"[55].

I. Hişam b. Abdurrahman, Endülüs'ün idaresini üstlenince, Kurtuba'yı güzelleştirdi. Şehri, büyük binalar ve güzel bahçelerle süsledi. Ömer b. Abdulaziz'in valisi Semh b. Malik'in Vadiülkebir nehri üzerine yaptırmış olduğu köprüyü yeniledi. Hişam, bu köprüyü o kadar sağ-

(55) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 217 vd.

lam yaptı ki, köprü, sağlam binalar için darbımesel oldu. Uzunluğu 80 zirâ' ve genişliği 20 ba' (iki omuz arası uzunluğu) genişliğindeydi. Yüksekliği 60 zira' idi. Onsekiz kemeri ve ondokuz burcu vardı[56].

I. Abdurrahman, eski Kurtuba sarayını emîrliğinin merkezi edindikten sonra, bu sarayı güzelleştirmiş, geniş bahçeler yaptırmış, yakın dağlardan kurşun kemerlerle buraya tatlı sular getirmişti. Bu tatlı sular, som altından, halis gümüşten ve bakırdan yapılmış çeşitli şekillerdeki heykellerin içinden, Bizans tarzında nakışlı mermerlerden yapılmış, son derece güzel küçük gölcüklere, sanat abidesi havuzlara ve kanallara akıyordu.

Bu saraya daha sonra, Kamil, Hair, Ravza, Zahir, Maşuk, Mübarek, Kasru's-Sürûr, Tâç ve Bedî' gibi bir takım büyük köşkler ve güzel bahçeler ilâve edilmiştir[57].

Abdurrahman, Kurtuba'da Rusafe gibi birçok saraylar daha yaptırdı. Zaman zaman gezinmek ve dinlenmek için Rusafe sarayına giderdi. Bu saray, çeşitli ülkelerden getirilmiş nadir ağaçlar ve bitkilerle dolu geniş bahçelerle kuşatılmıştı. Nitekim o bahçeye nar ağacı fidanları da getirtmiş, onları yetiştirerek meyvasını almıştı. Anlatıldığına göre kız kardeşi Ümmü'l-Asbağ ona Şam'dan nar ağacı fidanları gönderiyordu[58].

Kurtuba'daki saraylardan biri de, doğudaki Emevî devleti başkentinin adını alan Dimeşk sarayıdır. Bu saray mermer sütunlar üzerine oturuyordu. Endülüs Emevî emîr ve halifeleri eğlence yerleri yaptırmışlar ve bu konuda Şam'daki saraylarını örnek almışlardı.

I. Abdurrahman'ın meşhur eserlerinden bir diğeri, 168/795'de Kurtuba'da yaptırmış olduğu Ulu Cami'dir. O, bu eserin yapımı için Vizigotlarla yaptığı savaşlarda aldığı ganimetlerden 80.000 dinar harcamıştır. Caminin inşaatını oğlu I. Hişam 197/803de tamamlamış, sonraki emîrler de bu camiyi güzelleştirme ve bazı ilâveler yapma husûsunda onun yolunu takip etmişler, neticede bu eser en güzel camilerden biri haline

(56) Age., I, 226.
(57) Age., I, 219.
(58) Age., I, 220.

gelmiştir. Hükümdarlardan bazıları, duvar ve sütunları altınla kaplatırken, bazıları minare ilâve etmişler, bazıları ise, daha çok insanın namaz kılabilmesi için alanını genişletmişlerdi.

Bu caminin doğudan batıya doğru sıralanmış sütunlarının sayısı 19'a, kuzeyden güneye doğru olanlarınki ise 31'e ulaşmıştı. Caminin parlak sarı bakırla kaplı 21 kapısı, 1293 sütunu vardı. Mozayikle süslenmiş, mihrabın duvarları gümüşle, direkleri ise som altın ve lâcivert taşı madeniyle kaplanmıştı. Minberi fildişi ve kıymetli tahtalardan yapılmıştı; altın ve gümüş çivilerle birbirine tutturulmuş 36.000 parçadan meydana geliyordu. Bu parçaların bir kısmı kıymetli taşlarla süslenmişti. Dağlardan getirilen suların aktığı dört tane şadırvanı vardı. Caminin batı tarafında, fakirlerin ve yolcuların kalabilmesi için evler yapılmıştı[59].

Camide geceleri camiyi aydınlatmak için kilise çanlarının bakırından yapılmış yüzlerce avize vardı. Orada Ramazan aylarında hatip ve vâizlerin her iki tarafında gece gündüz yanan, her biri elli rıtıl ağırlığında çok büyük mumlar bulunuyordu. Cami hizmetlerini 300 görevli yürütüyordu. Onlar, öd ağacı ve anber buhurdanlıklarını yakar, onbinlerce kandilin fitillerini yakmak için kokulu yağ hazırlarlardı. Camide 1.000 tane lambayı taşıyan sarı bakırdan yapılmış bir avize bulunuyordu. "Orada muhteşem ve enteresan özelliklere sahip öyle eşya vardı ki, onları anlatanlar izahtan aciz kalırlar"[60].

II. Abdurrahman da, Kurtuba'nın imarına ve güzelleştirilmesine gayret sarfetmiştir. I. Hakem, II. Abdurrahman el-Evsat ve I. Muhammed (238-273/852-886) gibi Endülüs Emevî hükümdarları, el-Meclisu'z-zahir, el-Behvü'l-Kamil, el-Kasru'l-münif, Kasru Dımeşk ve Kasru Kurtuba emsali kasırlar yaptırmışlardır. Makkarî, Kurtuba kasrını şöyle anlatır: "Sarı -kırmızı güllerle dolu bahçeleri, güzel havuzları, büyüleyici güzellikteki gölleri ve kanalları, doğuda ve batıda emsali görülmemiş zarif ve yüksek kubbeleriyle temayüz eder."

Kurtuba, gittikçe genişlemiş, hicrî dördüncü asırda nüfusu 500.000'e ulaşmıştır. Söylendiğine göre, büyük sarayları, 28 kenar mahallesi, 300

(59) Age., I, 259.
(60) Age., I, 246.

hamam ve 3.000'e ulaşan camilerinin dışında şehirde 13.100 bina bulunuyordu. Bağdat hariç ondan daha geniş bir şehir yoktu. Kurtubalılar şehirlerini Abbasî başkenti ile mukayese etmeye düşkündüler. Nitekim onlardan biri şöyle der":

"Bağdat'ın üstünlüğü ve parlaklığını bırak, Çin ve İran'ı da fazla büyütme. Yeryüzünde Kurtuba gibisi nerde? Onun üstünde İbn Hamdeyn gibisi yürümemiştir[61].

4. FAS

A. Fas'ın Kurulacağı Yerin Seçimi:

Hicrî 198/814 yılında, II. İdris'e Ezd ve Yahsub adını taşıyan Arap kabilelerinden ve ayrıca Endülüs ve Afrikalılardan oluşan 500 kişilik bir heyet gelmişti. İbnu'l-Kadî'nin kaydettiğine göre, İdris, bu heyetin gelişine sevindi ve onlara ikramlarda bulundu. Onlara büyük değer verdi ve samimi dostları arasına aldı. Çünkü o, kendisine Berberîler tarafından bir tehlike gelmesinden korkuyordu. Bu nedenle o, Ezd kabilesine mensup Umeyr b. Mus'ab'ı vezirliğe getirdi. Ki Umeyr, Arapların ileri gelenlerinden ve meşhur süvarilerindendi. Babası Mus'ab'ın da Afrika ve Endülüs fetihlerinde büyük bir yeri ve Bizanslılarla yapılan savaşlarda önemli bir rolü olmuştu. II. İdris, Muhammed b. Saîd el-Kaysî'yi de kadılığa tayin etti. Muhammed, dindar ve takvâ sahibi bir kişiydi. İmâm Mâlik ve Süfyân-ı Sevrî'den ilim okumuş ve onlardan rivayette bulunmuş, sonra cihat için Endülüs'e gitmişti. Sonra söz konusu süvarilerle birlikte İdris'e geldi.

Nüfus gittikçe çoğalıyordu. Velîlî şehri halka dar gelmeye başladı. I. İdris'in oturduğu bu şehir, Fas şehrinin kuzeyinde bulunan Zerhun dağına yakın bir yerde kurulmuştu.

II. İdris, idaresinin istikrar kazandığını ve Velîlî şehrinin, ordusuna, devletin ileri gelenlerine ve halka dar geldiğini görünce, devletine merkez olarak yeni bir şehir kurmak istedi ve 190/806 yılında özel da-

(61) Age., II, 216, 219, 256, 257; Dozy, The Moslems in Spain, 449.

nışmanları ve devlet ileri gelenleriyle yer aramak için birlikte yola çıktı. Zalağ dağına vardı. Bu büyük dağ, Fas şehrinin doğu tarafında yer alır, şimdi de aynı isimle bilinmektedir. II. İdris, şehri burada dağın önünde kurmaya başlamış ve surların bir bölümünü yaptırmıştı. Ancak bir gece dağın yükseklerinden gelen sel, inşa ettirdiği yapıları alıp götürmüştü. Bunun üzerine İdris, başladığı bu inşaattan vazgeçmek zorunda kaldı(62).

II. İdris, hicrî 191 senesi girince idare merkezi olarak kuracağı şehir için başka bir yer aramak gayesiyle tekrar yola çıktı. Sibu vadisi veya nehrine ulaştığı sırada Havlan kaplıcasını gördü. Orada hâlâ bir kaplıca vardır. Fas'tan 10 km. kadar uzakta olup maden sularıyla meşhûr olan bu mevki, suya yakınlığı ve bu kaplıcanın bulunması sebebiyle II. İdris'in hoşuna gitti. Dolayısıyla şehir inşaatını başlattı. Ağaçlar kesildi, tuğla, kireç ve binanın yapımında gerekli olan diğer malzeme hazırlanarak işe başlanıldı. Fakat İdris, inşaat işinden bu defa da vazgeçti. Çünkü o, Sibu nehrinin kış aylarında taşmasından korkmuştu. Bu sebepten inşaatı durdurup tekrar Velîlî şehrine döndü. Veziri Umeyr'i arzusuna uygun bir şehir yeri tesbit işiyle görevlendirdi.

Bu vezir kavminden bir toplulukla yola koyuldu ve Sais'e geldi. Sais, Zerhun ve Hacib dağları arasında uzanan ve bugün ortasında Fas şehrinin yer aldığı geniş ovadır. Vezir buranın geniş bir yer olduğunu, havasının mutedil ve suyunun bol olduğunu görmüştü. Oraya indi ve duasının kabul olması için Allah'a niyazda bulundu. Sonra yanında bulunan soylu atına binip, arkadaşlarından kendisi dönünceye kadar oradaki suyun yanından ayrılmamalarını istedi. Bu olaydan sonra oradaki su, kendisine nisbet edilmiş ve "Umeyr suyu" ismiyle anılmaya başlanmıştır. Sonra vezir yoluna devam ederek Fas nehrinin kaynağına kadar ulaştı. Orada, sularını yeşil ağaçlar ve ekin tarlaları ile çevrilmiş geniş bir araziye akıtan altmıştan fazla pınar gördü. Pınarlardan içince suyunu çok beğendi ve şöyle dedi: "Ne tatlı su ve ne güzel hava." Umeyr daha sonra, vadideki yoluna devam ederek, bugünkü Fas şehrinin yer aldığı bölgeye geldi. Orada bulunan iki dağı inceledi. Araziyi ağaçları bol, nehir

(62) İbnu'l-Kadî, Cezvetu'l-İktibas, Ribat, el-Hizanetu'l-Amme, Yazma, No: 1242, vr. 390 vd.

ve pınarlarla dolu güzel bir yer olarak buldu. Arazinin bazı yerlerinde Zenata kabilesine mensup bazı oymakların kıldan yapılmış çadırlarda yaşadıklarını gördü. Vezir gördüklerinin sevinciyle Velîlî'ye döndü. II. İdris'e seçtiği yerin özelliklerini, suyunun bolluğunu, toprağının verimliliğini ve havasının uygunluğu ile taşıdığı diğer meziyetlerini anlattı. Bunun üzerine İdris, oraya gitti ve arazinin sahiplerini sorunca, Zuvağa kabilesinden Benîhayr diye tanınan bir oymaktır denildi. Arazinin Hayr oğullarına ait olduğunu duyan II. İdris: "Bu hayra ve iyiliğe alâmettir," dedi. Arazi sahiplerinin gelmesi için adam gönderdi, araziyi 9 bin dirhem karşılığında onlardan satın aldı. Bedelini ödedi, muameleyi yaparken şahitler bulundurdu[68].

Tarihçiler, Fas şehrinin kurulmasıyla ilgili olarak ta Bağdat'ın kuruluşu hakkında anlatılan efsaneye benzer uydurma olduğu anlaşılan bir hikâye nakletmişlerdir. Şöyle ki: II. İdris, Fas şehrini kurmaya karar verdiği yere gittiğinde yaşlı bir ruhbanla karşılaştı. O bölgeye yakın bir kilisede rahiplik eden bu şahsın 150 yaşına yaklaştığı rivayet edilmiştir. Rahip, İdris'e selâm verdi ve "Ey Emîr! Bu iki dağ arasında ne yapmayı arzu ediyorsun?" dedi. İdris: "Benim ve benden sonra da çocuklarımın yaşayabileceği, içinde Allah'a kulluk edilecek, O'nun kitabı okunacak ve şeriatı tatbik edilecek bir şehir kurmak istiyorum," diye cevap verdi. Rahip: "Ey Emîr! Size bir müjdem var," dedi. II. İdris, müjdesini sorunca Rahip: "100 sene önce benden evvel bu kilisede bulunan bir rahip bana okuduğu bir kitapta, bu yerde 1700 sene önce harap olmuş "Sâf" ismiyle bilinen bir şehrin olduğunu ve peygamber soyundan İdris adında bir kimsenin şehri yeniden kuracağını, eserlerini yaşatacağını, yok olanlarını ise yeniden yapacağını söyledi. Dolayısıyla şehrin kurucusunun şan ve şeref sahibi olacağını, İslâm dininin burada kıyâmete kadar devam edeceğini de bildirdi." Bunun üzerine İdris: "Allah'a hamd olsun, İdris benim. Ve Rasûlullah'ın neslindenim. İnşallah bu şehri ben kuracağım" dedi. Bu olay sebebiyle İdris, Fas şehrini kurmaya kesin karar verdi ve inşaatın temelini attı.

(63) İbnu'l-Kadî, Cezvetu'l-İktibas, gös. yer.

İbn Ebî Zer'[64] ve İbnul-Kadî[65] şu olayla bu hikâyenin doğru olduğunu delillendirmek istemişlerdir: "Yahudilerden birisi, bu şehirdeki Kantaratu Adile mevkiindeki evinin temelini kazınca, temelde mermerden yapılmış bir cariye heykeli buldu. Bu heykelin sırtında şunlar yazılıydı: "Burası, 1000 sene ayakta kalan hamamın yeridir. Sonra yıkıldı ve yerine ibadethane olarak bir kilise yapıldı."

B. "Fas" Kelimesinin Türeyişi:

Tarihçiler, "Fas" şehrinin isimlendirilişi hususunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bu görüşler şunlardır:

1. Söylendiğine göre, "Fas" şehrinin tesisine başlayan II. İdris, işçi ve ustalarıyla birlikte bizzat kendisi de çalışıyordu. Bu sırada bazı kişiler, onun için altın veya gümüşten bir kazma (el-Fe'sü) yaptılar. II. İdris çalışırken bu kazmayı kullanıyor, sık sık "kazmayı verin", "kazmayı getirin", "kazmayla kazın" emirlerini veriyordu. Bu sebeple inşa edilen şehre "fe's (kazma) adı verildi. Bu isim söylemekte kolaylık olduğu için sonradan "Fas" haline dönüştü.

2. Başka bir rivayete göre ise, şehrin kıble istikametindeki surlarının temeli kazılırken, kazı esnasında uzunluğu 4 metre, genişliği 1 karış, ağırlığı ise 60 rıtıl olan antika bir kazma bulunmuş, şehre bu münasebetle "Fe's" adı verilmiştir.

Hasen el-Vezzan, diğer adıyla Leon L'Africain (Afrikalı Lion), bu isimlendirmenin, şehrin banisi II. İdris'in şehrin temellerinin kazımı esnasında bir kazma (Fe's) ele geçirmesi neticesinde olduğunu, onun bu yüzden, inşa ettiği şehre "Fe's" adını verdiğini kabul eder[66].

3. Yine denilmiştir ki, şehrin yapımı sona erince yakınları, II. İdris'ten şehrin adını koymasını istemişler, o da şu cevabı vermiştir. "Bu şehre, rahibin haber verdiği üzere daha önce burada kurulmuş olan ve "saf" adını taşıyan şehrin ismini veriyorum. Ancak onun ismini değiştirdim, "Saf'ı Fas yaptım"[67].

---

(64) Ravzûl-Kırtas 1. 48.
(65) Cezvetu'l-İktibas, varak. 391 vd.
(66) Leon L'Africain, Desert de L'Afrigue, I, 197-180.
(67) İbn Ebî Zer', Ravzu'l-kırtâs, I, 60, 61.

Bazı tarihçilerse, Fas şehrinin kurulduğu arazinin "Fas" adını taşıdığını kabul ederler. Bu isimlendirmenin, şehrin ortasından akan nehre izafeten ortaya çıktığını düşünürler. Buna göre bu nehir Afrikalılar lûgatında "Sâf" iken sonra "Fas" şekline dönüşmüştür(68).

Epaulard, Hasen el-Vezzân'ın Fas şehrine dair verdiği bilgilerle ilgili bölümde koyduğu dipnotlarda "Asef" kelimesinin Berberî lûgatında "nehir" karşılığı olduğunu, bunun bozularak "Fas" şekline geldiğini ifade etmiştir(69).

"Fas" kelimesinin temelini, Berberî lûgatına dayandıran görüş, oldukça kuvvetlidir.

C. Fas Şehrinin Kurulması:

II. İdris, Fas şehrinin temellerini hicrî 192 yılı Rebiulevvel ayının ilk günlerine tesadüf eden Perşembe günü atmıştır. (Ocak 808). Önce Udvetü'l-Endülüs'ü (Endülüslüler mahallesini)(70) kurdurmuş ve semti kıble istikametinden surlarla çevirmiştir. Bu mahalleye, Kurtuba'nın batı varoşunda (Rabaz), fakih Yahya b. Yahya el-Leysî liderliğinde, Endülüs Emevî hükümdarı I. Hakem'e (180-206/796-822) karşı isyan ettikten sonra Endülüs'ten sürülenlerden 300 aile yerleştirdi. Daha önce geçtiği gibi Endülüs Emevî hükümdarı bu isyancıları mağlup etmiş, evlerini ve camilerini yıktırmış, onları ülkeden çıkarmıştı. Ayrıca din adamlarının yetkilerini de bu olay sebebiyle kısıtlamıştı.

Bu hadise üzerine isyancılar, Fas'a (ve İskenderiye'ye) hicrete mecbur kaldılar. Fas'a yerleşen bu muhacirler, burada Berberî Evrebe, Gumâra ve Levâte kabileleriyle karıştılar.

---

(68) Leon L'Africain, age., I, 180.

(69) Age., I, 179 dipnot 106.

(70) "Udve" Nehir veya deniz kenarı anlamına gelir. Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de Enfâl sûresinin 42. âyetinde şöyle geçmiştir: "O gün siz, vadinin yakın kenarında (udve) idiniz, düşmanlarınız da uzak kenarında idiler.. Kervan da sizden daha aşağıda idi. Eğer sözleşmiş olsaydınız dahi, sözleştiğiniz vakitte öyle buluşmazdınız. Fakat Allah, zaten yapılması kararlaştırılan bir işi yerine getirmek için (sizi böyle buluşturdu) ki helâk olan, açık delille helâk olsun; yaşayan da açık delille yaşasın. Çünkü Allah, işitendir, bilendir."

II. İdris daha sonra hicrî 193 yılı Rebiülâhir ayı başlarında da Udvetü'l-Karaviyyîn (Kayravanlılar mahallesi)'in temelini attı[71]. Bu mahalleye de, aynı şekilde Endülüslüler mahallesine yerleşenlerin göçünü zarurî kılan sebepler yüzünden ülkelerini terkederek Kayravan (günümüzdeki Tunus)'dan gelen 300 aile yerleşti.

Fas şehrinin Karaviyyîn yakası, ağaçlarının çokluğu, içecek suyunun bolluğu ve nehirlerinin coşkunluğuyla temayüz etmiştir. Bunun için II. İdris, ölümünden az önce Endülüslüler yakasından, "Daru'l-Kaytun" denilen arazide kurulmuş Kayravanlılar yakasına geçmeyi düşünmüştür.

---

(71) Bu iki tarih (Hicrî 192 ve 193) Mağrib (Kuzeybatı Afrika) tarihçilerinin ekseriyeti tarafından kabul edilmiştir. Ancak "Andrey Adam" Fas şehrinin kuruluşu hakkında yeni bir nazariye ortaya atmış, Endülüslüler mahallesi (Udvetü'l-Endülüs)nin I. İdris tarafından 172 ve 173 hicrî yıllarında kurulduğunu zikretmiştir. Andrey, herhalde I. İdrîs'in ölüm yılı olan 177/793 yılını kasdediyor). O, görüşünün doğru olduğunu, temel kaynaklarda geçen bir takım metinlerle delillendirmiştir. Bu kitaplardan biri hicrî 345 (m. 950) yılında vefat eden Ebûbekir er-Razî'nin eseridir ki, yazar burada Fas şehrinin I. İdris tarafından kurulduğunu söylemektedir. Bir diğeri de II. İdris'in 192/808 tarihinde Fas şehrine gelerek, Endülüslüler mahallesine yerleştiğini, yeni şehrin II. İdris gelmezden önce mevcut olduğunu bildiren tarihçi Nevfelî'nin eseridir. İstinat ettiği kaynaklardan biri de "Ez-Zehretü'l-Mensûre fi'l-ahbari'l-me'sûre" isimli kitaptır ki, bu eser tarihî bir divan'dır. Gırnata hükümdarları Benî Nasr (Benî Ahmer) hanedanı zamanında hicrî 8. asır (Milâdî 14. asır) da nazmedilmiş manzum bir tarihtir. Bu divanın yazarı, Fas'a yerleşen Endülüslülerin Hakem b. Hişam zamanında 202/817 yılında Kurtuba'dan çıkarıldıktan sonra Fas şehrine geldiklerini, şehrin ortasından geçen nehrin kenarına yerleştiklerini, şehrin bu yakasına "Udvetü'l-Endülüssiyyîn" (Endülüslüler yakası) denildiğini kaydeder. Yazar bunlara ilâveten, Fas şehrinin hicrî 178 senesinde, İdris b. Abdullah'ın Mağrib'e girdiği esnada kurulduğunu zikreder. (Onun buraya 172 yılında girdiği görüşü yaygındır). Andrey Adam, netice olarak şöyle diyor: Böylece üç safhadan meydana gelen yeni bir tarih tesbit etmiş oluyoruz:

1. Şehir, Berberî üslûbuna göre I. İdris tarafından 172/879 da kurulmuştur. Bu şehir o zaman "Fas" adını taşımaktaydı. Para hicrî 179 yılına kadar burada basılmıştır.
2. Şark üslûbuna veya başka bir ifadeyle Afrika Tunus üslûbuna göre, yeni bir şehir kurulmuş; bu şehre önceden "el-Aliye" ismi verilmişken, bilâhare burası "Medine'tül-Karaviyyîn" adını almıştır.

II. İdris, bilâhare "Mescidü'ş-Şürefa" (Şerifler mescidi) olarak bilinen caminin inşaatını başlattı. İnşaat bitince günümüzde Mevlây İdris Camii" adıyla bilinen bu camide hutbe okudu. Daha sonra torunları olan şeriflerin oturduğu "Daru'l-kaytun" olarak maruf köşkünü yaptırmaya başladı. Devamla Ulu Camiin yanına Kaysâriye sarayını yaptırdı; onun etrafını her yönden çarşılarla çevirdi. Halka da evlerini yapmaları için şu emri verdi: "Surun tamamlanmasından önce kim bir ev yapar veya bağ dikerse, o ev veya bahçe Allah rızası için o şahsa hibe edilmiştir." Bunun üzerine halk, evler yapıp, ağaçlar diktiler; imar faaliyetleri oldukça yoğunluk kazandı. O sıralarda Irak bölgesinden İran kökenli bir gurup halk da II. İdris'e gelmişti. O, bunları daha sonraları cezaevi ve karşısındaki binanın yapıldığı "Ayn Allû" mıntıkasına yerleştirdi. Fas Vakıflar Bakanlığı, bu cezaevinin kurulduğu alana bakar. Bakanlığın bazı ek binaları cezaevinin bulunduğu alan üzerine yapılmıştır.

II. İdris, Karaviyyîn semtinin surlarını Allû geçidinden başlattı. Geçidin girişinde yaptırdığ kapıya Afrika kapısı (Kayravan kapısını kasdediyor) adını verdi. Surları "Hısn Sa'dûn" olarak isimlendirdiği kapıyı yaptırdığı yere, yani Zaîr vadisine indirdi. Bu kapıdan sonra "Babu'l-kavs" adlı kapı gelir. İdris surların yapımını devam ettirerek şehrin iki yakasının birbirinden ayrıldığı yere kadar geldi. Buraya da bir kapı yaptırıp, "Babu'l-fasîl" (ayıran kapı) adını verdi; zira bu kapı Endülüslüler yakasıyle Kayravanlılar yakasını birbirinden ayırıyordu. II. İdris surları daha ileriye götürerek bir kapı daha yaptırdı ve "Babu'l-fereç" (çıkış kapısı) adını verdi.

---

3. 202 hicrî yılında Endülüs'ten Kurtubalı muhacirlerin gelişi, II. İdris'e, babasının kurmuş olduğu ilk şehrin Berberî karekterini silmek ve şehrin alanını Endülüs mimarî tarzına uygun binalarla genişletecek olan bu Endülüslüleri şehre yerleştirmek fırsatını verdi. Bu yüzden onların oturduğu semt Endülüslülerin şehri "Medinetü'l-Endülüsiyyîn" adını almıştır.

Profesör L. Provencal ise, okuyucuların, Arapça yazıda, yetmiş "seb'în" ve doksan "tis'în" kelimelerini, bilhassa noktanın yaygın olmadığı ilk asırlarda karıştırabileceğini ve bu nedenle müstensihlerin 192 yerine yanlışlıkla 172 yazdıklarını kabul eder. Bkz. Mecelletü's-sakafeti'l-Mağribiyye, sayı I, s. 264-266.

II. İdris, Kayravanlılar semtinin surlarını tamamladıktan sonra Endülüslüler yakasını çevirecek surların inşaatına başladı. Surların yapımını devam ettirerek, Karaviyyîn yakasındaki "Babu'l-fasîl" ve "Babu'l-fereç"in karşısına Ebû Süfyân kapısı adını verdiği bir kapı yaptırdı. Kuzeyde yer alan, Gumâra bölgesine ve Rif'e gitmek isteyenler bu kapıdan çıkarlar. Surları doğuya doğru devam ettirdi. Kilise kapısı adını verdiği bir kapı daha yaptırdı ki, Tlemsen'e gidecek yolcu buradan çıkar. Muvahhidlerden Abdülmü'min b. Ali'nin hicrî 540 (1145 m.) yılında yıktırmasına kadar bu kapı II. İdris'in yaptırdığı şekilde kalmıştır. Daha sonra yine Muvahhidlerden Nasır b. Mansûr şehrin surlarını yenilettiği sırada (601/1204-1205) bu kapıyı yeniden yaptırmıştır. II. İdris aynı şekilde Endülüslüler yakasının surlarını kıble cihetinde devam ettirdi, burada yaptırdığı kapıya ise "Kıble kapısı" adını verdi. Şehre savaş yoluyla giren Berberî İfren kabilesine mensup Dunas'ın yıkmasına kadar bu kapı ilk şeklini korumuştur. Bu kapıyı, Berberî Zenâta kabilesinin büyük kollarından olan İfrenîlere mensup Fütûh b. Atıyye, şehrin vâliliğini yürüttüğü sırada yeniden yaptırdı[73]. O, surların Karaviyyîn yakasının batısına rastlayan bir yerinde Atlas Okyanusu istikametine açılan "Demirkapı"yı, Merakeş şehri ve Mesâmide kabilelerinin yurduna götüren "Süleyman Kapısı"nı, 628 h. (1229-1230 m.) de Fas şehrinin geçirdiği kıtlık yılı esnasında kapatılan ve eski kaleye doğru açılan "elcevf kapısı"nı ve surların güneyinde yer alan Hısn Sa'dûn kapısını da yaptırdı. Bu son kapıyı daha önce II. İdris yaptırmıştı.

D. Fas Şehrinin Genişlemesi:

Fas şehri kısa süre içerisinde genişledi, nüfusu çok arttı, binaları çoğaldı. Şehrin ortasından akan nehrin iki yakasına zeytin, diğer ağaçlar ve asmalar dikildi. Şehrin imar faaliyetleri gelişti, her bölgeden insanlar bu şehre akın ettiler ve nüfus kalabalıklaştı. Ticaret erbabı, sanatkârlar ve diğerleri buraya yerleştiler.

II. İdris, Fas şehrini kurdurduktan sonra buraya yerleşti ve bu şehri devletinin başşehri yaptı. 197/813 yılında Mesâmidelerin yaşadığı bölge

(73) İbn Ebî Zer', Ravzu'l-kırtâs, I, 52-54.

ve Tensift (Merakeş yakınlarında bir nehir) civarında kalan düşmanla savaşmak için hareket etti. Bölgeyi fethederek 199 yılında döndü. Bilâhare Berberî Nefzâve kabileleriyle savaşmak için çıktı ve Tlemsen şehrine girdi[74].

II. İdris, şehrin yapımını bitirdikten sonra okuduğu cuma hutbesini şöyle bitirmiştir: "Allah'ım! Şüphesiz biliyorsun ki, bu şehri kurdurmaktan muradım, ne övünmek, ne gururlanmak, ne de kibirlenmektir. Bu şehri yalnızca dünya durdukça içinde sana ibadet edilmesi, kitab-ı Kerîm'in okunması, dininin emirlerinin ve cezalarının tatbik edilmesi ve peygamber efendimizin sünnetinin uygulanması için yaptırdım. Allah'ım! Bu şehir halkını hayra ulaştır; hayra ulaşmalarında onlara yardım et. Düşmanlarının kötülüklerini onlardan uzaklaştır. Rızıklarını bol eyle, fitne ve nifaktan muhafaza et. Şüphesiz sen her şeye kadirsin."

Zenatîlerden Acîse, vâliliği sırasında şehrin surlarını yeniletmiş, Hısn Sa'dûn kapısının üst tarafına "Acîse kapısı" adı verilen bir kapı yaptırmıştır. Önce geçtiği gibi kardeşi Fütûh da Endülüslüler yakasında aynı şeyi yapmıştı. Acîse kapısı, Zenate ve Senhâca Berberîleri hâkimiyeti boyunca, şehrin surlarının tamirini emreden Muvahhidlerden Nasır (595-611/1199-1214) dönemine kadar yapıldığı şeklini korumuştur. Yukarıda kaydettiğimiz gibi bu kapıyı onun dedesi Abdülmü'min 540/1145 yılında yıktırmış, yakınına başka bir kapı yaptırmıştı[75].

Hicrî 394 (1003 m.) yılında, idareyi Berberî Zenata kabilesinden Dunas alana kadar, hutbe Karaviyyîn yakasında okunmuştur. Dunas ölünce Endülüslüler yakası halkı onun büyük oğlu Fütûh'a biat ettiler. O'nun küçük oğlu Acîse ise Karaviyyîn yakasını idare etti. Her iki semtin ayrı ayrı saray ve askeri vardı. Sonra iki kardeş arasında düşmanlık ortaya çıktı ve iktidarı yalnız başına ele geçirmek için yarıştılar. İki şehir halkı arasında savaş alevlendi, büyük nehrin kıyısındaki iki semt (Udve) sakinlerince "Kehfü'l-Vakkâdîn" olarak bilinen mevkide büyük bir savaş yapıldı. Udvetü'l-Endülüs emîri Fütûh, kardeşini mağlup ederek onu

(74) İbnu'l-Kadî, Cezvetü'l-iktibas 390 vd.

(75) Acise, halkın dilinde "el-Cîse" şekline dönüşmüştür, kapı günümüze kadar bu isimle bilinmektedir.

öldürdü, üç yıl müddetle her iki yakanın idaresini eline geçirdi[76].

Şehrin Endülüslüler yakası halkı, güçlü kuvvetli olup, şiddetli bir tabiata sahiptiler. Onların çoğu ziraatla meşgul oluyordu. Karaviyyîn yakası halkı ise, daha kültürlü, giyim ve bina bakımından temiz ve üstün durumda olup çoğu sanatkâr ve ticaretle uğraşıyordu. Bu yakanın erkekleri, yüz bakımından Endülüslüler yakasının erkeklerinden daha yakışıklı olduğu gibi, kadınları da daha güzeldi.

Fas şehri çarşıları, Karaviyyîn camiini çepeçevre kuşatıyordu. Bu çarşıların bazıları, camiin surlarına bitişik, diğer bazıları da surlara dik idi.

İbn Ebî Zer', Fas şehrini, Mağrib'in diğer şehirlerine karşı üstünlüklerini dile getirerek övmüş ve şöyle demiştir: "Fas şehri, tatlı su, güzel hava, güzel meyveler, ziraata uygun bereketli topraklar, yakın ve bol ağaçlıklar gibi hasletleri bir arada toplamıştır. Burada görkemli yapılar, bol ağaçlı ve son derece güzel bağlar ve bahçeler, düzenli bir şekilde plânlanmış mükemmel yol ve caddeler, kaynayan pınarlar, coşkun akan nehirler, sık ormanlar ve meyvelerle kaplı bahçeler vardır."

Güzel ve ideal şehirlerde bulunması gereken özellikler, Fas şehrinde fazlasıyla bir araya gelmiştir. İbn Ebî Zer' şöyle devam eder: "Hukema nazarında, şehir kurulmasına uygun arazinin şu beş özelliği taşıması gerekir:

1. Akan su,
2. Ziraata elverişli arazi,
3. Yakın yerden yakacak temini imkânı,
4. Sağlam sur,
5. Bir Sultan, (çünkü şehrin durumunun düzeltilmesi, yol emniyetinin sağlanması, suçlu ve cânilere mâni olunması onun otoritesiyle gerçekleşir.)

Fas şehri, şehirlerin şeref ve kemâlini gösteren bu özellikleri bir arada toplamıştır; bunlara ilâveten daha birçok güzelliklere de sahiptir"[77].

---

(76) İbnu'l-Kâdî, age., 390 vd., İbn Ebî Zer', Ravzu'l-kırtâs, I, 56-57.
(77) İbn Ebî Zer', age., I., 42.

DOKUZUNCU BÖLÜM

SOSYAL DURUM

1. SOSYAL TABAKALAR

A. Abbasîler'de:

Herhangi bir ülkenin sosyal durumu denince, bu ülkede halkın din ve ırk bakımından tabakaları, bu grupların birbirleriyle münasebeti, aile düzeni ve aile fertlerinin hayatı, fertlerden herbirinin hürriyetleri, bunlara ilâveten saray adabı, halife meclisleri, merasim, dinî ve millî bayramlar, düğün ve diğer törenler, ziyâfetler, gezinti ve eğlence yerleri, evlerin tavsifi, evlerde kullanılan eşyalar, yenilen yemekler, içecek ve giyecekler ve toplumun bunlara benzer diğer görünümleri kasdedilir.

Emevî halifeleri, Şam bölgesindeki halkın ekseriyetini oluşturan Arap unsuruna önem veriyor ve otoritelerini onlara istinat ettiriyorlardı. Abbasî devleti İran asıllıların yardımlarıyla kurulup, devletin merkezi Irak'a taşınınca Farisî unsuru üstünlük kazandı. Abbasî halifeleri, Arapları bırakıp İranlılara itimat ettiler, devletin mülkî ve askerî makamlarını onlara tahsis ettiler. Bu yüzden, Araplar ve Farisîler arasında rekabet ve düşmanlık ortaya çıktı. Annesi Türk asıllı olan, Mu'tasım halife olunca, otoritesini Türk unsuruna dayandırdı. Muhafız alayını onlardan kurdu, devletin önemli mülkî ve askerî görevlerini onlara verdi. Hilâfet merkezine uzak olan vilâyetlerin valiliklerini de onlara tahsis etti. Arapları maaş defterinden silerek onların yerine Türkleri yazdırdı. Bunun üzerine hem Araplar hem de İran asıllılar Türklere düşman oldular.

Bu çekişme ve kavgalar, yalnızca Araplar, İranlılar ve Türkler arasında kalmadı; bilâkis Arap unsurunun kendi içinde kabile mücadeleleri başladı. Kuzeyli Mudarî Araplar ile Güneyli Yemenî Araplar arasında kabile kavmiyetçiliği ateşi alevlendi. Nitekim, Mansûr'un askerî karargâhını Bağdat'ın güneyi Kerh'e nakletmesi, Arap kabileleri arasında çıkan kabilecilik hareketinin neticesinde olmuştu.

Taberî arap kabileleri arasındaki kavmiyetçilik hakkında şu bilgiyi verir: "Kusem b. Abbas, aklı eren isabetli görüş sahibi bir ihtiyardı. O, bir gün halife Mansûr'un huzuruna girmişti. Mansûr ona şöyle dedi:

— Ya Kûsem! Ordunun bize karşı taşkınlığı yüzünden içine düştüğümüz durumu görüyor musun?

Kûsem:

— Ey mü'minlerin emîri! Bu hususta bir düşüncem var: Eğer şu anda sana açıklayacak olursam boşa gider. Bu plânı uygulamama izin verirseniz, hilâfetiniz için işler yoluna girer. Ordu yüzünden içine düştüğünüz sıkıntıdan kurtulursunuz, dedi.

Mansûr:

— Benim hilâfetimle ilgili, bana bildirmediğin bir iş yapacaksın öyle mi? diye sordu.

Kûsem:

— Eğer devletiniz aleyhine bir iş yapacağıma ihtimal veriyorsanız, bana danışmayınız. Yok eğer devletimiz için çalışacağıma güveniliyorsa, bırakınız plânımı uygulayayım, dedi. Bunun üzerinde Mansûr, ona istediğini yapmasına izin verdiğini belirtti.

Kûsem, bilâhere evine gitti, kölesini çağırarak ona şu talimatı verdi:

— Yarın benden önce hareket et, gidip halifenin sarayında otur. Benim oraya girdiğim ve devlet erkânının tam ortasına ulaştığım anda katırımın dizginlerini tut ve beni durdurmaya çalış. Bu sırada benden, Rasûlullah (s.a.v.) hakkı için, Abbas ve mü'minlerin emîri hakkı için yemin etmemi iste. Senin için durup, derdini dinlemeye ve sana cevap vermeye başladığımda bağırarak seni azarlayacağım. Sana ağır sözler söyleyeceğim. Benim bu tutumum seni hiç korkutmasın ve derdini tekrar tekrar bana anlat. Bu sırada ben, sana yine hakaret edip, küfredece-

ğim, bu da seni korkutmasın. Sen yine derdini anlat, söylediklerini durmadan tekrarla. Bunun üzerine seni kamçılayacağım, sen buna da aldırma ve bana şöyle de:

— İki kabileden, yani Yemen Arapları ve Mudar Araplarından hangisi daha şereflidir? Sorduğun bu soruya cevap verdiğim sırada katırımın dizginlerini bırak. Eğer bu dediklerimi aynen yapacak olursan, hürriyetine kavuşacaksın."

Ertesi gün köle, efendisinin dediği yere oturdu. O gelince de, efendisinin dediklerini yaptı. Kûsem aynen söylediği gibi davrandı, sonunda "artık sor!" dedi. Köle:

— İki kabileden hangisi daha şereflidir? Yemenîler mi Mudarîler mi? Dedi. Bunun üzerine Kûsem:

— Mudarîler, dedi ve devam etti. Rasülullah (s.a.v.) onlardandır, Allahu Teâlâ'nın yüce kitabı onlardan birine, yani Rasülullah'a indirilmiştir, Allah'ın Beyti Kâ'be onlardadır; Allahu Teâlâ'nın halifesi onlardandır.

Onu işiten Yemenî Araplar, son derece kızdılar; zira onların üstünlük ve şereflerine dair hiçbir şey söylenmemişti. Yemenî Araplardan olan bir komutan Kûsem'e hitâben:

— Yemenî Arapların hiçbir fazilet ve şerefi yok mu? Durum böyle değildir, dedi. Sonra da kölesine:

— Kalk, bu ihtiyarın katırının dizginlerini tut. Onu durdurmak için dizginlerini şiddetle çek, tâki katır yere çakılsın, dedi.

Köle, efendisinin emirlerini derhal yerine getirdi, hattâ hayvanı neredeyse arka ayakları üzerine çöktürdü. Bu defa onun bu davranışına Mudarî Araplar kızdılar ve:

— Bunu, bizden olan bir ihtiyara mı yapıyor? dediler. İçlerinden biri kendi kölesine hitâben:

— Onun kolunu kes, dedi. Bunun üzerine iki kabîle mensupları birbirlerine düştüler, bağırıp çağırmaya koyuldular. O esnada Kûsem, katırıyla oradan ayrılıp doğruca Mansûr'un huzuruna girdi. Asker birkaç gruba ayrılmış, Mudarî Araplar bir grup, Yemenî Araplar bir grup, Horasanlılar bir grup, Rebîa Arapları da bir grup olmuşlardı[1].

(1) IX, 281-282.

Bu ibareden, Abbasîlerin birinci döneminde, toplumun Araplarla; özellikle Mudarî ve Yemenî Araplarla, İranlılardan; hassaten Abbasî devletinin kurulmasına yardım etmiş olan Horasanlılardan oluştuğunu görüyoruz. Mu'tasım zamanından itibaren topluma Türkler ve Mağribliler de katılmıştır. Müslümanlar, Sünnîler ve Şiîler olarak iki gruba ayrılıyordu. Birinci Abbasî dönemi boyunca bu iki taife arasındaki çekişmeler, sönmemiş; çeşitli aşamalar geçirmiştir. Nitekim bu safhaları, Ebû Ca'fer Mansûr zamanında Muhammed Nefsü'z-zekiyye ve kardeşi İbrahim'in, Hadî devrinde Hüseyin b. Ali'nin, Harûn Reşîd zamanında da Abdullah b. Hasan'ın iki oğlu Yahyâ ve İdris'in alevlendirdikleri isyanlarda görüyoruz.

Bu dönemdeki sosyal kesimlerden biri de Zimmet ehli'dir. Hristiyan ve Yahudîlerin meydana getirdiği bu tabaka, dinî musamahakârlıktan önemli ölçüde istifade ediyordu. Nitekim biz Bağdat'ta çok sayıda kilisenin bulunduğunu görüyoruz. Bunlardan Hristiyan kesiminde nehir kıyısında bulunan el-Azârâ kilisesiyle, Şâbestî'nin "ed-Diyârât" isimli eserinde tanıttığı sık ağaçlarla kaplı bahçeleri olan Dermayus kilisesini zikretmekle yetineceğiz. Hattâ halk gezinmek ve temiz hava almak için bu kiliseye gelirlerdi. Önemli kiliselerden biri de Bağdat'ın doğu kesimindeki Rum kilisesidir ki, Mansûr'a Bağdat şehrini o mevkide kurmasını bu kilise rahiplerinden biri tavsiye etmişti. Bu kilise Nasturîlik mezhebine mensup Hristiyanlarındı. Dolayısıyla Hristiyan ve Yahudiler, Bağdat şehri dışındaki kilise ve havralarında emniyet ve güven içinde dinî ibâdetlerini yerine getirebiliyorlardı. Bu durum, Abbasî halifelerinin zımmîlere karşı son derece dinî musamaha sahibi olduklarını gösteren hususlardan biridir.

Bir arada yaşamak zarureti ve müşterek hayatın gerekleri, müslümanlar, hristiyanlar ve yahudiler arasında müsamahakâr bir uyum ortaya çıkarmıştır. Aynı şekilde İslâmî hükûmet de, zimmîlerin dinî hayatına müdahale etmemiştir. Hattâ bazı halifelerin müsamahakârlığı, onların

(1) IX, 281-282.

merasim ve törenlerinde hazır bulunmak ve onların korunmasını emretmek derecesine ulaşmıştır.

Dinî gruplar, birbirlerinden tamamıyla ayrı olup, aralarında hiçbir dinî ilişki yoktu. Bir Hristiyanın Yahudiliği kabul etmesi veya Yahudinin Hristiyanlaşması mümkün değildi. Din değiştirmek İslâm'a girmekten ibaretti. Bir Hristiyan bir Yahudiye, bir Yahudî de bir Hristiyan'a varis olmadığı gibi, bir Yahudî veya Hristiyan bir müslümana, bir müslüman da Yahudî olsun ya da Hristiyan olsun bir gayr-i müslime varis olamazdı. Aynı din mensubu her taife bir arada yaşamayı tercih etmişse de, İslâm ülkesi şehirlerinde, Yahudî ve Hristiyanlar için tahsis edilmiş, içinden dışarı çıkmaları yasaklanmış özel mahalleler yoktu.

Birinci Abbasî döneminde toplum, başlıca dört unsurdan oluşuyordu. Arap, Fars, Türk ve Mağribliler. Abbasî devleti, İranlıların yardımları sayesinde kurulunca, halifeler onlara güvendiler. Otoritelerini onlara dayandırarak, bu nedenle kendilerine kızan ve isyân ateşini tutuşturan Arapları ihmal ettiler. Nihayet Emîn ile kardeşi Me'mûn arasında fitne zuhûr etti. Bu fitnenin neticesi, gerçekte Fârisîlerin Araplara karşı bir zaferi olmuştur. Mu'tasım halife olunca ise, siyaset sahasında Türk unsuru ortaya çıktı; halife onları kendisine muhafız olarak seçti. Devlet makamlarını onlara tahsis ederek, Arapları maaş defterinden sildi. Türk unsurunun ortaya çıkışı, bir müddet için Araplarla Farisîler arasındaki, bir taraftan da Ali evlâdı ile Abbasîler arasındaki düşmanlık ateşinin sönmesine sebep oldu; çünkü nüfuzu tek başına bu unsur ele geçirmişti; diğer iki unsur bundan istifade edemiyordu.

Abbasîlerin birinci devrinin son dönemlerinde, ateşlerini Babek el-Hurremî, Mazyar ve Afşin'in tutuşturmuş olduğu isyanlar, İran unsurunun, Araplara, Türklere ve Mağriblilere ne derece kin beslediğini kesin bir şekilde göstermektedir. Bu husus, yine Afşin'in Mazyar'a yazmış olduğu mektupta açıkça görülmektedir. Afşin, mektubunda, saltanatın yeniden İranlılara geçirilmesi için isyan eden Mazyar'a yardımcı olacağını belirtmiş ve isyanında mukavemete teşvik etmiştir. Afşin şöyle diyordu: "Ben bu işten vazgeçsem, bu kavmin (Abbasîlerin) benim dışımda sana karşı gönderebileceği kimsesi yoktur. Güç ve kuvvet sahibi kahraman süvarilerin tamamı benimledir. Ben sana katılacak olur-

sam, bizimle savaşabilecek ancak üç grup vardır: Araplar, Mağribliler ve Türkler. Araplara gelince, köpek yerindedirler. Onların önüne kırıntı atar, sonra topuzla başlarına vururum. Şu kurtlar, yani Mağribliler ise ancak baş kaşımasını bilirler. Şeytanın oğullarına yani Türklere gelince, sadece okları tükeninceye kadar büyük tehlikedirler, sonra süvariler onlara hücum eder ve işi sona erdirir. Böylece din Acem dönemindeki (İran Sasanî devleti) şekline döner''[2].

Köleler, Abbasîlerin birinci döneminde İslâm toplumu kesimleri içinde büyük bir tabaka oluşturuyordu; zira bu dönemde köle edinmek son derece yaygındı. En önemli köle pazarlarından sayılan Semerkant şehri, Maveraünnehir bölgesinden getirilmiş kölelerin eğitilmesi için gerçekten uygun bir çevreydi, çünkü şehir halkı bu işi geçimlerini temin için bir meslek edinmişlerdi[3]. Abbasî halifeleri, kölelere hor ve hakir görücü bir şekilde bakmamışlardır. Halifelerden birçoğunun annesinin kölelerden olması bunun delilidir. Onlar ve yüksek devlet ricali, Arap olmayan cariyeler edinmeye düşkündüler; hattâ onlar zaman zaman Arap asıllı olmayan bu cariyeleri, Arap olan hür kadınlardan üstün tutarlardı.

Hatîb Bağdâdî, Abbasî halifelerinin merkezi ve Birinci Abbasî döneminde hilâfetin atan kalbi olan Irak ve halkını şu güzel ifadede överek tanıtmış, onların zekâlarını, güzel huylarını, edeplerini ve güzelliklerini mübalâğa ile dile getirmiştir: "Bağdat şehrinin kurulmuş olduğu Irak, yeryüzünün ortası ve en temiz yeridir. Irak bölgesi altı ülke tarafından çevrelenir: Türk yurdu, Hindistan, Çin, Şam bölgesi, Hicaz ve Mısır. Bunun için halkının renkleri mu'tedildir, vücutları gelişmiştir. Rum ve Bulgarların kılıcından, Habeşliler ve diğer Sudan halklarının siyahlıklarından, Türklerin düşmanlıklarından, dağlılar ve Horasanlıların eziyetlerinden, Çinlilerin kötü ve çirkin işlerinden, onların benzerlerinden ve kötü huylarından kurtulmuşlardır. Iraklılar bunların tamamından korunmuşlardır, emindirler. Aziz ve Kahhâr olan Allahu Teâlâ'nın lütfuyle tüm ülkeler ahalisinin güzel hasletleri yeryüzünün bu parçası halkında bir arada toplanmıştır. Aynı şekilde bunlar yaratılışlarında da mu'te-

(2) Taberî, X.
(3) Mez, el-Hadâratü'l-İslâmiyye, I, 268.

dildirler. Derin anlayış, ilme, edebe ve iyi işlere sarılma hasletleriyle de yüceltilmişlerdir"[4.]

B. Mısır'da ve Endülüs'te:

Araplar Mısır'ı fethedince, burada yaşayan halk üç unsurdan teşekkül etti:

a) Kıbtîler: Ki bunlar, ülkenin asıl yerlileri olup, nüfusun ekseriyetini teşkil ediyorlardı.
b) İkinci unsur olan Rumlar: Arapların son verdiği Bizans idaresinin kalıntılarıdır. Rumlar ve Yahudiler, burada yaşayan halk içinde küçük bir azınlıktan ibaretti.
c) Üçüncü unsura gelince, bu Arap unsurudur. Müslümanların bölgeyi fethinden sonra Arap askeri ve ülkeye gelen Arap kabilelerinden meydana geliyordu.

Muaviye b. Ebî Süfyan devrinde, Mısır'daki Arap askerinin mevcudu 40 bine ulaşmıştır. Bilâhere bu rakam, bu askerlerin eş ve çocuklarının buraya gelmeleri ve Mısır'ı ikinci bir vatan edinmeleri sebebiyle artmaya başladı. Arapların, kız alıp vermek suretiyle Mısır yerlileri Kıbtîlerle karışmaları da buna ilâve edilmelidir. Diğer taraftan Mısır'a göç eden Araplar düzenli bir şekilde artmaya devam ederken Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik'in harâç âmili Ubeydullah b. Habhâb, Kays kabilesinden olan bazı Arapların Cedile kabilesinden bir grubun oturmakta olduğu Doğu Havf topraklarında iskân edilmeleri için halifeden izin istedi. İzin verilince çok geçmeden buraya yerleşenlerin sayısı 5 bine ulaştı.

Nesebleri Kuzey Araplarından Rebia b. Maad b. Adnan'a bağlanan Kenzoğulları da Mısır'a geldi, onlardan bir grup Asvan, diğer grup ise Saîd bölgesinin yüksek kesimlerine indi. Yine aynı ülkeye, Huzâa, Meâfire, Abâbide ve Beşşâriye gibi Yemenî Arap kabilelerinden bir çokları da gelmiştir. Özellikle Asvân bölgesinde oturan Rebîa oğulları, Bücelilerin baskınlarını püskürtmeye muvaffak oldular. Sudan ve diğer bölgelere, bilhassa Nil nehri ile Kızıl deniz arasında, Asvân'dan yaklaşık olarak Dongola'ya kadar uzanan arazilerde yayıldılar.

(4) Tarîhu Bağdat, I, 21-23.

Mısır'da, ziraatla meşgûl oldular, deve ve at ticareti yaptılar. Yetiştirdikleri mahsullerini, develer ve atlar üzerinde, Arabistan yarımadasına sevkedilen mallar için ara istasyon durumunda olan Kulzüm (Süveyş) şehrine taşıdılar. Arapların, Mısır'ın yerli halkı Kıptîlerle fiilen karışmalarına gelince, Mu'tasım'ın Arapları maaş defterinden silmesi ve Türklere dayanmasından sonra, bu karışma açık bir şekilde arttı. Dolayısıyla Araplar, verimli arazilere yayıldılar, rızıklarını kazanmak için ziraatçılık ve diğer işlerle uğraşmaya başladılar. Bu yüzden Abbasî devletinde Arap unsuru gittikçe zayıflamaya başladı.

Endülüs'te ise toplum, birkaç unsurdan oluşuyordu. En önemli unsurları şöyle sıralayabiliriz: Tarık b. Ziyad ve Musâ b. Nusayr komutasında Endülüs'ün fethinde rol oynamış Araplar ve Berberîler, önceden Hristiyan iken fetihlerden sonra İslâm'a girmiş olan İspanyol asıllı müslümanlar ve Gotlar zamanında ezilmiş Yahudiler.

Arap asıllı müslüman halka gelince, Güney Arabistan veya diğer adıyla Yemenî ve Kuzey Arabistan kabilelerin (Mudariler)den pek çok kabile, buraya gelmiş ve muhtelif merkezlere yerleşmişlerdir. Mudarî Arapların çoğu, Tuleytula (Toledo), Saragosta, İşbiliye, Belensiye ve diğer bazı şehirlere yerleşirken, Yemenî Arap kabileleri ekseriyetle Gırnata (Granada), Kurtuba (Kordova), İşbiliye, Mursiye ve Batalyus'ta yerleşmişlerdir. Araplar, Endülüs'te, ülke tarihinde önemli bir rol oynamışlar ve ülkenin siyasî hayatında etkinlik sahibi olmuşlardır. Endülüs İslâm idaresinin zayıflamasında, bu Arap kabileleri arasında zuhûr eden rekabet ve çekişmelerin büyük bir tesiri vardır. I. Abdurrahman ed-Dahil'in Berberîlere güvenerek, otoritesini onlara istinat ettirmesi ve Araplara güvenemediği için Ordusunu Berberîlerden kurması, Endülüs Emevî devletinin zayıflamasında, büyük rol oynamıştır. Müslümanların bu zaafa düşmesi, hristiyanlar için büyük bir fırsat olmuş, onlar bu fırsatı müslümanlar üzerine baskın yapmak ve ülkelerini geri almak için değerlendirmişlerdir.

Berberîler önce geçtiği gibi, Tarık b. Ziyad komutasında Endülüs'ün fethinde önemli rol oynamışlar ve bu fethin yükünün en çoğunu taşımışlardı. Buna rağmen Arapların, Berberîleri fetihlerinin meyvelerinden mahrum bıraktıklarını, onları kuzeyde, sağlam kalelerde ikamet eden

Hristiyanların saldırılarına hedef olarak kullanmak gayesiyle dağlık ve sarp arazilere yerleştirdiklerini görüyoruz. Halbuki aynı dönemde Araplar, Hristiyan çetelerinin tehlikelerinden uzak son derece verimli vadilerin keyfini sürüyorlardı. Bu sebepten Berberîlerin intikam hisleri kabarmış, Araplara karşı hamiyyet duyguları alevlenmiştir[5]. Dolayısıyla önceden Mağrib'te Romalılar ve Arapların karşısına dikildikleri gibi, şimdi de Endülüs'te Araplara düşmanlık göstermeye başlamışlardır.

Gerçek şu ki, Berberîler, Endülüs Emevî vâlileri ve halifelerini kuvvetli gördükleri zaman sakin durmuş, sulh ve rahatı tercih etmişler, rahat ve sakin bir şekilde yaşamışlardır. Halife ve devlet adamlarını zayıf gördükleri zamanlarda ise, bu durumu isyan etmek için vesile edinmişlerdir. Nitekim biz onların, II. Abdurrahman'ın oğlu I. Muhammed'in iki oğlu Münzir ve Abdullah devirlerinde çıkan karışıklıklardan istifadeye kalkıştıklarını, 3. hicrî asrın sonlarında Portekiz'in güneyine düşen batı vilâyetlerinde istiklâllerini ilân ettiklerini ve Endülüs'ün bazı önemli bölgelerini ele geçirdiklerini görmekteyiz[6]. Berberîlerden gelen en şiddetli tehlikelerden biri, Stanley -Poole'ün de dediği[7] gibi- bütün Endülüs'ü kana bulayan, ülkenin tüm köşelerine sirayet eden Zü'n-nûn ailesi isyanıdır.

Endülüs toplumu tabakalarının önemlilerinden biri de, Yunanlı ve Venedikli tâcirlerin Endülüs'e getirip küçük yaşta sattıkları köleler olan Slavlar'dır (Sakalibe). Küçük yaşta alınan bu köleler, İslâmî bir tarzda yetiştiriliyordu. Onlar, Arapça'yı iyi konuşamadıklarından "el-Hursu" (dili konuşamayanlar) şeklinde isimlendiriliyordu. Bunların sayısı 5000'i aşmıştı. Aynı şekilde harp esirleri veya korsanların Avrupa ya da Akdeniz'in batı sahillerinde ele geçirerek getirdikleri esirler de satın alınıyordu; bunlara ise "el-Haşem" deniyordu. Bu Slavlar'ın durumu, Mu'tasım'dan itibaren Abbasîler devletindeki Türklerin durumlarına benzer.

Makdisî, siyah ve beyaz hizmetçilerden söz ederken şöyle der: "Be-

(5) Lane-Poole, The Moors in Spain, 53-55.
(6) İbn Haldûn, el-İber, IV, 133.
(7) The Moors in Spain, 100-101.

yazlar iki cinstendir: Sakalibe (Slavlar): Bunların yurdu, Harezm'in ötesidir. Onlar Endülüs'e getirilmiş ve hadım edilmişlerdir. Bilâhare, Mısır ve Anadolu'ya çıkarılmışlar, Şam ve dağlık bölgelerde sınırları tahrip etmek için görevlendirilmişlerdir''(8). Bu slavlar, ordu içinde ehemmiyetli bir unsur oluşturuyor ve genellikle Kurtuba'da oturuyorlardı. I. Hakem (180-206/796-822), muhafız kıtalarını onlardan kurdurdu; ancak çok geçmeden nüfûzları arttı, dolayısıyla devlet için tehlike oldular.

(8) Ahsenu'ttekâsim, 242.

2. MUSİKİ VE EĞLENCE MECLİSLERİ

A. Abbasîler'de:

Abbasîler, medeniyetin terakkisi ve gelirlerin artmasıyla lüks ve konfora daldılar. Halifelere, vâlilere ve devlet ricaline ait köşk ve sarayların debdebe, parlaklık ve azametleri dillerde dolaşıyordu. Bu köşkler, binalarının büyüklüğü, genişliği, sık ağaçlıklar ve zengin bahçeleriyle de temayüz etmişti. Pahalı ve kıymetli masa ve sehpaları, porselen vazoları, altın yaldızlı süslemeleri oldukça fazlaydı. Abbasîler, refahlarını sağlamak yolunda bol bol para harcıyor; genellikle, lüks, israf ve gösteriş tutkusunun oluşturduğu bir hayat yaşıyorlardı. Halifelerin meclisleri, parlaklık ve güzelliklerle dolu olduğu gibi, onların vezirlerinin ve diğer devlet ricalinin köşkleri, şarkıcı ve müzisyenlerle dolup taşıyordu.

Abbasîler, merasim ve eğlence usullerini İranlılardan almışlardır. Cahız, "-et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk" isimli eserinin "Münademe" (Eğlence meclisleri) bölümünde bu meclislerin, İran kisrası Ardeşir b. Babek zamanındaki durumu hakkında bilgi vermiştir. O, burada şöyle diyor: "O (Ardeşir) içki ve eğlence arkadaşlarını (nedimler) derecelendiren, onların idaresini ele alan ilk kimsedir. O, nedimleri üç tabakaya ayırmıştı"[9].

Abbasî devleti, kurulduğu zaman, ilk halife Ebu'l-Abbas Seffâh, önceleri meclisinde nedimlerinden gizlenmez, onlara görünürdü. Aynı şekilde sevinç ve coşkunluğunu nedimlerine ve şarkıcılarına gösterir, onları bahşiş ve ihsanlara boğardı. O şöyle derdi: "Hayret o kişiye ki, kendini sevindiren, üzüntüsünü gidererek sürûra ulaştıran kimsenin mükâfa-

---

(9) Bu konuda daha önce Cahız'ın adı geçen kitabından naklen bilgi vermiştik bkz. II, 254 vd.

tını geciktirir." Her gün ve gece eğlenmek için oturduğu sırada, huzurunda bulunanların hepsi de sevinçli bir şekilde ayrılırdı[10], Seffâh, daha sonraları araya perde çektirerek nedimlerinden ayrı oturdu. Mansur ise, kesinlikle hiçbir nedime görünmemiştir. Hiç kimse, onun su dışında birşey içtiğini görmemiştir. O, nedimlerini mükâfatlandırmazdı da. Mehdî ise, musikî dinlerdi, içki içmemesine rağmen sohbet arkadaşlarının huzurunda nebiz içmelerine izin verirdi[11].

Mehdî, halifeliğinin birinci yılı boyunca, babası Mansur'a benzemek gayesiyle, nedimleriyle birlikte oturmamış daha sonra onlara görünerek bahşiş ve ihsanlara boğmuştur. Halife Hadî ise, müziği sever, müzikten son derece zevk alırdı. Müziğe hayran olan bu halife, şarkıcılardan musikî sanatında mahir olan İbn Câmi', musikîde büyük pay sahibi olmuş İbrahim Mevsılî, Zübeyr b. Dihman ve el-Ganevî'yi yakınları arasına almıştır. Taberî, Hadî'nin "Nağme ve titreşimleri az, fazla neşelendirici olmayan orta musikî'den hoşlandığını" zikreder[12]. Hadî, musikî hoşuna gidip coştuğu zaman, şarkıcıya: "Güzel söyledin, güzel okudun" der ve ona zaman zaman bir milyon dirheme ulaşan bahşişler verirdi.

Şarkıya ve musikîye düşkünlüğü, şarkıcılara ve müzisyenlere bol bahşiş ve ihsan vermesiyle Harûn Reşîd, bu hususta diğer Abbasî halifelerini geride bırakmıştır. Harûn, İran kisralarından Ardeşir b. Babek ve Enuşirvan'ın yaptığı gibi şarkıcıları kendi aralarında, sanatlarındaki güçlerine göre sınıflandırmıştır. "Meselâ İbrahim Mevsilî (İsmail Ebu'l-Kasım), İbn Câmi' ve Zelzel (Mansur ed-Darib) birinci derecede idiler. Bu üçlüden Zelzel çalar, diğer ikisi şarkı söylerdi."

Harûn Reşîd zamanında bazı şarkıcı ve müzisyenler sanatlarında büyük bir şöhret kazanmışlardı. "Zelzel Allahu Teâlâ'nın ud çalma kabiliyeti verdiği insanların en mahirlerindendi. Son derece muttakî ve ömründe ağırbaşlı olmuş bir kişi dahi onu ud çalarken işitse, kendine sahip olamaz, müziğin ritmine kapılarak hareket ederdi"[13]. Güzel ud çalmak hususunda Zelzel'le darbımesel getirilirdi. O, Mehdî, Hadî ve

(10) Câhiz, age., 33.
(11) İbn Tabataba, el-Fahrî 167
(12) X, 46.
(13) Câhız, et-Tâc fî ahlâki'l-Mûlûk, 37-38, 43.

Harun Reşid devirlerinde şöhret kazanmıştır. Bağdatta bir sarnıç inşa ettirerek müslümanlara vakfetmiştir. Bu sarnıç onun adıyla meşhur olmuştur ki, şâirler onu çok zikrederler.

Müzisyenlerden veya ses sanatçılarından herhangi biri sanatında parlayınca, halife onun, bulunduğu dereceden bir üst dereceye terfi ettirilmesini emrederdi. Cahız'ın kaydettiğine göre, ikinci derecede bulunan neyzen Bürsûm, bir defasında Harûn Reşîd'i kendine hayran bıraktı. Harûn Reşîd, o gün onun ney'ine hayran oldu. Bunun üzerine "Sahıbu's-sitare" (halife ile nedimlerinin arasında bulunan perdeyi açıp kapayan memur) Bürsûm'a hitâben:

— Ey İshak! İbn Camî'nin şarkısını söyleyerek çal, dedi. Bürsûm:

— Bunu yapmam, karşılığını verince, görevli:

— Mü'minlerin emîri söylüyor, sen de yapmıyorsun ha? Diye azarladı. Bunun üzerine Bürsûm:

— Eğer ben üst derecedekilerin şarkısı için çalacaksam bu dereceye yükseltilirim. Yok eğer ikinci derecede kalıp da, birinci derecedekiler için çalacaksam bu olmaz, yapamam! Dedi. Bunun üzerine Harûn Reşîd, memuruna:

— Onu birinci dereceye terfi ettir. Ben buradan kalktığım zaman üzerinde oturdukları halıyı da ona ver, dedi.

İshak böylece halı alma makamı olan en üst dereceye yükseldi ve 2 bin dinar tutarındaki halıyı aldı. Halıyı evine getirince annesi ve kızkardeşleri kendisini tebrik ettiler. Annesi avamdan bir kadın olup kekemeydi de. Bürsûm bazı ihtiyaçlarını almak için evinden çıkmıştı. Bu sırada komşu kadınlar, kazandığı başarıdan dolayı annesini tebrike geldiler ve onun için duada bulundular. Bunun üzerine annesi eline bir bıçak alıp yanına gelen her kadına vermek için halıdan bir parça kesmeye başladı, neredeyse halının çoğunu kesmişti ki, Bürsûm eve geldi. Halının bıçaklarla kesilmiş olduğunu görünce:

— Yazıklar olsun sana! Ne yaptın? Dedi. Kadıncağız:

— Bilemedim, onun böyle kesilip dağıtılacağını zannettim, dedi.

Bürsûm bu hadiseyi Reşîd'e anlatınca, güldü ve ona başka bir halı hediye etti[14].

Miskîn el-Medenî de, Harûn Reşîd zamanında şarkıcılıkta şöhrete ulaşanlardan biridir. O daha ziyâde "Ebû Sadaka" adıyla tanınıyordu. Mes'ûdî, bu şarkıcı hakkında bilgi vermiş, orada onun hayatını, fakir bir dokumacılıktan nasıl yüksek mertebede bir şarkıcı haline geldiğini, şarkı söylemeyi bir cariyeden nasıl öğrendiğini anlatmış ve Abbasîler devrinde musikînin diğer sanatlar arasında nasıl önemli bir mevki tuttuğunu açıklamıştır. Mes'ûdî şöyle demektedir:

"İbrahim Mevsılî şu haberi verdi: Harûn Reşîd, birgün şarkıcılarını bir konserde topladı; saray erkânı ve ileri gelen tüm devlet adamları da bu toplantıya katılmışlardı. Bu sanatçılar arasında ben de bulunuyordum, daha ziyâde Ebû Sadaka lâkabıyla tanınmış Miskîn el-Medenî de bizim aramızdaydı. Miskîn, musikî ritimleri hususunda mütehassıs, zekî, hoş tabiatlı, hoş sohbet, hazır cevap bir kimseydi. Nebizin tesiriyle mahmurlaşmış olan Harûn Reşîd, bir şarkı dinlemek istemiş. Bunun üzerine halife ile şarkıcılar arasındaki perdeyi açıp kapamakla görevli memur, İbn Camî'ye bu parçayı söylemesini emretti. O hemen emri yerine getirdi; ancak halifeyi memnun edemedi. Mecliste bulunan diğer şarkıcılar da aynı parçayı sırayla seslendirseler de, ondan daha başarılı olamadılar. O sırada görevli, Miskin el-Medenî'ye dönerek ona: "Mü'minlerin emîri, bu şarkıyı söylemeni emrediyor, çok güzel okuyabileceksen oku," dedi. İbrahim Mevsılî şöyle devam ediyor: Miskîn hemen söylemeye başladı, biz ise o anda onun gibi bir sanatçının, huzurumuzda, bizim bile halifeyi memnun edemediğimiz bir parçayı söylemekteki cür'etkârlığı karşısında hayretten dona kaldık. Ne var ki, şarkıyı bitirir bitirmez, halifenin tekrar etmesini emrettiğini duydum. Miskîn, daha güçlü bir şekilde besteyi yeniden okudu. Harûn Reşîd ona: "Aferin, iyi ve güzel okudun." dedi. Sonra bizimle kendisi arasındaki perdenin kaldırılmasını emretti ve perde kaldırıldı. Miskîn, halife'ye: "Ey mü'minlerin emîri! Bu şarkının önemli bir hatırası vardır" dedi. Halifenin isteği üzerine bu hikâyeyi şöyle anlattı: "Zübeyroğullarından birinin köle-

(14) Age., 41.

siydim ve terzilik yapıyordum. Efendim'e ödemem gereken vergim vardı, ona her gün için iki dirhem ödüyordum. Vergimi ödemekten artan zamanlarda da ihtiyaçlarımı temine çalışırdım. Bir gün müşterilerden biri için bir gömlek dikmiştim. Gömlek sahibi bana iki dirhem ödedi, yemek ve içki ikram etti. Onun evinden çıktığım sırada, ki, o anda son derece neşeliydim, testisini omuzları üzerine almış bir zenci kadınla karşılaştım. Biraz önce size dinlettiğim şarkıyı söylüyordu. Bu şarkı o anda bana bütün mühim işlerimi unutturdu ve ihtiyaçlarımı düşünemez hale getirdi. O kadına şöyle dedim: "Bu kabir ve minberin sahibi (Muhammed s.a.) aşkına bu şarkıyı bana öğretmez misin?" O: "Bu kabir ve minber sahibi hakkı için onu sana ancak iki dirhem verirsen öğretirim" dedi. Bunun üzerine vergi için hazırlamış olduğum iki dirhemi çıkarıp ona verdim. Testiyi omuzlarından indirdi ve hemen söylemeye başladı, hafızama nakşedilinceye kadar da tekrar etti. Şarkı sanki hafızama yazılmıştı. Sonra efendime döndüm. O bana: "Vergini getir" deyince, olanları kendisine anlattım. Kızarak: "Ey aşağılık adamın oğlu" dedi ve beni ayaklarının altına alıp çiğneyerek sopa attı, saç ve sakalımı kesti. Ey Mü'minlerin emîri, gerçekten o gün geceyi dünyanın en hüzünlü insanı olarak geçirdim ve öğrendiğim şarkıyı başıma gelen bu belâ sebebiyle unuttum. Sabah olunca o zenci kadınla karşılaştığım yere doğru gittim, evini ve ismini dahi bilmediğim için, şaşkın bir haldeydim. Şaşkınlığım üzerimde beklerken ansızın onun bana doğru geldiğini gördüm. Bu anda ona kavuşmanın sevinciyle başıma gelen felâketlerin tümünü unutmuştum. Ona doğru gittim, yanına vardığım sırada bana şöyle dedi: "Kâ'be'nin Rabbına andolsun! O şarkıyı unuttun değil mi?" "İş tahmin ettiğin gibidir!" dedim. Ve yediğim sopayı, saç ve sakalımın kesilmesini ona anlattım. "Bu mezar ve orada yatan hakkı için, bunu sana iki dirhem almadan öğretmem" dedi. Bunun üzerine makasımı çıkardım, iki dirhem yerine rehin olarak ona verdim. Testiyi omuzundan indirdi, türküye başladı; ancak söylemeye başlamasından az sonra ona: "İki dirhemimi geri ver, benim senin müziğine ihtiyacım yok' dedim. O ise: "Hayır vallahi! Onları asla göremeyeceksin, onları geri vereceğimi hiç umma" dedi ve şöyle devam etti: "Eminim ki, bana vermiş olduğun dört dinar karşılığında halifeden 4 bin dinar alırsın." Şarkıyı yeniden dinleyip öğrendikten sonra efendime üzgün ve düşünceli bir hal-

de döndüm. "Vergini getir" dediğini işitince dilim tutuldu. "Aşağılık kadının oğlu! Dün başına gelenler sana yetmedi mi?" diye sordu. Bunun üzerine ben, dün ve bugünün vergisiyle bu şarkıyı satın aldığımı ona anlattım ve hemen şarkıyı söylemeye başladım. Şarkıyı dinleyen efendim: "Yazıklar olsun sana! Böyle şarkı söylüyorsun da bana bildirmiyorsun. Sen bunu dün söyleseydin, seni hemen o anda azat etmiyecektiysem karım boş olsun!" dedi. Hikâyeyi dinleyen Harûn Reşîd güldü: "Bu anlattıkların mı, yoksa şarkın mı daha güzel bilmiyorum. O zenci kadının sana söylediği parayı verdim gitti" dedi. Miskîn 4000 dinarı alıp gitti. Bu şarkının ilk beyti şudur:

"Konaklarda bir müddet dur ve kervan kılavuzunun bu diyarlarda bir evi var mıdır düşün."[15].

Harûn Reşîd, müzisyenlere, ses sanatçılarına ve nedimlere çok değer verirdi. O kadar ki, İbn Tabâtabâ'nın da dediği gibi, "Harûn Reşîd'in kapısında toplanan âlimler, şâirler, fakihler, kurrâ, kadılar, kâtipler, nedimler ve şarkıcılar ondan başka hiç bir halifenin kapısında toplanmamıştır. Harûn Reşîd, onlardan herbirini en bol ihsan ve bahşişlere boğar ve en yüce derecelere yükseltirdi.

Şüphe yoktur ki, musikî Abbasîler devrinde, halifeler, vâliler ve musikînin şanını yükseltmek için gayret gösteren ileri gelen devlet adamlarının ihtimamı sayesinde parlak bir duruma gelmişti. Çoğu zaman devlet ricalinin hanımları ve Bağdat yüksek tabakası kadınları da özel musikî törenlerine iştirak ederlerdi[16].

İbrahim Meysılî ve oğlu İshak, bazı Abbasî halifelerinin gönlünü fetheden şarkıcıların en meşhûrları arasındadır. Her ikisi de büyük edip idi; ancak yaptıkları bestelerle musikî yönleri daha ağır bastı. İbrahim Mevsılî, ses nağmelerini dizmede o derece büyük bir maharet kesbetmişti ki, neticede kendisine bu sesleri bir takım ruhların öğrettiği vehmine kapıldı. Bu zanna kapılarak bu histen etkilenen yalnızca İbrahim olmadı, bilâkis oğlu da bu inancı ondan miras olarak aldı[17].

---

(15) Mürûcu'z-zeheb, II, 278 vd.
(16) Emîr Ali, Muhtasaru Tarihi'l-Arab, 391-392.
(17) Bkz. Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 277-278.

İbrahim, musikîyi, musikî nağmelerini, Hicâz halkından almış bir adamdan öğrenmişti. Onun üstadından öğrendiği ilk parçanın sözleri şunlardı;

"Ey Selma! Bana bir selâm gönder; çünkü ben sana âşık olduğumdan beri hem zenginim, hem de fakir. Sana sahip olursam zengin sayılırım. Beni ziyaret etmeyen seni ziyaret edince fakirim, demektir. Vah nefsim vah! Başkaları eğlencede; benim ruhum ise beyaz ceylanın sevdâsında. Bunu söylemek bile kolay değil. Senin aşkına meyleden kişinin imdadına kim koşar? Senin uğrunda nerdeyse uçacak hale gelen bir gönlü kim kurtarabilir?"

İbrahim Mevsılî, musiki sanatında çok ilerlemişti. Zamanında, cariyelere musikî öğretmek şerefi ona aittir. Nitekim el-Eğani müellifi, İbrahim'in oğlu İshak'ın şöyle dediğini rivâyet eder:

"İnsanlar, güzel cariyelere musikî değil; sadece ıslık ve ud çalmayı öğretirlerdi. Pahalı cariyelere musikî öğretenlerin ilki babamdır. O, cariyelere son derece önem verdi, kadir ve kıymetlerini yüceltti[18].

Ebû Uyeyne b. Ebû Uyeyne el-Mühellebî de İbrahim hakkında şöyle demiştir: "O, Eman adlı bir cariyeye tutulmuştu. Bu yüzden sahibi, o cariyenin fiatını artırdı ve o cariyeyi İbrahim'e ve oğlu İshak'a götürüp getirmeye başladı. Cariye onlardan musikî öğreniyordu. Musikî bilgisi arttıkça değeri de artıyordu."

İbrahim Mevsılî, şarkılarını besteleyişini şu sözlerle ifade etmiştir: "Düşünceyi kafamdan atarım. Neşeli hâli gözümün önünde canlandırırım. Hemen arzu ettiğim musikî nağmeleri aklıma gelir. Neticede besteyi yapar, istediğimi yapmanın mutluluğunu yaşarım." Şarkılarından birinin sözleri şöyledir:

"Ey sabâ rüzgârı! Necd'den estiğin zaman biz seni hissederiz. Gerçekten senin esişin benim sevincimi kat kat artırmıştır. Ey kuşluk vakti-

(18) Ebu'l-Ferec, el-Eğanî, V, 202.

tinin parlaklığı içinde, çöllerdeki güzel kokulu rend ağacının dalına konup da titrek titrek öten güvercin! Çok üzüntülü kimse gibi derinden ağladım. Devamlı üzüntü ve yorgunluktan âdeta eridim. Sandılar ki, seven âşık, maşukuna yakın olunca usanır; uzaktaki aşktan kurtulur! Onların hepsini denedik, ama derdimize devâ olmadı; oysaki evin yakınlığı uzaklığından daha iyidir"[19].

Bermekîler ve Rebî' oğulları klâsik musikiyi desteklerken, İbrahim b. Mehdî, kardeşi Yâkûp, kızkardeşleri Uleyye, Abdullah b. Hâdî, İsâ b. H. Reşîd ve daha başkalarından oluşan hanedan ailesinden bir grup, musikîde yeniliği benimsiyorlardı. Eski şarkılara bağlanıp kalmayı tenkit ediyorlardı.

Abbasî halifelerinin tören ve toplantıları, son derece parlak, lüks ve şaşalı bir görünüm arzederdi. Tören esnasında halife, saray salonunun baş köşesinde yerini alır, o sırada önünde, parlak süslü elbiseler içinde yüz seçkin muhafız yer alır, sağ ve sol tarafında ise, devlet ricali ve ileri gelenler bulunurdu[20].

Eğlence ve sohbet meclisleri yalnızca halifeler tarafından kurulmuyordu; bilâkis vezirler, vâliler ve diğer devlet erkânı, bu hususta onlara uyuyorlardı. Nitekim İbn Tabâtabâ, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin yakın arkadaşlarıyla kurduğu içki meclisi hakkında şu bilgiyi vermektedir. "Onlar içki içmek ve eğlenmek için oturdukları zaman boyalı elbiseler giyiyorlardı. Toplantıya katılanlar, kırmızı, sarı, yeşil vs. renkli elbiseler giyerler sonra içmek için otururlardı. Devamla kadehler dolar boşalır, udlar dile gelirdi"[21].

Bu meclisler, zaman zaman güzellik ve sürur dolu, ender görülen zerâfet ve nüktelere sahne olurdu. Nitekim el-Eğâni isimli eserin yazarı şöyle anlatır:

Birgün Harûn Reşîd, Ca'fer b. Yahyâ'ya hitâben:

— Uzun zamandır, bu müzisyen ve şarkıcıları, toplu ve karışık olarak dinledik. Gel onları aramızda taksim edelim, bu hususta seni serbest bırakıyorum seçimini kendin yap.

---

(19) Ebu'l-Ferec, el-Eğânî, V, 233-234.

(20) Seyyid Emîr Ali, Muhtasaru tarihi'l-Arab, 387.

(21) İbn Tabataba, el-Fahrî, 187.

Bunun üzerine herbiri karşısına düşenleri almak şartıyla şarkıcıları paylaştılar. Bu taksim sonucu şarkıcılardan İbn Camî, Harûn Reşîd'in; İbrahim Mevsılî ise Ca'fer b. Yahyâ'nın grubuna düştü. Bu sırada Ca'fer, şarkıcıların tecrübe edilmesini istedi. Bunun üzerine Harûn Reşîd, İbn Camî'ye şarkı söylemesini emretti. İbn Camî son derece güzel ses ve nağmelerle bir şarkı söyledi, halife onu dinlerken kendinden geçercesine coştu. O şarkısını bitirince, bu defa İbrahim'e dönerek:

— Bu ses ve nağmeleri tekrar et, şarkıyı bir de sen oku, dedi. İbrahim:

Ey mü'minlerin emîri! Vallahi bunu bilmiyorum, dedi. Ve yüzünde mağlubiyet alâmetleri görüldü.

Bunun üzerine Harûn Reşîd, Ca'fer'e:

— Bu bir dedi. Sonra da İbn Camî'ye dönerek:

— Sen söyle ya İsmail, dedi.

İsmail b. Camî, halifenin emri üzerine birincisinden daha güzel olan ikinci bir şarkı söyledi ve dinleyenleri büyüledi. O şarkısını bitirince İbrahim'e:

— Bu şarkıyı sen söyle, dedi.

İbrahim yine:

— Bunu da bilmiyorum, dedi.

Harûn Reşîd:

— Bu iki. Söyle ya İsmail, dedi.

İsmail, önceki iki şarkısından ses ve nağmece daha güzel üçüncü bir parça daha okudu. Şarkısını bitirmek üzere iken, halife İbrahim'e hitâben:

— Bu sonuncusunu oku bakalım, dedi.

İbrahim:

— Bunu da bilmiyorum, dedi.

Bunun üzerine Ca'fer, İbrahim'e dönerek:

— Bizi rezil rüsvay ettin, Allah da seni rezil, rüsvay etsin! dedi.

İbn Camî, o gün başarısı sebebiyle son derece neşeliydi. Harûn Reşîd de ondan çok memnun kaldı ve onu hediye ve ihsanlara boğdu, çok pahalı bir elbise giydirdi. İbrahim ise mağlubiyeti sebebiyle üzgündü.

Ancak İbrahim Mevsılî, arkadaşlarından biri vasıtasıyla İbn Camî'nin seslendirdiği şarkının ses ve nağmelerini çalmaya muvaffak oldu ve bu sayede halifenin rızasını kazandı. Bu hadise, şarkıcıların bestelerinin diğer şarkıcılar tarafından okunulmasına ve yayılmasına mani olmak için, bestelerini korumak hususunda ne kadar hırslı olduğunu da göstermektedir(22).

Abbasî halifelerinden Emîn, eğlence arkadaşlarıyla beraber aynı yerde otururdu. O, çok bol ihsan ve bahşiş verirdi; hattâ şarkıcılara ve nedimlerine karşı ihsanları ve cömertliği hususunda Abbasî halifelerinin hepsini geride bırakmıştır. İshak b. İbrahim Mevsılî şöyle diyordu: Onunla (Emin) eğlence arkadaşları arasında bir perde olacak olursa, onların oturduğu yerde oturmak için bu perdeyi parçalar, önünden atardı. En çok altın ve gümüş dağıtan, memnun edildiği zaman bol bol bahşiş veren insanlardan biriydi. Öyleki, ben onun, ailesi fertlerinden birine bir kayık yükü altın verilmesini emrettiğini görmüşümdür. Ve bu altın gerçekten verildi. Bir gece de bana 40 bin dinar verilmesini emretti ve benimle birlikte gönderdi. Yine birgün Mehdî'nin oğlu İbrahim ona, benim hoşuma gitmeyen bir şarkı söylemişti. Bu sırada halife ayağa kalkıp, İbrahim'in yanına gitti, üzerine eğilerek gözlerinden öptü. İbrahim huzurundan ayrılmadan, ona 200 bin dinar verilmesini emretti. Başka birgün ise onu yanında bir hizmetçisiyle birlikte gördüm. Hizmetçiye baktı ve:

— Bu elbiseni yıkaman gerekli, şu otuz inciyi al da onlarla (onların bedeliyle) elbiseni yıka, dedi.

İbrahim b. Mehdî, halife Emîn'in eğlence meclisini, bu meclislerin eşya ve elbise bakımından taşıdığı lüks ve ihtişamı parlak bir şekilde tasvir etmiş ve Emîn'in Bağdat'ta muhasara altında bulunduğu sırada bu eğlenceleriyle teselli bulmaya çalıştığını anlatmıştır. Bu hususta Mes'ûdî şöyle demiştir: "İbrahim b. Mehdî, şöyle bahsetti: Emîn muhasara altında olduğu esnada beni istetmiş, hemen ona gittim. Yanına vardığım sırada o, 10×10 eb'âdındaki ödağacı ve sandal ağacı tahtalarından çakılmış bir Kameriye (târime - bahçe içinde dinlenmek ve gezinti için ya-

(22) Ebul'-Ferec, el-Eğânî, I, 206-208

pılmış küçük köşk)'de oturuyordu. Bir de ne göreyim, Süleyman (b. Ebû Ca'fer Mansûr) da onunla birlikte Kameriyenin içinde. Bu kameriye, Emîn'in, altın ve çeşitli ibrişimlerle dokunmuş ipek kumaşlarla ve diğer cins ipek kumaşlarla kaplanmış bir döşekle tefriş ettiği üstü kubbemsi küçük dar bahçe köşküydü. Halife'nin önünde, içinde beş rıtıl şarap bulunan mücevherlerle süslü billûr bir kadeh bulunuyordu. Aynı büyüklükte ve evsafta bir kadeh de Süleyman'ın önünde vardı. Selâm verip Süleyman'ın karşısına oturdum. Benim önüme de halife ve Süleyman'ın önündeki kadehlerin benzeri kadeh getirildi. Bu esnada halife Emîn şöyle dedi: "Sizi getirttim; zira Tahir b. Hüseyin'in Nehrevan'a kadar geldiğini öğrendim. Onun başımıza getirdiği kötülükler ve bizi zor duruma sokan saldırıları sebebiyle içine düştüğüm gam ve kederi hafifletmeniz, beni teselli etmeniz için çağırdım ikinizi." Onunla sohbete başladık, içinde bulunduğu sıkıntıdan teselli buluncaya kadar sohbete devam ettik. Üzüntüsü gidince gözde cariyelerden biri olan "Zaaf" ismindeki cariyeyi çağırttı. Cariye geldiği sırada: "İçinde bulunduğumuz şu hale bakarak onun ismini hayırsızlığa yordum" dedi. Sonra cariyeye şarkı söylemesini emretti. Bunun üzerine cariye udunu kucağına aldı ve şu parçayı okudu:

"Hayatıma yemin ederim ki, Küleyb'in taraftarı seninkilerden daha çoktu.

Kendisi de senden ihtiyatlıydı; ancak bütün bunlara rağmen cesedi kana bulandı."

Şarkının sözlerini de hayırsızlığa, şerre yoran halife, azarlayarak cariyeyi susturdu. Önceki gam ve kederi yeniden kendisini bürüdü. Bunun üzerine Süleyman'la ben teselli etmek ve eğlendirmek için konuşmaya koyulduk. Sonra halife tekrar şarkıcı cariyeye seslenerek şarkı söylemesini emretti. Cariye şöyle başladı:

"Eskiden merzubanlarının Kisra'yı öldürmeleri gibi. Onlar, onu, yerine geçmek için öldürdüler."

Emîn, cariyeyi susturup şiddetle azarladı ve yeniden önceki üzüntülü haline döndü. Bu halini gidermek için teselliye çalıştık; nihayet gülmeye başladı ve üçüncü kere cariyeye dönerek: "Söyle!" dedi.

O da başladı:

"Sanki Hacun'la Safâ arasında bir dost yüz yok,
Mekke'de sanki, gece sohbetleri yapılmıyor artık.
Evet biz Mekke halkı idik; fakat
Zamanın hadiseleri ve kötü talih bizi mahvetti..."

Başka bir rivâyete göre şarkının sözleri şunlardı:

"Hareket ve sükûnu yaratana yemin olsun ki,
Ölümlerin tuzakları, şüphesiz çoktur..."

Emîn cariye'ye: "Defol! Çık buradan! Allah belânı versin!" dedi. Bunun üzerine cariye ayağa kalktı; o sırada ayağı kaydı, halifenin önündeki billûr kadehe çarptı. Kadeh kırıldı ve şarap döküldü. Bu sahnelerin geçtiği an, mehtaplı bir geceydi. Dicle nehri sahilinde Emîn'in "Huld" ismindeki meşhûr sarayında bulunuyorduk. Bu sırada birinin şöyle dediğini işittik: "Sorduğunuz iş (bu şekilde) kesinleşmiştir." (Yûsuf sûresi, 12/41).

Ayağa kalktım (İbrahim devam ediyor), ki o sırada halife korkudan titriyordu, köşk tarafından şu iki beytin terennüm edildiğini duydum:

"Artık hiçbir büyük hadise seni heyecanlandırmasın,
Hayret ve heyecana son veren bir hadise geldi.
Başa öyle büyük bir musîbet gelmiştir ki,
Bu felâket içinde hayrete düşene hayret edilir.

İbrahim sözlerini şöyle bitiriyor: "Bu olaydan sonra öldürülmesine kadar onunla birlikte oturmadık"[23].

Me'mûn'a gelince, Bağdat'a gelişinden itibaren yedi yıl müddetle musiki dinlemekten kaçınmış, müteakiben babası Harûn Reşîd'in halifeliğinin ilk dönemlerinde yaptığı gibi perde arkasından musikî dinlemeye başlamış, daha sonra nedimler ve şarkıcılara görünmüştür. İbrahim Mevsılî'nin oğlu İshâk, başlangıçta me'mûn'un takdirini kazanamamıştı. Me'mûn ona dair bilgi isteyince, yakın adamlarından biri, onu kibir ve gururlu olmakla itham etmiş, bu yüzden halife Me'mûn onu eğlence ve musikî meclisine almamıştı. Sonunda ishak, talebelerinden

(23) Mürücu'z-zeheb, II, 300-301.

olan Zerzer'in Me'mûn'un huzurunda okuduğu şu iki beyti ulaştırmaya muvaffak oldu:

"Ey kaynağı kapatılmış su içinde biten Nilüfer'e benzeyen kadın! Sana gelen yol açık değil midir? Şüphesiz Hatîm çok arzuladı, ancak onda mecâl kalmadı."

Zerzer bu beyitleri seslendirince halife şarkıyı son derece beğendi, kendini müziğin ritmine kaptırarak salınmaya başladı. Sonunda şarkıcıya: "Yazıklar olsun sana! Bu şarkı kimin?" dedi. Zerzer: "Ey efendim! Kovulmuş, uzaklaştırılmış kulunuz İshak'ındır," karşılığını verdi. Bunun üzerine halife Me'mûn: "O derhal huzuruma getirilsin," dedi. Halifenin gönderdiği memur geldiği sırada, İshak hazırlığını yapmış bulunuyordu, zira o biliyordu ki, halife şarkıyı güzel bir sanatkârdan dinleyecek olursa muhakkak kendisini çağıracaktır. Elçi kendisine, halife huzurunda geçenleri anlattı. İshak elçiyle birlikte gelerek halifenin huzuruna çıktı. Halife elini ona uzattı ve: "Bana yaklaş" dedi. İshak önünde eğilince, Me'mûn onu kucakladı ve yakınına oturttu; onu karşısına alarak dinledi ve çok hoşlandı[24].

Şurası bir gerçektir ki, İshak b. İbrahim, son derece mükemmel besteler yapmış, musikiye dair uzun bir risâle yazarak bu eserinde musikinin nağmeleri ve zerafetindeki kusurları tashih etmiştir. Klâsik musikîyi korumuş, bu hususta önceki müzisyenlerin nağme ve bestelerini değiştiren babası ve onun yolunu takip edenlere muhalefet etmiştir. "el-Eğanî" müellifi, İshak'la ilgili olarak şöyle der: "O, musikînin nevilerini ve güzelliklerini intizama koyan, hatalarını tashih eden kimsedir. Kendisinden önce hiç kimsenin muktedir olamadığı, daha sonradan da kimsenin ulaşamadığı ölçüde musikîye vakıf olmuş, musikînin inceliklerini açıklamış ve önceki hataları tashih etmiştir"[25].

---

(24) Câhız, et-Tâc, 44-45. Bu beyitte geçtiği gibi kadınların şiirlerde, suda yetişen çiçeklere benzetilmesi, Hz. Ömer zamanında ortaya çıkmıştır. Onun, kadın tutkusu üzerine şiir yazan şairlere sopa attıracağını bildirmesi üzerine, şairlerden biri kadın yerine bu çiçeklerin adını kullanarak şöyle demiştir: "Yol üzerindeki su çiçeklerinden birine gönlümü kaptırdığımı görürsen..."

(25) V. 269.

İshak, ilim, edebiyat, tarih, şiir ve musikî konularında temayüz etmişti. "el-Eğanî" yazarı onun hakkında yine şöyle der: "Onun bu sahada benzeri yoktur; zira o, musikî hususunda kendisinden öncekilere ulaşmış, sonrakileri ise geride bırakmış ve musikînin yolunu tüm insanlığa açıklamıştır. Musikînin yolunu kolaylaştırmış, gedikleri kapatmış, pürüzleri düzeltmiştir. O, meslektaşlarının tümünün önderi, reisi ve öğretmenidir"(26).

Me'mûn, onun için şöyle der: "Önceden halkın diline düşmemiş, onların yanında musikî ile tanınmamış olsaydı, muhakkak onu huzurumda hükmetmesi için kadılıkla görevlendirirdim; zira o din ve emanet bakımından şimdiki kadılardan daha iffetli, daha doğru, daha güvenilir ve kadılığa onlardan daha lâyıktır."

İshak, ilme değer verir, âlimleri cesaret ve şevklendirirdi. O'nun İbnu'l-A'râbî'ye her sene 300 dinar verdiği, İbnu'l-A'rabî'nin de kendisine nadir kitaplardan hediye ettiği söylenmektedir. İbnu'l-A'râbî, bir gün İshak'ın evine uğramıştı, şöyle dedi: Bu ev malı ve edebinden istifade ettiğimiz kişinin evidir." "Kitabu'l-megâzî" sahibi meşhur tarihçi Medayinî de, İshak'ın fazilet ve üstünlüğünü övmüştür. Bir gün kendisine: "Nereye ya Abdullah'ın babası?" diye soran kişiye "Şâirin şu beytinde övdüğü kimseye benzer bir adama gidiyorum" cevabını vermiştir:

Bizleri hükümdara götürür,
Onun malı ve edebinden alırsın"(27).

İbnu'n-Nedim şöyle der: "Medayini, İshak b. İbrahim'in evinde —onun sohbetinde iken— hicrî 225 yılında vefat etti"(28).

İshak, Harûn Reşîd ile oğulları Emîn, Me'mûn ve Mu'tasım için şarkı söylemiştir. Mu'tasım'ın halifeliği devraldığı sırada, 60 yaşını aşmış bulunuyordu. Mu'tasım'ı tebrik etmek için söylediği kasidesinin bir bölümünde onun için şunları terennüm etmişti:

(26) V, 268-269.
(27) Ebu'l-Fereç, el-Eğânî, V, 274.
(28) el-Fihrist, 147.

"Bizim içimizde hilâfet'e ehil sizlersiniz.
Hilâfet köşkü ve minberi sizin içindir."

Mu'tasım, bu kasidesi sebebiyle İshak'ı, hilâfetini tebrik eden diğer şâirlere verdiği bahşişlerden daha ziyâde bir bahşişle mükâfatlandırdı. İshak, bir seferinden döndüğü sırada söylediği başka bir kasidesiyle de Mu'tasım'ın hayranlık ve takdirini kazanmıştır. İshak'ın, Mu'tasım ve onun kazandığı zafer ve başarılarını övdüğü bu şiirden birkaç beyti şöyledir:

"Harûn Reşîd oğlu hidayet önderine,
Biz bu kahramanı çölleri aşması için gönderdik.
Haşim oğullarının şereflilerinden olan hükümdar'a
Üstün ahlâk sahibi en büyük kahraman'a
Allahu Teâlâ, güzellik ridasını giydirdi.
Onu şeref nûruyla, takvâ lütfuyla bezedi"[29].

Halife Vasık'a gelince, kendisi dışında hiçbir halife veya şehzâde'nin ulaşamadığı derecede musikî üstadıydı. Nitekim yeni bir takım ses ve nağmeler bulmuş, yeni şarkılar bestelemiştir. Suyûtî, onunla ilgili olarak şu bilgiyi veriyor: "O (Vasık) halifelerin en iyi musikî bilenidir. Bizzat keşfettiği yeni nağme ve sesler vardır ki, O, onlarla 100 şarka bestelemiştir. Aynı zamanda iyi bir ud sanatkârı olup, şiir ve tarihe vâkıftı"[30].

Vasık, İshak Mevsılî'nin şarkı söylemesini beğenir, ona hayran olurdu. el-Eğanî müellifi, Vasık'ın şu iki beyti besteleyip Mevsılî'den onları seslendirmesini istediğini, seslendirince de son derece hoşlanarak şöyle dediğini nakleder: "İshak'a bu şiiri san'atkârane bir şekilde seslendirmesini emretmekten kendimizi alamadık. Zira o bizim (okuduğumuz) makamı hükümsüz kıldı." O iki beyt şöyledir:

"Ey ölüleri dirilten (Allah), nefsimi son derece perişan hâle getiren hastalıktan kurtar. O kadar cimri oldu ki, ben ondan gözüme çöp sokmasını istesem, yine cimrilik yapar"[31].

İshak; halife Vasık'la birlikte onun seferlerine katılıyordu. Bir de-

(29) Ebu'l-Fereç, el-Eğânî, V, 32-33, 304.
(30) Tarihu'l-hulefa, 227 vd.
(31) el-Eğânî, 358.

fasında onun yanında Necef ve Salihiyye'ye gitmişti. Bu esnada Bağdat şehrini ve küçük çocuklarını özlemiş, özlemini parlak bir şekilde dile getirerek, şiir ve musikî husûsunda üstün kabiliyetini gösteren beyitlerinde terennüm etmiştir:

"Ey soylu develere binen! Bizi süratle götürme, biraz dur da, Su'dâ'nın evini selâmlayalım, sonra döneriz. İnsanlar Necef'ten daha güzel havalı ne bir ovaya, ne de bir dağa konmamışlardır. Onun etrafı kara ve denizle kuşatılmıştır; bir tarafında kara, öbür yanda deniz var. Ama yine de Bağdat aklıma gelince, hasretten içim parçalanıyor, ölecek hâle geliyorum"[32].

B. Endülüs'te:

Endülüs Emevî halifeleri, şarkı ve musikîye rağbet etmiş, ses sanatçılarına ve müzisyenlere bol bol, ihsan ve bahşiş dağıtmışlardır. Bu ülkeye Hakem b. Hişam (180-206/796-822) devrinde ilk defa giren şarkıcıların, Allûn ve Zürkûn olduğu söylenmektedir. Ki, bu halife zamanında şarkıcılıkta yahudî Mansûr da şöhrete ulaşmıştı. Abdurrahman el-Evsat devrinde (206-238/822-853) ise Ziryab lâkabıyla tanınan Ebu'l-Hasen Ali b. Rafî', Endülüs'e geldi. Bu lâkab ona, cildinin siyahlığı ve lisanının akıcılığı sebebiyle; onu siyah tüylü güzel sesli, Ziryab adındaki kuşa benzetmek için verilmiştir. Makkarî, bu meşhûr müzisyen ve şarkıcının hikâyesini ve üstadı Bağdat sarayının meşhûr müzisyen ve sanatkârı İshak el-Mevsılî'ye karşı nasıl üstünlük sağladığını anlatmıştır. I. Abdurrahman ve II. Abdurrahman el-Evsat devirlerine ait bir yazma eseri, Provençal tarafından bulunmuş olan Ahmed b. Muhammed er-Râzî ve Makkarî, Ziryab'ın hayat hikâyesini yazmışlar, bu arada Harûn Reşîd döneminde şarkıcılıkta nasıl parladığını, nasıl üstadı İshak'ın hasedini üzerine çekerek canından korkup Bağdat'tan ayrılmak zorunda kaldığını ve Kurtuba'ya nasıl gittiğini açıklamışlardır.

Abdurrahman el-Evsat, Ziryab'a değer vermiş, ihsan ve bahşişlere boğmuştur. Abdurrahman sayesinde musikî, Endülüs'te sanatlar arasında hatırı sayılır bir mevki işgal etmiştir.

(32) Age., göst. yer.

Farisî asıllı olan Ziryâb, Abbasî halifesi Mehdî'nin azatlısıydı. O, güçlü bir şâir, ilm-i nücûmu, kabilelerin ahlâk ve tabiatlarını ve kralların siyasetlerini çok iyi bilen bir edip, hikmetli sözler ve darbımesellerin çoğunu ezberlemiş bir âlimdi. Aynı zamanda tatlı dilli, güzel sesli iyi bir hâtipti. Çocukluğundan itibaren temayüz etmiş, İshak el-Mevsılî'den öğrenim görerek, hocasına hissettirmeksizin musikî hususunda ondan daha ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Bir defasında Harûn Reşîd, İshak'tan musikî alanında şöhret kazanmamış da olsa, usta ve ilginç bir şarkıcı getirmesini istemişti. Bunun üzerine İbrahim, talebesi Ziryab'ı tavsiye etti. Ziryab huzuruna çıkınca halife, musikî bilgisi hakkında sorular sordu. O şu cevabı verdi: "Evet! Herkesten daha iyi şarkı söylerim. Hattâ sizin huzurunuzda söylenen en güzel şarkılardan daha çok güzelini söyleyebilirim. Eğer izin verirseniz kulaklarınızın daha önce duymadığı bir şekilde şarkı söylerim." Bunun üzerine halife, hocası İshak'ın udunun getirilmesini emretti. Ud kendisine uzatılınca onu almaktan çekinen Ziryâb: "Benim bir udum var, elim ona alışkındır, hem de ayarını, düzenini iyi yaptım. Ondan başka bir udla çalmaya razı olamam. Şu anda kapının dışındadır, eğer mü'minlerin emîri izin verirlerse onu aldırayım," dedi. Halife, udun derhal getirilmesini emretti. Harûn Reşîd, her iki udun birbirlerinin aynısı olduğunu görünce merak etti ve sordu: "Hocan İshak'ın uduyla çalmamanın sebebi nedir?"

Ziryâb:

— Eğer efendimiz, üstadımızın müzik ve şarkısını arzu ediyorlarsa, onun uduyla çalayım; benim şarkımı arzu ediyorlarsa kendi udumla çalmam gerekir, dedi.

Harûn Reşîd:

— İki ud arasında hiçbir fark göremiyorum; sanki ikisi birdir, deyince, Ziryâb:

— Efendimiz doğru söylerler, göz bundan fazlasını farkedemez; lâkin benim udum her ne kadar onun udunun büyüklüğünde ve aynı tahtadan ise de, ağırlığı onun üçte biri kadardır veya buna yakındır. Udumun telleri ipektendir, sıcak sudan etkilenmez ve sesi tatlılaştırır. Üçüncü teli ise arslan yavrusu bağırsağından yaptım. Bu tel, nağmeyi yükseltir,

tatlılaştırır, diğer hayvanların bağırsağından yapılanlara göre, sesin keskinliğini birkaç kat artırır, dedi. Sonra şarkıya başladı:

"Ey şansı açık olan hükümdar Harûn!

Halk sana koşmuş ve sevgiyle etrafında toplanmıştır."

Harûn Reşîd, son derece hoşlandı ve İshak'a dönerek:

— Eğer Ziryâb'ın, hüner ve kabiliyetini senden de gizlediğine dair söylediğine inanmamış olsaydım, Ziryâb da daha önce senin kendisini dinlememiş olduğunu tasdik etmeseydi vallahi, onun durumunu bana bildirmediğin için, seni şiddetle cezalandırırdım. Onu yanına al, durumuyla yakından ilgilen; zira benim onun hakkında tereddütlerim var, dedi.

İshak ne yapacağını bilemedi, haset ateşi sabrını taşırmıştı. Ziryâb'ın halifeden gördüğü rağbete tahammül edemedi. Ziryâb'la başbaşa kaldıklarında ona:

— Bak Ali! Hased, en eski ve en şiddetli hastalıklardan biridir. Dünya fânidir, sanatta ortaklık ise düşmanlık demektir. Bundan sonra tedbirini al. Vallahi sana hiç acımam, seni tuzağa düşürmek için devamlı fırsat kollar, bu yolda mal ve canımı ortaya koyarım, dedi.

Bu tehdit üzerine, Ziryâb, derhal onun yanından çıktı, batıya doğru yola koyuldu. Ziryâb'ın ayrıldığını gören İshak, rahatladı, endişelerinden kurtuldu. Bir süre sonra Harûn Reşîd, dalmış olduğu meşgûliyetlerinden kurtulduktan sonra Ziryâb'ı hatırladı ve İshak'a onu getirmesini emretti. İshak:

— Ey mü'minlerin emîri! Onu nasıl getirebilirim? O, delirmiş bir çocuktur, gururlanıp kibirlendiği şarkılarını, kendisine cinlerin öğrettiğini iddia ediyor. Dünyada kendisi çapında hiç bir şarkıcı olmadığını söylüyor. Başka bir sebep yokken, sadece Efendimiz'in kendisine vereceği bahşişin gecikmiş olması ve yeniden çağrılmaması sebebiyle, terkedildiği ve sanatının hafife alındığına karar vererek kızgın bir şekilde bana söylemediği bir yere gitmiştir. Allahu Teâlâ bu hususta mü'minlerin emîrine ihsanda bulunmuş demektir. Zira ona cinler dokunmuştur," dedi. Bunun üzerine onu dinleyen Harûn Reşîd, sakinleşti ve şöyle dedi: "Ne olursa olsun, o bizi çok eğlendirmişti."

Ziryâb, Mağrib'e doğru gitmeyi tercih etti ve Kayravan'da Ağlebî hükümdarı I. Ziyadetullah'ın sarayında - maharetinden haber alan Endülüs Emevîleri hükümdarı I. Hakem'in davetine kadar kısa bir müddet kaldı. Ziryâb ve çocukları, Endülüs yakasına geçtikleri sırada I. Hakem'in vefat ettiğini ve yerine II. Abdurrahman'ın geçtiğini öğrendiler (206/822). Ancak Abdurrahman da, Ziryâb'a adam gönderip, babasının vadettiklerini yerine getireceğini bildirdi. Vâlilerine mektup yazarak, Ziryâb'ı iyi karşılamalarını, Kurtuba'ya ulaşması için yardımcı olmalarını yazdı. Ziryâb'ı, güzel ve büyük bir eve indirdi, yol yorgunluğunu üzerinden atmasından sonra huzuruna davet etti. Ona ikramda, çok cömert davrandı, kendisine aylık 200 dinar, dört oğlundan herbirine de aylık 20 dinar tutan maaş bağladı. Ona ve oğullarına bol bol yiyecek ve giyecek verdi. Ayrıca ona, yıllık 3 bin dinar, Ramazan ve Kurban bayramlarından herbiri için 1000 dinar, Nevruz ve Mihrican bayramları için de 500 dinar toplu ödemeler takdir etti. Ona tahsis edilen buğday ve arpa, hîbe olarak verilen çiftlikler, köşkler ve 40 bin dinar tutarındaki bahçeler bu ödemelerin dışındadır.

II. Abdurrahman, Ziryâb'ın şarkısını dinleyince ona hayran kaldı, ihsan ve lütuflara boğdu. Onu tüm şarkıcılardan üstün tuttu. Bu emîrin, Ziryâb'a olan hayranlığı gittikçe arttı, o kadar ki, onu yanı-başına oturtur, şarkısını ve halifelerin siyasetleri, hükümdarların durumları ve âlimlerin enteresan hatıralarına dair anlattıklarını dinlerdi. Çok geçmeden Ziryâb, Abdurrahman'ın gönlünde taht kurdu. Hattâ hükümdar, istediği zaman çağırmak gayesiyle, ona ait özel bir kapı açılmasını emretmişti(33).

Ziryâb, kısa sürede sanatı ve doğu İslâm dünyasında dillere destan olan zenginliği sayesinde, kendini, Kurtuba halkına kabul ettirdi. Bağdat'taki musikî üstadlarından biri, şu sözleriyle, onun şa'şaalı dönemlerini ve sonunda perişan bir duruma düşüşünü anlatmıştır: "Ziryâb, Kurtuba sokaklarında yürürken etrafında bir süvari grubu bulunurdu. O, 30 bin dinar altın paraya sahipti. Ne varki, kötü kaderi, onu açlıktan ölüme kadar götürmüştür." Ziryâb, beste yapmakta son derece ba-

(33) Makkarî, Nefhu't-Tîb, II, 750-751.

şarılı olmuştur. Hattâ, o, ses ve şarkıları kendisine öğretenlerin bizzat cinler olduğuna inanırdı. Onun bu inancı, üstadı İshak Mevsılî'den — ki bu da babasından devralmıştı— miras olarak aldığında şüphe yoktur. Ziryâb, uykusundan korkuyla uyanır ve bu sırada derhal Gazlân ve Hüneyde isimlerindeki iki cariyesini çağırırdı. Bu iki cariye, udlarını alarak gelirler, Ziryâb da udunu alır gecenin bir bölümünü ud çalarak birlikte geçirirler, sonra Ziryâb bir süre şiir yazar, bilâhare yatağına dönerdi.

Ziryâb, uda yeni bir tel ilâve ettiği gibi, udun mızrabını tahta yerine kartal kanadı tüyünden yapmıştır[34]. Kendisinden, bu ilimleri icad etmiş olan Batlamyus'u taklit ederek 10 bin şarkıyı besteleriyle birlikte ezberlemiş olduğunu söylediği nakledilmiştir.

Endülüs İslâm dünyasında, Makkarî'nin de dediği gibi, musikîye tutkun ve musikîyi bütün zevklerine tercih eden II. Abdurrahman zamanında, musikî, parlak bir duruma gelmiştir[35]. İbn Haldûn'un dediği gibi, Ziryâb, Endülüs'te musikî sanatını miras bırakmıştır[36]. Onun yeni başlayan talebelerine uyguladığı bir metodu vardı. Şöyle ki: "Misvere" adıyla bilinen yuvarlak deri yastığa oturmasını ve sesi kuvvetli ise şiddetlendirmesini emrederdi. Öğrencinin sesi yumuşaksa karnına bir sarık bağlamasını isterdi. Çünkü bu durum, sesi kuvvetlendirir; ses ağıza gelirken karın boşluğunda yer bulamaz. Şayet öğrencinin ağzı iyice açılmıyorsa, yahut konuşurken dişleri birbirine değiyorsa, üç parmak genişliğinde bir tahta parçasını ağzına alıp iki çenesi iyice açılıncaya kadar birkaç gece beklemeye mecbur ediyordu. Öğretilmesi arzu edilen kimsenin yaratılıştan sese kabiliyeti istediği zaman, ona var kuvvetiyle "yâ haccâm!" veya "âh!" diye bağırmasını ve sesini uzatmasını emrederdi. Bu durumda şahsın sesini, net, güzel, güçlü, gunnesiz, tıkanmaz ve öğrenciyi nefes darlığı hissetmez bulursa, öğretilmesini işaret eder; aksi halde o şahsı uzaklaştırırdı"[37].

---

(34) Makkarî, II, 750.
(35) Age., I, 165.
(36) el-İber, III, 127.
(37) Makkarî, age., II. 752.

Ziryâb, musikî ve edebiyatı çocuklarına miras bırakmıştır. Sekiz erkek, Hamdûne ve Uleyye isimlerinde iki kızı vardı. Hepsi de musikîyi öğrendiler ve bu sanatta şöhret kazandılar. Erkeklerin içinde seviyesi en yüksek olanı Ubeydullah olup, peşinden Abdurrahman geliyordu. Ancak Abdurrahman, son derece kibirli, gurur sahibi, kendini beğenmiş, musikiyle övünen, devlet ricaline istihfafla bakan bir kişiydi. Bu sebeple, büyüklerin nefret ve kızgınlığını kazanmıştı. Aynı şekilde, musikî sanatında Hamdûne, vezir Hişam b. Abdülaziz ile evlenmiş olan kızkardeşi Uleyye'ye karşı üstünlük sağlamış, oldukça uzun yaşamış; hattâ Ziryâb ailesinde onun dışında yaşayan kimse kalmadığı zaman musikî ondan öğrenilmiştir.

Cariyelere şarkı ve musikî öğretmek şerefi, kendi zamanında Ziryâb'a aittir. Onun, terbiye edip, musikî ve ud çalmayı öğrettiği cariyeleri vardı. Gazlân, Hüneyde ve son derece güzelliğiyle dillere destan olan Menfaa bunlardandır. II. Abdurrahman, bu cariyeyi beğenmiş, bunun üzerine Ziryâb, onu kendisine hediye etmişti. Bu cariye, halife yanında çok kıymet kazanmıştı[38].

Ziryâb, sadece şarkıcı ve musikici değildi; aynı zamanda yaratılışından şâir, edip, zerafet sahibi ve ilm-i nücûma vâkıftı. Endülüs halkı, giyinişlerinde onu taklit ediyordu; o bir moda önderi haline gelmişti. Bu ülkeye yeni yemek çeşitleri getirmiş olduğu da bilinmektedir. Makam ve servette zirveye ulaşmış, II. Abdurrahman'dan büyük izzet ve ikram görmüştür. Anlayışı, ahlâkı ve nezaketiyle tüm halkı geride bırakmış, Endülüs'ün en meşhûr kişileri arasına girmiş ve bu ülkede Petronius ve Beau Brummel gibi, âdetler ve moda hususunda hakimiyet kurmuş ve halka yön vermiştir[39].

Petronius, Romalı bir hikâyeci ve kitap yazarıydı. Yazarlığı rakiplerini susturucu ve alaya alıcı olmakla şöhret bulmuştu. Neron, onu

(38) Makkarî, Age., II, 753-754.
(39) L. Poole, The Moors in Spain, s. 82.

beğenmiş ve yakınları arasına almıştı. Corc Brummel ise, moda icadlarıyla meşhûr olmuş ve 1840 yılında ölmüştür.

Kısaca söylemek gerekirse, Ziryâb son derece büyük bir şöhret kazanmıştı, hattâ 100 köle ile yola çıkardı[40].

(40) el-Eğânî, IV, 354. Bkz. Provençal'ın Endülüs'te Hakem b. Hişam ve Abdurrahman II. devirlerine ait Ahmet b. Muhammed er-Razî'nin yazmasından naklen verdiği bilgiler. General Frenkov Enstitüsü İspanya Arapça Araştırmalar Yayınları, (1951), 20-24.

3. HALİFE VEZİR VE VALİ SARAYLARI

Ev, içinde oturanlar, yiyilip içilenler, evde yapılan her türlü merasim ve ev sakinlerinin giyecekleri sosyal hayatın en önemli tezahürlerinden kabul edilir. Abbasîler, evleri hususunda özellikle İran uslûplarından etkilenmişlerdir. Bunda hayret edilecek birşey yoktur; zira Abbasîler, İranlılara meyletmişler, devlet makamlarını onlara vererek idarî düzeni onlardan iktibas etmişlerdir. Onlar, saray protokolünde, bayram ve kutlama merasimlerinde İranlılara uymuşlardır.

Bağdat evleri, İran evleri ve Bizanslıların Şam bölgesinde yaptırmış olduğu evler şeklinde yapılmıştır. Bunlar tuğladan yapılmış ve kireçle sıvanmıştı. Zenginlerin evleri üç bölüme ayrılıyordu:

a) Haremlik odaları,
b) Hizmetçi odaları,
c) Ziyafetlere mahsus selâmlık salonları,

Bu evleri, çiçek ve meyvalarla kaplı güzel ve zengin bahçeler çevirirdi. Evlerin duvar ve tavanları süslü mozayikler ve renkli resimlerle süslenirdi. Onlar yine, evlerinin tavanlarını, sanki fezaya asılmış gibi görünen ince sütun üzerine oturtulmuş bir kubbeyle süslerlerdi. Her evin etrafında onu kuşatan bir ihata duvarı bulunurdu. Avam tabakasının evlerine gelince onların etrafında duvar bulunmazdı. Onların evlerinin pencereleri, doğrudan caddeye bakar, hattâ yoldan geçenler, evin içindekileri görebilirdi[41].

Abbasîler'de hayat seviyesinin yükselmesiyle birlikte lüks ve kon-

(41) Nahle Müdevver, Hadâratü'l-İslâm fî Dâri's-selâm, 25-26.

for artmaya devam etmiştir. Bağdat ve diğer büyük şehirlerdeki köşk ve büyük binalar, birkaç kat olarak inşa ediliyordu. Odaları da pahalı masa ve sehpalarla, porselen vazolarla; son derece güzel yaldız ve altın süslemelerle tezyin edilirdi. Bu hususta Nahle Müdevver, şöyle diyor: "Bağdatlılar, köşklerini lüks mefruşat ve pahalı eşyalarla donatırlardı. Duvarlarını nakış ve ipeklerle kaplarlar, bahçelerine çiçek dikmeye çok önem verirlerdi. Hatta onlar, bahçeleri için Hindistan'dan bile çiçekler getirirlerdi. Bu bahçelerden bir tanesinin fiatı 10 bin dinara kadar ulaşırdı. Bağdatlılar, hizmetçilerini halkın en zarif, en neşeli ve en canlılarından seçerlerdi. Cariye ve şarkıcı kızlar edinmeye yönelmeleri neticesinde oyun ve eğlenceye meylettiler. Zevklerine göre yiyecek bulmaya o kadar düşkündüler ki, av mevsimlerinin dışında av eti yiyorlar, normal zamanı dışında yetiştirilen turfanda meyveleri ağırlıklarınca gümüş karşılığı alıyorlardı. Yaz mevsimlerinde, nehir kenarlarında ve şelâlelerin yanında, çeşitli yırtıcı kuş, hayvan ve meyveler suretindeki sandalye ve tahtlarla döşedikleri yazlıklar yaptırıyorlardı. Bu yazlıkları mermerlerle döşerlerdi. Bu evler rutubetli olunca, tavanlara yelpazeler koydular. Bu yelpazeler sayesinde, soğuk ve serinliğin tadını çıkardılar. Onlar süslü ve pahalı elbiseler giyerler, binitlerini daha önceleri görülmemiş bir şekilde, ipekli ve gümüş nakışlı kumaşlarla süslerlerdi. Kendilerinden önceki müreffeh milletlere nasip olmayan ağır gümüşle zinetlenmiş ve ipekle süslenmiş atlara biniyorlardı.

Halifelerin sarayları, geniş köşkler, kubbeler, revaklar, parklar ve asma bahçelerini kapsıyordu. Revaklar, hizmetçilerin sayısına ya da kapasitesine göre "kırklı" veya "altmışlı" diye isimlendiriliyordu. Bu saraylardan bazıları şunlardır: Mansûr'un Bağdat'ın ortasında yaptırdığı Kasru'z-Zeheb, Horasankapı karşısında Dicle'nin batı kenarında yaptırdığı Kasru'l-Huld. Bu ikinci saraya, son derece güzel yapıldığı için, Cennetü'l-Huld'e benzetilerek Kasru'l-Huld ismi verilmiştir. Bu sarayın etrafında da birtakım binalar yapılmıştı. Saray ve o mıntıka "Huld" ismiyle tanınmaya başlandı[42]. Sarayın, misli görülmemiş özellikte kubbeleri vardı. Kapılarında altın ve gümüş çiviler kullanılmıştı. Sarayda, Mansûr'un resim ve figürlerle süslettiği çok kalın sütunlar yer alıyordu.

(42) Hatib Bağdadî, Tarihu Bağdad, I, 75.

"Meclisü'l-emîr" diye isimlendirilen ve altın bileziklerle birbirine tutturulmuş alaca mermerden yapılmış dîvan, halifeyi öven mısraların nakşedildiği ipek ve halı ile tefriş edilmişti. Orada devlet büyüklerinin oturduğu, incilerle süslenmiş koltuklar bulunurdu. Halife divanın baş tarafında, altın işlemeli en iyi ipeklerle döşenmiş bir taht üzerinde otururdu.

Harûn Reşîd, Dicle kıyısında, mermer sütunlar üzerine bina ettiği sarayında süslemelere son derece önem vermişti. Bu köşk, Fatimî halifelerinin dinlenmek ve hava değişimi için oturdukları dinlenme ve seyir köşklerinin bir benzeriydi. Halife burada balkonda oturur ve denizcilerin şarkılarını dinlerdi.

Halife Vâsık, Samarrâ şehrinde birkaç tane saray yaptırmıştı. Onların birisi "Harûnî sarayı"dır. Taberî onun revaklarından orta revâkı anlatır ve şöyle der: "Bu revakın bir tarafının üzerinde, yüksekçe beyaz bir kubbe vardı. Çapı ancak 1 zirâ' olan bu kubbe, bir yumurtaya benziyordu. Kubbenin ortasında ise, altın ve lâcivert taşı ile kaplı, nakışlı bir ağaç bulunuyordu. Bu kubbeye "Kubbetü'l-mıntaka" ismi veriliyordu. O revak da, bu kubbeye nisbetle adlandırılıyordu"[43].

Yine bunun gibi vâlilerin ve devlet adamlarının, zengin bahçelerle çevrilmiş köşkleri vardı. Bu köşkler genişlikleri ve büyükleriyle benzerlerinden ayrılıyorlardı. Bunların en güzel örneği, Dicle'nin bir kolu olan Rufeyl nehrinin döküldüğü yerde bulunan İsâ b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın köşküdür. Yâkût, Mansûr'un dört bin kişi ile amcası İsâ b. Ali b. Abdullah'ı ziyaret ettiğini ve bu sarayın 4 bin kişiye geniş bile geldiğini kaydeder. Mansûr, oradan ayrılmak istediği zaman konak sahibine: "Ey Eba'l-Abbâs, bir isteğim var" dedi. İsâ: "Nedir ey mü'minlerin emîri, emrinize itaatımız vardır" dedi. Halife: "Bu köşkü bana bağışlayacaksın" dedi. İsâ: "Onu senden esirgeyecek değilim. Fakat insanların, mü'minlerin emîri amcasını ziyaret etti, bu köşkünden çıkarttı ve çoluk çocuğunu sürgün etti şeklinde konuşmalarından çekiniyorum. Burada Emiru'l-mü'mînin'in harem ve mevâlisinden 4000 kişi var. Emiru'l-mü'mînin burayı mutlaka alacaksa, bize yetecek bir boş arazi-

(43) XI, 10.

nin bize verilmesi için emir buyursun, ben onlar için başlarını sokacak bir yer yapıncaya kadar orada çadırlar kurar ve bunları oraya nakledeyim" karşılığını verdi. Mansûr amcasının bu konuşmasından etkilendi ve ona: "Amca Allah sana köşkünde yaşamak nasip etsin ve orada sana bereketli rızık versin" dedi. Sonra kalkıp oradan ayrıldı.

Bermekîler, asırlarca fazilet ve üstünlüklerini sergilemesi ve hatıralarını devam ettirmesi için, köşkler ve saraylar yapmaya önem veriyor, onların güzelleştirilmesine ve çeşitli eşyalar ile tefriş edilmesine itina gösteriyorlardı. Nitekim Cehşiyarî'nin anlattığına göre, Yahyâ b. Halid el-Bermekî, oğulları Fazl ve Ca'fer'e: "Uzun süre hatıranızı devam ettirecek binadan daha kalıcı birşey yoktur. Onun için hatıranızı devam ettirecek binalar yapın." tavsiyesinde bulunmuştu. Bunun üzerine oğulları Ca'fer ve Fazl, köşkler yaptırdılar. Ca'fer sarayın karşısında yürürken Ebu'l Fazl Amr b. Mes'ade'ye sarayını anlatarak şöyle dedi: "Ya Ebu'l-Fazl! Vallahi bu sarayın en güzel saraylardan olduğunu biliyorum. Gerçek şu ki, sağlam kaldığı sürece, Ca'fer'in sarayı olarak kalacak. Bir zaman gelip sultan ona el koysa da yine Ca'fer'in sarayıdır. Onun ismini unutturmayacak ve anılmasını sağlayacaktır. Ümit edilir ki, kendisine ihsanda bulunduğumuz kimseler ona uğrar bizim için hayır dua ederler."

Bermekîlerin yaşayışı, aşırı lüks, israf ve gösteriş sevgisiyle özdeşleşmiştir. Şâir ve âlimlere bolca mal vermişler, isteyenleri geri çevirmemişlerdir. Söylendiğine göre, Ca'fer el-Bermekî, köşkünün yapımı için 20 milyon dirhem harcamıştır. Bu para 1 milyon 300 bin dinar eder. Ayrıca bu binanın eşyası, hizmetçileri ve süslemeleriyle ilgili masraflar bu miktara dahil değildir.

Muhammed b. Süleyman, Basra'da bir saray yaptırmıştı. Sarayı ziyaret edenlerden biri, onu şöyle tanıtmıştı: "En yüksek bina ve en güzel avlu onda. Geniş alanda, havası en güzel bir yerde ve en güzel su üzerinde, hurmalıklar, tepeler ve vâdiler arasında kurulmuş." Bunun üzerine saray sahibi, ziyaretçiye şöyle dedi: "Senin bu tasvirin, bizim binamızdan daha güzel oldu[44].

(44) Mes'ûdî, Mürûc'z-zeheb II, 264.

Muhammed b. Süleyman, geriye çok zarif ve kıymetli ev eşyaları, atlar, develer, güzel koku ve mücevherat bırakmıştı. Aynı zamanda miras olarak bıraktığı çiftlikler, mülk vs.'nin dışında 60 milyon dirhemi vardı. Ayrıca özel hazinesinden Sind, Mekrân, Kirmân, Farîs, Ahvâz, Yemâme, Rey, Ummân gibi bölgelerden kendisine hediye edilmiş bol miktarda kıymetli eşya çıkarıldı[45].

Abbasîler, yazın güneş sıcağından korunma hususunda İranlıları taklid etmeye çalışırlar ve evlerine çamurdan tavan yaparlardı. Halifenin öğle istirahatı yapacağı her gün, bu çamuru yenilerlerdi. Sert kamış ve söğüt demetleri, uzunluğuna evin etrafına döşenir, büyük buz parçaları getirilerek kamış demetleri arasına konurdu. Önceleri Emevîler de böyle yaparlardı. Bazı tarihçilerin kaydettiğine göre, Mansûr, halifeliğinin ilk yıllarında yaz mevsimlerinde, öğle uykusuna yatmak için çamur tavanlı bir ev yaptırmıştı. Eyyûb el-Hûzî de ona kalıplara konup ıslatılan elbiseler hazırlamıştı. Halife bu elbiseyi üzerine aldığında serinlik duydu, hoşlandı ve şöyle dedi: "Sanırım, bu elbiseler daha kalın yapılırsa daha fazla su taşır ve daha serin olur." Bunun üzerine onun için kepenek cinsinden kalın bir elbise dokundu. Bu elbise kubbeye asılırdı. Mansûr'dan sonra gelen halifeler, hurma yapraklarından örülen gölgelikler yaptılar. Halifelerden gören halk da, aynı şekilde davrandılar[46].

Abbasî halifeleri, Bağdat şehir düzeninin korunmasına, yollar ve caddelerinin temizliğine büyük itina göstermişlerdir. Cadde ve meydanlar her gün süpürülür, çöp vs. şehrin dışına taşınırdı. Mansûr, sarayına hayvanların sırtında tulumlarla su taşınmasını, şehrin azamet ve büyüklüğüne uygun görmediğinden Dicle nehrinden bir kanalla saraya su getirtmişti.

Endülüs Emevî halifelerinin sarayları da, ihtişam ve güzellik bakımından Abbasîlerinkinden daha aşağı değildi. Nitekim Kurtuba ve diğer pek çok şehirler, büyük saraylarıyla meşhûrdur. Daha önce anlattığımız gibi, Endülüs'te Abdurrahman Dahîl ve Abdurrahman Evsat'tan sonra gelen Emevî emîrleri, el-Meclisü'z-Zâhir, el-Behvü'l-Kâmil, el-Kasru'l-Münif ve Kasru-Dımeşk gibi, muhteşem saraylar yaptırmışlardı.

(45) Taberî, XI, 51-52.
(46) Age., VI, 306.

4. YEMEKLER

Abbasîler, yemek çeşitlerini çoğaltmaya önem vermişlerdir. Halife Mansûr, fazla yemek yer, bu hususta doktorların tavsiyelerine kulak vermezdi. Önceden geçtiği gibi sıhhatının bozulması ve ölümü de bundan olmuştu. Harûn Reşîd'in sofrası bol çeşitli yemeklerle süslenirdi. O kadar ki, aşçılarının günde otuz çeşit yemek pişirdikleri ve her gün yemek masrafları için on bin dirhem harcandığı söylenmiştir. Yine Harûn Reşîd, Ca'fer kızı Zübeyde ile evlendiğinde, sarayında verdiği düğün ziyafeti için 55 milyon dirhem harcamıştır.

Abbasîler'de yemek hususunda aşırı gidenler sadece halifeler değildi. Bilâkis bu alışkanlık, büyük devlet ricali ve vâlilere de sirayet etmişti. Nitekim Yâkût şöyle der: "Ebû Ca'fer Mansûr, amcası İsâ b. Ali'yi dört bin kişi ile ziyaret ettiğinde onlara çeşitli yemekler sunuldu. Sofrada bugün düğün ziyafetlerimizdeki yemek türleri gibi ekmek, oğlak eti, tavuk, yumurta ve tatlı çeşitleri bulunurdu. Çeşitli yemek yapmak ve harcamakta o derece ileri gitmişlerdi ki, bazıları sofraya balık dili koymak için bol miktarda balık alıyorlardı. Bunu sofralarında bulunan iştah açıcı bol miktardaki yemek çeşitlerinden bir tür olarak sunarlardı.

Mes'ûdî, İbrahim b. Mehdî'nin şöyle dediğini nakleder: Harûn'dan, Rakka'da bize teşrif etmesini istedim. O da teklifimi kabulederek ziyaretime geldi. O, önce sıcak yemekleri yerdi. Soğuk yemekler getirilip konulduğunda, içinde balık dilimleri bulunan tabağa baktı ve dilimleri çok küçük buldu: "Ahçınız balıkları niçin bu kadar küçük dilimlemiş?" diye sordu. Ben "Ey mü'minlerin emîri, bunlar balık dilleridir," dedim. Halife; "O halde bu tabakta yüze yakın balık dili vardır deyince, başhizmetçi söze karıştı: "Ey mü'minlerin emîri! O tabakta yüzelliden fazla dil vardır." dedi. Bunun üzerine halife: "Allah aşkına bunun

balığı neye maloldu?" diye sordu. Hizmetçibaşı, 1000 dirhemden daha fazlaya malolduğunu bildirince, elini çekti ve ahçıbaşı 1000 dirhemi getirmedikçe hiçbir şey yemeyeceğine dair yemin etti. Para getirilince onun sadaka olarak verilmesini emretti ve şöyle dedi: "Umarım ki bu sadaka senin bir tabak balık dili için 1000 dirhem israfına keffaret olur"[47].

Me'mûn'un günlük masrafı 6000 dinara ulaşıyordu. Bunun büyük bir kısmını mutfak masrafına ayırıyordu[48].

Bağdat halkı da, yemek çeşitlerini bol yapar, av etleri, meyve ve sebze gibi şeyleri mevsimlerinin dışında da bulundurabilmek için çok para harcarlardı. Yukarıda geçtiği gibi israfta o kadar ileri giderlerdi ki, yemekler için, neredeyse yemeklerin ağırlığı kadar gümüş para harcarlardı. Ayrıca İran, Ummân ve Hindistan gibi ülkelerden balık, tahıl, peynir ve diğer çeşitler getirilirdi[49].

Abbasî halifeleri, nebiz içmelerine rağmen, onların çoğu, sofralarında nebiz içilmesine izin vermezdi. Taberî'nin anlattığına göre, Tabib Bahtişu, Sûs'tan gelince Mansûr'un ziyaretine gitti. Mansûr, ona yemek hazırlanmasını emretti. Sofra önüne getirildiğinde, Bahtişû; "Şarap yok mu?" diye sordu. Misafirin şarap istediği Mansûr'a bildirildiğinde "Bırakın onu" dedi. Akşam yemeği de aynı şekilde içkisiz hazırlanmıştı. Bahtişû yine şarap istedi. İlgililer "Halifenin sofrasında şarap içilmez" dediler. Bunun üzerine yemeğini yeyip, Dicle suyu içti. Ertesi gün içtiği suya baktı ve şöyle dedi: "İçkinin yerini tutacak bir şeyin olduğunu sanmıyordum. İşte Dicle suyu, şarabın yerini pekâlâ tutuyor."

Makrîzi, Me'mûn'un bazı aile fertleri ve ileri gelen devlet adamlarıyla 217/832 senesinde Mısır'a gelişini ve Kıbtî kadınlarından birinin çiftliğine uğradığı sırada, onlara sunulan yiyecek ve içecekleri, rahatlarını temin için yapılan bütün şeyleri anlatmıştır. Onun bu davetle ilgili olarak verdiği bilgilerden, o asırda Mısır'ın ne kadar servete sahip olduğunu anlayabiliriz. Makrîzi şöyle der: "Me'mûn, Mısır köylerini gezdiğinde, her köyde onun için üzerine çadır örtülü dinlenme barakaları ku-

(47) Mürûcu'z-zeheb, II, 279-280.
(48) İbn Tabâtabâ, el-Fahri, 207.
(49) Taberî, X, 25.

rulur, çevresine muhafız askerler yerleştirilirdi. Her köyde bir gün bir gece kalırdı. Taunnemi denilen bir köye uğradığında, küçüklüğünden dolayı oraya girmemişti. O köyü geçtikten sonra Mariye el-Kıbtiyye ismiyle tanınan köyün sahibi ihtiyar kadın, bağırarak önüne çıktı. Me'mûn, onun yardım istediğini ve haksızlığa uğradığını sanarak durdu. O, gezilerinde yanında bölge dillerini bilen tercümanlar bulunduruyordu. Tercümanlar, ona kadının şöyle dediğini anlattılar: "Ey mü'minlerin emîri! Bütün köylerde konakladınız, benim köyümü geçtiniz. Kıptîler bundan dolayı beni ayıplarlar. Mü'minlerin emîrinin köyüme gelerek bizi şereflendirmesini istiyorum. Bu hem benim hem de benden sonra gelenler için bir iftihar vesilesi olur. Düşmanlara karşı beni mahçup etmeyiniz." Kadın çok ağlıyordu. Me'mûn bundan duygulanarak atını o tarafa çevirip köye gitti. Kadının çocuğu, doğruca halifenin aşçıbaşına gelerek koyun, tavuk, balık, kuzu, şeker, bal, meyva, baharat, vs. yenmesi adet olan diğer şeylerden nelere ihtiyacı olduğunu sordu. Aşçı bunlardan ne kadar istediyse, çocuk hepsini fazlasıyla getirdi.

Me'mûn'un yanında kardeşi Mu'tasım, oğlu Abbas ve kardeşinin oğulları Vâsık ve Mütevekkil, ayrıca Yahyâ b. Eksem, kadı Ahmed b. Ebi Dûât ta bulunuyordu. Kadın tek başına, misafirlerinin tümünü ağırladı ve halifenin yanında bulunanlardan, ne de komutanlardan hiç birini başkasına bırakmadı. Sonra Me'mûn'a, son derece nefis yemekler ikram etti.

Sabah olup halife gitmeye niyetlenince, kadın on cariyesiyle beraber ona geldi. Cariyelerin her birinin elinde bir tabak vardı. Me'mûn durumu uzaktan görünce, yanındakilere: "Kıbtî kadın, sizlere yolluk yiyecek ve içecek getiriyor" dedi. Kadın tabakları Me'mûn'un önüne koydurunca, halife her tabakta bir altın kesesi gördü ve hayret ederek kadına onları geri götürmesini emretti. Kadın ise: "Allah'a yemin olsun ki dediğinizi yapamam," dedi. Me'mûn altınları inceleyince hepsinin aynı yılda basılmış olduğunu gördü. Yanındakilere: "Vallahi bu durum pek şaşırtıcı! Çoğu zaman Beytülmalimiz bile böyle aynı yılda basılmış bu kadar altını bir arada bulunduramaz," dedi. Kadın "Ey mü'minlerin emîri! Lütfen bizim kalbimizi kırmayınız." Onları kabul ediniz, diye yalvarıyordu. Halife: "Bu sunduklarınızın bir kısmı bile bizim için yeterli. Sana ağırlık olmak istemeyiz, altınlarını geri götür. Allah onları sana mübarek ve hayırlı eylesin." karşılığını verince ihtiyar

kadın eline bir avuç toprak alıp altınları göstererek: "Ey mü'minlerin emîri bu altınlar şu avucumdaki topraktan kazanılmıştır. Bu altınları senin adaletin sayesinde biriktirdim. Bende bundan çok vardır," dedi. Söz bu noktaya gelince halife, altınların alınmasını emretti ve kadına birkaç ikta arazî verdi. Ayrıca kadının kendi köyünden 200 feddan'lık araziyi vergiden muaf tuttuğunu açıkladı(50).

Ziryâb, Bağdat yemek türlerinin en güzellerini Endülüs'e taşımış, Endülüslüler'in Aspirago ismiyle bildikleri kuş konmaz dikenini yiyecekler arasına sokmuştur. Maydanoz, kişniş otu suyu, et ve undan yapılmış "en-nukâya" denilen yemek çeşidini ve kendi adıyla anılan meze türünü de o icad etmiştir. Bu meze, bol baharatlı çorba içinde tavuk veya tavşan pişirilerek elde edilirdi. Ziryâb zofra tanzimi ve yemeklerin yenilme sırasında da yeni usuller getirmişti. Endülüslüler, yemeğe çorbadan başlar, sonra et ve kuş etleri, en sonunda da tatlı yerlerdi. Endülüslüler altın ve gümüş bardak yerine sofranın görünümüne daha uygun olan cam bardak kullanmayı ondan öğrenmişlerdir. Keten yerine ince deriden yapılmış sofra bezi kullanmayı da yine Ziryâb icad etmiştir. Endülüs halife, vâli ve ileri gelenleri, sofra adabında ve Ziryâb'a nisbet edilen yemekler husûsunda Ziryâb'ı örnek almışlardır.

(50) Makrizî, Age., I, 81.

5. GİYİM EŞYALARI

Abbasî devletinde Fars nüfûzunun yayılması, İran âdet ve kıyafetlerinin Abbasî sarayında benimsenmesinde son derece etkili olmuştur. V. Kremer'in anlattıkları da bu durumu teyid eder. O, Harûn Reşîd ve Me'mûn zamanlarında halifelerin saraylarında İran nüfuzunun zirveye ulaştığını ve onların vezirlerinin çoğunlukla Fars veya Fars asıllı olduklarını, Bağdat'ta İran kıyafetlerine rağbetin gittikçe artıp yaygınlaştığını kaydeder[51].

İran kıyafeti, Abbasî sarayının resmi kıyafeti oldu. Zira Abbasîlerin ikinci halifesi Mansûr, siyah ve uzun bir şapka olan kalansüveyi resmi kıyafetin bir parçası kabul etmişti. O, aynı zamanda altınla yaldızlanmış elbiselerin kullanılması modasını getirdi. Bu elbiseleri halka giydirmek halife kanalıyla oldu. Nitekim bu durum, halife Mütevekkil zamanında basılmış olan paralardan açıkça anlaşılmaktadır. Bu paraların üzerinde Mütevekkil'in, İran millî kıyafetine bürünmüş resmi bulunmaktadır.

Abbasîler döneminde yüksek tabakanın normal elbisesi, don, geniş kaftan, gömlek, ferace, ceket, ve külahtan meydana geliyordu. Halkın elbisesi ise, fistan, ferace, uzun ceket ve kuşaktan oluşuyordu. Ayaklarına da ayakkabı ve nalın giyerlerdi.

Araplarda beyaz elbise beğenilirdi. Zira Peygamber (s.a.) den şöyle rivâyet edilmişti: "Allah, cenneti beyaz olarak yaratmıştır. Elbisenin en iyisi de beyazdır. Onu, hayatınızda giyersiniz ve onunla ölülerinizi kefenlersiniz."

Abbasî halifeleri, merasimlerde siyah veya menekşe renginde dizlere kadar uzanan hırka giyerlerdi. Boyun kısmı açık olan bu giysinin al-

(51) Streifzuge, 32-33.

tından uzun kaftan görülürdü. Kaftanın yenleri, Mu'tasım zamanına kadar dardı. Onun emriyle yenlerin üç zirâ' kadar genişletildiği rivâyet edilir. Halife kıymetli mücevheratla süslenmiş kuşak kuşanır, siyah bir aba giyinir ve değerli mücevherat ile süslenmiş uzun bir külah giyerdi[52]. Halife ve kadılar, Hz. Peygamber (a.s.)'e uyarak sarık sarar ve taylesan giyerlerdi. Uzun külah giyerler, bunun üzerinde, Abbasîlerin alâmeti olan siyah renk sarık sararlardı. Vâliler ve asilzâdeler de giyim kuşamlarında halifeleri taklid ediyorlardı.

İbn Hallikân, Harûn Reşîd'in kadısı Ebû Yûsuf'tan şöyle nakleder: "Âlimlerin kıyafetlerini değiştirerek onu bugünkü şekle getiren odur. Daha önce herkes aynı tip elbise giyerdi. Hiçbir kimsenin elbisesiyle diğerinden ayrılması ve tanınması mümkün değildi[53]. Dîvan kâtipleri, yünden aba giyiyorlardı. Bu elbiselerin önü açıktı. Komutanlar ise, kısa İran kaftanı giyerlerdi[54]. Ulemadan başkası, evlerinde sadece beyaz ipekten yapılan iç elbiseleri ve külah giyerlerdi. Daha sonraları ise onun yerine menekşe renginde, hafif iç elbiselerini tercih ettiler.

Zengin tabakanın kadın ve erkekleri ipek, yün veya deriden yapılan çoraplar giyiyorlardı. Çeşitli sanat erbabının elbiselerinde belirli farklılıklar vardı. Sade halkın giydiği elbiseler ise fistan, gömlek, uzun palto ve "kemerbend" ismiyle bilinen kuşaktan meydana gelirdi. Ayaklarına ayakkabı ve takunya giyiyorlardı. İleri gelen bazı kişiler, hem ayakkabı hem de takunyayı aynı anda üst üste giydikleri halde, askerler yalnız ayakkabı kullanıyorlardı. Ancak bunlar, cami veya saraya girdiklerinde "cürmuk" denilen deri ayakkabılarını çıkarıyorlardı.[55].

Kadınların elbiseleri, geniş bir çarşaf ve boyundan yırtmaçlı uzun gömlekten meydana geliyordu. Bunun üzerinde, soğuk havalarda dar ve kısa bir hırka giyerlerdi. Arap kadını evinden dışarı çıktığında, bütün vücudunu örten ve elbiselerini topraktan koruyan uzun bir çarşaf giyerdi. Başını da boynunun üzerinden bağladığı bir eşarp ile kapatıyordu.

---

(52) Emîr Ali, Muhtasaru tarîhi'l-Arab, 387.
(53) Vefeyâtü'l-Ayan, I, 33
(54) Mez, el-Hadaratü'l-İslamiyye, 179.
(55) Emîr Ali, Muhtasaru tarihi'l-Arab, 388-389.

Abbasîler devrindeki kadın kıyafet ve elbiseleri, Emevîler devrindekilere nisbetle bâriz bir değişiklik gösterir. Nitekim yüksek kesimin kadınları, mücevheratla süslenmiş, çevresi, değerli taşlarla altın zincirlerle oyalanmış baş örtüsü kullanmaya başlamışlardı. Bu baş örtüsünü, Harûn Reşîd'in kız kardeşi Uleyye'nin icad ettiği söylenir. Bu sınıfın kadınları, mücevherle süslenmiş güzel baş örtüleri kullanırlardı. Orta sınıfın kadınları ise, başlarına altın yaldızlı bir eşarp örtüyorlardı. Onun etrafına da inci ve zümrüt dizilerek yapılan bir çember bağlarlardı. Ayaklarına halhal, kollarına bilezik takıyorlardı. İranlı kadınlardan aldıkları, bu süslenme işini iyi beceriyorlardı. Bedevî arap kadınları da, süslenerek güzel görünme sanatını çok iyi biliyorlardı[56].

Zamanında kıyafetin gelişmesi ve hanım elbiselerinde meydana gelen moda değişikliklerinde Harûn Reşîd'in hanımı Zübeyde'nin büyük tesiri olmuştur. Mücevherat ile süslenmiş ayakkabılar giyinmek ve kemer bağlamak modasını onun icad ettiği söylenir. O bunlardan da öteye elbise satın alma ve süsleme hususunda, aşırı para harcardı. Çok değerli alaca bir kumaştan diktirdiği elbisenin fiyatı 50 bin dinarın üzerindeydi[57].

Endülüs'te kıyafet modasına Ziryâb hakim oldu ve halkı mevsimlere göre elbiseler giymeye teşvik etti. Onlara Haziran ayından Eylül ayının sonuna kadar beyaz elbise, baharda ince, hafif, ipek elbiseler ve parlak renkli gömlekler giymeyi öğretmiş; kış mevsiminde kalın elbiseler, tüylü ve kürklü deri giyecekler gerektiğini anlatmıştı. Ziryâb'ın diğer iki faaliyeti de, Kurtuba şehrinde süsleme sanatını öğrettiği bir güzelleşme enstitüsünü açması ve diş macunu kullanmasıdır. Endülüslülere, saçları göz ile kulaklar arasını kapayacak şekilde alın üzerinde toplamayı bırakıp, başın ortasından ikiye ayırma, kaş ve kulakları açma usulünü öğretti.

Ziryâb'ın etkisiyle Emevî sarayı ve Kurtuba toplumu önemli ölçüde değişmiştir. Bu değişiklik, Ziryâb'ın Abbasî saray protokolünü, kıyafetlerini ve eşyaları ile yemek pişirme usullerine varıncaya kadar her

(56) Age., 389-390.

(57) Nahle Müdevver, Hadâratü'l-İslâm fî dâri's-selâm, 55.

şeyi onlara nakletmesi sebebiyle olmuştur. Ancak hicrî 138 yılında (756 m.) Endülüs'te kurulduğu gündenberi, bir asır boyunca hayat anlayışında değişiklik yapmamış olan bu İslâmî çevreye Ziryab'ın getirdiği yenilikler, tarihçilere göre, musikî alanında olduğu gibi, Aristokrat tabaka üzerinde daha etkili olmuştur.

6. KADIN

Abbasîler'in birinci döneminde kadınlar, hürriyetten geniş çapta faydalanıyorlardı. Hattâ halife Mehdî'nin hanımı ve Hadî ile Reşîd'in annesi Hayzuran gibi kadınlar devlet işlerine karıştılar. Hayzuran evine gelenlerin isteklerinin teminini çoğu kere, oğlu Hadî'den isterdi. Ancak Hadî'nin kadınlar hususundaki aşırı kıskançlığı annesinin devlet işlerine müdahalesine bir sınır koymasına sebep olmuştur. Harûn Reşîd'in hanımı ve Emîn'in annesi olan Zübeyde hanımın devlet işlerinde büyük bir nüfuzu vardı. Zübeyde 186/802 yılında hac farizasını ifa etmek üzere Mekke'ye vardığında Mekkelilerin içme suyu bakımından çektikleri sıkıntıları yakından görmüştü. Bunun üzerine hazinedarını çağırttı, ona ülkenin çeşitli yerlerinden mühendis ve işçiler çağırmasını emretti ve: "Bir kazma vuruşun, sana bir dinara mal olsa bile buraya su getirmeye çalış" dedi. Mühendis, usta ve işçilerin en yetkilileri heyetler halinde Mekke'ye geldiler. Dağlardaki su kaynaklarını inceledikten sonra Huneyn vâdisindeki bir gözeyi beğendiler ve buradan Mekke'ye Harem-i şerife su getirdiler. Böylece müslümanların kıblesi Beytullah'ı ziyaret eden hacıların toplandığı yer olan Mekke suya kavuşmuş oldu. Bu su bugüne kadar hâlâ Mekke'ye akmaktadır.

Bu dönemde kadınlar, harplere de katılmıştır. Meselâ: Mansûr'un amcası olan Ali b. Abdullah b. Abbas'ın iki kızı Lebbabe ve Ümmü İsâ harbe katılmışlardı. Harûn Reşîd zamanında, kadınlar iyi at biner ve askeri savaş meydanlarına götürürlerdi[58]. Bizanslılar, Mu'tasım zamanında ellerindeki esir müslüman kadınlara azalarını keserek eziyet ettiklerinde, esirler arasındaki Haşimî ailesinden bir kadın: **"Yetiş ey Mu'tasım!"** diye feryat edip yardım istemişti. Halife bu durumdan haberdar olunca çok öfkelendi ve büyük bir ordunun başına geçerek yukarda izah edildiği gibi Bizans üzerine yürüdü ve meşhûr Ammuriye Savaşında onları bozguna uğrattı.

---

(58) Emîr Ali, Muhtasaru tarihi'l-Arab, 190.

Bu asırda kadınlar, bilgi ve kültür bakımından yüksek bir seviyeye ulaşmışlar, Harûn Reşîd ve Me'mûn devirlerinde şiir söylemişler ve erkeklerle münazaralara girmişlerdir. Zübeyde hanım, kültürlü ve bilgili bir şâirdi. Muhtevalı mektuplarını, kocası H. Reşîd'e çok kere şiir beyitleri halinde gönderirdi. Oğlu Emîn'in öldürülmesi üzerine, Halife Me'mûn'a gönderdiği meşhûr kasîdesi, onun şiir, edebiyat ve siyasette ne kadar yüksek bir dereceye ulaştığını açık bir şekilde göstermektedir. Bu kasîdenin bazı beyitleri şöyledir:

O, en iyi soydan gelmiş en üstün liderdi,
O, Minbere çıkanların en üstünüydü.
Öncekilerin ilminin vârisi ve iftiharıydı.
Halbuki Melik Me'mûn Ümmü Ca'fer'den doğmuştur.
Amcam oğlu sana bu kasîdeyi yazarken gözlerim yaş akıtıyordu(59).

Nahle Müdevver şöyle der: "Harûn Reşîd'in hanımı Zübeyde, hükümdarların yapamayacağı işler yapıyordu. Meselâ: İpekten bir halı seccade yaptırdı ki, bu halıda her cins hayvan resimleri va altın liflerden yapılmış her türlü kuş suretleri vardı. Bu hayvanların gözleri yakut ve mücevherattan yapılmıştı. Anlatıldığına göre, ona yaptığı masraf 1 milyon dinar civarındaydı. Altından yapılmış ve kıymetli madenlerle süslenmiş aletler bulunduruyordu. Evinde fiyatı 50 bin dinarı aşan değerde kürk ve yünlü elbiseler, gümüşten, abanos ve sandal ağaçlarından yapılmış tablolar vardı. Bu tablolar üzerinde çeşitli türlerdeki ipekler, samur ve benzeri kumaşlar giydirilmiş, altından yapılmış hayvan portreleri vardı. Ayrıca amber şamdanlıklar edinmişti. At üzerindeki hizmetçileri ihtiyaçlarını görürler ve mektuplarını yerine ulaştırırlardı.

Halk ve özellikle halifeler, Arap olmayan cariyelere düşkündüler. Çünkü bu cariyeler çoğunlukla çok güzeldiler. Ayrıca hür bir kadınla evlenmek isteyen kimse, evlenmek istediği kızı ancak İslâm'ın izin verdiği ölçüler içinde görebiliyordu. Oysa cariye için durum böyle değildi. Cariyeyi almadan önce onu görmek ve onun üzerinde çeşitli incelemeler yaparak huyunu ve ahlâkını öğrenmek mümkün oluyordu. Çoğu kere cariye çocukları, babaları yanında, hür kadınlardan olan kardeşlerinden

(59) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 316.

daha sevimliydi. Aynı zamanda hür anadan doğan çocuklar ile, cariyeden doğanlar arasında miras bakımından bir fark da bulunmuyordu.

Abbasî halifelerinin çoğu, Ümmü Veled (cariye) çocuğuydu. Me'mûn'un annesi İranlı bir cariye, Mu'tasım'ın annesi ise bir Türk'tü. Mütevekkil'in annesi Şucâ' Harezmli, Muktedir'in annesi ise Rum asıllıydı. Müstekfi'nin annesi de öyleydi. Mutî'nin annesi ise Slav asıllıydı.

Cariyeler, tüm ülkelerde kurulan çeşitli pazarlardan alınıp, Bağdat'a getiriliyordu. Bunların başında Habeşliler, Rumlar, Gürcüler, Çerkesler, Medine, Taif, Yemâme ve Mısır doğumlu yabancılar geliyordu. Bu cariyelerden pek çoğu, güzelliği, tatlı dili ve sesinin güzelliği ile şöhret buldular. Köle ve cariyelerin satılması bilinen anlamıyla ne bir kölelik ve ne de bir kulluk anlamı taşıyordu. Aksine pek çok cariye, halife ve emîr saraylarında nimet ve bolluk içinde bulunmak arzusuyla köle pazarlarına kendi istekleriyle çıkıyorlardı.

Cahız, cariyelerle evlenmenin iyi ve kötü olan taraflarını anlatan bir vesika ile bu hususta bize yardım etmiştir. O, şöyle der: "Anlatıldığına göre şöyle deniliyordu: Kim yükünün az ve hafif olmasını, kendisine iyi hizmet edilmesini ve el üstünde tutulmasını isterse hür kadınlarla değil cariyelerle evlenmelidir. Mesleme b. Mesleme şöyle derdi: Cariyelerle evlenenin ondan sonra hürlerle evlenmesine hayret ederim. Sevinç, rahatlık cariyelerle evlenmededir"[60].

Medine halkı, cariyelerinden çocuk sahibi olmayı, hoş karşılamıyorlardı. Hz. Ali'nin torunlarından Ali b. Hasan yetişince durum değişti. Medine'nin en büyük ve en muttakî âlimlerinden olan Ali, Medinelileri cariye edinmeye teşvik etti. O, şöyle derdi: "Abbasî halifelerinden sadece üç tanesi hür annenin çocuğudur. Bunlar: Seffah, Mansûr ve Emîn'dir. Diğerlerinin hepsi cariye çocuğudur. Ben cariyeleri tercih ederim; çünkü onlar, Arap ile Acem'in dehâsını kendilerinde birleştirirler.

Ali cariyelerle evlenmenin iyi olmayan bazı yönlerini anlatırken de şöyle demiştir: "Kişinin evinde hür hanım bulunmazsa, cariyelerin işle-

(60) el-Mehasin ve'l-Ezdâd (Mısır, 1324 h.) 134-135.

rinde pek çok bozukluk görür. Hür olan kişi onları, zevce olarak almasın. Zira, onların inançlarının bozuk olduğu yeminle söylenir."

Şöyle söyleniyordu: Hür kadınlar evde pişirilen ekmeğe, cariyeler ise pazar işi ekmeğe benzer. Arap atasözlerinin birinde de "cariye ile şakalaşma ve köre ağlama" denmektedir.

Bu dönemde, halk tabakası arasından yetişip siyasî hayatta veya toplumun yükselmesinde rol oynayan kadınlara rastlanmaz. Bu sahalarda ancak halifelerin, vezirlerin ve onların dışındaki hakim sınıfın kadınları rol oynamıştır.

Endülüs'te, kadının büyük rolü vardı. Cariyeler, halife, vezir ve devlet adamlarının saraylarında önemli rol oynuyorlardı. Kadının bu durumunu, II. Abdurrahman'ın "şarkıcı" cariyesi ile ilgili kıssa'dan daha güzel anlatan birşey yoktur. Olay şöyle cereyan eder: II. Abdurrahman, adı geçen cariyesini bir gün kızdırınca, cariye onun yanından çekip gider. Abdurrahman'ı yanına bırakmadığı gibi kendisi de onun yanına gitmez ve odasına kapanır. Abdurrahman terkedilmesine çok üzülür ve onun özlemini çeker. Ne pahasına olursa olsun onu razı etmeye çalışır, fakat muvaffak olamaz. Bunun üzerine, has hizmetçilerinden bu cariyenin hoşlanmadığı birini, onu getirmek üzere gönderir. Fakat cariye kapıyı yüzlerine kapatır ve bu iş ölümle neticelense bile onların yanına çıkmayacağına yemin eder. Onlar, geri dönüp cariyenin söylediklerini hükümdara arzederler ve kapıyı kırıp onu zorla getirmek için izin isterler. Ancak hükümdar bunu kabul etmez, onlara gidip kapısının önünü dirhemlerle doldurmalarını emreder. Bu emir yerine getirilir, dirhemlerle dolu kasalar oraya yığılır. Abdurrahman da gelip kapının önünde durup, onu hoşnut edecek sözler söylemeye başlar ve kendisine döndüğü takdirde kapının önünde yığılan bütün paraların ona verileceğini bildirir. Bu teklifi kabul eden cariye, kapıyı açar, paraları evine götürür. Sonra öpmek üzere Abdurrahman'ın ayağına kapanır[61].

(61) Makkarî, Nefhu't-tîb. I, 164 vd.

Makkarî'nin anlattığına göre, mezkûr cariye, hadımağası Nasr'la birlikte devlet işlerine yön verirdi. Abdurrahman onun yaptığı hiçbir işi reddetmezdi. Abdurrahman'ın aşırı şekilde bağlandığı başka bir cariyesi daha vardı. Onu azâd etti ve onunla evlendi. Abdurrahman Şifa ve Kalem adlarındaki cariyelere de çok düşkündü. Bunlardan Kalem edip, şiir ravisi ve tarihi bilgisi geniş olan bir kadındı; aynı zamanda çok şanslıydı(62).

(62) Age.. I, 165.

7. BAYRAMLAR VE ÖNEMLİ GÜNLER

A. Ramazan ve Kurban Bayramı Törenleri:

Gördüğümüz gibi, Abbasi devletinde İran nüfûzu gittikçe artarak hayatın bütün alanlarını kapsadı ve Harûn Reşîd zamanında zirveye ulaştı. Bağdad'da İran modası temayülü gittikçe yaygınlaşıyordu. Eski İran bayramları, özellikle Nevrûz, Mihricân ve Râm günleri kutlanmaya başladı. Saray ricali, eski İran âdetlerini benimsediler.

Halifeler, iki dinî bayramı, dinî törenlerle kutluyorlardı. Halka imâmlık edip bayram namazlarını kıldırırlar, bayramın faziletleri ve müslümanların İslâm'ın sembollerini muhafaza hususunda yapmaları gereken şeylerle ilgili hutbe okurlardı. Şüphe yok ki, İslâm ülkesinin büyük şehirlerinde, özellikle Bağdat, Beytü'l-Makdis (Kudüs) ve Şam'da, bu iki bayramda yapılan kutlamalarda İslâm'ın tezahürleri açıkça görülüyordu. Haccı edâ etmek için, dünyanın çeşitli yerlerinden Mekke'ye gelen müslümanlara gelince, onlara, Mescid-i Haram'da Zilhicce ayının yedinci günü öğle namazından sonra görevli kişi tarafından haccın yapılışıyla ilgili olarak bir hutbe okunurdu. Sonra hac görevini edâ etmeye başlarlar, Mina'da cemreleri attıktan sonra kurbanlarını keserlerdi.

İslâmi şuurun kuvvetli olduğu yerlerde, Ramazan ve Kurban bayramları son derece parlak ve muhteşem merasimlerle kutlanırdı. Meselâ: Tarsus bunun en güzel örneğidir. İslâm ülkesinin çeşitli yerlerinden gelen gaziler orada toplanır, bizzat cihada çıkamayan hayır sever müslümanların bağışları oraya gönderilirdi. İbn Havkal şöyle diyor: Sicistan ve Kirman sınırından Mısır ve Mağrib'e kadar olan bölgelerde Tarsus'tan daha büyük şehir yoktu. Tarsus'ta bu bölge halkı gazilerinin geldiklerinde inebilecekleri ve kalabilecekleri mahalleler vardı. Onlara çokça bağış gönderilir, bü-

yük miktarda mal ve zekât gelirdi. Tarsus'ta bayram ihtifallerinin tam anlamıyla muhteşem olmasında, bu durumun büyük etkisi vardı. Öyle ki, Ramazan ve Kurban Bayramları bu şehirde İslâm'ın güzelliklerinin sergilendiği günler olurdu.

Bayram geceleri, İslâm ülkesinin çeşitli şehirlerinde fener alayları yapılırdı. Müslümanların tekbir ve kelime-i tevhid sesleri, etrafı çınlatıyor, nehirler süslenmiş kayıklarla doluyordu. Nehirlerin kıyılarında kandiller yakılır, hilâfet saraylarından yükselen ışıklar etrafı aydınlatırdı. Halkın çoğunluğu, siyah rengi alâmet olarak seçen Abbasî halifelerine benzemek için, siyah elbise giyerdi. Bazıları da, başlarına sarık yerine kamış ve kağıttan yapılarak siyaha boyanmış uzun külah geçirirlerdi. Zırh yerine, üzerine "Allah onlara kâfidir, O işitendir, bilendir" şeklindeki âyet yazılmış cübbe giyerlerdi[63].

B. Nevrûz, Mihricân ve Râm Kutlamaları:

Nevrûz, eski bayram günlerindendi. İranlılar, onu yeni yılı kutlama günü olarak kabul etmişlerdi. Onlara göre bugün senenin ilk günüydü. Güneşin "Koç" burcuna girdiği gece ile gündüzün eşit olduğu yani bahar mevsiminin başladığı gündü. Horasan krallları, yeni bir uygulama çıkarmışlar, bu günü askerlerin ilkbahar ve yaz elbiselerini giyme bayramı olarak kabul etmişlerdi. Nevrûz bayramını o gün kutluyorlardı. Birunî'nin anlattığına göre, bugünü bayram olarak belirleyen ilk kişi Cemşid'dir[64]. Browne'un Arapça kaynaklara atfen verdiği bilgiye göre, bu Cemşid, Süleyman b. Davud (a.s.)'tur[65]. Müslümanlar daha önce bugünün kutlanmasını kaldırmışlardı. Ancak daha sonra Abbasîlerin birinci döneminde yeniden kutlanmaya başlandı. Eski Nevrûz takvimi çiftçilere çok zarar veriyordu. Çünkü Nevrûz günü geldiğinde henüz mahsuller yeşil olduğundan hububat ve tahıllardan ödenmesi gereken vergi ödenemiyordu.

Birûnî bu hususlaki izahlarına devam ederek şunları anlatır: Hişam b. Abdülmelik zamanında (105-125/723-742) arazi sahipleri topla-

(63) Nahle Müdevver, Hadâratü'l-İslâm fî Dari's-Selâm, 22.
(64) el-Asâru'l-bâkiye, 216-217.
(65) Lit-Hist of Persia I, 114, 259.

nıp Hişam'ın vâlisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'ye geldiler ve karşılaştıkları zorlukları arzettiler. Bunun için Nevrûz gününü bir ay sonraya almasını istediler. Halid durumu Hişam'a yazdı. Hişam ona şu cevabı verdi: Teklif ettiğiniz bu işin şu âyetin hükmüne dahil olacağından endişe ediyorum. "Haram ayı içinde savaşmak yasaklanmış. Bu ayda savaşmak için haram ayı başka bir aya ertelemek küfürde daha ileri gitmektir. İnkâr edenler onunla saptırılır. Haram ayı bir yıl helâl sayarlar, bir yıl haram sayarlar ki, Allah'ın haram kıldığının sayısını çiğneyip, Allah'ın haram kıldığını helâl yapsınlar. Yaptıkları işin kötülüğü kendilerine süslü gösterildi. Allah, kâfirler topluluğuna yol göstermez"[66]. Harûn Reşîd, hilâfete gelinceye kadar durum aynı şekilde devam etti. Arazi sahipleri, ikinci defa toplanıp Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'ye başvurdular ve ondan Nevrûz gününü iki ay kadar geri almasını istediler. Yahyâ onların isteklerine olumlu karşılık vermek istedi. Fakat düşmanları, onun Mecusiliğe bağlı olduğu şeklinde, dedikodu etmeye başladılar. Bunun üzerine Yahyâ, düşüncelerinden vazgeçti ve durum eskiden olduğu gibi devam etti.

Nevrûz bayramının menşeine gelince, bu hususta Birûnî şöyle der: "Bunun temeli şu hadisedir: Davud (a.s.) oğlu Süleyman Peygamber (a.s.) mührünü kaybedince saltanatı elinden gitmişti. Mührü kırk gün sonra iade edilince, tekrar saltanatına kavuştu. Bunun üzerine hükümdarlar ona geldiler, kuşlar etrafını kuşattılar. Bu hadiseyle ilgili olarak İranlılar "Nevrûz âmed" yani yeni gün geldi, dediler. Bu yüzden de bugün "Nevrûz" olarak adlandırıldı. Süleyman (a.s.) rüzgâra emir verdi, rüzgâr onu istediği yere götürmeye başladı. Onları gören bir kırlangıç: "Ey hükümdar! İçinde yumurtalar bulunan bir yuvam var, onu bırak alıp götürme" dedi. Süleyman (a.s.), bunun üzerine yönünü değiştirdi. İkinci defa yere indikleri sırada, gagasında su taşıyan kırlangıç Süleyman (a.s.)'ın huzuruna gelerek, ağzındaki suyu kürsünün önüne serpti. Oradaki adamlardan biri de kırlangıca bir çekirge hediye etti. İşte Nevrûz'daki hediyeler ve su serpmenin temeli bu hadisedir"[67].

İranlılar, Nevrûz bayramında karşılıklı hediyeler vererek bayram-

(66) Tevbe Sûresi, (9), 37.

(67) Birûnî, el-Âsâru'l-bâkiye, 216-217.

laşırlardı. Bu hediyeler, ekseriya şeker ve giyecek cinsinden olurdu. Birûnî şöyle diyor: "Şeker kamışı, ancak Cem'in saltanatı sırasında Nevrûz günü keşfedilmiştir. Bundan önce bilinmiyordu. Hadise şöyle oldu: Kisrâ Cem, öz suyunu dışarı sızdırmış olan bol sulu bir kamış görmüştü. Kamıştan sızan suyu tadınca onda güzel bir tatlılık buldu. Bunun üzerine kamışın suyunun sıkılmasını ve ondan şeker yapılmasını emretti. Bu münasebetle o günün değeri yükseldi, bu hadiseyi kutlamak gayesiyle beş gün bayram yaptılar. Horasan hükümdarları, muhafızlarına ilkbahar ve yazlık elbiselerini giydirme merasimini bugünde icra etmeyi âdet edindiler. Yine onlar bugüne saygı göstermeyi, hastalıkları defetmek için su ile yıkanmayı, bugünde birbirlerine su serpmeyi âdet edindiler"[68].

Birûnî'nin şu sözleri İran Kisrâlarının Nevrûz bayramına ne derece önem verdiklerini göstermektedir: "5 günlük kutlama merasimlerini, Nevrûz gününde, hükümdarların başlatması Kisrâların âdetlerindendir. Bu gün, hükümdar, huzurlarına çıkacağını ve kendilerine bahşiş ve ihsanlar vereceğini halka haber verirdi. Hükümdar ikinci gün, yüksek seviyeli devlet memurlarını, -ki bunlar bölge vâlileri ve eşrafıdır- kabul ederdi. Üçüncü gün muhafızlarını ve başdanışmanlarını, dördüncü gün ev halkını, yakınlarını ve akrabalarını, beşinci gün ise çocuklarını ve sanatkârları kabul ederdi. Kabul ettiklerinden herbirine hakettiği rütbeyi verir veya ikramı yapar, bol bol ihsanlarda bulunurdu. Altıncı güne gelindiğinde halkın haklarının yerine getirilmesi işlemini bitirmiş olurdu. Bugün bizzat onun Nevrûzu olurdu, sadece çok yakınlarını veya halvetine aldıklarını kabul ederdi. Huzuruna girenlerin derecelerine göre hediyeler getirilmesini emreder, bu hediyelerden dilediğini onların arasında dağıtır, geriye kalanı hazineye bırakırdı."

Görüldüğü gibi, İran kisrâları, onlardan sonra da Abbasi halifeleri, Nevrûz bayramı merasimlerini yılbaşında icra etmektedirler. Yıl sonunda ise "Rûz-mehr" adını verdikleri Mihricân bayramını kutlarlardı. Onların büyük bayramlarından olan Mihricân'ın mânâsı "ruh'un muhabbeti"dir. Selmanu'l-Farisi (r.a.)'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Biz Farisîler, eskiden şöyle derdik: Allahu Teâlâ, kulları için Nevrûz

(68) Birûnî, age. 217-219.

gününde Yâkût'tan, Mihricân gününde de Zeberced'ten birer süs yarattı. Yâkût ve Zeberced'in diğer cevherlerden üstün olduğu gibi bu iki günü de diğer günlerden üstün kıldı''[69]. İranlılar, Mihricân'ı yıl'ın bitişi, Nevrûz'u da yeni yılın başlangıcı kabul ederlerdi. Mihricân bayramının ilk günü de kış mevsiminin ilk gününe tesadüf ederdi.

İran kisraları, mücevherlerle donatılmış, üzerinde güneş resmi olan bir taç giyerler, bu bayramlarda büyük bir geçit merasimi yaparlardı. İranlıların Mihricân gününe saygı göstermeleri, halkın, Feridûn'un Dahhak'a karşı zafer kazandığını işittikleri sıradaki sevinmelerine bağlıdır, denilmiştir. Onlar, bu savaş esnasında meleklerin Feridun'a yardıma geldiğine inanırlar. Kisralar devrinde, bu bayramı kutlama âdeti şöyleydi: Sabahın erken vaktinde yiğit bir adam evin avlusunda durur ve yüksek sesle: ''Ey melekler! Yeryüzüne ininiz ve kötülük sahibi şeytanları eziniz. Onları dünyadan defediniz, diye bağırırdı''. İranlılar, Mihricân gününde Nevrûz hediyeleri gibi, bol miktarda hediyeler takdim ederek birbirlerini kutlarlardı. Bu hediyeler içinde şeker de vardı. Kisrâlar, süvarilerin sonbahar ve kışlık elbiselerini bu günde verirlerdi[70]. İran kisrâları, bir gün Nevrûz bayramında, bir gün de Mihricân bayramında halkın huzuruna çıkmayı âdet edinmişlerdi. Nitekim Câhız şöyle der: ''Bu iki günde, büyük olsun küçük olsun, cahil olsun şerefli olsun, hiçbir kimse Kisrâ'nın huzurunda bulunmaktan menedilmezdi[71].

Mihricân bayramının beşinci günü, Eski İranlıların en büyük günlerindendi. Bu güne, onlar ''Rame-rûz'' adını veriyorlardı ki, bugün onlar nazarında Feridun'un Dahhak'a karşı zafer kazandığı gün olan büyük Mihricân günüdür. Eski İranlılar, Eylül ayının 16 sına rastlayan Mihricân ve Mart ayının 21 ine tesadüf eden Nevrûz bayramına büyük önem vermişlerdir. Eski İranlıların peygamberi olan Zerdüşt, Mihricân ve Rame-rûz günlerine eşit seviyede tazim edilmesini emretmişti. Dolayısıyla ikisini de bayram olarak kutladılar. Sonra Hürmüz b. Şapur, iki

(69) Birûni, A.g.e., 222.
(70) Age., 222-223.
(71) et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk, 155.

bayramı birleştirdi. Ve ikisinin arasındaki diğer günleri de bayram kabul etti. İran kisrâları, bundan sonra halkın Mihricân'dan itibaren otuz gün bayram yapmasını emretti[72].

İranlıların idari müesseselerini almaları, yemeklerde ve kılık-kıyafette onları taklid etmeleri, hassaten Nevrûz, Mihricân ve Râm olmak üzere onların bayramlarını kutlamaları, şüphesiz Abbasî idarecilerinin İranlılara meyli ve onları Araplara tercihlerinin bir neticesidir. Nitekim İranlıların bu bayramları, birinci Abbasî dönemi resmi bayramlarının en mühimleri arasına girmiştir.

C. Halife Alayları:

Abbasi halifelerinin alay ve merasimleri, şa'şaa ve debdebe bakımından Emevîlerin alay ve merasimlerini geride bırakmıştır. Nitekim Cuma günlerinde, muhafızlar derecelerine göre sıralanmış bir şekilde bayraklar taşıyarak halife alayının önünde yürüyor, onların peşinde soylu cins atlar üzerinde Abbasî ailesine mensup emirler, arkada da devlet ricaliyle birlikte demir-kır bir ata binmiş halife hareket ediyordu. Halife bu alaylarda siyah bir kaftan giyer, mücevherat ile işlenmiş bir kuşak bağlar, üzerine siyah bir kürk alırdı. Başına son derece pahalı mücevherlerle süslü uzun bir fes geçirirdi. Elinde Rasûlullah Efendimiz'in kılıç ve yüzüğü bulunur, göğsü üzerine nefis mücevherlerle nakışlı altın bir zincir takardı[73]. Bu protokol şeklini ilk uygulayan halife Hadî'dir. Ancak Harûn Reşîd ve Me'mûn, çoğunlukla sadeliği tercih ediyorlardı, bir veya iki muhafız dışında onlara kimse eşlik etmezdi. Bağdat'ta namaz vakitlerinde, sarayın kapısında davul ve boru çalınması halifelik otoritesinin tezahür ve alâmetlerindendi.

Hac alayı, Abbasî halifelerinin en büyük alaylarındandır .Ki, bu esnada doğu İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinden hassaten Irak, Faris ve Horasan halkından gelen hacılar, Bağdat'ta toplanırdı. Bu hacı adayları, Bağdat'a hac için gereken deve, yiyecek, sütle yoğrulmuş hamurdan yapılmış çörekler, şeker, pasta, kurabiye, kuru yemişler ve diğer hac giyeceklerini hazırlamış olarak geliyor; kafile beraberlerinde kendi-

(72) Bîrûnî, age., 223-224.

(73) Emîr Ali, Muhtasaru Tarihi'l-Arab, 386-387.

lerini korumak için az sayıda muhafız bulunuyordu. Bu kafileler, hac yoluna koyulunca alayın önünde, sırtlarında altınla nakışlanmış ipeklerle süslü mahfeller bulunan develer yürürdü ki, Hac Emîri bunların birinde olurdu.(74).

Maverdî, Hac Emiri'nin 10 görevi olduğunu kaydetmiştir:

1 — Dağılmalarını önlemek için, yürüyüş ve konaklamaları anında insanları toplamak,

2 — Yürüyüşlerini ve konaklamalarını tertip ve düzene koymak. Yolculuk esnasında grupların takip edeceği güzergâhlarını bilmeleri, konaklayacakları yerleri öğrenmeleri, konaklama yeri hususunda anlaşmazlığa düşmemeleri ve konaklama yerlerini kaybetmemeleri için her grubun güzergâhını tayin etmek,

3 — Yolculuklarında onlarla birlikte giderek, zayıflara yardımcı olmak, ayrılıp geride kalanların kayıp olmamaları için tedbir almak.

4 — Hac yolcularını en geniş ve imkân bakımından en verimli yollardan götürmek, kurak ve sarp yollardan kaçınmak.

5 — Susuz kalacak olurlarsa hac yolcuları için su, binitleri için de gerektiği zaman otlak ve yiyecek aramak,

6 — Eşkiyaların onlara musallat olmasına, hırsızların mallarını çalmasına mani olmak için yolculuk ve konaklama anında güvenlik tedbirleri almak,

7 — Hac yolcularını yollarından alıkoymaya kalkanlara mani olmak; hacdan alıkoymak isteyenlere karşı gücü yetiyorsa çarpışmak veya hacılar kabul edecek olurlarsa para vermek suretiyle onları savmak,

8 — Kavga eden ve dövüşenlerin arasını ıslah etmek, tartışanların arasını bulmak. Bunlar arasında zoraki hüküm vermemek; ancak taraflar, aralarında hakemlik yapması için müracaat

(74) Maverdî, el-Ahkâmu's-sultaniyye, 103-105.

ederlerse, buna ehil olduğu takdirde aralarında hüküm vermesi caizdir. Hakimi bulunan bir yerleşim merkezine girerlerse hem o, hem de belde hakimi davaya bakabilir. Kararı hangisi verirse versin, o infaz eder. Eğer anlaşmazlık hacılarla o bölge ahalisi arasında olacak olursa davaya ancak belde hakimi bakabilir.

9 — Haksızlığa tevessül edenleri doğrultmak ve hainleri terbiye etmektir. Sadece tazir (kınama, dövme) cezası verebilir had uygulayamaz.

10 — Yolculuk ve konaklamalar esnasında vakti iyi ayarlamak. Bu sayede yapılması gereken vecîbelerin rahat bir şekilde yapılmasını, aceleye getirilmemesini temin etmek. Mikat mevkiine gelindiği zaman ihrama girmelerini ve sünneti yerine getirmelerini sağlamak. Vakit geniş olduğu takdirde, Mekke hacılarıyla birlikte vakfelere çıkmalarını sağlamak için adayları Mekke'ye götürür. Eğer vakit daralmışsa, Arafat'ta vakfeyi ve dolayısıyla haccı kaçırmamak için Mekke'ye girmeden doğruca Arafat'a götürür. Çünkü Arafat'ta vakfe'nin zamanı, Arefe günü güneşin zeval'inden Kurban bayramının birinci günü fecr'in tuluuna kadar geçen vakittir. Bu müddet içerisinde gece veya gündüz bir süre Arafat'ta bulunabilen kişi, hacca yetişmiş olur. Eğer Arafat'taki bu vakfeyi yapamadan bayramın birinci gününün fecri doğacak olursa, haccı da kaçırmış olur. Bu şekilde vakfeye yetişemeyen kişinin haccın erkânı ve şeraitini kurbanla tamamlaması, haccını imkân bulduğu takdirde gelecek hac mevsiminde kaza etmesi gerekir. Müteakip yılda imkân bulamadığı takdirde, gücü yettiği ilk yılda kaza eder. Vakfeyi kaçırdığı için, haccı umreye dönüşmez, ihramdan çıkamaz ve ihramlıya haram olan şeyleri kendisine helâl sayamaz. Hac emîri, halk ,hac farizasını ifa edince âdet olduğu üzere özel işlerini ve görüşmelerini yapmaları için birkaç günlük mühlet verir. Bu esnada onları takip etmez, çıkışa zorlamaz. Tayin edilen günler bitip halk toplanınca, Allahu Teâlâ'nın Beyti (Kâ'be)'nin ziyaretiyle, Rasûlullah (s.a.s.)'ın kabrini, ona hürmeten, ona itaati göstermek maksadıyla ziyareti birleştirmeleri için Medine'ye götürür. Medine'den ayrıldıktan sonra, yola çıktıkları şehre dönünceye kadar geçen yolculukları esnasında, gelişte aldığı tedbirleri aynen alır. Çıktıkları şehre ulaştıklarında görevi sona ermiş olur.

Nahle Müdevver şöyle der: "Güneş bir adam boyu yükseldiği sırada, yollar insanlarla dolup taştı, meydanlar kalabalıklaştı. Halifenin geçişini haber vermek için davullar çalındı; çok geçmeden halife, beyaz bir fil üzerinde parlak sedeflerle süslenmiş hevdec içinde oturmuş olarak göründü. Halifenin içinde bulunduğu mahfelin üzerinde altın simlerle süslenmiş ipek örtüler vardı. Halifenin bir elinde hilâfet kılıcı, diğer elinde mührü, üzerinde kaftan, onun üstünde de Rasûlullah (s.a.s.)'in yeşil bürdesi vardı. Bu bürde, Emevî halifelerinin cülûs ve alaylarında omuzlarına aldıkları bürde değildi. Çünkü o bürde, hilâfetin onların elinden gitmesiyle kaybolmuştur. O bürdeyi, Muâviye b. Ebi Süfyân, 40 bin dirheme Zübeyr b. Ebî Sülmâ ailesinden almıştı. Abbasi halifelerinin culûs ve alaylarında üzerlerine aldıkları Rasûlullah (s.a.)'a ait bürde ise, Rasûlullah'ın berekete vesile olması için Übülle halkına vermiş olduğu bürdedir. Onu Ebû Ca'fer Mansûr, 300 dinara satın almış, Emevilerin elindeki bürde yerine hilâfet alâmeti edinmiştir. Fil'e gelince, Mansûr'dan önce Arap hükümdarlarından hiçbiri, alaylarında fil bulundurmamıştır... Mansûr ise, kralların en ağır ve en rahat binekleri olan fil'e eski hükümdarların çok değer vermesi, onu harp için hazırlamaları, bayram ve merasimleri onunla süslemeleri sebebiyle onları taklit için fil'i alay biniti olarak kullanmıştır. Emirlerden ve hanedandan bir grup, Mansûr'a eşlik ediyor, bunların arkasından halifenin eşi ve çocuklarının binmiş olduğu develer geliyordu. Hacı Musa b. Mehdi onların içinde idi.

Bunların yanında siyah bayrakları taşıyan özel koruma görevlileri yer alıyordu."[75].

Halife Mehdi, Kâ'be'ye her yıl yeni örtü örtmek âdetini koymuştur. Şöyle ki: Mekke'ye geldiğinde Kâ'be'nin örtüsünü kaldırttı, duvarlarını misk ve anber ile yıkattıktan sonra ona ipekten yeni bir örtü giydirdi; zira o, Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in örttürmüş olduğu örtülerin ağırlığı sebebiyle Kâbe'nin yıkılmasından korkmuştu. Dolayısıyla Kâ'be'nin örtüsünü değiştirme usulü Mehdî'den sonra gelen halifelerin takip ettiği bir âdet haline geldi. Bu dönemden itibaren Mısır, bu örtülerin dokunması sanatında hususiyet kazanmıştır.

(75) Hadâratü'l-İslâm, 54.

Birinci Abbasî dönemi vâlilerinden bazıları, lüks ve israf içinde bir hayat yaşıyordu. Meselâ: Kerem ve cömertliği dillere destan olmuş Yahyâ b. Halid el-Bermekî, yola çıkacağı zaman herbirinin içinde 200 dirhem bulunan para keseleri hazırlar onları yoluna çıkanlara ve yardım isteyenlere verirdi. Daha önce "dilenciler" denilen kimseler Halid b. Bermek'in kapısına çok geliyorlardı. Halid: "İçlerinde, ileri gelenlerden ve eşraftan kimselerin de bulunduğu bu insanlara, malum ismin verilmesini hoş karşılamıyorum" dedi ve onları "ziyaretçiler" olarak isimlendirdi. İlk defa bu ismi onlara veren Halid'tir. İçlerinden biri bundan dolayı Halid'e: "Vallahi! Sana hangi sebeble yani bize verdiğin yardımlardan mı, yoksa verdiğin isimden dolayı mı teşekkür edeceğiz bilemiyorum?" demişti[76]

D. Evlenme Merasimleri:

Abbasîler, düğün merasimlerine son derece önem vermişlerdir. Birinci Abbasî dönemi halifelerninin bu merasimlerdeki israf ve döküp saçmaları, halife Mehdî'nin oğlu Harûn Reşîd'i Zübeyde Hanım ile evlendirdiği sıradaki yaptığı harcamalardan açık olarak anlaşılmaktadır. Nitekim o, zifaf günü, İslâm döneminde o zamana kadar hiçbir kimsenin vermediği bir ziyafet vermişti. O gün halka, gümüş dolu altın kaplar, altın misk ve anber dolu gümüş kaplar dağıttı. Gelini Zübeyde'yi o kadar çok mücevher ve gerdanlıkla süsletti ki, gelin, üzerindeki bu mücevher ve gerdanlıkların çokluğundan yürüyemedi.

Şabesti, Me'mûn'un Bûran hatun'a 100 bin dinar 50 milyon dirhem yani yarım milyon dinar'dan daha fazla mehir verdiğini zikreder[77]. Düğün gecesinde Me'mûn'un huzurunda, içinde anber yakılan üç mum vardı, bunların dumanı çoktu. Bu sebeple Zübeyde: "Görülen israf kâfidir. Bu anberli mumu kaldırınız ve sade mum getiriniz." dedi. Bûran kendisine görününce Me'mûn, avucundaki incileri onun üzerine serpti. İnciler altınla dokunmuş hasır üzerine yayıldı. Bu sırada Me'mûn: "Bravo Hasan b. Hanî'e! Zira o şöyle demiştir dedi: "Ondan gelen küçük ve büyük musîbetler, sanki altın zemin üzerindeki küçük incilerdir."

---

(76) İbn Tabâtabâ, el-Fahri, 140.

(77) ed-Diyârât, yazma Berlin Weimai, No. 110; Daru'l-Kütüb el-Mısriyye Varak, 67, A.

Me'mûn hazır bulunanların, herhangi birşey toplamaktan çekindiklerini görünce: "Onları size verdim" dedi. Bunun üzerine Seyyide Zübeyde elini uzatıp bir tane aldı, kalanları da orada bulunanlar topladılar. Şabesti, Reşîd'in bizzat yaptığı bazı harcamalar hariç, babası Halife Mehdî'nin onun düğünü için yaptığı harcamaların, 1.388.000 dinara ulaştığını kaydetmiştir.

Halife Emîn'in annesi Zübeyde Hanım, —bildiğimiz gibi— Emîn'in baba bir kardeşi olan Me'mûn'a, bu düğün harcamalarının 35 milyon dirhem ile 37 milyon dirhem arasında olduğunu te'kitle belirtmiştir.

Me'mûn cömertlik ve müsrifâne harcamalarında babası Harûn Reşîd'i geçmiştir. Nitekim Hasan b. Sehl'in kızı Bûran'la evlenirken yaptığı düğün harcamaları bunu göstermektedir. Taberî, bu hususta şöyle diyor: "Me'mûn, Bûran'la evlenmek için yolda giderken, Hasan b. Sehl'e 10 milyon dirhem verilmesini emretti. "Femu's-sılh" bölgesinin harâç gelirini de ona verdi"[78]. İbn Hallikân ise, Faris ve Ahvaz bölgelerinin bir yıllık haracını verdiğini söylemektedir[79].

Mes'ûdî, Hasan b. Sehl'in bu düğün törenindeki aşırı harcamalarını ve israfını anlatmış ve şöyle demiştir: "Hasan, bu iş için, şimdiye kadar ne cahiliyye devrinde ne de İslâm döneminde hiçbir hükümdarın yapmadığı ve harcamadığı şekilde bol para harcadı. Şöyleki: O, içlerinde çiftlik, cariye, köle, at isimleri ve özellikleri yazılı bir kâğıt bulunan misk otu fındıklarını Haşimoğulları fertleri, komutanlar ve diğer devlet adamlarının üzerine serpti. Bu fındıklardan biri bir adamın eline düştüğünde onu açıyor ve içindeki kâğıt parçasında yazılanları okuyarak şansının yüksekliğini ve mükâfatının derecesini öğreniyordu. Bilâhare, bu iş için tayin edilmiş vekile giderek, "Şu addaki, falan yerdeki çiftlik" veya "falan isimli cariye" ya da "falan köy" "şu vasıfları taşıyan hayvan" diyerek payına düşen mal veya eşyayı açıklar ve teslim alma işlemini tamamlardı. Hasan bundan sonra da diğer insanlara altın ve gümüş paralar, misk şişeleri ve anber dağıttı. Me'mûn, orada kaldığı müddet için, sadece onun değil, komutanlarının, yakınlarının, onunla beraber gelmiş

(78) (De Goeje baskısı) II, 1083-1084.
(79) Vefeyâtu'l-A'yân, I, 16.

olan tüm askerlerin, hattâ tacirler, hamallar, denizciler ve ordusuna katılan bütün fertlere varıncaya kadar herkesin masraflarını Hasan karşıladı. Bu sırada, hiçbir asker, ne kendisi ne de hayvanı için hiçbir şey satın almadı. Me'mûn Bağdat'a döneceği sırada Hasan'a: "İhtiyaçların var mı? Ey Muhammed'in babası" dedi. Hasan: "Evet! Mü'minlerin emîri, senden kalbindeki yerimi korumanı dilerim. Zira bunun korunması ancak sayende olur" karşılığını verdi[80].

Bu düğün merasimi hakkında şâirler çok şiir yazmış, hatipler de güzel konuşmalar yapmışlardır. Bu hususta söylenen şiirlerin güzellerinden biri, İbn Hazim el-Bahili'nin şu beytidir:

"Allah, Hasan ve Bûran için bu damadı mübârek etsin,
Ey Harûn'un oğlu zafer kazandın, ancak kimin kızına!"

Bu şiir Me'mûn'a okununca: "Vallahi! Bununla hayır mı şer mi murad ediliyor, bilemedik." demiştir[81].

(80) Mürûcu'z-zeheb, II, 334.
(81) Şezerâtü'z-zeheb, II, 23.

8. OYUN VE EĞLENCE ÇEŞİTLERİ

Abbasîlerin birinci döneminde, halk, boş vakitlerini lâtif ve eğlendirici kısa hikâyeler ve ferasetle zekânın sergilendiği haberler dinlemekle geçirirlerdi. Uzun hikâyeleri dinlemekten kaçınırlardı. Zira bu uzun hikayeler, kıssacı kassasların meclislerinden ziyade ileri gelenlerin meclislerine uygun geliyordu.

Halk bu dönemde, evlerde Harûn Reşîd'in getirdiği oyun olan satranç oynamakla da eğlenirdi. Satranç, Araplar arasında gittikçe yayıldı oyun kâğıdı ve tavlanın yerini aldı. Onlar satrancı deriden yapılmış kırmızı renkli kare bir satranç tablası üzerinde oynarlardı. Üçüncü hicrî asrın sonlarında halife Mu'tezid'in sarayında "Cevârihiyye" adı verilen veya vücut azaları ile oynama denilebilecek bir satranç türü ortaya çıktı. Bu oyunda sanki insanın beş duyu organlarından her biri, diğer duyu organlarıyla müsabaka'ya girerdi[82].

Halife Me'mûn'un, Horasan'dan Bağdat'a gelişinden sonra satranç oynamaya meylettiği ve büyük satranç ustalarını sarayına davet ettiği kaydedilir. Bu satranç ustaları, huzurunda vakar ve ağırbaşlı durunca, halife bundan sıkılmış ve şöyle demiştir: "Satranç hiçbir zaman heybetle oynanmaz. Aranızda başbaşa kaldığınızda neler konuşuyorsanız, o şekilde konuşun"[83].

Tavla da, Abbasîlerin birinci döneminde halkın eğlenmeyi alışkanlık edindiği oyunlardan biridir. Bu oyun, üzerine, 12 veya 24 kare menzil (evkapı) çizilmiş bir tahta üzerinde 30 pul ve iki zarla oynanır. Bazı düşünürler, tavla tablasını, sakinleri için hazırlanmış bir araziye, tahtanın menzillerini (evlerini) gece ve gündüzün saatlerine, renk çeşitlerini gece-

---

(82) Mez, el-Hadaratü'l-İslâmiyye, II, 213-214.
(83) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, I, 522.

nin karanlıkları ve gündüzün aydınlıkları arasındaki farklılıklara, zar atıldığı zaman gelen neticeyi de kullar üzerinde carî olan kazaya (takdire) benzetmiştir.

Ok atmak, tüfekle avlanmak, kargı atmak ve cirit bu asrın oyun çeşitleri arasındaydı.

At yarışlarına gelince, birinci Abbasî döneminde, halifeler, vâliler ve yüksek seviyedeki devlet adamlarının en güzel eğlence çeşitlerinden biriydi. Fıkıh âlimleri, mal ve para kazanmaya vasıta kılınmaması kaydıyla, bu çeşit spor oyununun mübah olduğunu kabul etmişlerdir. Halkın at yarışlarına düşkünlüğü o derece fazlaydı ki, bazen birinci gelen şahıs, yarış atlarının tamamına sahip olurdu[84]. Halife ve vezirler yarış atı beslemek hususunda birbirleriyle yarışırlardı.

Cehşiyârî'nin rivâyet ettiğine göre, "Harûn Reşîd, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'ye iyi bir yarış atı almasını emretmişti. Ca'fer bir gün Rakka'da kendi atıyla Harûn için aldığı atı yarıştırdı. Bu yarışta kendi atı kazandı. Bunun üzerine Harûn Reşîd, çok öfkelendi. Onun kızgınlığını fırsat bilen Abbâs b. Muhammed el-Haşimi, Ca'fer'e:

"Ey Fazl'ın babası! Şükretmek ne güzeldir ve nimeti ne kadar artırıcıdır! Bu yarışı kazanan at sana nerden?" diye sordu. Ca'fer: "Onun anası senin atlarındandır" dedi. Abbas: "Vallahi seni razı edip onu alacağım" dedikten sonra Reşîd'e döndü ve: "Ey mü'minlerin emîri! Sen Emiru'l-Mü'minin Ebu'l-Abbâs ile beraberdin. Biz ise Medayin'deydik. Sen oraya yarış için at gönderdin. Yarış anında birinci gelecek atı beklerken senin atından başka bir at çıkageldi. Uzaktan toz duman içinde görülüyor fakat kimin atı olduğu belli olmuyordu. O sırada İsâ b. Ali: "Bu at benim atımdır", bir başkası da, "Hayır o benim atımdır," dediler. At hedefe yaklaşınca herkes ona baktı; bir de gördük ki, Halid b. Bermek'in atıymış. Yarış mükâfatını da aldı." Bunun üzerine Halid, halifeye dönerek: "Ey mü'minlerin emîri! Bu atı alan var mı?" dedi. Halife: "O bizim olsun fakat senin yanında kalsın. Sen bizim adamlarımızdansın. Böylece Reşîd'in üzüntüsü gitti ve kızgınlığı yok oldu[85].

(84) Mez, age., II, 215.
(85) Kitabü'l-vuzerâ ve'l-küttab, 207.

Mes'ûdî, bize Harûn Reşîd'in at yarışlarına gösterdiği ihtimamın derecesini açıklayan bir olayı rivayet eder ve şöyle der:

"Reşîd, birgün Rakka'da at yarışı yaptırdı. Başlangıç işareti verilmişti. Halife, hipodromun girişinde atların geçeceği yere oturdu. İki at önde gidiyor, biri diğerini geçemiyordu. Tam önlerinden geçtikleri sırada bu atlara dikkatle bakan halife biri için: "Vallahi! Benim atım" diye bağırdı. Diğerine de dikkatlice baktıktan sonra sevinçle: "o da oğlum Me'mûn'un atı" dedi. Bu iki at yarışı önde bitirdiler. Halife'nin atı birinci, oğlunun atı da ikinci oldu. Halife bu çifte zafere son derece sevindi. Diğer atlar arkada kalmışlardı[86].

Kriket ve Tenis de birinci Abbasî dönemi spor oyunları arasındaydı, onlar bu oyuna "el-Garâh" adını verirlerdi. Kadınlar, ok atma talimi yaparlardı. Raks, başlangıçta sadece sanatçılara mahsus kalmamış; bilâkis çoğunlukla üst tabaka genç kızları da aynı şekilde raksa iştirak etmişlerdir.

Halifeler içinde ava düşkün olanlar vardı. Nitekim Mehdî, kılıçlarını kuşanmış süvariler eşliğinde muhtazam av partileri düzenlemekten çok zevk alırdı. Bu partilerde bir grup asker ve köleler de avcıların peşinden gelirdi. Halife, av partilerinde Dicle nehri boyunca uzanan, kuşların toplandığı, ceylânların yayıldığı yeşilliklerde dolaşırdı. Ava düşkün bu halifeler, av için gerekli hazırlıkları yapmışlar bu işler için görevliler tayin etmişler, hattâ oklarının demirlerini altından yaptırmaya bile başlamışlardır. Aynı şekilde onlar, av için şahin ve doğan kullanmaya önem vermişler, av köpekleri beslemişlerdir. Av köpeklerinin herbiri için onun bakım ve eğitimiyle uğraşacak birer görevli tayin etmişlerdir...

(86) Mürûcu'z-zeheb, II, 279.

EKLER

EKLER

BİRİNCİ EK

Ebu'l-Abbas Seffah'ın Kûfe Mescidinde Okuduğu Hutbesi:

Taberî naklediyor: "Halifeliği için kendisine biat edildiği zaman Ebu'l-Abbas, minbere çıktı ve en üst basamağında ayakta durdu. Davûd b. Ali de minbere çıkarak ondan aşağıda durdu. Ebu'l-Abbas, söze başladı ve şunları söyledi: Kendisi için İslâmı tercih eden, onu yücelten, şereflendiren, azametli muazzam kılan, bizim için onu seçen, bizi ona ehil kılan, onu bizimle kuvvetlendiren, bizi onun için sığınak ve kale yapan, onu ayakta tutup müdafaa edenler kılan Allahu Teâlâ'ya hamdü senâlar olsun. O Allah ki, bizi takva sözü olan Kelime-i Şehadet üzerinde sabit kıldı, bizi o söze lâyık ve ehil yaptı. Rasûlullah'ın akrabalık ve yakınlığıyla şereflendirdi. Bizleri onun babalarından, onun neslinden, onun şeceresinden yarattı. Onu bizlerden kıldı. Bizim güçlüğe düşmemiz ona ağır gelir. O bizlere düşkün, mü'minlere şefkatli ve merhametlidir. Allahü Teâlâ İslâm ve ona inananlar içinde bize yüksek bir mevki verdi. Onunla müslümanlara okunan bir kitap gönderdi. Nitekim Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'inde şöyle buyurmaktadır: "... Ey Ehl-i Beyt, Peygamberin ev halkı! Allah sizden, kiri gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor"[1]. "De ki: Ben buna karşılık sizden bir ücret istemiyorum. Ancak akrabalık sevgisini diliyorum"[2]. "Önce en yakın akrabanı uyar"[3]. "Allah'ın, o şehir halkından, Rasûlüne verdiği ganîmetler, Allah'a, Rasûle, Rasûle akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalan yolcuya aittir"[4]. "... biliniz ki, ganîmet aldığınız şeylerin beşte

---

(1) Ahzab (33), 33.

(2) Şûra (42), 23.

(3) Şuarâ (26), 214.

(4) Haşr (59), 7. Ayette geçen "fey" müslümanların, savaş yapmaksızın müşriklerden sulhen aldığı ganimetlerdir.

biri, Allah'a, Rasûlüne ve (Allah'ın Rasûlü ile) akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Allah, her şeye kadirdir"[5].

Şânı yüce olan Allah, bizim üstünlüğümüzü insanlara haber verdi, hakkımızı tanımalarını ve bizi sevmelerini şart koştu. Bizi yücelterek bize ihsanıyla fey ve ganimetten bol pay ayırdı. Şüphesiz Allah şeref ve azamet sahibidir.

Sapık Sebeiyye, riyaset, yönetim ve hilâfete bizim dışımızdakilerin bizden daha lâyık olduğunu iddia etti. Fakat bizim iktidara gelmemiz sebebiyle yüzleri kızardı. Allah onları hayırdan mahrum etsin. Niçin ey cemaat? Sapıklığa düşmüş olan insanları Allah, bizimle hidayete ulaştırdı, cehaletlerinden sonra basîret sahibi yaptı, helâk olmuşlarken kurtardı. Hakkı bizimle güçlendirdi, batılı bizimle ezdi. Onların bozulmuş olan işlerini bizimle düzeltti, kötü ve ahlâksızları bizimle şerefli kimseler haline getirdi. Eksiklik bizimle tamamlandı, dağınıklık ve ayrılıklar giderildi. Nihayet bu sayede halk, birbirlerine düşman durumdan birbirine şefkat besleyen, birbirlerinin iyiliğine çalışan din ve dünya işlerinde eşit, birbirinin ahirette hayır içinde olmasını dileyen kardeşler durumuna geldi. Allahu Teâlâ bunu, Rasûlüne minnet ve nimet olmak üzere bahşetti. Allahu Teâlâ, Rasûlünün ruhunu alınca, bu iş kendisinden sonra ashabına kaldı. O ashab ki, işlerini aralarında şûrâ ile çözüme bağlarlar. Onlar, ümmetlerin miraslarını korudular, bu hususta adil davrandılar, her şeyi gereği gibi yerine koydular. İdareyi ehline tevdi ettiler ve bu işleri haklı olana teslim ederek bitirdiler. Daha sonra ise, Harp ve Mervân oğulları ayaklandı ve hilâfeti haksız yere, zorla ele geçirdiler. Bilâhare de bırakmayıp aralarında devraldılar. Bu hususta zulme gittiler, hilâfeti kendilerine malettiler, bu işte asıl hak sahibi olanlara zulmettiler. Allahu Teâlâ kendisini gazablandırmalarına kadar onlara mühlet verdi. Emevî oğulları kendisini gazablandırınca, onlardan bizim vasıtamızla intikam aldı ve hakkımızı bize geri verdi. Ümmetimizin işini bizimle düzeltti, zaferimize ve işlerimizi yoluna koymamıza, yeryüzündeki mustaz'aflara (zayıflara) bizim vasıtamızla nimet vermek için yardımcı oldu. Bizimle başlattığı gibi işi bizimle sona erdirdi. Şüphesiz ben,

(5) Enfâl (8), 41.

size hayır gelen yerden zulüm, sulh ve selâmet gelen yerden de fitne ve karışıklık gelmemesini isterim.

Ey Ehl-i Beyt; bizim başarımız ancak Allah'ın yardımıyladır.

Ey Kûfeliler! Siz, dostluğumuzun mahalli, sevgimizin merkezisiniz. Siz, bize karşı olan sevginizi hiç değiştirmediniz. Zalimlerin zorlaması, sizi bundan döndüremedi. Nihayet zamanımıza yetiştiniz, Allah size bizim devletimizi nasib etti. Bizim bu durumumuza en çok sevinenler; bizce en değerli olanlar sizlersiniz. Maaşlarınıza 100 er dirhem zam yaptım. Hazırlıklı olup bekleyiniz. Ben ki, çok kan akıtan, bunu mübâh sayan kişiyim, helâk edici intikam alıcıyım."

Sıtması vardı, o esnada şiddetlendi ve minberde oturdu(6).

(6) Taberi, IX, 125, 126.

İKİNCİ EK

Davut b. Ali el-Abbasî'nin Kûfe Mescidinde Okuduğu Hutbe:

"Davut b. Ali minbere çıktı. Seffâh'ın alt tarafında, alt basamaklardan birinde durdu ve şöyle dedi: Düşmanınızı helâk eden, Peygamberimiz Muhammed (a.s.)'den kalan mirasımızı bize ulaştıran Allah'a şükürler, şükürler, şükürler olsun... Ey nas! Şimdi dünyanın karanlık geceleri gitmiş, üzerini bürüyen kara bulutlar açılmış, güneş doğmuş, ay parlamış, dünyanın arzı ve semâsı aydınlanmıştır. Yayı, ustası almış, ok çıktığı yere avdet etmiş, hak da Peygamberimizin Ehl-i Beytindeki asıl yerine dönmüştür. Bu aile size karşı yumuşak ve merhametlidir, sizi sever. Ey nâs! Sizi Allah adına temin ederim ki biz, bu işin peşine ne altın ne de gümüşümüzü çoğaltmak, ne nehir kazmak, ne de köşkler yapmak için düşmedik. Bizi bu davaya, Emevî oğullarının hakkımızı zorla elimizden almalarının öfkesi ve Amcaoğullarımıza karşı kinleri sürüklemiştir. Sizin durumunuz bize ağır gelmiş ve buna dayanamamışızdır. Sizin durumunuz bizleri gerçekten üzmüştür. Bizler yataklarımızda rahat dururken, Emevîoğullarının sizlere kötü muamelesi, sizleri yaralamaları, kendileri için sizleri hor ve zelil hale getirmeleri, ganimetlerinizi, vergilerinizi ve feylerinizi sadece kendilerine tahsis etmeleri bizlere çok ağır geliyordu.

Sizin için Allahu Teâlâ'nın zimmeti, Rasûlullah (s.a.)'ın teminatı ve Abbas (r.a.)'ın zimmeti vardır. Sizleri Allah'ın indirdiği hükümlerle idare etmek, içinizde Allah'ın kitabıyla amel etmek, sizden ileri gelenler ve diğer kesimler hakkında Rasûlullah'ın takip ettiği siyaseti takip etmek bizim zarurî vazifemizdir. Kahrolsun! Kahrolsun Emevîler! Harp b. Ümeyye ve Mervanoğulları! Onlar, saltanatları ve dönemleri boyunca, dünyayı ahirete, geçici hayatı ebedî hayata tercih ettiler. Çok günah

işlediler, halka zulmettiler, haramları çiğnediler, zulme daldılar, halka karşı davranışlarında ve şehirleri idarede haktan saptılar. Haksızlık ve zulümle halka ihanet ettiler. Kötülüklere dalmaktan büyük zevk aldılar. Allahü Teâlâ'nın tuzağını bilmezlikten gelerek ve mekrinden emîn olarak sapıklık ve aşırılık meydanlarına koştular. Ancak Allah'ın cezası, geceleyin onlar uykularında iken geliverdi de paramparça oldular ve tarihe karıştılar. Allah zalim toplulukları hayırdan uzak eylesin! Allah'a karşı aldanmış ve isyana sürüklenmiş olan Mervân'ı yenmemize Allah yardımcı oldu. Kendi düşmanına karşı bizi gönderdi, nihayet onu yularından çekip yere kapandırdı; halbuki bu Allah düşmanı, bizim kendisine güç yetiremiyeceğimizi sanıyordu. Taraftarlarını topladı, bütün tuzaklarını kurdu, ordularını üzerimize gönderdi. Ancak önünde ve arkasında, sağında ve solunda Allah'ın batılı öldüren, sapıklığı mahveden gücünü, tuzağını ve cezasını buldu. Allah onun başına kötü olaylar getirdi, bizim şeref ve izzetimizi ihya etti, hak ve mirasımızı geri verdi.

Ey nâs! Şüphesiz ki mü'minlerin emîrine, Allahu Teâlâ büyük bir zafer bahşetmiş, ona çok yardım etmiştir. Kendileri namazdan sonra tekrar minbere çıkıp sizlere hitap edecektir; çünkü o, cuma konuşmasıyla onun dışındaki bir konuşmanın birbirine karıştırılmasını hoş karşılamaz. Ancak, hastalığının şiddeti sözünü bitirmesine imkân vermedi. Halifenizin sıhhat ve afiyete kavuşması için Allah'a dua ediniz. Allah, sizin için kendisinin düşmanı, yeryüzü ıslâh edilmişken dini değiştirip, müslümanların harim-i ismetini çiğneyerek yeniden ifsat etmiş, sefillere tâbi olan şeytanın halifesini defederek yerine, ifsat edilmiş insanlığı hidâyet esasları ve takvâ prensipleri ile ıslâh etmiş hayırlı ve salih seleflerine uyan, temkin sahibi ve olgun bir genci halife yaptı." Bu sırada halk, halife Seffâh için yüksek sesle dua ettiler. Davûd b. Ali şöyle devam etti: "Ey Kûfeliler! Vallahi biz, Allahu Teâlâ'nın taraftarlarımız Horasanlıları yardımımıza göndermesine kadar, mazlûm ve haklarımız gasbedilmiş bir halde kaldık. Allah, onlarla hakkımızı yeniden verdi, davamızı onlarla güçlendirdi, devletimizi onların yardımıyla ortaya çıkardı. Arzu ve iştiyakla beklediğiniz şeyleri onlarla size gösterdi. İçinizden Haşimoğullarından olan bir halife çıkardı, onunla yüzlerinizi ağarttı, Şam halkına karşı zafer kazanmanıza yardımcı olup saltanatı size nakletti ve İslâm'ı aziz kıldı. Yönetiminde güzellik ve adaletle muamele eden bir halife gön-

dermekle sizlere ihsanda bulundu. Dolayısıyla, Allah size neleri getirdiyse memnuniyetle kabul ediniz ve bize itaate sarılınız. Kendi nefislerinizi aldatmayınız, zira bu iş kendi işinizdir. Her ailenin bir çevresi vardır, bizim çevremiz sizsiniz. Şuna dikkat edin: Rasülullah (s.a.)'ın vefatından bu güne kadar geçen zaman içinde üzerinde bulunduğum şu minberinize Mü'minlerin emîri Ali b. Ebî Tâlib (r.a.) ve (eliyle Ebu'l-Abbâs Seffâh'a işaret ederek) Emîru'l-mü'minin Abdullah b. Muhammed haricinde halife çıkmadı. Biliniz ki, ele geçirdiğimiz hilâfet, İsâ b. Meryem (a.s.)'e teslim etmemize kadar bizden çıkacak değildir. Bize yardım ve iyilik eden Allah'a hamd olsun''(7).

(7) Taberî, IX, 126-127.

ÜÇÜNCÜ EK

Mansûr'un Oğlu Mehdî'ye Vasiyyeti:

"Bu yazı, Emîrü'l-mü'minin Abdullah (Mansûr)'un, müslümanların veliahdi Emirü'l-mü'minin oğlu Muhammed Mehdî'ye, ona vasiyyetini yaptığı, onu kendisinden sonra yerine geçmek, halkın, müslüman ve gayr-i müslim zimmet ehlinin idaresini yürütmek, Allah'ın yasaklarını, hazinelerini ve kullarından dilediğini vâris kıldığı arzını korumak üzere halef tayin ettiği sıradaki vasiyyetidir. Sonunda kazanacak olanlar, Allah'dan gerektiği şekilde korkanlardır. Mü'minlerin halifesi, sana tüm ülken hakkında Allah'dan korkmanı, kullar hakkında Allah'ın emirlerine uygun iş görmeni tavsiye eder. Seni üzülmek ve pişmanlıktan, ölüm gelmeden önce, kıyâmette gülünç olmana sebep olacak işler yapmaktan ve fırsatı kaçırdıktan sonra "Rabbim, ne olurdu bana az bir müddet daha verseydin" demekten sakındırır. Heyhat! Ecel geldikten sonra sana mühlet verilir mi? Rabbim, geri döndür, umulur ki, iyi ameller işlerim, dersin. Ne var ki o gün, halkın senden ayrılır, seni sadece amelin takip eder. Orada, elinle ne yaptınsa, ayaklarınla hangi hayıra koştunsa, dilinle ne söyledinse, azalarınla ne yaptınsa, gözlerin neye baktı ise, gıyabında insanlar senin hakkında ne üzerinde ittifak ettilerse onu göreceksin. Bütün yaptıklarına karşılıkları verilir, kötülük yaptınsa kötülük, iyilik yaptınsa iyilikle mükâfatlandırılacaksın!

Allah'dan korkmak şanın, ona itaat, ayrılmaz vasfın olsun. Dinin hususunda Allah'ın yardımını iste, dini yaşayarak Rabbine yaklaş. Nefsine boyun eğme, arzu ve heveslerine kapılma. Kötülüğü önlemeye çalışmadığın takdirde, senden daha günahkâr, kötülüğü daha büyük, senden daha bedbaht kimse olamaz. Çünkü bütün halk senden sorulur, zalim

vâlilerinin yaptıklarının hesabını sen ödersin. Allahu Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Muhakkak sen de öleceksin, onlar da ölecekler. Sonra şüphesiz siz de, kıyâmet günü, Rabbinizin huzurunda muhakeme olunacaksınız"[8]. Sanki şimdi ben, seni azîz ve cebbâr olan Rabbimin huzurunda bağlamışım, yardımcıların seni yalnız bırakmış, dostların seni teslim etmiş, hataların etrafını almış, günahların sana yaklaşmış. Korku seni bürümüş, takatın yok olmuş, delillerin zayıflamış, çarelerin azalmıştır. Haklar elinden alınmış, korkusu şiddetli, kederi büyük olan bu günde yaratıklar senin için bir diken olmuştur. O günde gözler şaşkına döner, yürekler gamlı bir şekilde gırtlaklara dayanır. Zalimlerin ne dostu, ne de dinlenecek şefaatçisi vardır. Halkın senden davacı olduğu, hakkın tecellî ettiği o günde umarım halin böyle olmaz. Zira seni kurtaracak hususiyet, koruyacak akrabalık yoktur. O günde, dünyada yaptıklarının neticesi uygulanır, o günde şefaatçi kabul edilmez. O gün adaletle muamele edilir, hakça ve doğru olarak hüküm verilir. Allahu Teâlâ şöyle buyurur:

"O gün zulmedilmez, şüphesiz ki Allah hesabı çabuk görendir."

Sana gereken, dinin için gayret göstermen ve nefsini ıslâh için çalışmandır. Bencillikten uzak dur, tedbirini al, bulunduğun güne dikkat et, yarından sakın. Dünyadan kork; zirâ dünya haindir, mahvedicidir. Allah'a karşı ihlâslı ol, ona olan ihtiyacının büyük olduğunu bil. Cihâd ve Allah'ın dinini korumak, onun müslümanlara gösterdiği yol ve onlara dinleri sayesinde verdiği güçle düşmanlarını helâk hususunda Allah'ın yardımını iste, O'na yalvar. Bu yolda bütün cehdini, gücünü ve malını harca. Gece gündüz askeri teftiş et. Ordularının bulunduğu mevkileri ve sefere çıkacağın yerleri iyi tanı. Güç ve kuvvetini Allah'a imandan al. Güvenin, gücün, tevekkülün, ona olsun. Zira o, her hususta sana yeter. Seni kazandırır, yardım eder. Yardımcı ve destekçi olarak Allah kâfidir[9].

(8) Zümer sûresi, (39), 30-31.

(9) Ya'kûbî, Tarih, II, 472-474.

DÖRDÜNCÜ EK

Mervân b. Muhammed'in Öldürülmesi:

Âmir b. İsmail, Mervân'ı öldürdükten sonra onun kızları ve karılarının bulunduğu kiliseye girmek istediğinde, Mervân'ın hizmetçilerinden birinin yalın kılıç onların yanına girmeye çalıştığını gördü. Hizmetçiyi yakalayıp, sorguya çektiler. Hizmetçi şöyle dedi: "Mervân, kendisi öldürüldüğü takdirde, kızlarının ve karılarının boynunu vurmamı, emretti. Sakın beni öldürmeyin. Vallahi beni öldürürseniz Rasülullah (s.a.v.)'ın mirası kaybolur." "Bak hele! Sen neler söylüyorsun!" dediler. O: "Eğer yalan söylüyorsam beni öldürün! Gelin, beni takip edin," dedi. Onlar da takip ettiler. Hizmetçi onları köyden kumluk bir yere çıkardı ve "Şurayı açın" dedi. Açtılar, bir de baktılar ki, Peygamberimize ait Hırka-i Saâdet, kılıç ve baston!" Mervân, Haşimoğullarının eline geçmesin diye onları gömdürmüştü. Bu mukaddes emânetleri, Âmir b. İsmail, Abdullah b. Ali'ye, o Seffâh'a gönderdi. Bu şekilde, Muktedir zamanına (295-320/907-932) kadar bu emânetler Abbasî halifeleri elinde birinden diğerine intikal etti.

Âmir, Mervân'ın başını kesip O'nun ordusunu dağıtınca, Mervân'ın bulunduğu kiliseye girdi. Mervân'ın minderine oturdu ve yemek yedi. O sırada, Mervân'ın Ümmü Mervân diye tanınan en büyük kızı, karşısına çıktı ve şöyle dedi: "Ey Âmir! Mervân'ı tahtından indirip seni oraya oturtarak onun yemeğinden yemeni, işlerini eline geçirmeni ve onun ülkesinde hükmetmeni sağlayan zaman, şüphesiz bunları senin elinden almaya da kadirdir."

Âmir daha sonra, Mervân'ın kızlarını, câriyelerini ve diğer esirleri Sâlih b. Ali'ye gönderdi. Sâlih'in yanına girdiklerinde Mervân'ın büyük kızı konuştu ve şöyle dedi: "Ey mü'minlerin emîrinin amcası! Al-

lah seni dünya ve âhirette korusun! Biz, senin ve senin kardeşinin kızlarıyız. Size yaptığımız geniş zulmümüz kadar kapsamlı affınızı diliyoruz." Salih şu cevabı verdi: "O halde, biz, sizden hiçbir erkek ve kadını sağ bırakmıyacağız. Dün, baban, kardeşinin oğlu İmâm İbrahim (b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas)'i Harran'da hapishanede öldürmedi mi? Hişam b. Abdülmelik, Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali'yi öldürüp Kûfe'de Künase mevkiinde asmadı mı? Zeyd'in karısını Hîre'de, Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'nin eliyle öldürmedi mi? Velid b. Yezid, Yahyâ b. Zeyd'i Horasan'da öldürüp cesedini asmadı mı? Ubeydullah b. Ziyâd, Müslim b. Akil b. Ebî Tâlib'i Kûfe'de öldürmedi mi? Yezid b. Muâviye, Hüseyin b. Ali'yi ailesi ve çocukları ile birlikte Ömer b. Sa'd eliyle öldürmedi mi? Rasülullah (s.a.v)'nin kız torunlarını esir olarak çıkarıp yanına kadar getirtmedi mi? Onlar gelmeden önce Yezid'e gönderilen Hz. Hüseyin'in kesik başı, ince bir mızrağın ucuna takılarak Şam bölgesinde şehir şehir, bucak bucak dolaştırılmadı mı? Yezid, Hüseyin'in başı Şam'da kendisine sunulduğunda, sanki ona müşriklerden birinin başı gibi muamele etmedi mi? Daha sonra Rasülullah (s.a.v)'ın haremi, kaba ve aşağılık Şam ordularının gözleri önünde esir mevkiine kondu. O askerler, Rasülullah (s.a.v)'ın hakkını küçümseyip Allah (c.c.)'tan korkmaksızın ve onun nimetlerini inkâr ederek Peygamber (s.a.)'in hareminin kendilerine verilmesini istiyorlardı. Siz, bize adaletli davranmadınız! Biz Ehl-i Beyt'ten kimi bıraktınız ki?" Mervân'ın kızı şöyle cevap verdi: "Ey Emîrü'l-mü'minin'in amcası! O halde, yine bizi affetmenizi diliyoruz." Salih: "Affa gelince, evet, siz de af kapsamına alındınız. İstersen seni Fazl b. Salih ile, kardeşini Fazl'ın kardeşi Abdullah b. Salih'le evlendiririm." dedi. Mervân'ın kızı: "Ey Emiru'l-müminin'in amcası! Düğün ne zaman olacak? Sen bizi keşke Harran'a götürsen" karşılığını verdi. Salih: "İnşallah size bunu yaparım," dedi. Daha sonra kızlar ve kadınlar Harran'a götürüldü. Harran'a girdiklerinde ağlama ve feryatları yükseldi, yakalarını ve paçalarını yırttılar. O kadar feryat ettiler ki, onların ağlamalarından askerler bile büyük üzüntüye kapıldı.

BEŞİNCİ EK

Babek Hurremî'nin Sonu:

Mes'ûdî, Babek Hurremî'nin sonunu geniş bir şekilde anlatmış ve şöyle demiştir: "Babek, başına gelecekleri hissedince, bulunduğu yerden ayrılarak kaçtı. Bu esnada, kendisi, kardeşi, oğlu, ailesi ve yakınlarından onun peşinden gidenler kıyafet değiştirdiler. Yolcu, tüccar ve kervancı kılığına girerek Ermeniyye'de bir su kenarında konakladılar. Yakınlarında bir koyun çobanı vardı. Ondan bir koyun satın aldılar ve kendileri için biraz da azık satın almak istediler. Çoban derhal Sehl b. Sinbat'a gitti, onları ihbar edip: "Şüphesiz o Babek'tir." dedi.

Onun bulunduğu dağdan ayrılıp, kaçması üzerine Afşin, onun sarp bir dağda gizlenmesinden veya bir kalede istihkam yapmasından, ya da o bölgede ikamet eden kabilelerden birine sığınıp taraftarlarını çoğaltmasından korkmuştu. Bu durumda dağılan askerleri ona katılıp tekrar eski durumuna gelebilirdi. Afşin, bu sebeple bütün yolları tutturmuş; kalelerdeki ve Ermeniyye, Azerbeycan, Arran ve Beylakan'ın belli mevkilerindeki kumandanlara mektuplar gönderip bu konuda onlara vaadlerde bulunmuştu. Dolayısıyla Sehl b. Sinbat, çobandan haberi işitince derhal yanında bulunan asker ve arkadaşlarıyla birlikte yola çıktı ve Babek'in bulunduğu yere geldi. Yaya olarak ona yaklaştı ve onu kral olarak selamladı ve: "Ey hükümdar! Kalk, senin dostunun bulunduğu sarayına ve Allah'ın seni düşmanından koruyacağı yere gel!" Bunun üzerine Babek, onunla beraber kalesine gitti. Sehl onu tahtına oturttu. Babek'in oturduğu yeri daha yüksek, kendisinin ve yanındakilerin yerini daha alçak yaptı. Sofra getirildi; Sehl de onunla birlikte yemeğe oturdu. Bunun üzerine Babek, içinde bulunduğu durumdan ve kendisine hazırlanan komplodan haberi olmaksızın ona: "Senin gibi biri, benimle ye-

mek mi yiyecek?" dedi. Bunun üzerine Sehl, sofradan kalktı ve ona: "Hata ettim ey efendim! Hiç kimse kölesinden sızlanmaya senin kadar lâyık değildir. Çünkü ben krallarla beraber yemek yiyecek kimselerin mevkiinde değilim" dedi ve hemen bir demirci çağırdı: "Ey melik ayaklarını uzat!" dedi ve onu demirle sıkıca bağlattı. Bunun üzerine Babek:

— Ahdi bozdun mu ey Sehl? dedi. Sehl:

— Ey pis karının oğlu, ne sandın ya! Sen ancak bir koyun ve sığır çobanısın. Sen kim, ülkeyi yönetmek kim! dedi. Ve yanındakilere de kelepçe vurdu. Babek'i yakaladığını ve kendi yanında tuttuğunu Afşin'e haber vermek üzere bir adam gönderdi. Afşin, ona Bumada komutasında, dört bin kişilik bir zırhlı süvari birliği gönderdi. Bumada, Babek ve yanındakileri teslim aldı, Sehl b. Sinbat da beraberinde olduğu halde Afşin'e getirdi. Bunun üzerine Afşin, Sehl'in rütbesini yükseltti; hıl'at ve tâc giydirerek onu taltif etti, hediyeler verdi. Onun önüne bir at çekti ve ondan haracı kaldırdı. Fetih haberini yazarak posta güvercinleriyle Mu'tasım'a gönderdi. Haber Mu'tasım'a ulaşınca halk tekbir getirerek her tarafı inletti. Her tarafı sevinç kapladı. Şehirlere fetih haberini bildiren mektuplar gönderildi. Zira halifenin askerleri tükenmiş durumdaydı. Afşin, Babek'le birlikte yola çıktı ve askerlerini Sâmarra'ya nakletti. 223/838 yılında, Afşin, Harûn b. Mu'tasım, hilâfet ailesi mensupları ve ileri gelen devlet adamlarıyla buluştu ve Sâmarra'dan 5 fersah uzaklıktaki Kâtûl denilen yerde karargâh kurdu. Kendisine hediye olarak boz bir fil gönderildi. Bu büyük fili, Hind krallarından biri Me'mun'a göndermişti. Fil, kırmızı, yeşil ve rengârenk ipekle örtülmüştü. Yanında iyi cins bir dişi deve vardı. O da filin üstündeki cinsten ipeklerle örtülmüştü. Afşin'e kırmızı renkli halis ipekten yapılmış altın işlemeli ön tarafı çeşitli yakut ve mücevherle süslü bir kaftan, ondan daha aşağı değerde başka bir elbise, alacalı renkte büyük bir külâh gönderildi. Bu başlık inci ve mücevherle süslüydü. Süslü kaftan, Babek'e diğer elbise de kardeşine giydirildi. Başlık Babek'in başına konulmuştu, kardeşinin başında da ona benzer birşey vardı. Fil Babek'e; deve de kardeşine verildi. Babek, fili görünce onu çok büyük buldu ve şöyle dedi: "Ne büyük hayvanmış!" Elbiseyi de güzel bularak şöyle dedi: "Bu çok azametli ve büyük hükümdarın, şerefini yitirip zelîl olmuş, şansını tamamen kaybetmiş, nimetleri elinden çıkmış ve sıkıntılara düşmüş bir esire

ikramıdır. Şüphesiz ki o, hayırsızlık gerektirecek bir sevinçtir." Bundan sonra ordu, süvari ve yaya birlikleri olarak, silâhları üzerinde, bayraklı, sancaklı halde Katûl'dan Samarrâ'ya kadar aralıksız iki saf halinde yola dizildi. Babek fil üzerinde, kardeşi de onun arkasında devenin üzerindeydi. Fil, onu iki saf arasında azametle götürüyordu. Babek, sağa-sola sallanarak yürüyor, askerleri ve teçhizatlarını gözden geçiriyor, gördüğü kalabalık ve azameti gözünde büyütmeksizin yol alıyordu. Daha önce döktüğü kanlara üzüldüğünü gösteren bir tavrı vardı. Bu olaylar, 223 yılı Safer ayının ikinci gecesi Perşembe günü oluyordu.

Halk ne böyle bir olay, ne de böyle bir ihtişam görmemişti. Afşin, Mu'tasım'ın yanına girdi, halife tarafından rütbesi yükseltildi, saygıyla karşılandı. Daha sonra Babek getirilip, halifenin huzuruna yaklaştırıldı. Mu'tasım ona: "Babek sen misin? dedi. O, cevap vermeyince, soruyu birkaç defa tekrarladı. Babek yine susuyordu. Bunun üzerine Afşin ona yaklaşarak: "Yazıklar olsun sana, Emîru'l-mü'minin sana hitap ediyor, sen susuyorsun!" dedi. Bunun üzerine Babek: "Evet ben Babek'im," dedi. Bunu duyan Mu'tasım, secdeye kapandı. Sonra: "Soyun onu!" dedi. Hizmetçiler onun üzerindeki ziynetleri çıkardılar. Önce sağ eli kesildi ve onunla yüzüne vuruldu. Sol eliyle de aynı şekilde yapıldı. İçinde mahkûmların öldürüldüğü deri üzerinde acı çekip kıvranırken iki ayağı da aynı şekilde kesilerek yüzüne vuruldu.

Başlangıçta, büyük paralar teklif ederek, çok şeyler söyledi. Ancak sözlerine kulak verilmemişti. Kollarında kalan kısımlarla, yüzüne vurmaya başladı. Mu'tasım cellâda, işkence daha uzun sürsün diye, kılıcı kalbinin altından ve iki kaburga arasından sokmasını emretti. O da öyle yaptı.

Daha sonra, dilinin kesilmesini, kol ve bacaklarıyla bedeninin asılmasını emretti. Başı Bağdat'a götürüldü ve köprü üzerine konuldu. Bundan sonra Horasan'a götürüldü. Horasan'ın bütün şehir ve köylerinde dolaştırıldı. Çünkü o bölge halkı üzerinde onun çok güçlü ve ordusunun çok büyük olduğu, devleti yıkmaya yaklaştığı kanaati vardı.

Kardeşi Abdullah, Babek'in başı ile beraber Bağdat'a götürüldü. İshak b. İbrahim, Samarra'da Babek'e yapılanın aynını ona da yaptı. Babek'in cesedi, Samarra uzaklarında bir ağaca asıldı''[10].

(10) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 350 vd.

ALTINCI EK

Afşin'in Yargılanması:

Harûn b. İsa b. Mansûr'un şöyle dediği zikredilir: "Ben Mu'tasım'ın evindeydim. Orada Ahmed b. Ebî Düâd, İshak b. İbrahim b. Mus'ab ve Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat da vardı. Bu arada Afşin getirildi. O henüz sıkı bir kontrol altında değildi. İleri gelen kimselerden bir topluluk, onun yaptıkları hakkında bilgi vermek üzere huzuruna getirildiler. Evde rütbe sahiplerinden sadece Mansûr'un oğlu bırakıldı, halk geri çevrildi.

Afşin'le konuşan ve onu sorguya çeken Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'tı. Taberistan valisi Mazyar, Mûbez, Suğd krallarından biri olan Merzuban b. Türkeş ve Suğd halkından iki adam dinlenmek üzere oraya getirilmişlerdi. Muhammed b. Abdülmelik, o iki adamı çağırdı. Onların üzerinde, eski elbiseler vardı. Muhammed b. Abdülmelik onlara: "Ne bu haliniz?" dedi. Bunun üzerine adamlar sırtlarını açtılar. Vücutları kupkuruydu, sanki hiç etleri yoktu. Muhammed, Afşin'e:

— Bunları tanıyor musun? diye sordu. Afşin:

— Evet, dedi. Bu bir müezzindir. Bu da bir imamdır. Uşrûsana'da bir mescid yaptılar. Bu yüzden her birine 1000 kamçı vuruldu. Sebebi şudur: Benimle Suğd kralları arasında, her milleti kendi dinleri üzere ve inaçlarında serbest bırakmak için yapılmış bir sözleşme vardı. Bu iki şahıs, onların — yani Uşrûsana halkının — putlarının bulunduğu bir tapınağa girip putları çıkardılar. Orayı mescid yaptılar. Bu sebeple, ben de ikisine ahidlerine rağmen kavme tecavüz ettikleri için, biner sopa vurdurdum. Bunun üzerine Muhammed ona, şu soruyu sordu:

— İçinde Allah'a küfür bulunan, altınla, mücevherle ve halis ipekle süslediğin bir kitap varmış, nedir o?

— Bu babamdan miras kalan bir kitaptır. Onda İran edebiyatı vardır; küfür meselesine gelince ben onun edebi yönünden istifade ediyor, onun dışındakileri terkediyordum. Ben onu süslenmiş bir vaziyette buldum. Onun tezyinatını almaya ihtiyacım olmadı. Ben onu Kelîle ve Dimne ve senin evindeki Mazdek kitabı gibi olduğu gibi bıraktım. Ben bunun insanı İslâm'dan çıkaracağını sanmıyorum, dedi. Bu sırada Mûbez ileri atıldı ve:

— Bu Afşin, boğularak öldürülmüş hayvanı yiyor, beni de onu yemeğe teşvik ediyor ve onun kesilmiş hayvan etinden daha yumuşak olduğunu iddia ediyordu. Her Çarşamba günü bir siyah koyunu beline kılıçla vurarak öldürür, sonra onu ikiye böler ve etini yerdi. Bana bir gün şöyle demişti: "Ben bu kavim için hoşlandığım her işe katlandım. Hatta onların hatırı için, zeytinyağı yedim, deveye bindim ve nalın pabuç giydim. Ancak benden son ana kadar bir kıl düşmemiştir." — Yani yıkanmamış ve sünnet olmamış—. Bunun üzerine Afşin:

— Söyleyin bana, bu sözleri kendinden emin bir şekilde söyleyen şu adam dininde emin midir? dedi. Zira Mûbez mecûsiydi. Müvekkil'in aracılığıyla yeni müslüman olmuş ve pişman olmuştu. Orada bulunanlar:

— Hayır, dediler. Afşin:

— O halde güvenmediğiniz ve adaletli görmediğiniz kimsenin şahitliğini kabul etmenizin ne manası var? dedi, sonra Mûbez'e dönerek:

— Benim evimle senin evin arasında bana dair bilgileri elde edebileceğin bir kapı veya küçük bir pencere mi vardı?

— Hayır!

— Ben seni evime alıp sırrımı sana söylemiyor muydum? Sana Farsça konuşuyor, bu dile ve bu dili konuşanlara karşı temayülümü bildirmiyor muydum?

— Evet, dedi. Afşin:

O halde sen dininde ve ahdinde güvenilir bir kimse değilsin. Sen bana bir sır söylediğin zaman ben onu saklarım, dedi. Daha sonra Mûbez kenara çekildi. Merzuban b. Türkeş, Afşin'in karşısına geldi Afşin'e:

— Bunu tanır mısın? dediler. O:

— Hayır, cevabını verdi. Merzuban'a Afşin'i tanıyıp tanıyamadığı soruldu. Onu tanıdığını söyleyen Merzuban:

— Evet, bu Afşin'dir, dedi ve Afşin'e:

— Behey adam! Ne kadar kendini müdafaa ediyor ve işleri olduğundan başka türlü göstermeye çalışıyorsun? dedi.

Afşin:

— Ey uzun sakallı! Sen ne diyorsun?

— Memleketin halkı sana nasıl mektup yazarlar?

— Babama ve dedeme yazdıkları gibi.

— Yani nasıl?

— Söylemem.

— Uşrûsana'da şöyle şöyle yazmıyorlar mıydı?

— Evet.

— Bu deyimin Arapça'ya tercümesi, "falan oğlu falan kulundan ilâhlar ilâhına" demek değil midir?

— Evet, öyledir. Bunun üzerine Muhammed b. Abdülmelik:

— Müslümanlar onlara böyle söylenmesine tahammül ediyorlar ha! O halde kavmine: "Ben sizin en yüce Rabb'inizim" diyen Firavun'a ne kaldı? dedi. Afşin şu cevabı verdi:

— Bu davranış, babama, dedeme ve müslüman olmamdan önce bana karşı kullanılan bir tabirden ibarettir. Ben kendimi onlardan daha aşağı dereceye indirip de, bana olan itaatlarının bozulmasını hoş görmedim. Bunun üzerine İshak b. İbrahim b. Mus'ab, söze karıştı:

— Ey Haydar (Afşin)! Yazık sana! Sen, bize nasıl Allah adıyla yemin ediyorsun? Biz de seni tasdik ediyor, yeminini doğru sayıyoruz. Sana müslüman muamelesi yapıyoruz. Halbuki sen, Firavun'un iddia ettiğini, iddia ediyorsun?

Bunun üzerine Afşin:

— "Ey Ebu'l-Huseyn! Bu, Uceyf'in Ali b. Hişam'a okuduğu bir sûredir. Sen de onu bana okuyorsun. Bakalım yarın onu, sana, kim okuyacak? dedi.

Daha sonra Taberistan vâlisi olan Mazyar geldi. Afşin'e:

— Bunu tanıyor musun? dediler.

— Hayır, dedi. Mazyar'a hitaben:

— Sen bunu tanıyor musun? dediler.

— Evet, onu şimdi tanıdım, karşılığını verdi.

— Onunla mektuplaştın mı? sorusu üzerine:

— Hayır, dedi.

— O sana mektup yazdı mı? dediler.

— Evet, dedi. O'nun kardeşi Hâş, benim kardeşim Kuhyâr'a şöyle yazdı: "Ben, sen ve Babek'ten başkası bu beyaz dine yardım etmez. O, ahmaklığı sebebiyle kendisini katletti. Ben onu ölümden kurtarmak için çok çalıştım. Ancak onun ahmaklığı buna engel oldu ve onu düştüğü yere götürdü. Eğer muhalefet edersem, benden başka sana karşı gönderebilecekleri kimse yoktur. Yiğitler, kahramanlar ve güçlü kimseler benimle beraberdir. Ben sana gelirsem, şu üç milletten başka bize savaş açacak kimse kalmaz! Araplar, Meğaribe ve Türkler, Araplar köpek gibidir; önüne bir ekmek kırığı atarım ve başına çomakla vururum. Mağribliler ise ancak başyiyicilerdir. Şeytan çocuklarına yani Türklere gelince, onlarla savaş, okları bitinceye kadar sürer. Sonra atlılar onlara bir hamle yapar ve sonlarını getirir. Böylece din İranlıların zamanında olduğu şekle döner."

Bunun üzerine Afşin:

— Bu şahıs kendi kardeşi ve benim kardeşim aleyhinde bir iddiada bulunuyor, ona cevap vermem gerekmez. Bu mektubu ona ben yazmış olsaydım, onun kalbini kazanırdım ve bana güvenilirdi. Ki, bu da yadırganmayacak birşey olurdu. Zira ben bir taraftan Halife'ye yardım eder, diğer taraftan da Mazyar'ı ensesinden yakalamak için hileyle yardım eder ve onu halifeye getirerek Abdullah b. Tâhir'in halife katında kazandığı şansı elde ederdim, dedi. Mazyar'a Merzuban b. Türkeş'e ve İshak b. İbrahim'e yönelerek onlara da aynı şeyi söyleyince İbn Ebî Düâd, Afşin'i susturmaya çalıştı. O sırada Afşin ona: "Ey Ebû Abdullah, sen paltonu eline almışsın, onunla bir cemaatı öldürünceye kadar, onu omuzuna koyma," dedi. İbn Ebû Düâd Afşin'e dönerek:

— Sen temiz misin? diye sordu. Afşin:

— Hayır, diye cevap verdi.

— Seni bundan alıkoyan nedir? Halbuki müslümanlığın tamam olması ancak onunla, necasetten temizlikle mümkün olur.

— Sana göre İslâm dininde gerçek durumunu gizlemek yok mu?

— Evet var.

— Cesedimden o uzuv kesilince öleceğimden korktum.

— Sen mızrakla ve kılıçla vuruşan bir savaşcısın. Binaenaleyh, o azanın kesilmesi seni savaştan engelleyemez. Sen sünnette kesilen kısma sabredemez misin?

— Harp beni ilgilendiren bir zarûrettir. Meydana geldiği zaman ona sabrederim. Bu ise istediğim bir şeydir. Onu yaptığımda canımın çıkmasından emin değilim, sünnet olmamakla İslâm'dan çıkılacağını sanmıyorum, dedi. Bunun üzerine İbn Ebî Düâd, sözü Büyük Boğa Ebû Mûsa et-Türkî'ye yönelterek: "Ey Boğa! O'nun durumunu anladın. O'nun işini bitir," dedi. Bunun üzerine Boğa, elini onun kemerine takıp çekti ve "Bunu daha önce bekliyordum" dedi ve kaftanın eteğini onun başına geçirdi. Sonra kaftanı boynuna dolayarak onu vezir kapısından çıkarıp hapishaneye götürdü"[11].

(11) Taberî, X, 365-367.

YEDİNCİ EK

Ebû Ca'fer Mansûr'un Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'ye Mektubu:

"Bismillahirrahmanirrahim! Mü'minlerin Emîri Abdullah'tan Muhammed b. Abdullah'a:

Allah ve Rasûlüne karşı savaşan ve yeryüzünde fesat çıkarmaya çalışanların cezası ancak, öldürülmeleri veya asılmaları yahut elleri ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi ya da yeryüzünde başka bir yere sürgün edilmeleridir. Bu, dünyada onlar için bir zillettir. Ahirette ise, onlar için büyük bir azap vardır. Ancak, kendilerini yakalamamızdan evvel tevbe edenler olursa, bilin ki Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (çok bağışlayan ve çok merhamet edendir)"[12].

Senin için benim üzerimde, Allah'ın ahdi ve misakı, Allah ve Rasûlü'nün teminatı vardır. Şayet sen önceden tevbe eder ve dönersen, sana, bütün çocuklarına, kardeşlerine ve sana tâbi olanlara kanları ve malları hakkında emân veririm. Döktüğün kan ve zayi ettiğin malları, sana bağışlarım ve sana bir milyon dirhem ve istediğin ihtiyaçlarını veririm. Seni istediğin yere gönderirim. Ailenden hapiste olanları serbest bırakırım. Sana gelip bîat ederek tâbi olanların ve beraberinde olaylara katılanların hepsine emân veririm ve onlardan hiç birine kat'iyyen bir şey yapmam. Kendin için güven temin etmek istersen istediğin bir adamı bana gönder; senin güveneceğin emân, ahd ve mîsakı alsın"[13].

---

(12) Maide sûresi, (5), 33-34.

(13) Taberî, IX, 210.

SEKİZİNCİ EK

Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin Ebû Ca'fer Mansûr'a Cevabı:

Bismillahirrahmanirrahim. Allah'ın hidâyete ermiş kulu Muhammed b. Abdullah'tan, Abdullah b. Muhammed'e:

Ta sîn mîm! Bunlar, apaçık bir kitap olan Kur'ân'ın âyetleridir. Ey Muhammed! İman eden bir kavim için biz sana, Mûsâ ile Firavun'un kıssasını hakkıyla anlatacağız. Gerçekten Firavun, bulunduğu yerde büyüklenip zorbalığa kalkıştı. O yerin halkını fırkalara böldü. İçlerinden bir fırkayı zayıflatıp eziyor, oğullarını boğazlatıyor ve kadınlarını sağ bırakıyordu. Şüphesiz ki o, bozgunculardan biriydi.

Biz istiyorduk ki, yeryüzünde ezilenlere lütufta bulunalım. Onları önderler yapalım. Onları vârisler kılalım. Ve onları yeryüzünde yerleştirelim, Firavun'a, Hâmân'a ve askerlerine sakındıkları şeyi, o zayıfların eliyle gösterelim"[14].

Senin bana teklif ettiğin gibi, ben de sana emân teklif ediyorum.

Çünkü, hak, bizim hakkımızdır. Siz ancak bizim sayemizde bu davada bulundunuz; bizim cemaatimizle sahneye çıktınız ve bizim üstünlüğümüzle bu nimete erdiniz. Şüphe yok ki, babamız Ali vasî ve imamdı. O halde onun çocukları sağ iken siz ona nasıl vâris oldunuz? Sen kesin olarak bilirsin ki, bu işe talip olanların hiç biri, şeref, nesep, hal ve babalarının şerefi bakımından bize denk değildir. Biz ne lânetlenmiş, ne de koğulmuş ve ne de esir alınıp da serbest bırakılmış kimselerin ço-

---

(14) Kasas sûresi, (28), 1-6.

cuklarından değiliz. Haşimoğullarından hiç birinin, Peygamber (s.a.v.)'e akrabalık, İslâm'a girmede öncelik ve fazileti bizim kadar vesile edinme hakkı yoktur. Cahiliyye devrinde, Rasûlullah'a annelik yapan Fâtıma bintü Amr'ın; İslâm'da da Rasûlullah'ın kızı Fâtıma'nın çocukları siz değil, biziz. Muhakkak ki, Allah bizi seçti. Atamız son Peygamber Muhammed (s.a.v.)'dir. İslâm'a ilk giren Ali'dir. Eşler içinden en fazîletlisi ve kıbleye yönelip ilk namaz kılanı, Hatice-i Tâhire'dir.

Kızlardan en hayırlısı, Cennet kadınlarının efendisi Hz. Fâtıma'dır. İslâm devrinde doğan çocuklardan da, Cennet ehli gençlerinin efendileri olan Hasan ile Hüseyin'dir. Şüphesiz ki, Haşim, Ali'nin iki yoldan babasıdır; Abdülmuttalip de Hasan'ın iki yoldan babasıdır. Rasûlullah (s.a.v.), Hasan ve Hüseyin tarafından benim iki cihetle babam olur. Ben nesep bakımından Hâşim oğullarının en ortası ve baba cihetinden en yakınıyım. Nesebime Arap olmayan yabancı karışmamıştır. Ümmüveled cariyeler, benim hakkımda nizâ, etmemişlerdir. Allah Teâlâ, cahiliye döneminde de İslâm döneminde de benim babalarımı ve analarımı seçmiştir. Hatta cehennemde olan atalarımı bile üstün tutmuştur. Şöyle ki: Ben bir taraftan cennet'te en yüksek derecede olanın, bir taraftan da cehennem'de en az azap görenin oğluyum. Ben iyilerin iyisinin ve kötülerin en iyisinin oğluyum. Ben hem cennet ehlinin hem de cehennem ehlinin en iyisinin oğluyum. Eğer bana itaat eder ve davetimi kabul edersen, can ve mal yaptığın her iş husûsunda sana teminat veririm. Ancak Allah'ın koyduğu cezalardan bir ceza veya herhangi bir müslümanın ve anlattığın kimsenin hakkı bu emâna dahil değildir. Şüphesiz bunlardan dolayı sana ne gerektiğini bilirsin. Ben bu işe senden daha lâyık ve verilen söze senden daha vefakârım. Çünkü sen, bana verdiğin ahd ve emânı benden önce bazı kimselere de verdin. Ve sonra bozdun. O halde sen bana hangi emânı veriyorsun? İbn Hübeyre'nin emânını mı? Yoksa amcan Abdullah b. Ali'nin emânını mı veya Ebû Müslim'in emânını mı?..."[15].

(15) Taberî, IX, 210-211.

DOKUZUNCU EK

Ebû Ca'fer Mansûr'un Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'ye Cevabı:

"Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

Mektubun bana ulaştı ve onu okudum. Gördüm ki, kaba ve aşağılık kimseleri saptırmak için, kadınların akrabalığıyla övünmen haddini aşmış. Oysaki, Allah kadınları amcalar ve babalar gibi saymamıştır; babadan akrabalar gibi de saymamıştır. Çünkü Allah, amcayı baba mertebesinde saymış ve kitabında daha aşağı olan anneden önce onun ismiyle başlamıştır. Allah'ın onları tercihi, akrabalık derecelerine göre olsaydı, Hz. Peygamber'e akrabalık bakımından en yakını, hakk bakımından en büyüğü ve yarın cennet'e girenlerin ilki Âmine olurdu.

Ne var ki, Allah'ın yarattıklarını tercihi, onların geçmişlerine dair bilgisine ve onları seçmesine göredir. Ebû Tâlib'in annesi Fâtıma ve ondan türeyenlere dâir zikrettiklerine gelince; Allah O'nun çocuklarından, kız olsun, oğlan olsun, hiçbirine İslâm'ı nasîb etmemiştir. Şayet akrabalık sebebiyle İslâm'ı nasîb etseydi, onların içinde dünya ve âhirette bütün iyiliklere lâyık olan Abdullah'a nasîb ederdi. Fakat emir Allah'a aittir. O, dilediği kimseyi dinî için seçer. Allah (azze ve celle) şöyle buyurmuştur: "Ey Rasülüm Şüphesiz sen, sevdiğini hidâyete erdiremezsin. Fakat Allah, dilediğini hidâyete erdirir. O, hidâyete erecekleri çok iyi bilir"[16].

Allah, Muhammed (s.a.v.)'i Peygamber olarak gönderdiği zaman, onun dört amcası vardı ve ona şu âyeti indirdi: "Önce en yakın akrabalarını uyar"[17]. Bunun üzerine O, onları Allah'ın azabıyla korkuttu ve

---

(16) Kasas sûresi, (28), 56.

(17) Şuarâ sûresi, (26), 214.

onları dine çağırdı. Bunlardan ikisi daveti kabul etti ki, biri dedemdir. İkisi de reddetti. Reddedenlerin biri, senin dedendir. Allah, daveti kabul etmeyenlerin her ikisiyle de Peygamber (s.a.v.)in alâkasını kesmiş ve O'nunla aralarında ne bir ahid, ne bir mîsak ve ne de bir miras bırakmamıştır. Yine sen cehennemliklerin azapça en hafifinin ve kötülerin en hayırlısının oğlu olduğunu, iddia etmişsin. Halbuki, Allah'a küfürde küçük küfür diye birşey yoktur: Allah'ın azabında hafif ve az yoktur. Yine şer'de de hayırlılık diye birşey yoktur ve Allah'a îman eden bir mü'mine cehennem'le övünmek yakışmaz. Öğrenesin diye sana şu cevap verilir. "O zâlimler yakında nasıl bir yıkılışla altüst edileceklerini bileceklerdir"[18].

Ali'nin annesi olan Fâtıma ve onun Hâşim'in iki yoldan çocuğu olması; Hasan'ın annesi Fâtıma ve onun Abdülmuttalib'in iki yoldan çocuğu olması ve senin Peygamber (s.a.v.)'e iki neseble bağlı olman ile övünmelerine gelince: Bil ki, geçmiş ve gelecek bütün insanların en hayırlısı Rasûlullah (s.a.v.)'tır. O, Haşim ve Abdülmuttalib'e sadece bir neseb yoluyla bağlanır. Sen, kendinin Haşimoğullarının nesepçe en ortası anne ve baba bakımından onların en sarîhi olduğunu, seni Arap soyundan başka birisinin doğurmadığını ve senin soyunda ümmüveled bulunmadığını iddia etmişsin. Böylece ben seni bütün Haşimoğullarına karşı övünmüş gördüm. Sana yazıklar olsun! Sen yarın Allah katında nerede olacağına bak! Şüphe yok ki, sen haddini aşmış ve hem şahsen, hem baba ve hem de geçmiş ve gelecek bakımından senden daha hayırlı birine karşı, yani Rasülullah (s.a.v.)'in oğlu İbrahim'e ve O'nun babasının babasına karşı övünmüşsün. Halbuki, özellikle, babanın çocuklarının seçkinleri ve faziletlileri, ancak ümmüveled cariyelerin çocuklarıdırlar.

Sizin ailede, Rasülullah (s.a.v.)'ın vefatından sonra, Ali b. Hüseyin'den daha fazîletli bir kimse doğmamıştır ki, o da bir ümmüveled cariyenin oğludur. Ve gerçekten o, deden Hasan b. Hasan'dan daha hayırlıdır. O'ndan sonra, sizin içinizde, ninesi ümmüveled olan O'nun oğlu Muhammed b. Ali gibisi yoktur. O da senin babandan daha iyidir. O'nun babası Ca'fer gibi de yoktur. Onun ninesi de bir ümmüveled'dir ve yine senden daha hayırlıdır. Rasülullah (s.a.v.)'ın oğulları olduğu-

(18) Şuarâ sûresi, (26), 227.

nuza dair sözlerine gelince, şüphesiz Allahu Teâlâ, kitabında şöyle buyuruyor: "Muhammed, içinizdeki adamlardan hiç birinin babası değildir"[19].

Siz O'nun kızının oğullarısınız. Bu da yakın bir akrabalıktır. Ancak o, miras hakkına bütünüyle sahip olamadığı gibi velâyet hakkına da mirasçı olamaz. O'nun imâmeti de câiz değildir. Şüphesiz ki deden imâmeti her türlü çareye başvurarak ele geçirmek istedi. Bu sebeple Hz. Fâtıma'yı gündüz ortaya çıkardı, gizlice hasta etti ve onu geceleyin defnetti. Halk ise, Ebûbekir ve Ömer (r.a.)'i tercih etmekte ısrar etti. Ayrıca annenin babası olan dedenin, dayı ve teyzenin mirasçı olamayacaklarına dair hadis varid olmuştur ki, bu hadis hakkında müslümanlar arasında herhangi bir ihtilâf yoktur.

Ali ve geçmişiyle övünmene gelince: Bilmiş ol ki, Peygamber (s.a.v.) ölüm döşeğinde iken, Ali'ye değil, namaz kıldırmayı başkasına emretmiştir. Daha sonra halk ardı ardına Ali'yi değil başkalarını halife seçmişlerdir. Ali, Ömer'in halife seçilmeleri için tesbit ettiği altı kişi arasındaydı. Ancak onların hepsi de O'nu hilâfetten uzaklaştırmak istediler ve onun halife olmasını gerektirecek herhangi bir hak görmediler. Abdurrahman'a gelince o, Osman'ı Ali'ye tercih etmiştir. Ali, Osman'ın öldürülmesinden dolayı da itham edildi. Talha ve Zübeyr, ona karşı savaşmış, Sa'd o'na bîat etmemek için direnmiş ve kapısını ona kapatmıştı. Ondan sonra Muâviye bîat aldı. Ali (r.a.) hilâfeti ele geçirmek için her türlü çareye başvurdu ve onun için savaştı. Nihayet arkadaşları ondan ayrıldı. Taraftarları O'nun hükümeti hakkında şüpheye düştüler. Daha sonra kendilerinden razı olduğu iki kişiyi hakem tayin etti ve onlara ahid verdi. Onlar da kendisinin hal'ine karar verdiler.

Daha sonra Hasan, halife oldu ve onu -halifeliği- bez parçaları ve para karşılığında Muâviye'ye sattı ve Hicâz'a yerleşti. Taraftarlarını Muâviye'nin emrine verdi, işi ehli olmayana bıraktı. Lâyık ve helâl olmadığı halde para aldı. Şayet sizin hilâfette bir hakkınız vardıysa, bil ki, siz onu sattınız ve parasını aldınız. Daha sonra amcan Hüseyin b. Ali, İbn Mercâne'ye karşı ayaklandı. Halk ona karşı İbn Mercâne'yi des-

(19) Ahzâb sûresi, 40.

tekledi, nihayet o'nu öldürüp başını İbn Mercâne'ye getirdiler. Sonra Ümeyye oğullarına karşı ayaklandınız da onlar sizi öldürdü ve hurma dallarına astılar, ateşlerde yaktılar; bulunduğunuz beldelerden sürgün ettiler. Yahyâ b. Zeyd Horasan'da öldürüldü. Onlar sizin erkeklerinizi öldürüp, çocuklarınızı, kadınlarınızı esir ettiler ve diğer esirler gibi yaya olarak Şam'a sevk ettiler. Nihâyet biz onlara karşı çıktık, sizin öcünüzü almak istedik, kanlarınızı yerde koymadık; sizi onların yerlerine -yurtlarına vâris kıldık. Babalarınızın şerefini yükselttik ve başkalarından üstün tuttuk. Şimdi sen de bunları bizim aleyhimize delil yapmışsın ve babanı zikretmemizden, onu Hamza, Abbas ve Ca'fer'den üstün ttuğumuzu zannetmişsin. Halbuki durum senin zannettiğin gibi değildir. Fakat onlar başkalarına zarar vermeden, fazîlet sahibi kimseler olarak dünyadan çıktılar. Senin baban ise, savaşma belâsıyla karşılaştı. Emevîoğulları, kâfirleri lânetledikleri gibi, farz namazda onu lânetliyorlardı. Bu sebeple biz de onun lehine delîl ileri sürdük ve onlara onun faziletini hatırlattık; onlara karşı şiddet kullandık ve gördükleri düşmanlığı bizden gördüler.

Şüphesiz sen biliyorsun ki, bizim cahiliye devrindeki şerefimiz, kalabalık hacılara su te'min etme ve zemzem'in idaresini elde bulundurma iledir. Bu şeref, kardeşleri arasından Abbâs'a nasîb olmuştur. O konuda baban bizimle çekişmiş, ancak Ömer O'nun aleyhine, bizim lehimize hükmetmiştir. Cahiliye devrinde olduğu gibi İslâm devrinde de hâlâ o vazifeyi yapıyoruz. Gerçek şu ki, Medine halkı kıtlığa uğramış, Ömer Rabb'isine bizim babamızla tevessül etmiştir. Nihayet Allah, onları tehlikeden kurtarmış ve onlara yağmur yağdırmıştır. Oysa ki, o sırada senin baban sağdı ve Ömer duasında O'nunla tevessül etmemişti.

Yine sen biliyorsun ki, Peygamber (s.a.v.)'den sonra Abdülmuttalib oğullarından Abbâs'tan başka hiç kimse kalmamıştı. Böylece amcalık yönünden O'nun vârisi olmuştu. Daha sonra bunu Hâşimoğullarından birçok kimse talebetmiş, ancak onu Abbâs'ın oğlundan başkası alamamıştır. O halde hacılara su verme işi O'nundur; Peygamber (s.a.v.)'in mirası O'na aittir; hilâfet O'nun evlâdındadır. Artık, Cahiliye ve İslâm devrinde din ve dünyaya ait, şeref ve fazilete dair ne varsa, Abbâs onların hem vârisi hem de miras bırakanıdır.

Bedir Savaşına dair zikrettiklerine gelince: Bilâkis, İslâm geldiği zaman, Abbâs, Ebû Tâlib'e ve çocuklarına bakıyor ve onların sıkıntılı günlerinde onlara infakta bulunuyordu. Şayet Abbâs istemeyerek Bedir Savaşına götürülmüş olmasaydı, Tâlib ve Akîl açlıktan ölürler ve Utbe ile Şeybe'nin çanağını yalarlardı. Fakat o, yedirmeyi seven kimselerdendi. O sizden ar ve zilleti giderdi. Sizin nafaka ve bakımınızı karşıladı. Daha sonra Bedir Savaşı'nda fidye vererek Akîl'i kurtardı. Öyleyse nasıl bize karşı övünüyorsun? Halbuki biz size küfür devrinde yardım ettik, fidye vererek sizi esirlikten kurtardık, size karşı şerefli babalara sahip olduk. Peygamberlerin sonuncusuna (s.a.v.) siz değil, biz vâris olduk, sizin kanınızı dava ettik ve almaktan âciz olduğunuz intikamınızı aldık! Allah'ın selâm ve rahmeti üzerinize olsun!''[20]

(20) Taberî, IX, 211-213.

ONUNCU EK

Bağdâdî'ye Göre Ehl-i Sünnet'in Sınıfları:

"el-Fark beyne'l-fırak" kitabının yazarı el-Bağdâdî şu görüşe sahiptir: Ehl-i sünnet ve'l-cemaat, sekiz sınıftır:

Onlardan birinci sınıf, tevhid ve nübüvvete dair meseleleri; va'd, vaîd, sevâb, ceza hükümleri, içtihad, îmamet ve liderlik şartları gibi konuları bütün yönleriyle öğrenmişlerdir. Onlar bu nevi ilimlerde, teşbih ve ta'tîlden (Allah'ın sıfatlarını kabul etmeme) ve Rafızîler, Haricîler, Cehmiye, Neccâriye vs. diğer sapık fırkaların bid'atlerinden uzaklaşmış olan Sıfâtiyye[21] grubu Kelâmcıların tarafını tutmuşlardır.

Onların ikinci sınıfı, "Kelâmî konularda, Allah'a ve O'nun ezelî sıfatlarına inanmada Sıfatiyye mezhebi mensupları gibi düşünen, Kaderiyye ve Mu'tezile'nin görüşlerinden uzaklaşmış olan Rey ve Hadis ekollerine mensup fıkıh imamlarıdır. Bunlar, teşbîh ve ta'til görüşüne sapmaksızın, Allahu Teâlâ'nın gözlerle görüleceğini, kabir suâliyle birlikte kabirlerden çıkıp mahşer yerinde toplanmayı, havz'ı, sırâtı, şefaatı ve şirkten başka günahların bağışlanmasını kabul ederler. Cennet ehline cennet nimetlerinin, kâfirlere de cehennem azabının devamlı olacağını söylerler. Ebûbekir, Ömer, Osman ve Ali'nin halifeliklerini kabul ederler. Ümmet'in geçmiş büyüklerini övgüyle anarlar. Sapık fırkalardan uzaklaşan imamların arkasında cuma' namazı kılmanın gerekli olduğu görüşünü benimserler. Şeriat hükümlerinin Kur'ân, Sünnet ve sahabenin icmâından çıkarılmasının gereğine, mestler üzerine meshetmenin câiz olduğuna, üç boşama ile boşamanın vukûuna inanırlar; mut'a nikâhının harâm olduğu görüşündedirler. Günah olmayan işlerde halifeleye itaat et-

---

(21) Allah'ın sıfatlarını kabul edenler.

menin vâcip olduğuna inanırlar. Bu topluluğa Mâlik, Şâfiî, Evzâî, Sevrî, Ebû Hanîfe, İbn Ebî Leylâ, Ebû Sevr ve Ahmed b. Hanbel'e tâbi olanlar, Zahirîler ve aklî meselelerde Sıfâtiyye'nin esaslarına inanan ve fıkıhlarına sapık kimselerin bid'atlerinden birşey karıştırmamış olan diğer fakihler girer.

Onlardan üçüncü sınıf, ilmî bakımdan Peygamber efendimizden nakledilen sünnet ve haberleri sağlam bir şekilde öğrenen bu rivâyetlerin sağlamını sahtesinden ayıran, cerh ve ta'dil[22] sebeblerini bilenlerdir. Bunlar, çalışmalarında sapık ve dalâlet ehlinin bid'atlerinden hiçbir şeyi ilimlerine karıştırmamışlardır.

Onların dördüncü sınıfı ise, öyle bir gruptur ki, ilim olarak edebiyat, nahiv ve sarf ilimlerinde temayüz etmişler; bu ilimdeki mesailerinde bilgilerine, Kaderiyye, Rafiziyye veya Haricî bid'atlerini katıp karıştırmayan Halil b. Ahmed, Ebû Amr b. el-A'lâ, Sibeveyh, Ferrâ, Ahfeş, Esmaî, Mazinî, Ebû Ubeyd ve diğer Kûfe ve Basra nahiv imâmlarının yolunda yürümüşlerdir.

Onların içinden sapıkların fikirlerine meyleden kimse, Ehl-i sünnet'ten sayılmaz, görüşü de lügat ve nahiv husûsunda delîl kabul edilmez.

Beşinci sınıf ise, ilmî bakımdan Kur'ân-ı Kerim kıraâtının bütün vecihlerini, Kur'ân âyetlerinin tefsirini ve Ehl-i sünnet inancına uygun olarak, sapık ve dalâlet ehlinin te'villerine sapmaksızın âyetlerin te'vilini mükemmel bir şekilde öğrenmiş olanlardır.

Onlardan altıncı sınıfı sûfî zahidler oluştururlar. Bu zahidler, basiret sahibidirler, kanaat sahibi olup, hakikati öğrenmek için uğraşırlar, ibretle düşünürler. Onlar kadere rıza gösterir, aza kanaat ederler. Kalb, göz, kulak ve diğer azalardan herbirinin yaptığı kötülük ve iyilikten mes'ûl olduğunu, zerre miktarı yapılan şeylerden bile muhasebeye çekileceklerini bilir, bu münasebetle ahiret günü için en hayırlı olacak hazırlığı yaparlar.

---

(22) Cerh, sahibini hadis rivayeti için ehliyetsiz kılan hata ve günahtır. Ta'dil ise raviyi tercih'den âzade kılan özellik ve hasletlerin tesbitidir.

Onların sözleri, boş söz söyleyenlerinki gibi olmayıp, yerli yerinde konuşan ehil kimselerin tarzına uygun işaret ve ibret kabilindendir. Hayrı, riyâ olarak yapmazlar ve utanmak sebebiyle de terketmezler. Onların dîni, tevhîddir ve teşbîhi red'dir. Mezhepleri de işi Allah'a havale, ona tevekkül, onun emrine teslimiyet, kendilerine verilen rızıklara kanaat ve ona karşı gelmekten uzak bulunmaktır. "Bu, Allah'ın lütfudur, onu dilediğine verir. Allah, büyük lütuf sahibidir"(23).

Onlardan yedinci grup da, İslâm ülkesinin sınırlarında düşmanların karşısında duran ve sınırları koruyanlardır. Onlar müslümanların düşmanlarına karşı cihat ederler, müslümanların namus ve şerefini muhafaza eder, ülke ve vatandaşlarının harîm-i ismetini müdafaa ederler. Ülkenin sınırlarında Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ın görüş ve ilkelerini savunur, güç ve kuvvet verirler. Allahu Teâlâ'nın haklarında şu âyet-i kerîmeyi indirdiği zümre onlardır: "Bizim uğrumuzda cihad edenleri, biz, elbette yollarımıza iletiriz"(24).

Onların sekizinci sınıfına gelince, sapık inançların hakim olduğu beldelerin halkı dışında, Ehl-i sünnet ilkelerinin hâkim olduğu bölgelerin halk tabakasıdır. Biz bu avam tabakası ile, sadece adâlet, tevhîd, va'd ve vaîd inançlarında Ehl-i sünnet ve'l-cemaat âlimlerinin görüşlerinin doğruluğuna inanan, dinî ilkelerde onların görüşlerine müracaat eden, haram ve helâl ile ilgili husûslarda onlara uyan ve sapık fikir sahiplerinin hiçbir bid'atini kabul etmeyen halk tabakasını kasdediyoruz. İşte bunlar sûfilerin "Cennetin avâmı" olarak isimlendirdiği gruptur. İşte bunlar, Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin sınıflarıdır, onların tamamı sağlam bir din, sırat-ı müstakim üzeredirler"(25).

(23) Hadîd sûresi, 21; Cum'a sûresi, 4.
(24) Ankebût, 69.
(25) el-Fark beyne'l-fırak, 300-303.

ONBİRİNCİ EK

Halife Harûn Reşîd Oğlu Abdullah (Me'mûn)'ın Kâbe'de Kendi Eliyle Yazdığı Ahidnâmenin Metni:

"Bu sahife, mü'minlerin emîri, Allah'ın kulu Harûn Reşîd içindir. Bu mektubu onun için, oğlu Abdullah, aklı başında, hiçbir te'sir altında kalmaksızın serbest bir şekilde, bu ahitnâmesinde yazmış olduğu şeylerde samimî bir niyet içinde ve bu yazdıklarının kendisi, ailesi ve bütün müslümanların hayır ve menfaatine olacağına inanarak yazdı. Gerçek şu ki, Mü'minlerin emîri Harûn Reşîd, beni kardeşim Muhammed (Emîn)den sonra hilâfet makamına geçmek üzere kendi mülkünde veliahtliğe, halifeliğe ve bütün müslümanların işlerini yürütmek görevine tayin etti. Ve beni sağlığında Horasan sınırlarına, Horasan'ın bütün şehir ve kazalarına vâli olarak tayin etti. Kardeşim Muhammed'e benim için kendisinden sonra hilâfete geçmek, bütün ülke ve halkın işlerini yürütmek, halifeliği sırasında da Horasan ve tüm merkezlerinin vâliliğinin bana verilmesi husûsunda verdiği ahde bağlı kalmasını şart koştu. Mü'minler halifesi Harûn, Muhammed'den bana ayırdığı şeylerin, benim için satın almış olduğu çiftlik, mal, mülk, malikânelerin, bu neviden bizzat benim satın almış olduğum şeylerin, Müminlerin emîrinin para, mücevher, giyecek, eşya, hayvan, köle ve buna benzer verdiği diğer şeylerin tasarrufunda bana karışmamasına dair söz istedi. Ve yine hesaba çekmek sebebiyle, ne benim ne de memur veya kâtiplerimden herhangi birine müdahale etmemesini, bu husûsta beni ve onlardan birini hiçbir zaman takip etmemesini, ne öldürme vak'alarında, ne cinayetlerde ne kavga ve döğüşlerde ne haksızlıklarda ve ne de büyük ve küçük işlerde, bana, memurlarıma, benimle birlikte olanlara ve halktan yardımına başvurduğum kimselere zorla müdahale etmemesini şart koştu. Bunun üzerine o da (kardeşi Muhammed) bu şartları kesin olarak kabul ettiğini bildirdi ve ken-

disi için bir sahife yazarak bu sahifede akdini te'kid etti. Mü'minlerin emîri Harûn, ondan hoşnud oldu, onu tasdik etti ve bu konuda onun samimî olduğuna inandı. Ben de, Mü'minlerin emîri, babamız Harûn'un benim durumum için koyduğu, kardeşimin babamız için yazmış olduğu ahitnâmede saydığı ve babamızın gönül rızasıyla kabul etmiş olduğu şartlara uyduğu bu husûslarda benim peşime düşmediği ve bu şartlardan herhangi birini bozmadığı sürece kardeşim Muhammed'e kulak verip itaat edeceğimi, ona kat'iyyen isyan etmiyeceğimi, yardımcı olup, kendisine engel olmayacağımı, ona bîat ve onun idaresine bağlılıkta sebat göstereceğimi, bîatımı bozmayıp ona hile ve tuzak kurmayacağımı hüküm ve emirlerini yerine getireceğimi bildirdim. Ona yardımcı olup kendime tahsis edilen bölgede, onun düşmanlarına karşı savaşacağıma dair babama söz verdim ve nefsim üzerine and içtim. Eğer Harûn oğlu Muhammed asker'e muhtaç olur ve bana kendisine veya herhangi bir bölgeye, ya da kendisine karşı çıkan yahut saltanata kafa tutacak bir düşmana karşı asker göndermemi emrederse, onun emrini dinlemek vazifemdir. Bana verdiği emirleri harfiyyen tatbik edeceğim ve hiçbir zaman muhalefet etmeyeceğim. Muhammed halifeliği sırasında eğer oğullarından birini benden sonra geçmek üzere veliahdliğe tayin etmek isterse, babamız Harûn'un ikimiz için koyduğu ve ikimizin yeminederek kabul ettiğimiz yukarıdaki şartlara uyduğu müddetçe, bu onun hakkıdır, benim yapacağım onun emrini yerine getirmek ve onun tayinine vefâ göstermektir. Onun bu tayinini bozmayacağım, onun veliahdini değiştirmeyeceğim, kendi oğullarımdan birini veya uzak ya da yakın halktan birini ondan önce geçmek üzere veliahd tayin etmeyeceğim; ancak babamız Harûn, oğullarından birini benden sonra halifeliğe geçmek kaydıyla veliahd tayin edecek olursa, bana ve Muhammed'e bu emre uymak gerekir.

Muhammed, Mü'minlerin emîri babamız Harûn'un benimle ilgili olarak, onun bana karşı uyması için koyduğu şartlara uyduğu, benim için yazmış olduğu bu sahifede zikredilmiş ve babamız tarafından bana ayrılmış şeylerin bana verilmesine rıza gösterdiği müddetçe, bu ahidnâmemde saymış olduğum şartlara, babam ve Muhammed için saygı göstereceğime yemin ediyorum. Allah'ın ahd ve misakına; mü'minlerin emîrî'nin ahdine, kendi atalarımın ve tüm mü'minlerin ve Allah'ın vefakârlık gösterilmesini emrettiği ve nakzedilmesini yasakladığı kuvvetli ye-

minlerin en şiddetlisi cinsinden, nebîlerden, mürsellerden ve bütün mahlûkattan aldığı en ağır yeminlerime uymak üzerime borçtur. Eğer ben bu sahifede yazdığım ve kabul ettiğim şartları bozar, ya da değiştirir veya hiyânet edersem bu yüzden Allahu Teâlâ'dan, onun dostluğundan, dininden ve Rasulü Muhammed'den uzak olayım. Ve kıyâmet gününde Allah'ın huzuruna kâfir ve müşrik olarak çıkayım. Şu anda nikâhım altında olan ya da 30 yıla kadar evleneceğim zevcelerim kesin bir şekilde üç talâkla boşturlar. Şu anda sahib olduğum veya müteakip 30 yıl içinde sahib olacağım tüm köleler, Allah rızası için karşılıksız hür olacaktır. Mekke'de bulunan Beytü'l-haram'a yürümek 30 defa yaya olarak haccetmek boynumun borcu olsun. Allahu Teâlâ, bu hususta benden sadece zikredilen şartlara bağlı kalmayı kabul etsin. Şu andaki ve müteakip 30 yıl içinde sahip olacağım tüm mal varlığım Mekke'ye ulaşan kurban olsun. Mü'minlerin emîrine verdiğim sözler ve bu ahitnâmede yazdığım şartlara kesinlikle uyacağım. İçimde bunun aksine bir niyet taşımayacağım veya ondan başka niyetlere saplanmayacağım. Mü'minlerin emîri'nin oğlu Süleyman ve falan kişi bu ahdin yazılmasına şahid oldu ve bu yazı 286 hicrî yılı Zilhicce ayında yazıldı''[26].

(26) Taberî, X, 76-77.

ONİKİNCİ EK

Halife Me'mûn'un Hasan b. Sehl'in Kızı Bûran Hatun'la Evlenmesi:

Ahmed b. Ebî Tahir şöyle der: Tarihçiler, Me'mûn'un, Hasan b. Sehl'in kızı Bûran hatunla evlenmesinin hicrî 210 yılı Ramazan ayında olduğunu kaydeder ve bu konuyla ilgili şu haberleri verirler: Me'mûn, bu iş için Hasan b. Sehl'in Femu's-sılh'ta bulunan karargâhına gittiğinde, Mehdî'nin oğlu İbrahim'i de beraberinde götürdü. Yolculuğu sırasında, İmâm İbrahim b. Aişe ile birlikte zindana atılmiş ve bilâhare asılmış olanlara uğradı ve bu adamların sehpalardan indirilmesini emretti. Bu şahıslar aşağı köprü'de asılmışlardı. Bu kişilerin cesetlerinin indirildiği gün Cemaziyelevvel ayının yirmi altıncı günü olan Çarşamba gecesine tesadüf eder. Perşembe günü gelince de İbrahim b. Aişe'nin indirilmesi emredildi, teçhiz ve tekfini yapıldı, namazı kılındı ve biraz önce İbn Aişe'ye dair verdiğimiz haberde geçtiği gibi Kureyş kabristanına defnedildi.

Hasan b. Sehl'in yakınlarından olan Haris b. Nasr el-Müneccim bana haber vererek şöyle dedi: Me'mûn, Bûran hatun ile zifafa girmek için Hasan b. Sehl'in malikânesine giderken Bağdat'tan bir kayığa bindi, onun kapısına ulaşıncaya kadar bu kayık'la gitti. Me'mûn'un oğlu Abbas, babasından önce öğle vaktinde oraya ulaşmıştı. Hasan, Abbas'ı ordugâhının dışında Dicle kenarında oturmak için yaptığı ve bir kalesi bulunan semtte karşıladı. Hasan, Abbas'ı görünce atından inmek için ayaklarını kıvırmıştı ki, Abbas onun bu davranışına engel oldu. Karşı karşıya geldikleri sırada da, Hasan inmek için davrandı, bunun üzerine Abbas ona: Mü'minlerin emîri'nin hakkı için bırak! dedi. Bu münasebetle Hasan atı üzerinde olduğu halde Abbas'a hoş geldin dedi ve onu kucakladı.

Sonra ona bir binit getirilmesini emretti ve hep birlikte Hasan'ın evine gittiler. Me'mûn yatsı vaktinde geldi. Bu hadise hicrî 210 yılı Ramazan ayında cereyan etti. Dolayısıyla Me'mûn, Hasan, Abbas ve Dinar b. Abdullah —ki ayakta duruyordu— birlikte iftar ettiler. İftar yemeğinden sonra ellerini yıkadılar ve bu esnada Me'mûn içki istedi. Onun emri üzerine altın bir kadeh getirildi ve o bu kadehe içki koyarak önce kendisi içti. Müteakıben içki dolu kadehi eline alıp, Hasan'a uzattı. Bu esnada Hasan ağırdan aldı, ne yapacağını şaşırdı; çünkü o şimdiye kadar hiç içki içmemişti. Bunun üzerine Hasan'ın tavrını gören Dinar b. Abdullah, ona göz etti. Durumun farkına varan Hasan şöyle dedi: "Ey Mü'minlerin halifesi! Bu içkiyi senin iznin ve emrinle içiyorum." Me'mûn ise ona cevap olarak: "Emrim olmasaydı, elimi sana uzatmazdım," dedi. Hasan kadehi aldı ve içti.

İkinci gece olunca, Me'mun, Hasan b. Sehl'in oğlu Muhammed'le Zü'r-riyâseteyn Fazl'ın kızı Abbase'yi evlendirdi. Üçüncü akşam ise Hamdûne, Ümmü Ca'fer ve ninesi ile birlikte olan Bûran'ın yanına girdi. Me'mûn Bûran'la birlikte oturunca, kızın ninesi altın tepsi içine konulmuş 1000 inciyi onun başı üzerine serpti. Me'mûn ise bu incilerin toplanılmasını emretti ve onların kaç tane olduğunu sordu. Bunun üzerine Bûran'ın ninesi: "Bin tane" karşılığını verdi. İncilerin toplanmasından sonra Me'mûn, onların sayılmasını emretti. İnciler sayılınca 10 tane eksik çıktı. Halife: "Bu on inciyi içinizden kim aldı? Hemen onları geri versin," dedi. Yanında bulunanlar: "Hüseyin Zecle (Taberî'nin bir nüshasında "Rehle") aldı" dediler. Me'mûn, Hüseyin'den onları geri vermesini isteyince o: "Ey Mü'minlerin emîri! İnciler bizim almamız için serpildi," karşılığını verdi. Me'mûn: "Sen onları geri ver, bedelini sana öderim," deyince Hüseyin aldığı 10 inciyi iade etti. İncileri bir kapta toplayan Me'mûn, bu kabı Bûran'ın kucağına koydu ve ona şöyle dedi:

"Bu bahşişindir, şimdi ihtiyaçlarını iste." Bûran konuşmayınca ninesi ona dönerek: "Efendine cevap ver ve dileklerini arzet; zira o sana emretmiştir" dedi. Bunun üzerine Bûran, halifeden Mehdî'nin oğlu İbrahim'i affetmesini istedi ve affedileceğine dair söz aldı. Ümmü Ca'fer'e hac izni verilmesini istedi; bu arzusu da kabul edildi. Kendisine bu iz-

nin verildiğini gören Ümmü Ca'fer, Bûran hatun'a bir Emevî gömleği giydirdi. Me'mûn aynı gece zifafa girdi. O gece altın bir kab içerisinde içinde 40 men anber bulunan bir mum yakıldı. Ancak Me'mûn bunu tasvib etmedi ve bunun israf olduğunu söyledi..

Ertesi gün Me'mûn, İbrahim b. Mehdî'yi çağırttı. İbrahim üzerinde kalın bir aba, başında bir sarık olduğu halde Dicle kenarından yürüyerek geldi. Nihayet içeriye girdi, Me'mûn'un arkasına gizlendiği perde açılınca kendini dışarıya attı, ne yapacağını şaşırdı. Bunun üzerine Me'mûn şöyle bağırdı: "Ey amca! Hiç korkma, senin için bir tehlike yoktur." İbrahim, bu sözleri duyunca tekrar içeri girdi ve Me'mûn'u halifelere mahsus selâmla selâmladı, elini öptü ve onun için bir şiir okudu. Me'mûn, ona bir elbise getirilmesini istedi, ona ikinci bir elbise giydirdi, bir binek verilmesini emretti ve ona bir kılıç kuşattı. Dışarı çıktı, halkı selâmladı ve İbrahim'i yerine gönderdi. Haris şöyle demiştir: "Me'mûn burada 17 gün ikâmet etti. Bu günlerin hepsinde, kendisi ve beraberindekilerin tüm ihtiyacı karşılanıyordu." Ve yine: "Hasan b. Sehl, rütbelerine, savaştaki başarılarına ve kendisi yanındaki kıymetlerine göre komutanlarına hil'atler giydirdi," demiştir.

Bu merasime yapılan harcamaların meblâğı 50.000.000 dirhemdi. Haris der ki: "Me'mûn geriye dönüşü esnasında, Gassân b. Abbâd'a, Faris bölgesi gelirinden Hasan'a 10 milyon dirhem göndermesini emretti ve Sılh arazisini ikta olarak ona verdi. Gassân b. Abbâd'ın hazırlayıp gönderdiği para, Me'mûn oradan ayrılmadan getirildi. Hasan bu parayı komutanlar, yakınları, akraba ve hizmetçilerine taksim etti. Me'mûn hareket edince, Hasan onu uğurladı ve sonra Femu's-sılh'a döndü.

Fazl b. Ca'fer b. Fazl, Ahmed b. Hasan b. Sehl'den dinlediğini söyleyerek şöyle haber verdi: "Yakınlarımız, Hasan b. Sehl'in küçük kâğıt parçalarının üzerine arazi, eşya ve para miktarı yazdığını ve bu kâğıt parçalarını komutanları ve Haşim oğulları üzerine serptiğini, kimin önüne üzerinde mükâfatın yazılı olduğu kâğıt düştüyse hemen üzerinde yazılan mal ve eşyayı ona teslim ettiğini anlatıyorlardı."

Ebu'l-Hasan el-Kâtip (Ali b. Hasan b. Abdü'l-A'lâ) şöyle dedi: "Bir

gün Hasan b. Sehl, bana, Ümmü Ca'fer'in husûsiyetlerinden bahsetti, akıl ve zekâsının üstünlüğünü ve anlayışının derinliğini anlattı, sonunda dedi ki: Bûran hatunla evlenmek için Femu's-sılh'a gittiği günlerden birinde Me'mûn, Ümmü Ca'fer ve Gadîd kızı Hamdûne'ye bu iş için ne kadar harcandığını sordu. Bunun üzerine Hamdûne: "25 milyon harcandı" deyince Ümmü Ca'fer: "Hiç zannettiğin gibi değil, zira 35 milyon ile 39 milyon dirhem arasında harcanmıştır," dedi. Hasan şöyle demiştir: "Biz onun için, iki anber mum harcamıştık. O geceleyin zifafa girdi ve o iki şamdan hemen yakıldı, ikisinin dumanı fazla olunca halife: "Onları kaldırın; zira dumanı bizi rahatsız ediyor, bize mum getirin, dedi. Ümmü Ca'fer işte o gün Sılh'ı Bûran'a hediye etti. "İşte bu olay Sılh'ın benim mülküme geçmesinin sebebi oldu; esasen o bundan önce de benimdi."

Bir gün yanıma Humeyd et-Tusî girdi ve bana Zü'r-riyaseteyn'i övdüğü dört beyit okudu. Ben ona: "Bu beyitlerini senin için Zü'r-riyaseteyn'e götüreyim, onun katından sana verilecek mükâfat gelinceye kadar da hemen Sılh arazisini sana vereyim," dedim. Ve orayı Humeyd'e verdim. Sonra Me'mûn bu arazinin Ümmü Ca'fer'e geri verilmesini istedi, Ümmü Ca'fer de Bûran'a çeyiz olarak hediye verdi. Ali b. Hüseyin bana şu haberi verdi: "Hasan b. Sehl perdeleri hiç açmaz güneş doğup etrafı iyice aydınlatana kadar önündeki mumu kaldırmazdı, huzuruna girildiği zaman kendisi için "sevinç ve hayırlı haberle geldi" denilmesini seven, huzurunda birinin ölüm veya cenazesinin hatırlatılmasından nefret eden bir kişiydi[27].

(27) İbn Tayfur, Tarihu Bağdad, 206-211.

"SİYASİ - DİNİ - KÜLTÜREL - SOSYAL"

İSLÂM TARİHİ

ABBASÎLERDE BİRİNCİ TÜRK NÜFUZU DÖNEMİ (232-334/847-946)

EMİRÜ'L ÜMERALAR DÖNEMİ — ABBASİ HİLÂFETİNDE BÜVEYHİ NÜFUZU — BAĞIMSIZ DEVLETLER

Prof. Dr. Hasan İbrahim HASAN

CİLT: 3/3

Mütercimler:

Doç. Dr. İsmail Yiğit Doç. Dr. Yakup Çiçek
Doç. Dr. Sadreddin Gümüş Doç. Dr. A. Turan Aslan
Hamdi Aktaş

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBASÎLERDE BİRİNCİ TÜRK NÜFUZU DÖNEMİ

Giriş::

Abbasî halifesi Mütevekkil zamanı (232-247/847-861), hicrî 656 (1258 m.) yılında Moğollar tarafından yıkılmış olan Abbasî devletinin çözülme devrinin başlangıcı kabul edilir. Bu devletin zayıflaması birkaç sebebe bağlıdır. Bu âmillerden birkaç tanesini hatırlatalım: Abbasî halifelerinin, Arap devletinin kurucusu ve İslâm'ın aslî unsuru olan Arapları ihmal ederek önce İranlılara daha sonra da Türklere güvenmeleri ve devletin mülkî ve askerî makamlarını yalnız onlara tahsis etmeleri. Nitekim bu uygulama yüzünden Arapların taraf tutma özelliği zayıflamış, onlar sosyal etkinliklerini yitirmişler, durumları kötüleşmiş ve devleti desteklemek için samimi gayreti terketmişlerdir.

Arap unsurun, Abbasî halifelerine karşı kin ve öfkesini tahrik eden bir diğer âmil de, bu halifelerin Emevî hanedanını şiddetle cezalandırmaları ve onları işkenceye tâbi tutmalarıdır. Hz. Ali evlâdına düşmanca muameleleri de, etkili olmuştur. Bunun üzerine Hz. Ali evlâdı ve taraftarları, Abbasîlere karşıçıkmışlardır. Çünkü Abbasî devleti, halifelik üzerinde daha çok hak sahibi olduklarına inanan Hz. Ali evlâdının ismi ve taraftarlarının kılıçlarıyla kurulmuştu. Abbasî oğulları ise halifeliği kendilerine almışlardı.

Yaptıkları iş, Allahu Telâlâ'nın şu kavline muhalif olmakla beraber, Abbasî halifelerinin, yaptıkları andlaşmalara, verdikleri ahdlere değer vermemeleri ve menfaatlerine ters düştüğü vakit onları bozmaları, devletin zayıflamasında etkili olmuştur. Allahü Teâlâ yapılan ahidler hakkında şöyle buyuruyor: "Andlaşma yaptığınız zaman Allah'ın ah-

dini tam yerine getirin (verdiğiniz sözü tutun), pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Çünkü Allah'ı üzerinize kefil (şâhit) yaptınız (artık nasıl o andı bozarsınız?)''[1]

Hurremiyye, Ravendiyye gibi çok sayıda zındık ve dinsiz grupların, Mu'tezile ve diğerleri gibi kelâmcıların ortaya çıkması da devletin zayıflamasında rol oynamıştır. Bu hareketler, müslümanların hiziplere, biri diğerine saldıran, hatta bir kısmı doğrudan devleti yıkmayı hedef alan gruplara bölünmesine sebep olmuştur.

Bütün bu etkenlere rağmen İkinci Abbasî döneminin takdire şayan yönleri ve medeniyetinin üstün durumu söz konusudur. Bu dönemde, Abbasî devletine, eski güç ve kudretini kazandırmak için gayret gösteren halifelerden çoğu, haklı bir şöhret kazanmıştır. Bu dönemde Samanîler, Büveyhîler, Gazneliler, Selçuklular ve Hamdâniler gibi birbiriyle mücadele eden küçük devletler de kurulmuştur. Bu devletler, Abbasî devletinin zayıflamasının âmillerinden olmuşlarsa da, İslâm medeniyetinin terakkisinde, ilim ve fennin ilerlemesinde son derece önemli rol oynamışlardır.

Abbasîlerin ikinci dönemi halifelerinin hayat hikâyelerini anlatınca, Türklerin tüm devlet işlerinde kurdukları nüfuz ve istibdadın sınırı, halife tayininin onların elinde ne hale geldiği açık bir şekilde anlaşılacaktır.

Türklerden yardım isteyen, devletin tüm önemli görevlerini onlara tahsis eden ve devletin vilâyetlerini onlara ikta olarak veren ilk Abbasî halifesi, Mu'tasım'dır. "Bu olay, Arap hakimiyetinden Türk hakimiyetine olan inkılâp, hilâfetin en önemli ilkelerini etkileyen, halifenin otoritesini zayıflatan ve neticede bu otoriteyi tamamıyla ortadan kaldıran bir devrim görünümündedir''[2].

Mu'tasım, Bağdat halkını rahatsız eden Türklerin tehlikesini anlamış ve onları hilâfetinin merkezi edindiği Samarra şehrine nakletmiştir. Türklerin nüfuzunun gittikçe artması, Arap ve İranlıları kızdırdı. On-

(1) Nahl sûresi, 91.
(2) Lane-Poole, History of Egypt in the Middle Ages. 29.

lar Mu'taşım'a ve Abbasî halifeleri ile devletleri için büyük bir tehlike haline gelmiş olan Türk asıllı devlet adamlarına komplo hazırladılar. Bizzat Mu'tasım da halifeliğinin son dönemlerinde bu Türklerden şikâyet etmiş, kardeşi Me'mûn'un yakınlarından birine, onlara güvenmekten duyduğu üzüntüsünü anlatmıştır[3].

Abbasîlerin İkinci Dönemi Halifeleri (232-447/847-1055)

1— Mütevekkil	(232—247/ 847—861)
2— Muntasır	(247—248/ 861—862)
3— Müstaîn	(248—252/ 862—866)
4— Mu'tezz	(252—255/ 866—869)
5— Mühtedî	(255—256/ 869—870)
6— Mu'temid	(256—279/ 870—892)
7— Mu'tezid	(279—289/ 892—902)
8— Müktefî	(289—295/ 902—908)
9— Muktedir	(295—320/ 908—932)
10— Kahir	(320—322/ 932—934)
11— Râzî	(322—329/ 934—940)
12— Muttekî	(329—333/ 940—944)
13— Müstekfî	(333—334/ 944—946)
14— Mutı'	(334—363/ 946—947)
15— Tai'	(363—381/ 974—991)
16- Kadir	(381-422/991-1031)
17— Kaim	(422—467/ 1031—1075)
18— Muktedî	(467— / 1075—)

(3) Taberî X, 8 vd.

Halifelik sıralarını ve şecerelerini gösterir şema:

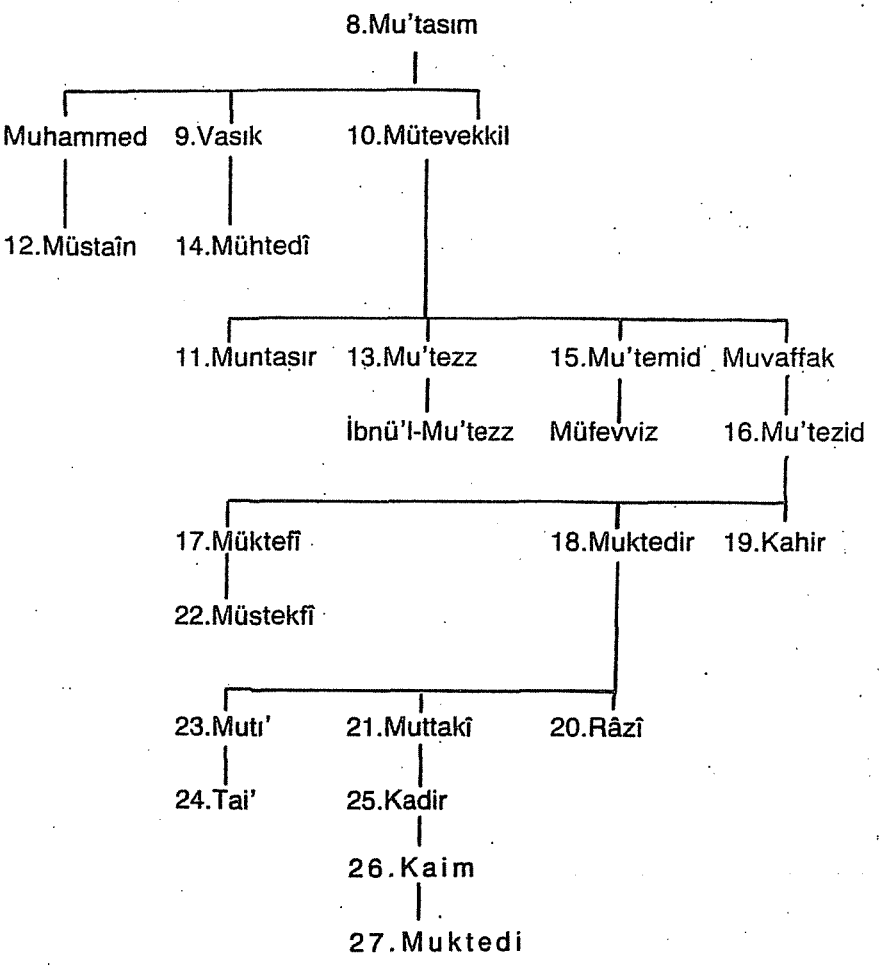

1. MÜTEVEKKİL ALE'LLAH

(232-247/847-861)

Mütevekkil (Ca'fer b. Mu'tasım), hicrî 206 yılında, Vâsıt şehri yakınında, Dicle kıyısında bir yerleşim merkezi olan Femu's-sılh'ta doğdu. Künyesi Ebu'l-Fazl'dır. Annesi Şücâ' lâkablı ümmüveleddir. Bu kadın, —Hatîb Bağdâdî'nin dediği gibi— cömertlik ve kerem bakımından önde gelen kadınlardandı[4]. Onun Türk asıllı olduğu ve yine Harezm'li olduğu söylenmiştir. Bu kadın, küçük yaştan itibaren Mu'tasım'ın evinde yetişmiş, oğlunun terbiyesi ve halifelik makamına yükselmesinde pay sahibi olmuştur.

Halife Vâsık, 227/842 yılında hac emirliği görevini kardeşi Mütevekkil'e vermişti. Dönüşünde ona kızdı ve yetkilerini elinden aldı. Tarihçiler, Vâsık'la Mütevekkil'in annelerinin ayrı olduğunu kaydederler. Vâsık'ın annesi Kerâtis, Mütevekkil'in annesi de yukarıda geçtiği gibi ümmüveled Şucâ'dır. Taberî'nin ifadesine göre (c. XI, s. 27), Ca'fer, rüyasında başına gökyüzünden birşey düştüğünü ve bunun üzerinde "Ca'fer el-mütevekkil ale'llah" yazılı olduğunu görmüştü. Rüyasını anlatınca yakınlarından biri, onu "Ey emîr! Vallahi Allahü Teâlâ sana halifeliği bahşedecektir" şeklinde tabir etti. Vâsık bu hadiseyi öğrenince Ca'fer'i hapsetti ve onu sıkı kontrol altında tutturdu.

Vâsık, oğlu Muhammed'i veliahd tayin etmeden öldü. Ölümüne sebep olan hastalığa tutulduğu günlerde kendisinden, halifeliği birine vasiyyet etmesi istenince şu tarihi sözünü söyledi: "**Allah ne sağlığımda ne**

---

(4) **Tarihu Bağdat, VII, 166.**

de ölümümde bu işi yaptığımı göstermesin." O bu hususta Hz. Ömer b. Hattâb'ı örnek alıyordu. Diğer taraftan oğlu Muhammed, halifeliğe uygun olmayacak kadar küçüktü, devlet ricalinden bazıları kendisini desteklemediği için halifeliğe tamah da etmiyordu. Muhammed'e karşı olan bu kişiler, onun kendilerinden intikam alabileceğinden korkuyorlardı.

Mes'ûdî şöyle diyor: "Mütevekkil, münazara, mübahese ve münakaşaların terkedilmesini emretti. Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde halkı boş yere meşgûl eden şeyleri yasakladı, halkı teslimiyete ve öncekileri taklide çağırdı. Hadis imamlarına, hadis rivâyetine önem vermelerini, Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat'i güçlendirmelerini emretti"[5]. Halife bu fermanı İslâm ülkesinin bütün merkezlerine gönderdi. Onun bu faaliyeti, müslümanların gönlünü kazanmasına vesile oldu. Saygı ve sevgileri arttı, onu övme ve destekleme hususunda işi o dereceye vardırdılar ki, içlerinden biri: "Halifeler üçtür: Ridde harplerindeki üstün başarısıyla Hz. Ebûbekir, halkın şikâyetlerini dinleme ve zâlimleri cezâlandırmadaki tutumuyla Ömer b. Abdülaziz, sünneti ihyâ etmedeki hizmetiyle Mütevekkil" demiştir.

Lâkin Mütevekkil, Hz. Ali evlâdı ve Şiîlere muamelede takip etmiş olduğu şiddet politikasında, kendine kötülük etmiştir. Nitekim 236/850 yılında Hz. Hüseyin'in mezarının ve etrafındaki evlerin yıkılmasını, bu arazinin sürülüp ekilmesini, kabir mevkiinin sulanmasını ve halkın buraya gelmesinin yasaklanmasını emretmişti. Emniyet müdürlüğü yetkilisinin, üç gün sonra Hz. Hüseyin'in kabri civarında bulunanların hapse gönderileceğini ilân ettirdiği zikredilir. Bunun üzerine halk, buraya gelmekten vazgeçmiş ve kaçmışlardır. Müteâkiben bu arazi ve civarı sürülmüş ve zirâata açılmıştır[6]. Mütevekkil bu siyasetiyle, müslümanların nefretini kazanmış, hassaten mescid ve yollarda Hz. Ali evlâdına hakaret etmesine karşı çıkan Bağdat halkının kin ve öfkesini kabartmıştır.

Mütevekkil zamanında meydana gelen tabiî afetlerden biri, Bağdat, Basra, Kûfe başta olmak üzere diğer Irak şehirlerini tahrip eden şiddetli fırtınadır. Bu fırtına, mahsûlü ve sürüleri mahvetmişti. Bağdat

(5) Mürûcu'z-zeheb, II, 369.
(6) Taberî, XI, 44.

ve diğer şehir çarşılarında, yiyecek maddeleri tükenmiş, açlık yaygın bir hale gelmiş ve çok sayıda insan ölmüştü.

Rumlar, Abbasî devletinin uğradığı bu sıkıntıyı fırsat bilerek İslâm ülkesi topraklarına saldırılara başladılar. Dimyat'ı yağmalayıp halkını katliama tâbi tuttular ve evlerini yaktılar. Daha sonra Anadolu'nun güneyine, Kilikya'ya saldırarak bölge halkını müthiş bir hezimete uğrattılar. Bunların dışında bazı harplere teşebbüs ettiler ki, onları dış ilişkiler bölümünde anlatacağız.

Mütevekkil'in, halifelik merkezini Şam'a nakletmek, bu görevi ifada Araplardan faydalanmak, nüfuzunu Arapların omuzlarına devretmek niyetinde olduğu görülmektedir. Onun bundan maksadı, Türk komutanlardan, onların idareye getirdiği anarşi ve devlet işlerini bozmalarından kurtulmaktı. Zira Irak halkı, Türklere tahammül edemez hale gelmiş, halifeler bile onların kötülüklerinden kurtulamamışlardı.

Mütevekkil, yumuşak huylu olmasıyla meşhûrdur. Kaydedilen şu hadise de bunu göstermektedir: Muhammed b. Ebî Avn, isyân etmişken teslim olan Muhammed b. Muğis'i Mütevekkil'in huzuruna getirmişti. Mütevekkil, onun öldürülmesi için cellâtları çağırttığı sırada şöyle dedi:

— Ya Muhammed seni isyâna sürükleyen sebep nedir?

Muhammed:

— Sıkıntılar ey Mü'minlerin emîri! Sen zâtı ve yarattıkları arasında Allah'ın gölgesisin. Hakkımda iki karardan birini vereceğini zannediyorum. Bana göre kuvvetlisi sana daha çok yakışanıdır ki, bu da kulunu affetmendir, dedi. Bunun üzerine Mütevekkil:

— O iki ihtimalin hayırlısını yapıyor ve seni affediyorum. Haydi evine dön, karşılığını verince, Muhammed:

— Ey Mü'minlerin emîri! Allah vazifesini vereceği yeri en iyi bilendir, dedi.

Hicrî 235 (850 m.) senesinde, Mütevekkil, üç oğlunu birden, peşpeşe geçmek üzere veliahd tâyin etti: İlk sırada Muhammed vardı onu

"Muntasır" olarak isimlendirdi. Ondan sonra lâkabı "Mu'tezz" olan Ebû Abdullah b. Kabîha isimli oğlunu, bilâhare geçmek üzere de diğer oğlu İbrahim'i tayin etti ve buna da "Müeyyed" ünvanını verdi. "Bunlardan herbirine ikişer sancak verdi, biri siyah ve veliahtlik sancağı, diğeri de beyaz ve vilâyeti dahilinde idarî yetkilerini kullanma "livaü'l-amel" sancağı idi"[7].

Ancak Mütevekkil, annesi Kabîha'ya olan sevgisinden dolayı Mu'tez'i, diğer iki kardeşi Muntasır ve Müeyyed'in önüne geçirmek istemişti. Bunun, saray erkânının Muntasır ve Müeyyed'i veliahdlikten uzaklaştırmak için başvurdukları hile ve desiselere de bağlı olduğu görülmektedir.

Mütevekkil'in bu niyetini öğrenen ve kızan oğlu Muntasır, babasını gizlice öldürmek için Türk komutanları komplolar hazırlamaya teşvik etti. Muntasır'la birlikte hareket eden Türk komutanlardan bir kısmının Dımeşk'te Mütevekkil'i öldürmek için sûikast tertip ettikleri şüphesizdir. Boğa el-Kebir ve Feth b. Hakan sayesinde bu sûikast önlenmişti[8]. Boğa es-Sağir, Mütevekkil'i öldürmek hususunda Bâğır et-Türkî ile birlikte hareket etti, neticede onu kılıçla vurup öldürdüler ve böylece halifelik oğlu Muntasır'ın eline geçmiş oldu.

Buradan, Abbasî devletinde Türk nüfûzunun ne dereceye ulaşmış olduğu ve daha sonraki dönemlerde devlet işlerindeki tesirleri açık bir şekilde anlaşılır. O kadar ki, Abbasî halifesi otoritesini tamamıyla kaybetmiş, güç ve iradesini yitirmiş, iş yapamaz bir hale gelmiştir.

Mütevekkil'in zamanı —Mes'ûdî'nin dediği gibi— güzellikleri, huzuru, hayat refahı, ileri gelen tabaka ve halkı memnun ve razı etmesi bakımından sevinç ve surur dönemi olmuştur[9]. Nitekim o dönemi yaşayanlardan biri şöyle demiştir: "Mütevekkil'in halifeliği, yol emniyeti, bolluk ve bereket, sevgi ve beraberlik, sevinç ve sürur dönemlerinin en güzellerindendi."

(7) Taberî, XI, 38.
(8) Meş'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 389-390.
(9) Mürûcu'z-zeheb, II, 394.

Muir şöyle der: "Şüphesiz ki, ilk yıllarında Ehl-i sünnet mezhebini önceden olduğu kuvvetli haline getirmiş, sünnî şâir ve âlimleri cesaretlendirmiş 15 yıl süren Mütevekkil devri için, tarihçilerin yaptığı övgüler, bu devrin zulüm ve kasvetini, zevk ve eğlencelere dalmasını ve dinî düşüncelerdeki aşırılıklarını bir miktar hafifletmiştir"[10].

(10) The Caliphate, 530.

2. MUNTASIR Bİ'LLAH

(247-248 / 861-862)

Mütevekkil'in yerine oğlu ve katili Muntasır bi'llâh halife oldu (Şeval 247 - Kanunuevvel 861). İşe başlar başlamaz, babasını öldüren kimsenin Feth b. Hakan olduğunu ve onu öldürterek babasının intikamını aldığını ilân ettirdi. Halk, onun halifeliğine bîat etti, bîat metni şehirlere de gönderildi[11].

Tüm ülkede, Muntasır'a bîat işi tamamlanınca, Türk komutanlar, kendisine, kardeşleri Mu'tez ve Müeyyed'in veliahtlikten azledilmesinin faydalı olacağını telkin ettiler; zira onlar bu ikisinin kendilerini cezalandırmasından korkuyorlardı. Zorlama karşısında Mu'tez ve Müeyyed, her ikisi de, kendi el yazısıyla kendilerini veliahtlikten azlettiklerini bildiren vesika gönderdiler.

Muntasır, babasının aksine, Hz. Ali evlâdına iyi muamele ediyordu. Onların üzerindeki baskıyı tamamen kaldırdı, Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaretlerine izin verdi. Önce geçtiği gibi babası bunu yasaklamıştı. Şâir Yezid el-Mühellebî bu husûsta şöyle demiştir:

Ebû Tâlib oğullarına büyük iyilik ettin,
Halbuki onlar uzun zaman yerilmişlerdi.
Haşim oğulları arasındaki dostluğu geri getirdin,
Aralarındaki uzun düşmanlıktan sonra onları kardeş gördüm.

Muntasır, —İbnu'l Esîr'in tavsif ettiği üzere— "son derece hilim sahibi, zekî ve keskin akıllı, hayrı seven, bol iyilik yapan, cömert, adalet

---

(11) Taberî, XI, 71-72.

ve insaf sahibi, güzel huylu bir zattı"[12]. Mes'ûdî'nin rivâyetine göre Ali b. Yahyâ el-Müneccim şöyle demiştir: "Muntasır kadar tekellüfsüz ve övünmesiz, onun kadar çok iyilik yapan cömert birini görmemişimdir"[13].

Muntasır, babasının öldürülmesinden önce Türkleri sevmesi ve onlara yakınlık duymasına rağmen, çok geçmeden onlara düşman oldu ve hakarete başladı. O, Türk komutanlar için "Bunlar halifelerin katilleridir" diyordu. Bunun üzerine onlar, Muntasır'ı öldürmek istediler ve bu işi gerçekleştirmesi için, doktoru İbn Tayfur'u 30 bin dinar karşılığında razı ettiler. İbn Tayfur, ondan zehirli bir neşterle kan alınca, halife öldü. O sırada yaşı 26 idi (Rebîûlahir 248 Haziran 862).

İbn Tabâtabâ, Muntasır için şöyle der: "Muntasır, zekî, ısrarlı, kan dökmeye düşkün bir kimseydi. Babası öldürülünce, halk, babasından sonra onun da yaşamıyacağından bahsetmeye başlamıştı. Onu Kisrâ'nın oğlu Şîreveyh'e benzettiler; zira o da babasını öldürdükten sonra hükümdarlıkta fazla kalamamıştı. Şöyle anlatılır: Muntasır babasını öldürdükten sonra, halktan bîat alınca, halkın daha önce benzerini görmediği bir halı üzerine oturdu. Bu halı üzerinde Farsça olarak yazılmış nefis bir yazı vardı. Muntasır bu yazıya baktı ve çok güzel buldu, yanında bulunanlara: "Bu yazının anlamını biliyor musunuz?" sorusunu yöneltti. Hepsi geri durdular ve "Bilmiyoruz" dediler. Bunun üzerine halife, İran asıllı bir yabancıyı huzuruna getirtti ve yazıyı okumasını emretti. Adam geri durunca "Oku ve mânâsını söyle. Sana hiçbir kötülük yapılmayacaktır, senin bir suçun yoktur" dedi. Bunun üzerine adam şöyle dedi: Bu halının üzerindeki yazılar şudur:

"Ben Kisrâ oğlu Şireveyh'im. Babamı öldürdüm, ancak ondan sonra hükümdarlıktan altı ay istifade edebildim." Bu durumu uğursuzluğa hamleden Muntasır, öfkeli bir şekilde kürsüsünü terketti. Kendisi de 6 ay geçmeden öldü"[14].

---

(12) el-Kâmil, VII, 29.
(13) Mürûcu'z-zeheb, II, 403 vd.
(14) el-Fahrî, 217.

3. MÜSTAİN Bİ'LLÂH

(248-252 / 862-866)

Muntasır ölünce, komutanlar bir araya geldiler ve ondan sonra halifeliğe kimi getirecekleri husûsunu görüştüler. Neticede Ahmet (b. Muhammed b. Mu'tasım)'i getirmeye karar verdiler ve ona bîat ettiler. "el-Mustaîn bi'llâh" olarak lâkaplandırılan Ahmet, halife seçildiği sırada 28 yaşındaydı. Abbasî hanedanı fertleri, Türk komutanlardan emin değillerdi, onlara güvenemiyorlardı. Buna karşılık Türk komutanlar da halifeliğe Abbasî hanedanı içerisinden güvendikleri birini getirmeye çalışıyorlardı. Bunun için onlar, Mütevekkil'in oğullarından birinin halife olmasına rıza göstermediler. Zira bu takdirde Mütevekkil'in oğlu, babası Mütevekkil'i öldürmeleri ve kardeşi Muntasır'ı zehirletmelerinin intikamını kendilerinden alabilirdi[15].

Ancak Türk komutanlar, kısa süre sonra, başlarında halife Mütevekkil'in öldürülmesi suikastine katılmış Bağır et-Türkî olmak üzere, bilhassa Mustaîn'in kendilerini ortadan kaldırmak için uğraşmakta olduğunu duyduktan sonra, Müstain'e düşman kesildiler. Bu durum Türklerin bizzat kendi aralarında bölünmesine sebep oldu. Onlardan bir grup, başlarında Vasîf ve Boğa olmak üzere, Bağdat'ta halifeyle birlikte oldular. Diğer grup ise halifeden Samarra'ya dönmesini istediler ve yaptıklarından özür beyan ettiler; ancak halife onların teklifini kabulden kaçındı[16].

Türk komutanlar, Müstain (b. Muhammed b. Mu'tasım)'in kendilerine karşı düşmanlığını ve Samarra'ya dönmekten uzak durduğunu görünce, onu hal edip, amcasının oğlu Mu'tezz (b. Mütevekkil)'e bîat

---

(15) İbnu'l-Esîr, VII, 40.

(16) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 407-408.

ettiler. Bu yüzden iki taraf arasında harp çıktı ve birkaç ay sürdü. Bu harpler, ülkenin iktisadî durumunu altüst etti; fiatlar son derece yükseldi; darlık ve sıkıntı büyük boyutlara ulaştı[17].

Neticede hezîmete uğrayan halife Müstaîn, Muhammed (b. Abdullah b. Tahir)'den yardım istedi. Ancak ona yardım etmeyen Muhammed, Mu'tez tarafına meyletti. Ebû Ahmet el-Muvaffak da Bağdat'ı terkederek Samarra'ya gitti. Mu'tez, ona hil'at giydirdi ve çift kuşak kuşattı. Yanındaki komutanlara da hil'atler giydirdi. Muhammed b. Abdullah'ın kardeşi Ubeydullah (b. Abdullah b. Tahir), ise hilâfet hırkası, asâsı, kılıcı ve mücevherlerini Mu'tez'e getirdi.

Azledilmiş halife Müstain, Vâsıt şehrine götürüldü. Türk komutanlar, onun muhafazası için Ahmet b. Tulun'u seçtiler. Ahmet, ona gayet iyi davrandı, gezip avlanma serbestliğini dahi verdi. Müstain'i hal' etmek ve görevden uzaklaştırmakla kazanmış oldukları zafere rağmen Türkler, onun hayatta kalmasının başlarına bir kötülük getirmesinden korktular. Mu'tez'e giderek, Müstaîn sağ kaldığı müddetçe hilâfetinin istikrar kazanamıyacağını ve onu öldürmesi gerektiğini söylediler. Oğlunun hayatına düşman elinin uzanmasından korkmakta olan Mu'tez'in annesi Kabiha da bu kararlarında onları destekledi. Dolayısıyla Ahmet b. Tulun'a mektup yazarak ondan Mustain'i öldürmesini istediler ve Vâsıt vâliliğini kendisine verdiklerini bildirdiler. Ahmet ise bîat etmiş olduğu bir halifeyi öldürmeyi kabul etmedi. Bunun üzerine küçük bir askerî müfrezenin başında, saray kapıcılarından biri olan Saîd el-Hadim'i, cinayeti gerçekleştirmek için Vâsıt'a gönderdiler. Saîd, sabık halifeyi bizzat kendisi öldürdü[18].

Sözün özü, Müstaîn'in, Türk komutanlar yanında durumu şâirlerden birinin şu şiirinde anlattığı gibiydi:

Vasîf ve Boğa arasında,
Bir kafesin içinde bir halife,
Halife, bu ikisinin söylediğini söyler,
Tıpkı papağanın söyledikleri gibi.

---

(17) İbnu'l-Esîr, VII, 49-50.
(18) Age., VII, 60-61.

el-Fahrî yazarı şöyle diyor: "Şunu iyi bil ki, Müstaîn, görüşünde, düşüncesinde ve işleri idaresinde zayıftı. Zamanı fitnelerle dolu, idaresi büyük sıkıntı ve karışıklıklarla içiçedir. Onun övülmeye değer bir hasleti yoktu. Yalnız o, çok cömertti"[19].

(19) Age., 222.

4. MU'TEZ

(252-255 / 866-869)

Mütevekkil'in oğlu olan Mu'tez —İbn Tabâtabâ'nın vasfettiği gibi— iyi bir şahsiyet sahibi, yakışıklı, aklında, görüşünde ve karakterinde herhangi bir kötülük bulunmayan bir şahıstı. Şu kadar ki, Mütevekkil'in öldürülmesinden itibaren Türk komutanlar, idareyi ele geçirmişler, halifeleri zayıf duruma düşürmüşlerdi. Bu dönemden itibaren halife, Türk komutanların elinde bir esir haline geldi. Dilerlerse halifelikte bırakırlar, diledikleri zaman hal' eder, dilediklerinde de öldürürlerdi"[20].

İbn Tabâtabâ'nın naklettiği şu ibare, Türklerin devlet işlerindeki nüfuzunun sınırlarını ve onların bizzat halifelerin hayatı üzerinde yegâne söz sahibi haline geldiklerini gösteren delillerden biridir: "Mu'tez, halifelik tahtına oturunca, yakın adamları da çevresine oturmuşlardı. Yanlarına müneccimler getirttikten sonra onlara "Halife'nin ne kadar yaşayacağını, halifelikte kaç yıl kalacağını düşününüz" dediler. O sırada mecliste güngörmüş zekî bir kişi vardı, bu sözleri duyunca şöyle dedi: **"Onun ömrünü ve halifeliğini bu müneccimlerden daha iyi biliyorum."** Bunun üzerine, halifenin kaç yıl halifelikte kalacağını ve ne kadar yaşayacağını ona sordular. O da şu karşılığı verdi: "Türkler ne kadar isterse." Onun bu sözüne gülmeyen kalmadı[21].

Mu'tez, Türk komutanlardan korkuyordu. Onlara güvenemiyor, tehlikelerinden çekiniyordu. İçlerinde halife için en tehlikeli olanı Boğa es-Sağir'di. İbnu'l-Esîr, Mu'tez'in öldürülmesi olayını şöyle anlatıyor:

"Onlardan bir grup, halifenin yanına girdiler, onu yakalayıp ayağından sürüyerek kapıya kadar getirdiler. Ellerindeki topuzlarla vurdu-

---

(20) el-Fahrî, 220.
(21) Age., 221.

lar, elbisesini parçaladılar. Avluda güneşte bıraktılar, sıcağın şiddeti sebebiyle bir ayağını kaldırıp, diğerini basıyor, sık sık ayak değiştiriyordu. Bazıları üzerine saldırıp tekme tokat atıyor, halife eliyle mani olmaya çalışıyordu. Bilâhare onu bir odaya aldılar, İbn Ebi'ş-Şevârib'i ve birkaç kişiyi getirterek halifenin hal' edildiğine şahitlik ettirdiler. Mu'tez, annesi, oğlu ve kızı için emân verildiğine dair de Salih b. Vasîf'e şahitlik ettirdiler. Mu'tez'in annesi Kabîha, evinden dışarıya çıkan gizli bir geçit yaptırmıştı. O ve Mu'tez'in kız kardeşi, bu geçitten dışarı çıktılar. Geçidi kapattıkları için hiç kimse onları takip edemedi. Komutanlar Mu'tez'i ona işkence edenlere teslim etmişlerdi. Kendisine üç gün boyunca yiyecek ve içecek verilmedi. Üç gün sonra bir yudum kuyu suyu istediyse de verilmedi. Müteakiben bir dehlize koyup kapılarını kapattılar, birkaç gün sonra orada öldü''[22].

Kabiha, oğlu Mu'tez'in ölümünden sonra Salih b. Vasîf'in kendisini öldürmesinden korkarak saklandı. 1 milyon 800 bin dinar tutarındaki parasını da gizledi. Kıymeti bilinmeyen çok miktardaki yakut, mercan, zümrüt gerdanlık ve mücevherleri bu paranın dışındaydı. Ne gariptir ki, Kabiha, isyancılara yalnızca 50 bin dinar ödemeyi reddederek oğlunu onların elinde ölüme terketmiştir[23].

(22) el-Kâmil fi'-târih, VII, 68-69.

(23) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 429-430.

5. MÜHTEDÎ

(255-256 / 869-870)

Mühtedî b. Vâsık, hicrî 255 yılında Mu'tez'in öldürülmesinden sonra halife olmuştur. Mu'tez'in annesi Kabîha, onun zamanında bir müddet gizlendikten sonra ortaya çıktı. Bağdat halkı Mühtedî'nin halifeliğe getirilmesi üzerine ayaklandılar ve ona biat etmekten kaçındılar. Ancak Mühtedî, bu isyanı söndürmek için para kullandı, neticede isyancılar bîat ettiler. Çok geçmeden, Bağdat vâlisi Süleyman b. Abdullah b. Tahir'in maaşlarına el koyması üzerine, asker isyan etti. Bu vâliyle birlikte gelen Horasanlılar da Bağdat halkını çok rahatsız ediyordu. Bunun üzerine galeyana gelen halk, vâlilerinden kurtulmak için ayaklandılar ve onu kovdular. Diğer taraftan Şîîler de, ülkenin değişik merkezlerinde isyan ateşini yaktılar. Nitekim Hz. Ali evlâdından Hasen b. Zeyd, Taberistan'da isyan etmişti. Aynı zamanda Abbasî devletini yaklaşık 14 sene boyunca (255-270/869-884) tehdit edecek olan zenci isyanı başladı. Haricîler de Müşavir eş-Şârî liderliğinde Musul'da ayaklandılar.

Bu isyanların en önemlilerinden biri, Ahmed b. İsâ b. Şeyh'in ayaklanmasıdır. Ahmed'in babası İsâ, Filistin ve Ürdün vâlisiydi. İsâ ölünce oğlu Ahmet Dimeşk'i ele geçirdi ve hilâfet merkezine vergi göndermekten vazgeçti. Devlet merkezindeki karışıklıkları fırsat bilerek Şam bölgesinin diğer merkezlerinde de isyan ve istilâsını genişletmeye teşebbüs etti. O, Mısır'ı gözüne kestirmişti.

Halife Mühtedî, Ahmed'den tuzak ve hileler sayesinde kurtulma yolunu seçti. Onu Şam bölgesinden uzaklaştırmak için Şam vâliliğine vekâlet edecek birini kendisinin seçmesi şartıyla, Ermeniyye vâliliğine tayin etti. Diğer taraftan da Ahmet b. Tulun'u, onunla savaşa teşvik etti, Ahmed'i mağlup ettiği takdirde Şam bölgesi vâliliğine getireceğini vadet-

ti[24]. Ancak kısa süre sonra Ahmet b. Tulun henüz yolda iken Irak'-tan kendisine Mısır'a dönmesini emreden bir mektup geldi. Arkasından Ahmet b. İsa b. Şeyh'in isyanını bastırmak üzere Mâcûr et-Türkî gönderildi. Mâcur, isyancıları hezîmete uğratıp, Dımeşk'i ele geçirdi. Ahmet b. İsâ ise Ermeniyye taraflarına kaçtı. Mâcûr Şam bölgesi genel vâliliğine tayin edildi.

Mühtedî - Mütevekkil'den sonra gelen diğer halifeler gibi- Türk komutanların elinde bir oyuncaktan ibaretti. Halifenin güçsüzlüğünün ve halifeliğin çözülme ve zafiyetinin hangi noktaya ulaştığını Taberî'nin rivâyet ettiği şu ibare kadar açık gösterecek bir delîl yoktur: "Mühtedî, ellerini semâya kaldırdı, Allahu Teâlâ'ya hamd ve senâdan sonra şöyle devam etti: Allah'ım! Musâ b. Boğa'nın yaptıklarından uzak olduğumu sana arzederim. Sınırları koruyamaması ve düşmana peşkeş çekmesinden uzağım. Benimle onun arasında olan durum için özrümü kabul et. Allahım! Müslümanlara tuzak hazırlayanların, tuzaklarını boşa çıkar, aleyhlerine çevir. Allahım, İslâm askerini bulundukları her yerde zafere ulaştır ve onlara yardım et. Müslümanların sıkıntıya uğradığı her yerde niyyet ve ihtiyarımla onların müdâfii ve yardımcısıyım. Ya Rabbi! Benim ecir ve mükâfatımı, niyyetimin karşılığı olarak ver; zira hayırlı dost ve yardımcılardan mahrûm kaldım." Sonra gözlerinden yaşlar boşandı, ağlamaya başladı"[25].

Evet! Bu dönemde Abbasî halifesi, Musâ b. Boğa emrindeki askerlerin elinde bir oyuncak olmuştur. Ancak Mühtedî, bu zafiyet içinde onlardan intikam almak için bir kuvvet bulmaya çalıştı. O kendisi ve kendini koruyan askerler için nasıl intikam alacaktı? Onlara tuzak kurmak için ordu komutanlarından biri olan Bayık Bey'i kendi tarafına çekmeye çalıştı. Ondan Musâ b. Boğa'yı öldürmesini istedi. Bu işi gerçekleştirdiği takdirde Musâ'nın yerine başkomutanlığa getirileceğini bildirdi. Lâkin Bayık Bey, halifeye ve vaadlerine güvenemedi. Musâ'ya giderek halifenin mektubunu gösterdi. İki komutan aralarında Bayık Bey'in Mühtedî'ye gitmesini, ona samimi bir şekilde davranır görünerek sonunda, onun öldürülmesini gerçekleştirmesini kararlaştırdılar.

(24) Kindî, Kitabu'l-vülât, 214, Makrizî, Hıtat, II, 315.
(25) Taberî, XI, 173.

Çok geçmeden, bazı mevâlinin öldürülmesi üzerine Türklerin tamamı, halifenin öldürülmesi hususunda anlaştılar. Ona karşı ayaklandılar, sonunda esir ederek hal ettiler. Halifelikten almakla yetinmediler, işkence de yaptılar. Nihayet Mühtedî 256/870 yılı Receb ayında vefat etti[26].

Mes'ûdî, halife Mühtedî'yi şöyle tanıtmıştır: "İyiliği emretti, kötülükten men etti ve içkiyi yasakladı. Oyun eğlence ve müziği yasakladı, adâleti hâkim kıldı. Her Cuma cami-i kebir'e gelir Cuma hutbesini okur ve namazı kıldırırdı. Halkı ıslâh etmek ve doğru yola getirmek için yaptığı baskı, toplumun üst tabakasına ve halk kesimine ağır geldi. Bu yüzden onun halifeliğine katlanamadılar; zamanını kötülediler ve onun aleyhinde komplolara giriştiler. Nihayet onu öldürdüler"[27].

Mühtedî, ahlâk ve karakter bakımından, Abbasî halifelerinin en iyisi, onların en muttakisi ve en çok ibadet edeniydi. Ömer b. Abdülaziz'e benzemeye çalışır ve şöyle derdi: "Onun gibi bir şahsiyetin Emevîler'de bulunup da Abbasîler'de bulunmamasından utanıyorum." Mezalim mahkemesi duruşmalarında bizzat bulunur, davacılar arasında adâletle hüküm verirdi. O, aynı zamanda, sade giyinir ve az yerdi"[28].

İbrahim b. Muhalled, Haşimoğullarından birinin şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Mühtedî'nin bir çantasını buldular. İçinde bir yün elbise, cübbe ve seccade vardı. Geceleyin bunları giyer ve namaz kılardı. O şöyle derdi: **"Abbasoğulları içlerinde Ömer b. Abdülaziz gibi bir adam olmadığından utanmıyor mu?"** Oyun ve eğlenceyi bir tarafa itmiş, müziği ve içkiyi yasaklamış, devlet adamlarının halka zulmetmesine engel olmaya çalışmıştır"[29]. Oruç tuttuğu zaman, ekmek, zeytin, sirke ve tuzla iftar ettiği nakledilmiştir[30].

---

(26) Süyûtî, Tarîhu'l-hulefâ, 242.
(27) Mürûcu'z-zeheb, II, 431.
(28) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, 222-23.
(29) İbnu'l-Esîr, VII, 83-84.
(30) Age., göst. yer.

6. MU'TEMİD ALE'LLÂH

(256-279 / 870-892)

Kısa süre içerisinde, Mühtedî'ye karşı birleşen Türkler, 256 yılı Recep ayında isyan ettiler ve Mütevekkil oğlu Mu'temid'in halifeliğine bîat ettiler. Mu'temid o sırada El-Cevsak sarayında mahkûmdu. İbn Tabâtabâ, yeni halife Mu'temid hakkında şöyle diyor: "Kardeşi Muvaffak, onun üzerinde nüfuz kurmuş, tüm idareyi eline geçirmişti. Ona, hilâfetten ancak ismi kalmıştı"[31].

Şöyle ki: Hz. Ali evlâdından olduğunu iddia eden zenci lider, Abbasî halifeliğine karşı isyan etti. Hecer ve Bahreyn bölgelerini etkisi alanına aldıktan sonra Basra'ya geldi. Bu esnada halife Mu'temid, Mekke'ye bir elçi göndererek kardeşi Talha'yı getirtti (257/871). Talha, daha önce halife Mühtedî tarafından Mekke'ye sürgüne gönderilmişti. Mu'temid, diğer taraftan oğlu Ca'fer'i veliaht tayin etti ve ona "el-Müfevviz ile'llâh" ünvanını verdi. Kadeşi Ebû Ahmed'i (Talha) de ondan sonra geçmek şartıyla ikinci veliaht tayin etti ve "el-Muvaffak" lâkabını verdi. Abbasî devleti topraklarını oğlu ve kardeşi arasında taksim etti. Muvaffak'ı şark eyâletleri vâliliğine, oğlu Müfevviz'i de garp eyâletleri vâliliğine getirdi. Musâ b. Boğa'yı ise oğlunun yanına verdi. Kuzey Afrika, Mısır, Şam bölgesi, Cezire, Musul, Ermeniyye ve Tarik-i Horâsan vâliliğine getirilen Müfevviz, bu bölgeleri kendi adına idare ediyordu. Halife, Müfevviz ve Muvaffak'tan her birinin karşı tarafın işlerine dikkat etmesini, bu sayede işlerini düzene koymasını, her birinin gelirini karşı tarafın gelirine eşit hale getirmesini şart koşmuştu. Biat vesikasının Ka'be'de muhafaza edilmesini emretti. Ne var ki bu iş, Muvaffak'ı memnun etmemişti; zira o, kardeşini çekemiyor ve aynı zamanda onun hilâ-

(31) el-Fahrî, 226.

fete ehil olmadığına inanıyordu. Kardeşinin, oğlu Müfevviz'i birinci veliaht tayin ederek kendisini ondan sonra halife olmak üzere arkaya bırakması kinini daha da artırmıştı.

el-Fahrî yazarı şöyle diyor: "Mu'temid, zayıf yaradılışlı idareden aciz bir kimseydi. Onun işlerine hakim olan, işleri bizzat idare eden kardeşi Muvaffak (Talha en-Nasır) tı. Mu'temid'in idaresi, şaşılacak bir şekildeydi. O ve kardeşi Muvaffak, halifelikte iki ortak gibiydiler. Hutbe, sikke ve Mü'minlerin emîri ünvanını taşımak Mu'temid'e, emir ve yasakları koymak, askeri idare, düşmanla muharebe, sınırları tahkîm, vezir ve vâlileri görevlendirmek yetkileri ise kardeşi Muvaffak'a aitti. Mu'temid, zevk ve eğlencelerinden vakit bulup da bu işlere bakamıyordu"[32]. Süyûti ise şöyle demiştir: "Mu'temid, oyun ve eğlenceye daldı, halkın işleriyle meşgûl olmadı. Bu sebeple ondan nefret eden halk, kardeşi Muvaffak'ı sevdiler[33].

Musâ b. Boğa'ya gelince o, bu asırda Abbasî hilâfetinde Türk nüfûzunun genişliğinin sınırlarını bize açıklayan misâllerin en güzelidir: Şöyle ki: Musâ'nın babası Boğa el-Kebir (Büyük Boğa), halife Mu'tasım zamanında, Abbasî ordusu kumandanlarından biriydi. Hilâfeti müdafaa için yapılan çarpışmaların çoğuna iştirak etmiş ve bu çarpışmalarda büyük cesaret ve kahramanlıklar göstermişti. Bu başarıları, değerini diğer komutanların üzerine çıkardı. O kadar ki, Abbasî hanedanına mensup bir kadınla evlenmesine bile izin verildi. —Taberî'nin dediği gibi— Musâ, Mütevekkil'in halasının oğludur.

Musâ hayatının ilk yıllarını asker ocağında geçirmişti. Orduya girmiş, nihayet ordunun en büyük komutanlarından biri olmuştu. Türk kumandanların, halifelere karşı gerçekleştirdiği isyanlarda önemli rol oynadı. Onu, bazen, hilâfet tahtını müdafaa ederken, bazen de aynı tahtı mahvetmek için suikastçılarla birlikte komplolar hazırlarken görüyoruz. Nitekim halifelerin, devlete karşı isyan edenleri yola getirmek için Musâ'dan yardım istediklerini görmekteyiz. Mu'temid halife olunca, Türk

(32) s. 226.
(33) Tarîhu'l-hulefâ, 242.

kumandanlara ve özellikle liderleri Musâ'ya çok iyi davrandı, ona çok değer verdi. Onu hicrî 259 yılında asî zencilerle savaşmak için görevlendirdi, ordusunu Samarra şehrinin dışına kadar bizzat teşyî etti ve ona hil'at giydirdi. Oğlu Müfevviz'i veliaht tayin edince, Musâ'yı da onun yanına verdi. Bundan sonra Musâ, hem Müfevviz hem de Muvaffak'ın sağ kolu haline geldi. Her ikisi de bazen zenci isyanlarının bastırılmasında, zaman zaman da devlete karşı ayaklanan Haricîlerin teskin edilmesinde Musâ'nın yardımına başvurdular. Nihayet Musâ 264/878'de öldü.

Halife Mu'temid devrinde, Abbasî devleti tarihinde büyük etkileri olan, son derece önemli hadiseler meydana gelmiştir. Bunların en önemlileri de, Zencîlerin isyanı, Şiî İsnâaşeriyye İmamiyyesi nazarındaki 12. imamın gizlenişi ve Ca'fer Sâdık'ın oğlu İsmâil'e nisbet edilen Şiî İsmâiliyye tâifesinin ortaya çıkışıdır.

Çok sayıda insanın kırılmasına sebep olan zencî isyanı, Muvaffak'ın Mısır vâlisi İbn Tulûn'a olan düşmanlığını artırmıştır. Muvaffak, ileri görüşlü değildi. Nitekim o, başlangıçta davetini kabul edip —kendisine tâbi olmamasına rağmen— Haricîlere karşı yaptığı harplerde yardım gönderen İbn Tulûn'a yumuşak davranmadı. Eğer onun gönlünü almış olsaydı, idaresi altında bulunan Şark eyâletlerinde, zenci tehlikesi güçlenip kuvvetlenerek devleti tehdit eden bir hale gelmezden önce, onlara karşı muharebede ve onlara son verme hususunda tam desteğini almaya da şüphesiz muvaffak olurdu.

Evet! Şark eyâletlerinin geliri tükenmişti veya Muvaffak'ın zencilere karşı ardarda açtığı harplerin neticesinde bozulan ekonomik durumdan dolayı tükenme noktasına gelmişti. Bütün bu sıkıntılara, halkın ağır bir vergi yükü altına girmesi, halifenin zevk ve eğlencelere dalması da ekleniyordu. Halife, kendini, ava, oyun ve eğlenceye, kadınlarla eğlenmeye vermişti. Bunun üzerine hilâfet makamının şeref ve kudsiyyeti kaybolmuş, vâliler vilâyetlerini idarede müstakil hareket eder olmuşlardı.

Halifenin zencilerle muharebe için görevlendirdiği Muvaffak, Ahmed b. Tulûn'un yardımına başvurmayı zaruri gördü. Halife Mütevekkil'in hizmetçiliğini yapmış bir şahsa yazdırdığı bir mektubu ona gönderdi. Mektubunda idaresinde olan eyâletlerdeki malî durumun bozuk-

luğundan bahsediyor ve ondan zencilere karşı yapmakta olduğu harplerin devamına yardımcı olacak para ve mal yardımı istiyordu. Halife Mu'temid, bu yazışmalardan haberdar olunca, İbn Tulûn'a bir mektup gönderdi. Mektubunda Mısır gelirinin hilâfet merkezine gönderilmesinin zarurî olduğunu emrediyordu. Bu vergi yanında yıllık olarak ödenmesi gereken köle, at, mum ve tıraz[34] malzemelerinin de gönderilmesini istiyordu. Halife bu mektuptan başka, gizli bir mektup daha gönderdi ki, bunda Muvaffak'ın elçisini haber toplamak ve casusluk etmek için göndermiş olduğunu söylüyor, İbn Tulûn'a ihtiyatlı olmasını tavsiye ediyordu. Sebep olarak da Muvaffak'ın Mısır komutanlarıyla mektuplaşarak, onları kendisine karşı kışkırtmakta olduğunu belirtiyordu[35].

İbn Tulûn, Muvaffak'ın elçisiyle 1 milyon 200 bin dinar yardım göndermiş ve elçiyi, Ariş'e kadar bizzat eşlik ederek uğurlamıştır. Bu yaptığıyla İbn Tulûn, halife'nin emirlerine karşı gelmiş, Muvaffak'a yardım göndermişti. Zira o, Şark eyâletlerindeki durumun hakikatını iyi biliyordu. Aynı zamanda zenciler tarafından Abbasî devletini tehdit etmekte olan tehlikenin boyutlarına vakıf olmuştu.

Muvaffak, İbn Tulûn'un yaptığı bu fedakârlıkları maalesef takdir edemedi. Ona gönderdiği uzunca mektubu, kızgınlık ve öfkesini gösteren ifadelerle doldurdu. Sonra da İbn Tulûn'u Mısır'dan uzaklaştıracak bir adam aramaya koyuldu. —Devletin yardımcısı, güç ve kuvvet bakımından en muktedir kumandanı— durumunda olan Musâ b. Boğa'ya, İbn Tulûn'u Mısır'dan uzaklaştırması ve Mısır vâliliğine Şam bölgesi vâlisi Mâcûr'u getirmesi için emir verdi. Bunun üzerine Musâ, görevlendirme emrini yazarak Mâcûr'a gönderdi. Lâkin Mâcûr, bu emri İbn Tulûn'a ulaştırmaktan vazgeçti. Çünkü İbn Tulûn'la akrabalıkları

(34) Tıraz, hükümdarlık alâmetlerindendir. Bu, halifenin isminin, hayra vesile olması umulan diğer kelimelerle birlikte özel elbiseleri üzerine yazılmasıdır. Tırazların işlendiği atölyelere "Darut-tırâz" (tıraz atölyeleri) adı verilmişti, işlerin yapılmasını organize eden görevliye de "Sahibu't-tıraz" ünvanı verilirdi. Bu hususta Bkz. İbn Haldun, Mukaddime, 272-293; Makrizî, Hıtat, II, 79, 212, 407; Adolf Grohman, Evraku'l-berdiyyi'l-Arabiyye I, 3-4; İslâm Ansiklopedisi, tıraz maddesi.

(35) İbnü'd-Dâye, Sîretü İbn Tûlûn, 19-20; Makrizî, Hıtat, II, 178-179.

vardı, diğer taraftan ona güç yetiremiyeceğini de hissetmişti. Musâ b. Boğa, İbn Tulûn'un nüfuzunun artmasından korkuyordu. Çünkü onun Mısır ve Şam bölgesi vâlisi olması, hem halife, hem de Türk kumandanların otoritesi için bir tehdit olacaktı. Dolayısıyla acilen Rakka'ya gitti ve İbn Tulûn'la savaşmak için hazırlığa başladı. Musâ, 10 ay Rakka'da kaldı, bu süre zarfında İbn Tulûn'la savaş için fırsat kolladı. Ancak askerinin aleyhine dönmesi ve maaşlarının ödenmesini istemeleri sebebiyle durumu güçleşti. Bunun üzerine Bağdat'a döndü. Burada hastalığı başgösterdi, bilâhare Samarra'ya geçti ve iki ay sonra 264/877 yılı Safer ayında vefat etti[36].

Dolayısıyla, Muvaffak, İbn Tulûn'u tuzağa düşürüp Mısır vâliliğinden uzaklaştırmaya muvaffak olamadı. Bunun üzerine Şam bölgesi sınırlarının idaresini onun elinden almaya niyetlendi. Ancak halife Mu'temid, bu bölgede işler karışınca idarenin İbn Tulûn'a geri iade edilmesi emrini verdi.

Bu hadiseler üzerine İbn Tulûn, ordusuyla acele Şam bölgesine yürüdü. Bölgenin başlıca şehirleri kendisine teslim oldu ve cami minberlerinde onun ismi okundu. Yeni eyâletinin merkezi olarak Rakka şehrini seçti (264-265/877-879). Fakat oğlu Abbas'ın başlattığı isyanı bastırmak için Mısır'a dönmeye mecbur kaldı. Mısır'da bulunduğu sırada, Rakka vâlisi Lü'lü'nin kendisine karşı kıyâm ettiğini öğrenince, oğlu Humâraveyh'i Mısır'da vekil bırakarak ikinci defa Şam'a hareket etti (269/882 Cemaziyelevvel). Şam yolunda iken Tarsus halkının ayaklanarak valilerini görevden uzaklaştırdıklarını öğrendi. Bunun üzerine Tarsus'a gitmeye karar verdi.

Halife Mu'temid, Muvaffak'ın zencilere karşı savaşla meşgûl olması fırsatını değerlendirerek, ava çıktığı görünümünü verdirip Samarra'dan ayrıldı (Cemaziyelevvel 269/882). İbn Tulûn ise, halifeyi karşılamak için iki ünlü komutanını Rakka'ya gönderdi. Halife, Mus'ûl ve Cezîre vâlisi İshak b. Kundâcık'a uğramak istedi. Diğer taraftan Muvaffak, Salih b. Muhalled'i bu vâliye göndererek, ona halifeyi geri döndürmesini, yanında olanları ise tutuklamasını emretmiş ve kendisine son derece kıymetli hediyeler göndermişti. Mu'temid, Hadise şehrine ulaş-

(36) Kindî, Kitâbu'l-vülât, 217-218.

tığı sırada, İbn Kundâcık kendisini karşıladı ve ona dostluk ve sevgi gösterdi[37]. Fırsatı yakalayıp yanındakileri tutuklattıktan sonra da halifeyi Samarra'ya getirdi ve halifelik sarayına inmesine izin vermedi. Bunda hayret edilecek bir durum yoktur; zira Muvaffak'ın devlet işlerini doğrudan kendi eline aldığı ve kardeşi halife Mu'temid'i hacir altına alarak devlet işlerinde tasarruftan menettiği şüphesizdir. O kadar ki, halifenin birgün 300 dinar'a ihtiyaç duyup, bu kadarcık parayı dahi bulamadığı söylenir[38].

Sözün özü, halife Mu'temid, Süyûtî'nin değerlendirmesine göre, "Tahakküm ve nüfuz altına alınan, tasarrufları sınırlandırılan ve adına iş görülen, vekiller tarafından temsil edilen ilk halifedir"[39].

Muvaffak ile Mısır'daki Tulûnoğulları arasındaki düşmanlık, Ahmet b. Tulûn'un vefatından sonra da olanca şiddetiyle devam etti. Ahmed'in oğlu Humâreveyh, hutbelerde Muvaffak'ı lânetlemeye devam etti. Babasının kâtibi Vasıtî'yi büyük bir orduyla Şam üzerine gönderdi, denizden de büyük bir donanma ile onu takviye etti. Muvaffak ise Bağdat'tan hareket etti, Musul vâlisi İbn Kundâcık, Ermeniyye ve Cibâl vâlisi Muhammed b. Ebi's-Sâc ona katıldılar ve birlikte Dımeşk'i istilâ ettiler. Humâreveyh, onların üzerine bizzat gitmek gerektiğini düşündü. Ordusuyla 273/886 senesinde Dımeşk'e girdi. Bilâhare İbn Kundâcık'la savaşmak için, onun bölgesine doğru yürüyüşünü devam ettirdi. Neticede Mısır vâlisi Humâreveyh ile halife arasında sulh akdedildi. Muvaffak, kardeşi halife Mu'temid ve halifenin oğlu Müfevviz, sulh metnini bizzat kendileri yazdılar. Muahede metninde Humâreveyh ve ondan sonra da çocuklarının Mısır ve Şam bölgesi vâliliğini 30 sene yürütmeleri şartı da yer alıyordu. Bundan sonra Humâreveyh, hutbede Muvaffak'ı lânetlemekten vazgeçti, halife ile birlikte onun için de duada bulundu.

Mu'temid'in halifeliği, sıkıntı ve güçlükler dönemiydi. İbnu'l-Esîr'in bildirdiğine göre, 278/892 yılı başlarında Berberîlerle Vasîf el-Hadim arasında harp çıkmış her iki taraftan çok sayıda asker ölmüştür. Aynı

(37) Bkz. İbnu'd-Dâye, Sîretû İbn Tûlûn, 68-69; Kindî, Kitabu'l-vülât, 224-225.
(38) İbnu'l-Esîr, VII, 180.
(39) Tarihu'l-hulefâ, 243.

yıl içinde Ebû Ahmed Muvaffak da öldü. Cebel bölgesinde tutulmuş olduğu nikris hastalığı kendisini iyice yıpratmıştı. O kadar zayıf düşmüştü ki, ata dahi binemiyordu. Kendisi için üzerinde kubbemsi örtü bulunan bir karyola yapıldı. Onun üzerine oturuyor, hizmetçileri soğuk şeylerle ayağının ateşini düşürmeye çalışıyorlardı. Soğutmak için kar da konuyordu. Sonunda ayağının hastalığı baldır veremine "Daül-fîl" çevirdi. Karyolasını nöbetleşe kırk adam taşıyordu. Birgün bu adamlara şöyle dedi: "Beni taşımaktan çok zorlandınız. Şu anda içinizden biri olmayı ne kadar arzu ederdim. Keşke afiyette olup, yiyip içseydim de, başımın üzerinde yük taşısaydım!" Hastalığı sırasında şöyle dediği de nakledilir: "Divanımı yüzbin asker üzerine kurmuş olsaydım, o askerlerden hiçbirinin hali benim halimden kötü olmazdı[40]

Muvaffak, hicrî 278 yılı Safer ayının ikinci günü evine ulaştı ve evinde öldü. Adamları, halife Mu'temid ve oğullarını derhal Medayin'den alıp geldiler. Muvaffak, Rusâfe'de toprağa verildi. O Abbasî devletinin idaresini zorla ele geçirmiş, kardeşi Mu'temid üzerinde büyük nüfuz kurmuş, ona hilâfet adına ancak halifelik ismini bırakmıştı.

Muvaffak —bütün bunlarla birlikte— iyi ahlâklı, âdil bir zattı. Mezâlim mahkemelerinde, kadılarla birlikte bulunur, halkın birbirlerinden haklarını adilâne bir şekilde almasına yardımcı olurdu. Edebiyat, soysop ilmi, fıkıh, siyaset vs. ilimlere vakıftı. Birgün şöyle dedi: "Dedem Abdullah b. Abbas "Arkadaşımın üzerine bir sinek konarsa, bu bana eziyet verir" demiş. Bu, kerem ve alicenaplığın en üst noktasıdır. Ben, vallahi, arkadaşlarımı kardeşlerim gibi görürüm. Sizi temin ederim ki, benden onların isimlerini değiştirmem istenmiş olsaydı, arkadaşlardan dostlara ve kardeşlere çevirirdim." Muvaffak, lüks ve ihtişama meyyâldi.

Muvaffak ölünce, oğlu Ebu'l-Abbas, taziyeye gelenleri karşılıyordu. Komutanlar toplandılar ve Mu'temid'in oğlu Müfevviz'den sonra II. veliaht olduğuna bîat ettiler. Onu "el-Mu'tezid bi'llâh" olarak lâkaplandırdılar. Babasının yetki ve otoritesi ona geçti. Halife Mu'temid'in durumu zayıflamıştı. Bir gün kumandanlarını, kadılarını ve ileri gelen

(40) İbnu'l-Esir, VII, 158.

devlet erkânını topladıktan sonra, oğlu Müfevviz'i veliahtlikten azlettiğini ilân etti ve Ebu'l-Abbas Mu'tezid'e bîat etti. Mu'temid, bu hadiseden birkaç ay sonra ansızın öldü. Bu sebeple onun zehirlenmiş olduğu şayiaları dahi yayıldı. O, 23 yıl halifelik yapmıştı. Devri karışıklıklar ve sıkıntılar devridir. Bütün bunlara rağmen, Buharî, Müslim, Ebû Davut, Tirmizî, İbn Mâce, meşhûr Mısır'lı tarihçi Muhammed b. Abdilhakem ve Kadı Bekkâr gibi âlimler, onun döneminin iftihar vesilesidirler.

7. MU'TEZİD Bİ'LLAH

(279-289/892-902)

Halife Mu'temid ölünce, Muvaffak'ın oğlu Ebu'l-Abbas'a biât edildi ve kendisine "Mu'tezid Bi'llâh" ünvanı verildi. Mu'tezid Hz. Ali evlâdına iyi muamele etmiş, onları medhe, Emevîleri ise zemme başlamıştı. Ancak bazı yakınları, tebeasının Hz. Ali evlâdı etrafında toplanmasına zemin hazırlamaması için bu siyaseti terketmesini tavsiye ettiler. Böyle olacak olursa, Abbasîler gücünü kaybeder, idareyi elinden kaçırabilirdi. Mu'tezid, artık miras sehimlerinin, zevi'l-erhama reddedilmesini emretmesi ve artık sehimlerin toplandığı hazineye bağlı miras divanını kaldırmasıyle de halkının sevgisini kazanmıştır. O kitapçılara, felsefe ve felsefenin problemleriyle ilgili konuları ihtiva eden kitapları satma yasağı koyduğu gibi, kıssacı ve müneccimlerin sokaklarda etraflarına adam toplamalarını da menetmiştir. Kuşluk namazında halka imamlık etmiş, birinci rekâtta altı, ikinci rekâtta bir tekbir almıştır. Ancak hiç hutbe okumamıştır[41].

Mu'tezid, Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb'i vezirlikte bırakmıştı. Zamanında Saffarîlerin liderlerinden biri olan Amr b. Leys es-Saffar isyan etti ve İran'ın önemli bir kısmını ele geçirdi. Yine onun devrinde Karmatîler, Kûfe'de Hamdan Karmat liderliğinde, Bahreyn'de Ebû Said el-Cennâbî liderliğinde ayaklandılar. İbn Havşeb, "Mehdi'ye davet" fikrini yaymış olduğu Yemen'de, Ebû Abdullah eş-Şîî ise Fâtımi propagandasını yaymış olduğu Mağrib'de ortaya çıktı. Ebû Abdullah, Mağrib'de Berberî liderlere karşı çok savaştı, bilâhere yıkılmak üzere olan Ağlebî hanedanının yıkılışına zemin hazırladı. Sâmânîler hanedanının kurucusu olan Nasr b. Ahmet es-Sâmânî de, Mu'tezid devrinde Maveraünnehir'de ortaya çıktı. Dördüncü bölümde bu konuya dair bilgi verilecektir.

---

(41) Süyûtî, Tarihu'l-hulefâ, 245-247.

Muvaffak, İbn Kundâcık (öl. 278/891) ve halife Mu'temid'in (279/892) ölmeleri, Ahmed b. Tulûn'un oğlu ile Abbasî halifesi Mu'tezid arasındaki ilişkilerin sağlamlaştırılmasında yardımcı olmuştu. Nitekim Humâreveyh, gönderdiği hediyelerle Mu'tezid'in rızasını kazanmaya muvaffak oldu. Bunun üzerine Mu'tezid, onun Fırat nehri ile Berka arasında uzanan bölgenin vâliliğinde kalması için önceden kabul edilmiş olan şartı onayladı. Eyâletin vâliliğinin kendisinden sonra evlâdına geçmesini de kabul etti. Ebu'l-Mehasin İbn Tağriberdî şöyle kaydeder: "Halifenin elçisi Humâreveyh'e geldi ve ona 12 takım elbise, bir kılıç, bir taç ve bir kemer hediye etti[42]. Aradaki iyi ilişkiler sonunda Humâreveyh, "Katru'n-nedâ" lâkabıyla maruf kızı Esmâ'yı, Abbasî halifesinin oğluna vermek istedi. Ancak halife, Esmâ ile bizzat kendisi evlendi.

Mu'tezid, akıllı ve zekî, sert ve şiddet sahibiydi. Merhameti azdı; bir kumandanına kızdığı zaman onun bir çukura atılıp, üzerinin örtülmesini emrederdi. Yiğitlikle mevsûf, cesur ve zekiydi. Harplere bizzat katılmış çok üstün başarı göstererek maharetini isbat etmiştir. Halk, kendisine çok saygı gösterir ve ondan son derece korkarlardı. Aşırı sertliği sebebiyle zamanında fitne ve karışıklıklar sükûnet buldu. Zamanı emniyet ve bolluk içinde geçti. Bazı vergileri kaldırmış, adaleti yaymış, halk üzerinden zulmü kaldırmıştır. Mu'tezid, II. Seffah olarak ta isimlendirilmiştir; çünkü o Abbasî halifeliğini yeniden güçlendirmişti.

İbnu'l-Esîr, onu şu ibarede tanıtmıştır: "Mu'tezid, esmer, zayıfça, orta boylu, zekî, cesur, yiğit ve azîm sahibiydi. Kendisinde biraz cimrilik vardı; İbn Ebî's-Sac'ın hizmetkârı Vasîf'ten haber aldığı sırada üzerinde sarı renkli bir kaftan bulunuyordu. Derhal hareket ederek Vasif'in üzerine yürüdü, onu mağlup ettikten sonra geri döndü. Antakya'ya girdiği sırada üzerinde yine önceki sarı kaftanı vardı. Taraftarlarından bazıları "Halife siyah renk elbise giymemiş" deyince, halifenin yakınlarından biri "İşin aslı şudur: O, harp için alelacele çıktığı sırada üzerinde bu kaftan vardı, şimdiye kadar da onu çıkarmadı" karşılığını verdi. O, iffet sahibiydi.

(42) en-Nucûmu'z-zâhire, III, 78.

Devlet ricali yanında heybetliydi. Halife'nin şiddetinden korkan bu idareciler, ondan korkuları sebebiyle halka zulümden kaçınırlardı"[43].

Mu'tezid devrinde, çok sayıda şâir, mütefekkir ve yazar temayüz etmiştir. Biz onların içinden şu meşhûr isimleri saymakla iktifa edeceğiz: Halife Muktefî'yi gençliğinde eğitip yetiştiren İbn Ebi'd-Dünya (öl. 286/889), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Belâzurî (öl. 279/892), Ebû Hanife ed-Dineverî (öl. 276/889) ve İbn Vazıh el-Yâkubî (öl. 282/895). Bunlar, o dönem tarihçilerinin ileri gelenlerindendir. Aynı şekilde meşhûr matematikçi Sabit b. Kurre el-Harrani ve coğrafyacı İbnu'l-Fakîh el-Hemedânî de bu dönemde yetişmişlerdir. Her ikisi de 287/900 yılı civarınca vefat ettiler. İbnu'l-Mu'tez ve İbnu'r-Rûmi ise bu dönemin en seçkin şâirlerindendir. Bizzat halife Mu'tezid de iyi bir şâirdi, şiirleri çok güzeldir[44].

(43) Age., VII, 183.

(44) Süyûtî, Tarihu'l-hulefâ, 348.

8. MÜKTEFÎ Bİ'LLÂH

(289-295/902-908)

Mu'tezid'in ölümünden sonra yerine oğlu Ebû Muhammed halife oldu ve "el-Müktefî bi'llâh" ünvanını aldı. Annesi Türk asıllı Çiçek adında bir cariyeydi ki, güzelliğiyle darbımesel getirilirdi. Müktefî, babasının vefatı anında Rakka'da bulunuyordu. Onun adına biat alma işini, Kasım b. Ubeydullah (b. Süleyman b. Vehb) organize etti. Bilâhare yeni halife Bağdat'a döndü ve halifelik sarayına indi. Kasım'ı vezirlikte bıraktı. Ancak bu vezir kısa süre sonra ölünce yerine vezirliğe Abbas b. Hasen'i getirdi.

Müktefî için biat almış olan veziri Kasım b. Vehb, —Mu'tezid'in ordu komutanı, onun üzerinde nüfûz sahibi, hizmetçileri ve cariyeleri tarafından sevilen— Bedr'den kurtulmaya azmetmişti. Taberî, bunu şu hadiseye bağlar: Bu vezir, daha Mu'tezid sağken, halifeliği ondan sonra onun evlâdı dışında birine geçirmeye niyetlenmiş, ancak Mu'tezid'in kölesi Bedr buna razı olmamıştı. Bu vezir, Müktefî halife olunca, Bedr'in Faris'te olması fırsatını değerlendirdi. Hazırladığı komplo Bedr'in öldürülmesiyle sonuçlandı[45]. Çünkü vezir, Mu'tezid'in oğulları aleyhinde hazırlamış olduğu komplonun açığa çıkmasından korkmuştu. Müktefî de babasının sağlığından beri Bedr'e karşı düşmanlık besliyordu. Vezir, bu düşmanlığı onu Bedr aleyhinde kışkırtmak için vesile edindi, Bedr'i bir isyancı şeklinde göstermeye muvaffak oldu[46].

Samanî Hanedanı, Müktefî zamanında Faris bölgesinde mutlak nüfuz sahibi olmuşlardı. Diğer taraftan Zikreveyh liderliğindeki Karmatîler tehlikesi, Suriye'de, Basra ve Bağdat civarında had safhaya varmış-

---

(45) Taberî, XI, 373-375.

(46) İbnu'l-Esîr, VII, 184-185.

tı. Onlar halkın gönüllerine dehşet ve korku saçtılar. Tarihçiler, Karmatîlerin Mekke'den dönmekte olan hac kafilelerine saldırarak 20 bin hacıyı öldürdüklerini kaydetmişlerdir.

Irak-ı Arap, Badiyetü's-Semave ve Şam bölgesinde isyan etmiş olan Kuzeyli Karmatîler de, önce 290 yılında öldürülen Yahyâ b. Zikreveyh, bilâhare de kardeşi Hüseyin liderliğinde isyan etmişlerdi.

Halife Müktefî'nin komutanı Muhammed b. Süleyman el-Kâtip, 292/905 yılında Tulûnî Hanedanına son verdiği gibi, 294/907 yılında da Zikreveyh'i öldürerek Kuzeyli Karmatîlerin nüfuzuna son verdi.

Müktefî, güzel huy ve ahlâk sahibi, halkı tarafından sevilen bir halifeydi. "İyi bir siyaset takip etti. Bunun üzerine halk da kendisini sevdi ve onun için duayı eksik etmediler. Sûyûtî onun için şöyle diyor: "O, babası Mu'tezid'in yaptırdığı zindanları yıktırdı, onları camiye çevirdi. Babasının halktan almış olduğu bahçe ve dükkânları, kendilerine ev yapmaları için sahiplerine geri verdi"[47]. Rahabe şehrindeki ulu cami ve Bağdat'taki Şatıbıyye sarayı da Müktefî'nin takdire şayân icraatlarındandır.

Müktefî zamanında, âlimlerden Ahmet b. Hanbel'in oğlu Abdullah, büyük lügat bilgini Sa'leb, müsned sahibi Bezzâz, İmam Muhammed b. Nasr el-Mervezî ve Irak'ta Şafiîlerin lideri Ebû Ca'fer Tirmizî şöhret kazanmışlardır.

Müktefî, halifelikte fazla kalmadı, daha gençliğinin baharında iken 11 Zilhicce 295'de (908 m.) öldü. Yerine kardeşi Muktedir halife oldu.

(47) Tarihu'l-hulefâ, 250-251.

9-10. MUKTEDİR — KAHİR

(259-320/908-932)

Mükteffî'nin ardından kardeşi Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Mu'tezid halife oldu. Henüz 13 yaşında olan yeni halife "el-Muktedir" lâkabını aldı. Rüzgâra kapılmış bir tüye benziyordu. Mükteffî'nin veziri Abbas b. Hasan, onu, İbnu'l-Mu'tez'den daha kolay nüfuz ve güdümü altına alabileceğine inandığı için seçmişti. O, bu hususta kendisine Muktedir'i seçmesini tavsiye eden İbnu'l-Furat'ın öğütlerini dinlemişti. İbnu'l-Furat, ona şöyle demişti: "Allah'tan kork! Bu sarayı, bu nimeti, bu bahçeyi, bu cariyeleri, bu mal ve mülkü, bu atları tanıyıp kıymetini takdir edecek, insanlarla bir araya gelip meseleleri onlarla görüşebilecek, devlet işlerini bilen, insanlara yapılan iyiliklerin hesabını yapacak ve sana kafa tutacak olan birini sakın halifeliğe getirme." Bu konuda birkaç defa fikrine başvurulduğunu söyleyen İbnu'l-Furat, vezirin "Kimi kasdediyorsun" sorusuna: "Mu'tezid'in oğlu Ca'fer'i" dedi. Bunun üzerine vezir "Yazıklar olsun sana! Ca'fer bir çocuk" dedi. İbnu'l-Furat "Ancak Mu'tezid'in oğlu. Neden, kendi başına emirler verecek, yasaklar koyacak, bizim durumumuzu bilecek, devlet işlerini bizzat idare edecek ve kendisini müstakil zannedecek birini seçiyorsun da, devlet işlerini senin ellerine bırakacak birini halife seçmiyorsun?" karşılığını verdi[48].

Ancak Vezir Abbas b. Hasan, kısa bir süreden sonra, Muktedir'i halifelikten azledip Abdullah b. Mu'tez'i halife seçmek için çalışmaya başladı. Bu çalışmalardan haberdar olan Muktedir, Abdullah'a para ve bazı mallar verdi; bunun üzerine o da halifelik arzusunu terketti. Ancak Abdullah, taraftarlarının siyasetlerini gerçekleştirmesine mani olamadı. Muktedir, 20 Rebiülevvel 296 (908 m.) de kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine kumandanlar, kadılar ve ileri gelen devlet ricali, bir

(48) Miskeveyh, Tecâribu'l ümem, I, 3.

araya gelerek Abdullah b. Mu'tez'i halifeliğe getirdiler. Ona biat ettiler ve "el-Murtezâ bi'llâh" ünvanını verdiler[49]. Yeni halife, vezirliğe Muhammed b. Davut b. Cerrah'ı, divanların başkanlığına Ali b. İsâ'yı, başkadılığa da Ebu'l-Müsennâ Ahmed b. Ya'kûb'u getirdi.

Süyûtî'nin rivâyetine göre, Muktedir'in hal' edilip yerine İbnu'l-Mutez'in halife seçildiğini duyan Muhammed b. Cerir Taberî "Ne haberler var?" diye sorunca "İbnu'l-Mu'tez'e bîat edildi" dediler. Taberî, vezirliğe kimin getirildiğini sordu. "Muhammed b. Davud" dediler. Kadılığa kimin getirildiğini öğrenmek isteyince de "Ebu'l-Müsennâ" karşılığını verdiler. Bunun üzerine Taberî bir ara sessiz kaldı, sonunda: "Bu iş tamamlanmaz" dedi. Sebebi sorulunca şu açıklamayı yaptı: "Saydığınız isimlerden herbiri, sahalarında en yüksek mertebeleri işgal eden, en önde gelenlerdir. Ancak zaman geçici, dünya nankördür, terkedicidir. Ben bu işin sonunun ancak izmihlâl olacağını, halifeliğinin uzun olmayacağını düşünüyorum"[50].

Halifeliği istikrar bulan Abdullah b. Mu'tez, hal' edilmiş Muktedir'e elçi göndererek, Muhammed b. Tahir'in evine taşınmasını emretti. Böylece kendisi için hilâfet sarayına taşınmak kolaylaşacaktı. Bu sırada Muktedir'in taraftarları ise, başta Mu'nis el-hadîm, Mu'nis el-Hazîn, Garîbu'l-hal ve saray erkânı olmak üzere Abdullah b. Mu'tez'le savaşmaya karar vermişlerdi. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra Abdullah'ın ikamet etmekte olduğu eve doğru hücûm ettiler. Halife Abdullah b. Mu'tez, veziri Muhammed b. Davut, kadısı Ahmet b. Davut ve başmabeyincisiyle birlikte kaçmayı başardı. Bağdat'ta anarşi aldı yürüdü, katliam ve soygunlar vukubuldu. Neticede Muktedir, duruma yeniden hakim oldu ve Abdullah b. Mu'tez'i hapse attırdı. O ölünceye kadar hapiste kalmıştır. Muktedir, Abdullah'a yardımcı olmuş ve kendisinin hal' edilmesinde onu desteklemiş olan fakih ve vâlileri tutuklattı. Böylece, işleri yeniden yoluna koymuş oldu[51]. Muktedir —el-Fahrî yazarının ta-

(49) Taberî, onun "er-Râzî billâh" (XI, 405), Süyûtî, ise "el-Gâlib bi'llâh" (Tarihu'l-hulefâ, 252) olarak ünvanlandığını söyler.

(50) Tarihu'l-hulefâ, 252.

(51) Miskeveyh, Tecâribu'l-ümem, I, 6-8.

nıttığı gibi— "Hoşgörülü, cömert ve çok harcayan bir kimseydi. Devlet gelirlerini, lükse, bahşiş ve ihsanlara sarfederdi[52].

Muktedir'in saltanatı güçlenince, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Furât'ı vezirliğe getirdi. Zira bu şahıs halifeliğin Muktedir'e intikalinin peşinden başgösteren fitne ve anarşinin bastırılmasında en büyük rolü oynamış, olayları bir günde yatıştırmıştı. Şâirlerden biri bu hususu şöyle dile getirmiştir:

Senden başkasının birkaç ayda kazanabileceği zaferi,
Birkaç saat içinde kazandın sen[53].

Ne var ki bu vezir, uzun müddet görevde kalamadı. Çünkü halife Muktedir, kendisine nisbet edilen bazı işler dolayısıyla onu görevden aldı. Halife ondan sonra vezirliğe Ebû Ali Muhammed b. Abdullah b. Yahyâ b. Hakan'ı getirdi. Yeni vezir sık sık tayinler yapıp, memurları kısa sürede azleden, kötü siyaset ve karakter sahibi biriydi. Bu vezir zamanında devletin durumu kötüleşti. Sonunda halife bu veziri azletmek mecburiyetinde kaldı ve yerine Ali b. İsâ'yı tayin etti (301/913).

Ali b. İsâ'nın devlet işlerinin ıslâh edilmesinde müessir olan vezirliği, Muktedir'in müsrifliği, vezirleri azledip cezalandırma alışkanlığı, yaşının küçüklüğü yanında oyun ve eğlenceye düşkünlüğü yüzünden, kadınların devlet işlerine karışması sebebiyle maalesef uzun sürmedi. el-Fahrî yazarı, bu hususta şöyle diyor: "Şunu bil ki, Muktedir'in idaresi, yaşının küçüklüğü, annesi, zevceleri ve hizmetçilerinin onun üzerinde nüfûz kurmaları, idareyi ellerine almaları yüzünden karışıklıklar ve entrikalarla dolu bir idareydi. Öyle bir idare ki, halife oyun ve eğlenceye dalmış, sırf zevklerini tatminle meşgulken, devlet işleri kadınlar ve hizmetçiler tarafından yürütülürdü. Onun zamanında dünya harap oldu, devlet hazineleri boşaldı, birlik ve beraberlik parçalandı. Hal' edildi, tekrar halife oldu sonra da öldürüldü"[54].

Onun halifeliğinde, devlet işlerinin "es-Seyyide" olarak isimlendirilen annesinin elinde olduğu şüphesizdir. Bu kadının nüfûzu o derece

(52) el-Fahri, s. 233.
(53) Age., 238.
(54) Age., s. 235.

artmıştı ki, kendisi veya nedîmelerinden biri, herhangi bir vezire kızacak olurlarsa, o vezirin sonu kesinlikle azledilmek olurdu. "Seyyide'-'nin otorite ve yetkisi, nedimelerinden biri olan "Sumal" isimli kadını Mezalim mahkemeleri başkanlığına tayin ettirecek kadar genişlemişti. Kadınların devlet işlerine karışması, onların becerikli vezirlerin işbaşına getirilmesine mani olmaları, devletin zayıflamasına sebep oldu.

Muktedir zamanında fitne ve karışıklıklar yaygınlaştı. 318/930 yılında, Muktedir'in kendisini görevden alıp yerine Harûn b. Garib'i getirmeyi düşündüğünü öğrenen Munis el-Hadim, isyan etti. Munis, halifeye elçi göndererek, ordunun, saray erkânının, yakınları ve hizmetçilerinin israfı, para ve malların boş yere harcanması, diğer taraftan yakınları ve hizmetçilerinin devlet işlerine karışması sebebiyle idarenin bozulması yüzünden isyan ettiğini bildirdi. Onu, devlet işlerine karışan bu zümreyi, sarayından uzaklaştırmaya ve devletin idaresini onların elinden almaya teşvik etti. Muktedir ona yazdığı cevapta, kendisi ve yakınlarına yapılan bu ithamları reddetti. Öte yandan başlarında Ebu'l-Heycâ, Hamdânî ve Nâzûk olmak üzere, komutanlar, Harûn b. Garib'in Bağdat'tan uzaklaştırılmasını istediler. Halife onların dileklerini kabul ederek Harûn'u Şam ve Cezîre bölgeleri sınır vâliliğine tayin etti. Harûn'un, Bağdat'tan uzaklaşmasıyla bu komutanlar için hava durulmuştu. Hemen halifeye karşı ayaklandılar, onu sarayından çıkardılar, görevden aldıklarını ilân ederek Muhammed b. Mu'tezid'e bîat ettiler. Tayin ettikleri yeni halifeye "el-Kâhir bi'llâh" ünvanını verdiler[55].

Ancak Kahir'in halifeliğe getirilmesi münasebetiyle yapılan merasim ve şenlikler, askerin arzu ve hırsını doyurmadı. "Asker, cülus bahşişi ve yıllık maaşlarını istemek için toplandı. Bu sırada Munis orada yoktu, sesler yükseldi. Büyük bir kargaşa başgösterdi, başmabeyinciyi öldürdüler ve Muktedir'i yeniden halife yapmak için Munis'in evine onu aramaya gittiler. Munis'in evinden hilâfet sarayına kadar Muktedir'i omuzlarında taşıdılar. Askerin maaşını ödeyen, maaşları artıran hazinedeki mal ve mücevherleri satan Muktedir'in avdetiyle hadiseler yatıştı.[56].

(55) Miskeveyh, Tecarib, I, 189-192.
(56) İbnu'l-Esîr, VIII, 7.

W. Muir, Abbasî devletinin Muktedir zamanındaki durumunu şöyle tasvir etmiştir: "Bu aciz halifenin idaresi, şüphesiz devleti bataklığa sevketmiştir. Nitekim merkeze uzak eyâletler elden çıkmıştır. Kuzey Afrika kaybedilmiş, Mısır kaybedilme noktasına gelmiş, Hamdanî hanedanı da Musul'u ele geçirmiştir. Bizanslılar ise müdafaası zayıflamış bulunan sınırları yağmalamaya muvaffak olmuşlardır. Bununla birlikte şark eyâletlerinde, neticede vilâyetlerinde istiklâllerini ilân eden vâliler arasında ise halifenin otoritesi tanınmaya devam etmiştir. Abbasî başşehri civarındaki bölgelere gelince, buralarda bir müddettir devam eden korkunç Karmatî isyanlarına son verilmiştir. Bizzat Bağdat'ta ise, arzu ve hırs sahibi, ortalığı ifsat edici saray ricali elinde bir âlet haline gelmiş olan halife Muktedir, önemli ölçüde Türk kumandanlar ve diğerlerinin emrini dinleyen yabancı muhafız kıtalarının merhameti altındadır. Ki bu komutanlar, Abbasîlere samimî bir bağlılık içinde değildiler; zaman zaman isyan ateşini alevlendirmişlerdir"[57].

Tahakküm ve nüfuz altına alınmış, iki defa hal' edilmiş ve sonunda yardımını aldığı, tahtına samimiyetle bağlı komutanlarından birine karşı koymayı denediği sırada öldürülen bu halifeyi iyi tanıyınca, kendinden hemen önceki halifelerin yeniden tesis etmek için gayret göstermiş oldukları devlet vakarının bozulduğunu gördüğümüz zaman, hayrete düşmeyiz. Devlet gücü, ikinci defa olarak içte alay ve hakaretlere hedef, dışta ise devlet topraklarına saldıran yağmacıları harekete geçiren uygun bir fırsat olmuştur. Ahlâkı bozulmuş bir halkı da bunlara ilâve ediniz. Bağdat o dönemlerden sonra, ülke ve şehirlerini müdafaa eden kuvvetli adamları içinde barındıran bir şehir sayılmıyordu artık. Aksine Bağdat, durum gerektirdiği zaman, ancak kendi nefislerini müdafaa edenlerle doluydu. O sırada yolları kanla boyayabilen azgın grup ve hiziplere bölündüler. Nitekim herhangi bir dini nassın tefsirinden dolayı ortalığı kana buladıkları gibi, Hanbelilerin isyan edip Taberî'yi mülhid olmakla itham ederek onun defnine mani olmak istedikleri sırada da aynı olaylar vukua gelmiştir.

(57) The Caliphate, s. 567-8.

İbnu'l-Esîr, bu olaya işaretle şöyle der: "Taberî, geceleyin kendi evinde defnedildi. Çünkü halk, toplanmış ve gündüzleyin defnedilmesine mâni olmuşlar, onu rafizîlikle bilâhare de küfürle itham etmişlerdi... Halbuki durum böyle değildir. Ancak Hanbelîlerden bazıları ona karşı çıkarak, onunla anlaşmazlığa düşmüş, diğerleri de onlara tâbi olmuştur. Bu hadisenin bir sebebi vardır, o da şudur: Taberî, fukahânın ihtilâf ettiği meseleleri ve görüşlerini içine alan —benzeri yazılmamış— bir kitap hazırlamış, bu kitab'ta Ahmed b. Hanbel'e yer vermemişti. Bunun sebebi sorulunca şöyle dedi: "O fakih değil; ancak bir muhaddistir." Taberî'nin bu sözü Hanbelilerin kızgınlığını iyice şiddetlendirdi. Onlar Bağdat'ta çok kalabalıktılar. Taberî'nin aleyhinde kavga ve gürültü çıkardılar ve istediklerini söylediler.

Yiğid'i kıskandılar, zira onun başarısına ulaşamadılar,
Halk onun düşmanı ve hasımları oldu.
Güzel kadının kumaları gibi ki, onlar,
Haset ve çekememezlikten ona çirkin derler"[58].

Muktedir'in halifeliğe ikinci defa gelmesinin üzerinden bir yıl dahi geçmeden, Munis ikinci kere ona karşı ayaklandı. İsyan Muktedir'in öldürülmesiyle sona erdi. Halife, elbiseleri soyulup cesedi çıplak olarak üç gün bırakıldıktan sonra öldüğü yere defnedildi. Bu hadise hicri 320 (932 m.) yılı 27 Şevval Çarşamba günü cereyan etti. Munis'in yaptıkları, Abbasî vâlilerini, halifelerine karşı cür'etkârlığa ittiği gibi, hilâfetin zayıflamasında da etkili olmuştur[59].

Muktedir devrinde, birçok âlim temayüz etmiştir. Bunlardan, fakih Muhammed b. Davud Zahirî, Şafiîlerin lideri İbn Şüreyh, Sûfilerin Şeyhi Cüneyd, Sünen sahibi Neseî, Mu'tezilî imam Cübbâî, İbn Cerir Taberî, iki nahiv âlimi Zeccâc ve Ahfeş es-Sağîr, sahîh sahibi Ebû Avane, Kudâme b. Ca'fer ve tabib İbn Zekeriya'yı hatırlatmakla iktifa ediyoruz.

Muktedir'in öldürülmesinden sonra, halifeliğe, kardeşi Ebû Mansûr Muhammed b. Mu'tezid getirildi ve "el-kâhir bi'llâh" ünvanı verildi. Bu halife devrinde iç karışıklıklar yaygınlaştı. Halifeliğinde henüz

(58) İbnu'l-Esîr, VIII, 45-46.
(59) İbnu'l-Esîr, VIII, 82-83.

bir yılını doldurmadan, asker aleyhine döndü. Devlet ricalinden bazıları, başkomutanı Munis ve veziri İbn Mukle onu azlederek yerine Mükteffî'nin oğullarından birini getirmek husûsunda anlaştılar. Bu plândan haberdar olan Kahir, onlardan kurtulmanın yollarını aramaya başladı. "Onları yakalamak, öldürmek ve Mükteffî'nin oğlunu yıpratmak için tuzaklar hazırladı[60].

Kahir, merhametsizliği ve sertliğiyle meşhurdur. Büyük bir mızrak yaptırmıştı. Sarayında dolaşırken elinden bırakmadığı bu mızrağı, meclislerinde önüne diker, öldürmek istediği kişileri, bu mızrak ile bizzat kendisi vururdu. Kendisinden önceki halifelere kafa tutmuş ve onlara karşı isyana yeltenmiş kişileri bu dehşetiyle sakin durmaya mecbur etmiştir... O, korkutucu bir şiddet sahibiydi"[61]. Süyûtî de şöyle diyor: "Onun ünvanına "el-müntekîm min a'dâi'llah" (Allah düşmanlarından intikam alan) ibaresi ilâve edilmiş ve bu ibare sikke üzerine nakşedilmiştir"[62]. Kahir, —Sûlî'nin de tanıttığı gibi— "korkusuz, şiddet sahibi, kan dökmeye çok düşkün, kötü ahlâklı, değişken çok renkli bir tabiat sahibi, devamlı içki içen bir kimseydi. Başmabeyincisi Sellâme'nin gayreti olmasaydı, muhakkak devletin düzeni bozulurdu."

Vezir İbn Mukle, canını kurtarmaya muvaffak oldu; ancak evi yakılmış ve taraftarlarının evleri yağmalanmıştı. Fitne ve karışıklıklar yatışınca, halife Kahir, askerin maaşlarını verdi. Maaşların ödenmesi onları memnun etti, öfkelerini yatıştırdı. Kahir devlet işlerinin idaresini yeniden kontrolüne almaya muvaffak oldu[63]. Ne var ki, Mu'temid'in kumandanlarından biri olan İbn Ebi's-Sâc taraftarları (Sûciyye) ve saraydaki özel muhafızlar bölüğü (hucriyye)[64], halifenin kendilerini cezalandırmasından korktular. İbn Mukle'nin desîseleri de, onları isyan bayrağını açmaya teşvik etti. Halife Kahir'in, sarayında, onların liderlerini cezalandırmak için, yer altı dehlizleri ve zindanları yaptırması, bu

(60) Süyûtî, Tarîhu'l-hulefâ, 257.
(61) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 514.
(62) (Süyûtî, Tarihu'l-hulefâ, 257-258.
(63) İbnu'l-Esîr, VIII, 84.
(64) Bunlar sarayda kendilerine tahsis edilmiş bir odada kalan, halife saraylarındaki özel muhafızların bir grubudur.

grupların şüphesini artırdı. İbnu'l-Esîr bu konuda şöyle demiştir: "Kahir, hilâfette kontrolünü sağlamlaştırınca, İbn Ebi's-Sâc taraftarları ve muhafızlarından bir gruba (Hucriyye) sert davranmaya başladı. Hattâ onların büyüklerinin bir ihtiyacını bile gidermiyordu. O, sarayında yer altına 50 dehliz kazdırmış, kapılarını çok sağlam yaptırmıştı. Bu yeraltı odalarını, Sâciyye ve Hucriyye gruplarının liderleri için kazdırmış olduğu söyleniyordu. Bu durum onların korku ve nefretini iyice artırdı. Sonra yukarıda geçtiği gibi, Karmatîler'den bir grup Faris'te yakalanıp Bağdat'a gönderildiler ve bu zindanlarda hapsedildiler. Bilâhare halife bunları gizlice serbest bıraktı. Hucriyye ve Sâciyye liderlerini tutuklamakta onlardan ve hizmetçilerinden takviye almak için onlara ihsan ve bağışlarda bulundu"[65].

Şiir ve lügat sahasında temayüz eden Ebûbekir Muhammed b. Hasan b. Dureyd, Kahir devrinin en meşhur âlimlerindendir. Mes'ûdî, onu şöyle tanıtmıştır: "Şiirde temâyüz etmiş, lügatta zirveye çıkmış, bu sahada Halil b. Ahmed'in makamına yükselmiştir"[66].

el-Fahrî yazarı diyor ki: "Kahir, (halifelikten indirildikten sonra) bir gün dışarı çıktı ve halktan sadaka istemek gayesiyle Mansûr camiinin önünde durdu. Bundan maksadı Müstekfî'yi kötülemekti. Haşimoğullarından biri onu gördü, dilenmesine mani olarak ona 500 dirhem verdi"[67]. Müstekfî, bu hadiseden haberdar olunca, onu hapse attırdı, dışarı çıkmasını yasakladı. Kahir 339/950 yılı Cemaziyelevvel ayında 53 yaşında iken ölmesine kadar hapiste kaldı. Bu vefat "el-Muti'li'llâh'ın halifeliği döneminde (334-363/945-974) vukua geldi.

(65) Age., VIII, 97.
(66) Mürûcu'z-zeheb, II, 518.
(67) el-Fahri, 249.

İKİNCİ BÖLÜM

EMİRÜ'L - ÜMERÂLAR DÖNEMİ
(324-334/939-948)

1. EMİRÜ'L-ÜMERALIK UYGULAMASININ ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ

İran ve civarı, Abbasî halifeliğine karşı unsurlardan birçoğunun gelişmesi için uygun bir ortam olmuştur. Nitekim Tahiriler, Saffarîler ve Samanîler gibi birkaç devlet bu topraklar üzerinde kurulmuş, Deylemîlerden İbn Kalî, Merdavic b. Ziyar ve kardeşi Veşmgîr misali zevat tarafından tesis edilen devletler de yine aynı bölgede ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu bölge üzerinde hicrî 334 (948 m.) yılında Bağdat'ı istilâ etmiş olan Büveyhiler, bilâhare 448/1056'da Bağdat üzerinde hakimiyet tesis eden ve Abbasî hilâfetini himayeleri altına alıp devlet otoritesini ellerine geçiren Selçuklular kuruldu. Bölgede Selçuklu nüfuzunu silen Harezmşahlar devleti de aynı topraklar üzerinde tesis edildi. Harezmşahlar devleti, hilâfetle ve Moğollar'la sürtüşmelere girdi, neticede Bağdat'ın düşmesi ve Abbasî hilâfetinin ortadan kalkmasıyla son bulan (656/1253) büyük sıkıntılara sebep oldu.

322/924 yılında Kazvin vâlisi Asfâr'ın komutanlarından olan Merdâviç b. Ziyar Deylemî son derece güçlendi. Asfar'ı kovdu ve bölgeyi eline geçirdi. Daha sonra önceden Yûsuf b. Ebi's-Sâc'ın vâliliğinde olan Rey ve İsfahan şehirlerini fethetti. Taberistan, Cürcan, Rey, Hemedan ve Isfahan'ı tümüyle ele geçirdi, orduları, Hulvan dolaylarına ulaştı. Bu komutan, Bağdat'ı ele geçirerek İran Fars devletini yeniden kurmak gayesini güdüyordu. Abbasî halifesi Muktedir ise, senelik vergi ödemeyi taahhüd etmesi karşılığında, ele geçirdiği bölge üzerindeki hakimiyetini tanımaktan başka çare bulamadı[1].

---

(1) İbnu'l-Esîr, VIII, 65, 72-73, 84-95, 113.

Merdâviç b. Ziyar Deylemî, hizmetçilerinden biri tarafından öldürülünce yerine kardeşi Veşmgîr geçti. Ancak Veşmgîr'in nüfuzu kısa sürede zayıfladı. Rüknü'ddevle b. Büveyh, 330/942 de Rey ve civarını onun elinden aldı. Aynı şekilde Samanî Nasr b. Ahmed'in Horasan vâlisi Ebû Ali Muhammed b. Muzaffer b. Muhtaç, Taberistan ve Cürcân bölgesini ele geçirdi ve onu dağlık bölgelere çekilmeye mecbur etti. Neticede Veşmgîr, Samanî meliki Nasr b. Ahmet'e, sonra da oğlu Nuh b. Nasr'a itaat zorunda kaldı. Mansûr b. Nuh, Samanîler devletinin başına geçince, büyük bir ordunun başında onu Rüknüddevle b. Büveyh'e karşı savaşa gönderdi; ancak o yolda öldü.

Halife Razî, devlet idaresinde, vezirlik derecesine yükselmek için külliyetli miktarda para veren zayıf karakterli bazı şahısları vezir edinmişti. Nitekim Ebû Ali b. Mukle'nin ikinci defa vezirlik görevine getirilmesi esnasında bol para vermiş olması bunu açıkça gösterir. Zira o, halifeye 500 bin dinar ödemiştir. Ancak o, vezirliğin sefasını süremedi; çünkü asker ona karşı isyan etti, ülkede onun azliyle sonuçlanan karışıklıklar çıktı. Onu vezirlikten uzaklaştıran Razî, Abdurrahman b. İsâ (b. Davut b. Cerrah)'yı vezirliğe getirdi. Onun da ülkenin idaresinden aciz kaldığı görülünce, Razî bu defa onun kardeşini vezir yaptı. Bu vezir döneminde devlet işleri düzensiz bir hale geldi, bu yüzden o çok geçmeden makamını kaybetti. Yerini Ebû Ca'fer Muhammed b. Kasım el-Kerhî aldı. O da kendinden önceki vezirler gibi zayıftı, devlet işlerinin ıslahı ve onları yoluna koyma husûsunda herhangi bir varlık gösteremedi. Aksine onun zamanında devlet daha da zayıfladı, neticede halkın elinden kurtulmak için kaçıp gizlenmek zorunda kaldı.

el-Fahrî yazarı, bu veziri şu sözlerle tanıtmıştır: "Oldukça kısa boyluydu. Vezir Kerhî'nin halifeyle müşaveresini temin etmek için, halifelik tahtının ayaklarını, dört parmak kısaltmak ihtiyacı duyulmuştur. Halk bu durumu, uğursuzluk addetti ve şöyle dedi: Bu, devletin çöküşünün habercisidir. Gerçekten bu durum halkın dediği gibi oldu. Onun zamanında devlet işleri çıkmaza girdi, neticede vezir kaçıp gizlendi"(2).

(2) s. 253-254.

2. İBN RAİK'İN EMİRÜ'L - ÜMERA TAYİN EDİLMESİ — BECKEM

Halife Razî, veziri Kerhî'nin vezirlik yükünü taşımaktan aciz kaldığını görünce, Süleyman b. Hasen b. Muhalled'i vezirliğe getirdi. O da, büyük kumandanların nüfuzunun artması ve onların devlet işlerine müdahaleleri sebebiyle ülke işlerini idareden aciz kaldı. Bu durum, halife'nin Basra ve Vâsıt vâlisi İbn Raik'e yaklaşmasına sebep oldu. Sonunda halife, devlet işlerinin idaresini İbn Raik'e teslim etti ve ona "emirü'l-ümerâ" ünvanını verdi. İbn Raik'in nüfuz ve yetkisi gittikçe arttı, vâlileri tayin ve azletmek yetkisi onun eline geçti. Halife yanındaki mevkii yükseldi ve vezir rütbesinin üzerine çıktı. "Bütün ülkede vazife yapacak vergi memurlarının ve diğer devlet memurlarının idaresi ona verildi. Ülkenin idaresi tümüyle onun eline teslim edildi. Ülkenin bütün minberlerinde hutbe adına okunması da emredildi. Makird Deylemî ve halifenin hizmetçilerinden biri ile kendisine hil'at ve sancak gönderildi"[3].

Emîrü'l-ümera ünvanını alan ilk zatın Muhammed b. Raik olmadığı görülüyor. Nitekim Miskeveyh, halife Muktedir ile Munis el-Hadim arasında düşmanlık başgösterince, bu halifenin Harûn b. Garib'i 316/928 yılında emirü'l-ümeralığa getirdiğini kaydetmiştir[4].

Bu görevin ortaya çıkmasıyla vezirin nüfuzu kayboldu. Vilâyetlerin yönetimi veya divanların işlerinde vezirin herhangi bir rolü kalmamıştı. Onun elinde vezirlik ünvanından başka bir şey kalmadı. Halifenin sarayında ancak alay ve merasim günlerinde hazır olur ve sessiz bir şekilde dururdu. Başka zamanlarda sarayda bulunamazdı. İbn Raik ve

---

(3) Miskeveyh, Tecâribu'l-ümem, I, 351.
(4) Miskeveyh, Tecâribu'l-ümem, I, 188.

kâtibi, tüm devlet işlerini idare eder hale geldiler. Vilâyetlerden toplanan vergiler onların hazînelerine taşınıyor[5], bu gelirlerin harcanmasına şahsen karar veriyorlar, istedikleri gibi harcıyorlar, halifenin harcamaları için de istedikleri kadar ödeme yapıyorlardı. Bu uygulamalar, devlet hazinelerini "Beytülmal" hükümsüz hale getirdi.

Emirü'l-ümerâlar döneminde Abbasî halifelerinin durumu, birçok yönden, saray nazırlarının (maries) elinde oyuncak haline gelmiş olan ve resmî merasimlerde görünmekten başka bir yetki ve rolü kalmamış, Fransız Merovingienne hanedanı son dönem krallarının durumuna çok benzer. Üstelik o krallar, malikanelerinde uzlet hayatı yaşıyorlardı[6].

Ne var ki İbn Raik'in nüfuzu, bazı emirlerin kendisiyle rekabete cür'eti yüzünden kısa sürede zayıfladı. Nitekim 326/938 yılında Ahvaz vâlisi Ebû Abdullah Berîdî onunla savaşa tutuştuğu gibi, Beckem adındaki vâlisi de ona isyan etti ve 327/939 yılında Bağdat'a girdi. Bunun üzerine, "emirü'l-ümerâlık" görevi Beckem'e verildi. Böylece Beckem, iki yıl müddetle (327-329/939-941) tüm devlet işlerini ele geçirdi. Sûli, Beckem'in emîru'l-ümerâlık görevini yürüttüğü sırada Bağdat'taki genel durumu anlatırken şöyle der: "Avam yeryüzünü fesada boğdu, umumî hamamlara saldırıp oradakilerin elbiselerini aldılar. Saldırılar, mal ve mülke zorla el koymalar yaygınlaştı, geceleyin evlere saldırıp soymak için silahlanan hırsızların tehlikesi büyüdü. İstisnasız bütün halk, adamlarının verdiği sıkıntı ve zulümden Beckem katında şikâyetçi oldular. Anarşi ve karışıklıklar her tarafa yayıldı, kısacası Irak'ın durumu çok kötüleşti."

Sözün özü, Abbasî devletinin durumu, askerin maaşını ödeyemeyecek ve onların ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar zayıflamıştı. Neticede halife Razi, Ebû Abdullah Hasen Berîdî'den yardım istemeyi düşündü[7]. Razî'nin hicrî 329 yılı Rebiülevvel ayı 16. gecesinde vukubulan ölümüne kadar durum bu şekilde devam etti. Razî, Abbasî hilâfetini 6 yıl 9 ay 10 gün yürütmüştü. Öldüğü sırada 32 yaşındaydı. Zamanında devlet işlerine Türk asıllı Beckem hakim olmuştur. Vefatından önce

(5) Age., I, 192.
(6) Oman, European History, s. 268.
(7) Sûlî, Ahbâru'r-Razî bi'llâh ve'l-Muttakî li'llâh, 133-135.

Vâsıt şehrinde oturuyordu. Halife Kahir zamanında hapiste kalmasının, vücudunun zayıflığında büyük tesiri olduğu anlaşılmaktadır.

Halife Razî, müdevven şiiri olan son Abbasî halifesidir. Onların içinde, orduya bizzat komuta edenlerin, Cuma hutbesi okuyanların ve nedimlerle birlikte meclis tertip edenlerin de sonuncusu odur. Nitekim kendisinden Cuma günü hutbe okuması istenince, Samarra'da minbere çıkmış, parlak bir hutbe irad ederek çok öğütlerde bulunmuştu[8].

Abbasî devletinin halife Razî zamanındaki durumunu İbnu'l-Esîr şu paragrafta tasvir etmiştir:

"Halifenin kontrolünde, Bağdat ve civarı hariç başka bölge kalmadı. Bu bölgenin tamamında da idare tümüyle İbn Raîk'in elindeydi, halifenin hiçbir yetkisi yoktu. Diğer bölgelere gelince, buralarda hakim olanlar şunlardı: Basra'da İbn Raik, Huzistan'da Berîdî; Faris'te İmadüddevle b. Büveyh; Kirman'da Ebû Ali Muhammed b. İlyas; Rey, Isfahan ve Cibal bölgelerinde birbiriyle çarpışan Rüknüddevle b. Büveyh ile Merdavîc'in kardeşi Veşmgîr; Musul, Diyarbakır, Mudar ve Rebia kabilelerinin yaşadığı kesimlerde Hamdanî hanedanı; Mısır ve Şam'da Muhammed b. Tuğç; Mağrib ve Kuzey Afrika'da "en-nasır" ünvanını alan Abdurrahman b. Muhammed el-Emevî[9], Horasan ve Maveraünnehir'de Nasr b. Ahmet es-Sâmânî; Taberistan ve Cürcan'da Deylemîler, Bahreyn ve Yemame'de ise Karmatiler'den Ebû Tahir"[10].

Razî'nin ölümü üzerine, Beckem'in kâtibi Kûfi, Razî'nin veziri Süleyman b. Hasan, vezirlik yapmış diğer kişiler, divan başkanları, Hz. Ali evlâdının ileri gelenleri, kadılar, Abbasî hanedanı fertleri ve diğer devlet adamlarını bir araya topladı. Onlarla halifeliğe uygun olacak kişinin tesbitiyle ilgili görüşme yaptı. Toplantıya katılanlar, bu makam için Muktedir'in oğlu İbrahim'i aday gösterdiler. Bilâhare hilâfet sarayına gelerek İbrahim'e bîat ettiler (329/940 Rebiülevvel ayı). Halifeye birtakım

(8) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, 251; Süyûtî, Tarîhu'l-hulefâ, 261.

(9) Endülüs Emevî devleti hükümdarlarından III. Abdurrahman (300-350/912-962) kendisini halife ilân etmiş ve emîru'l-mü'minin en-nâsır li dîni'llâh ünvanını almıştır. (Hicrî 316/928 m.)

(10) EL Kâmil, VIII, 112-113.

ünvanlar arzedildi; o, bunların içinden "el-Muttakî li'llâh" lâkabını tercih etti. Sonra halk da ona bîat etti. Yeni halife tarafından, Vâsıt'ta bulunan Beckem'e hil'atler ve sancak gönderildi[11].

(11) Age., VIII, 129-130.

3. BERÎDİLER - HAMDANİLER

Türk asıllı Beckem'in askeri, Basra - Vâsıt arasında yer alan Mezar mevkiinde Berîdîler'i müthiş bir hezimete uğratmış, onların askerlerinden çok sayıda esir almıştı. Ne var ki, kısa süre sonra Beckem'in başına gelen musîbetler birbirini takip etti ve yıldızı sönmeye yüz tuttu. Horasan'a giden bir kafilenin saldırısı onu mahvetti, sıkıntısından günlerce yemek dahi yemedi. Peşinden Türk asıllı Mâkan b. Kâlî'nin öldürüldüğü haberi geldi. Ona üzüntüsünden üç gün dışarı çıkmadı. Daha sonra ise Horasan vâlisinin, Merdaviç b. Ziyar'ın kardeşiyle savaşa girip hezîmete uğradığını öğrendi. Bu musîbetler, bizzat Beckem'in öldürülmesiyle sona erdi. Onu, mallarını yağmalamâya çalışan kürtlerden biri öldürmüştü.

Ne var ki, Beckem'in ölümü, Emirü'l-Ümerâların nüfuzunu zayıflatmadı. Nitekim Ebu'l-Huseyn Beridî önce Vâsıt şehrine, bilâhare de Türkler ve Deylemîlerden teşekkül eden kalabalık bir orduyla Bağdat'a girdi. Halifelik sarayını istilâ ederek vezir İbn Meymun'u kovdu. Neticede vezirliğe Ebû Abdullah Berîdî getirildi. Ancak Berîdîler, Bağdat'ta şiddetli bir mukavemetle karşı karşıya kaldılar. Halife Muttakî, oğlu ve Muhammed b. Raik (Beckem'in ölümünden sonra Şam'dan dönmüştü) Musul'a kaçtılar. Beridîlerin askerleri, halifelik sarayında, halifenin yakınlarından kimi buldularsa öldürdüler, sarayı da soydular[12].

Berîdîler, halkın muhabbetini kazanamamışlardı. Deylemîler, Ebû Abdullah Berîdî'ye suikast düzenlemeyi kararlaştırdılar. Hilâfet sarayına girdiği sırada ona küfredip Berîdîlere hakarette bulundular. Halk da onlara yardımcı oldu ve Dicle'nin sahilinde toplandılar. Berîdîlere kızgınlık ve öfkelerinden kaynaklanan sloganlar atmaya, ba-

(12) Sûlî, Ahbâru'r-Razî bi'llâh ve'l-Muttekî li'llâh, 201-202.

ğırıp çağırmaya başladılar. Böylece vezirlik halkın taşıyamayacağı bir yük haline geldi. Nitekim Ali b. İsâ ve kardeşi Abdurrahman vezirliği kabulden kaçındılar. Halife son olarak "Kararîtî" diye ma'ruf Ebû İshak İskâfî'yi vezirliğe getirdi ve ona ordunun başına getirilecek bir adam seçmesini tavsiye etti. Halife 3 Şevval 329'da onun tavsiyesiyle Kûrtekin'i Başkumandanlığa tayin etti ve hil'at giydirdi. Kısa süre sonra Kûrtekin'i büyük bir ordunun başında Berîdîlerin üzerine gönderdi. Bu ordu, Berîdîleri Vâsıt'tan çıkardı[13].

Ebu Abdullah Berîdî, Tüzün liderliğinde toplanan Türklerin kendisine karşı suikast tertiplemek istediklerini öğrenmişti. Bunu haber alan Tüzün, Mu'nis köşkünü ele geçirdi. Halife Muttaki 3 ay 20 gün bir ayrılıktan sonra Bağdat'a döndü (18 Şevval 330 h./942 m.), ve Tüzün'ü Bağdat emniyet teşkilâtının başına getirdi. Ebû İshak Karârîtî'yi de vezirliğe tayin etti. Bir süre sonra Abbasî devleti ufkunda Hamdanî hanedanının yıldızı parladı[14]. Nitekim Halife, Hamdanoğullarından Hasen b. Abdullah'a hil'at giydirdi, kuşak kuşattı ve iki bilezik taktı. Ona "Nasıruddevle" ünvanını verdi ve emîru'l-ümerâ tayin etti. Kardeşi Ebu'l-Hasen'e de hil'at giydirdi ve "Seyfüddevle" ünvanını verdi. Hamdanoğlu Nasıruddevle, vazifesine, parayı (sikke) ıslâhla başladı. Sarraflar ve ayarı tespit edenlerin akçenin ayarını bozmalarına mani oldu. Akçe üzerindeki "Muhammedûn Rasûlullâh" ibaresine "Sallallâhu aleyhi ve sellem" cümlesini ilâve ettirdi. Muharrem 331'de yeni altın para bastırdı. Sarrafları, faizi terketmedikleri takdîrde şiddetle cezalandırmakla tehdit etti[15].

Bağdat'ın durumu, edipleri ve şâirleri koruyup gözetmekle tanınmış Hamdanoğulları zamanında da (330-331/942-943) ne yazık ki, onlardan önceki emiru'l-ümerâlar devrindekinden daha iyi değildi. Bağdat'ta hırsızlık vakaları çoğaldı, zenginlerin evleri yağmalandı. Yollarının kapatılmasına rağmen halk, Bağdat'ı terk ederek korkudan her tarafa kaçmaya başladılar.. Eğer şehri güvenlik içinde terkedebileceklerinden emin olsalardı, ayrılanların sayısı birkaç kat artardı. Cemaziyelâhir ayında fiatlar çok büyük artış gösterdi, halktan bir kısmı açlıktan

(13) Age, 204-205.
(14) Miskeveyh, II, 28.
(15) Sûlî, age., 226-229, 231.

öldü. Bu arada vebâ salgını zuhur etti. Ölenler günlerce sokaklarda kalıyor, defnedilemiyorlar, hatta bazılarını köpekler yiyordu. Bu günlerde çekirgeler çoğalmıştı. Halk onları avladı, fakirler onları yiyerek karınlarını doyurdu. Bu, Allahu Teâlâ tarafından bahşedilmiş bir nimetti. Fiatlar arttı, her türlü yiyecek ve giyecek kıymetlendi. Hamdanoğlu Seyfüddevle ile Tüzün arasında anlaşmazlık çıkmasını, Berîdîlerin Camide'yi istilâ etmesini, sonra da Berîdîlerle Ahmed b. Büveyh arasında Basra yakınında savaş çıkmasını[16] bu huzursuzluklara ilâve edebiliriz. Halife ile Hamdanoğulları arasında anlaşmazlık çıkmıştı, ancak bu durum halifenin oğlu Ebû Mansûr'un Nasıruddevle'nin kızıyla evlenmesini engellememiştir.

Nasıruddevle, vezirliğe Ebu'l-Abbas Ahmet b. Abdullah İsfahanî'yi getirdi. Ne varki onun vezirlikten nasibi sadece ünvanı oldu, herhangi bir yetkisi yoktu. Sûlî, bu hususta şöyle demiştir: "Nasıruddevle, halife Muttakî ve saray mensuplarının tahsisat ve harcamalarını son derece kıstı. Halife ve annesinin malikânelerini ellerinden aldı ve kendine maletti. Ona çok az şey bıraktı... Halk Nasıruddevle'nin işlerini ve halifeye yaptıklarını konuşmaya başladı. Ondan şikâyetçi olanlar ve aleyhinde konuşanların sayısı gittikçe arttı. Halk, başlarına gelen darlık, vergi yükünün ağırlığı, pahalılık, insanların musîbetlere uğramaları ve mallarının ellerinden alınması yüzünden Berîdîlerin iş başına geçmesi için duaya başladı"[17].

Muir, Bağdat'ta Hamdanoğulları devrinin kısalığının sebeplerini şu ibarede açıklamıştır: "Bu dönemde Arap unsurunun, Bağdat'ta hakimiyetini tesis etmiş olan kavgacı unsurlarla rekabete güç yetirebileceği düşünülemez. Gayr-i Arap unsurlara mensup maaşlı askerlerden oluşan ordu ve komutanlar, uzun müddetten beri başlarındaki reislerine itaat ve ihtirama alışmışlardır. Diğer taraftan durumları ihmal edilmiş ve unutulmaya terkedilmiş Arap asıllı askerlerin, harbe ve disipline alışmış Türklerin önünde, artık güçlenip şahsiyetlerini koruyamıyacak durumda olduklarını görürüz. Bu sebeple Arap Hamdânî liderleri, Bağdat'ta

(16) Age., 234-237.
(17) Age., 235.

bir yıldan daha fazla kalmaya muvaffak olamadılar ve Musul'a dönmek zorunda kaldılar. Türk komutanlar sonunda yine Bağdat'a girmeye muvaffak oldular. Hamdanîler, anarşi ve karışıklıklar için uygun bir ortam haline gelmiş Bağdat'ta, nüfuzlarını Türklere kabul ettiremediler''[18].

(18) The Caliphate, 573.

4. TÜZÜN - İBN ŞİRZÂD

Böylece Nasıruddevle b. Hamdan, Tüzün'ün 331 yılı Ramazan ayında (Mayıs 942) Bağdat'a girmesine zemin hazırlamış oldu. Bu yılın 6 Şevvalinde halife Muttakî, Tüzün'e hil'at giydirdi ve onu emiru'l-ümeralığa tayin etti. Tüzün'ün siyaseti, Berîdîlerle sulh yapmayı, böylece onlardan emin olduktan sonra bütün mesaisini Hamdanîlerle savaşa ayırmayı hedef alıyordu[19].

Ne var ki Berîdîler, kısa süre sonra Vâsıt'ı istilâya yeltendiler. Bunun üzerine Tüzün, onları Vâsıt'tan sürüp çıkardı, sonra da Tekrit'i ele geçirdi. Berîdîlerden kaçmış ve kendisine sığınmış olan İbn Şîrzad'ı halifenin karşı çıkmasına rağmen, kendisine kâtip tayin etti. Bilâhare onu Bağdat'a gönderdi. İbn Şirzâd, Muharrem 332 (Eylül 943)'de Bağdat'a girdi. Bunun üzerine halife, kadı Ebû Abdullah Muhammed b. İsâ'nın nasihatlerine rağmen saltanatının merkezini terke karar verdi. Süyûtî, bu hususla ilgili olarak şöyle diyor: "Halife aile fertleriyle birlikte Tekrit'e hareket etti. Diğer taraftan Nasıruddevle, Arap ve Kürt asıllı askerlerden oluşan kalabalık bir orduyla Tüzün'le savaşa çıktı. İki ordu Ukbara'da[20] karşılaştılar. İbn Hamdan hezimete uğradı. Halife Muttakî ise Musul'a gitmişti. Tüzün'le İbn Hamdan'ın ordusu bir süre sonra tekrar karşı karşıya geldiler, mağlubiyete uğrayan yine aynı taraf oldu. Bunun üzerine halife Nusaybin (Nasîbin)'e hareket etti"[21].

Tüzün, halifenin Bağdat'tan kaçtığını, aleyhine döndüğünü ve kendisinden kurtulmaya çalıştığını öğrenince, Berîdî ile anlaştı ve onu

---

(19) Sûlî, age, 244-245, 247.

(20) Ukbara, Bağdat'ın kuzey istikametinde, Bağdat'la Düceyl nehri arasında ve bu şehre 15 fersâh uzaklıkta yer alan bir bölgedir.

(21) Tarîhu'l-hulefâ, 262.

kızıyla evlendirdi. Sonra da Bağdat'a gitti. Hamdanoğlu Seyfüddevle ise halifenin kalmakta olduğu Tekrit şehrine gitti. Onu kardeşi Nasıruddevle, Tekrit yakınında karşıladı. Bu sırada Hamdanîlerle Tüzün arasında vukûa gelen savaşta yine Tüzün galip geldi. Bunun üzerine Hamdanîler halifeyle birlikte Musul'a gittiler[22].

Tekrit'te Hamdanîler'e karşı kazandığı zafer, Tüzün'ü Musul üzerine yürümeye teşvik etti ve bu şehri Hamdanîler'den almak hususunda cesaret verdi. Bu arada halifeyi kendi tarafına çekmek için mektup yazdıysa da, halife onun teklifine kulak asmadı; çünkü ona güvenemiyordu. Hamdanîler halife Muttakî ile birlikte Nusaybin'e gittiler. Tüzün ise Musul'a girdi. Halife bunun üzerine Rakka'ya hareket etti. Seyfüddevle de onu takip etti. Halife, Tüzün'e bir mektup gönderip, Berîdîlerle birleşmesinden dolayı kendisine olan kızgınlığını dile getirdi. Ondan Seyfüddevle ve kardeşi Nasıruddevle ile sulh yapmasını istedi. Neticede sulh gerçekleştirildi. Sulh gereği yıllık 3 milyon 600 bin dirhem vergi ödemesi kaydıyla elinde bulunan bölgeler üç yıllığına Nasıruddevle'ye bırakıldı. Tüzün sulhü yaptıktan sonra, Bağdat'a döndü. Halife ise Musul'da Hamdanîlerin yanında kaldı, bir müddet sonra onlarla birlikte Rakka'ya giderek oraya yerleşti[23].

Hicrî 332 yılında, Mısır İhşidi Muhammed b. Tuğc, halife Muttakî'nin başına gelenleri; onun Bağdat'tan ayrılıp Hamdanîlerin eline düşüşünü, Hamdanîlerin güçlendiğini ve ülke hakimiyetini ele geçirmek hususunda iyice güçlenen Tüzün'le Berîdîler'in rekabet ettiğini öğrendi. Bu sırada halife, Muhammed b. Tuğc'un yardımına başvurmak zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Muhammed b. Tuğc, derhal Rakka'ya gelerek halifeyle buluştu. Halife ise o sırada, kendisini himaye edeceğini taahhüt eden Tüzün'le sulhe karar vermişti. Bu gelişme neticesinde halife Bağdat'a dönerken Muhammed b. Tuğc da Mısır'a döndü.

Ancak yakınları, halifeyi emirü'l-ümerâ Tüzün'e karşı kışkırtarak, düşmanca bir siyaset takip etmeye tevşik ettiler. Beri tarafta ise Tüzün'ün, Berîdîlerle sulh yapıp onlar cihetinden emin olduktan sonra Nasıruddevle ve halife ile anlaşma politikasını takip etmesi gayet tabiiydi. Zira

(22) Sûlî, 252-255; İbnu'l-Esîr, VIII, 144.
(23) İbnu'l-Esîr, VIII, 144.

o, bu sulhü de gerçekleştirdiği takdirde, güçlerini arttırmış olan Büveyh oğullarına karşı koymak fırsatını bulacaktı. Tüzün ile Nasıruddevle neticede sulh yaptılar. Tüzün, Büveyhoğullarının Vâsıt şehrine girip vergiyi topladıkları günlerde Bağdat'a döndü. Ancak, Büveyhoğullarına mektup yazıp, onları Bağdat'a davet eden halife cihetinden emin değildi. Nitekim Bağdat'ta Tüzün'ü öldürmek ve Büveyhoğullarının şehre girişine zemin hazırlamak yolunda gizli toplantılar yapılmaya başlanmıştı.

Tüzün ile halife arasındaki dostluk, halife'nin Tüzün aleyhine suikastler düzenlemesi ve ondan kurtulmaya çalışması sebebiyle devam etmedi. Tüzün, 333 (944) yılı Safer ayında isyan ederek halifeyi tutukladı. Taraftarları, halifenin askerini perişan ettiler, hilâfet mührünü halifenin elinden aldılar. Tüzün bilâhare "Muktefî bi'llâh'ın oğlu Abdullah'ı çağırttı. Beraberinde getirmiş olduğu elbiseyi giydirip, mührü ona teslim etti. Böylece onu idareye geçirmiş, halifeliğe getirmiş oldu. Kendisini halifelikten hal' ettiğini ikrar ederek, hilâfeti, Abdullah'a devredip ona bîat etmesinden sonra ma'zul halife Muttakî'nin gözlerine mil çektirdi. Gözlerine mil çekildiği anda çığlık koparınca davulculara davul çalmaları emredilmiş, davul sesleri arasında yükselen çığlıklarını işiten olmamıştı. Muttakî'nin halifeliği 3 yıl 11 ay sürmüştü"[24].

Süyûtî'nin bildirdiğine göre, daha önce aynı akıbete uğramış Kahir bi'llâh, Muttakî'nin gözlerine de mil çekildiğini duyunca şöyle demiştir:

Ben ve İbrahim (Muttakî) iki âmâ ihtiyar olduk,
Biz iki ihtiyara bu zulmü yapan biri vardır.
İdare ve yetkiler Tüzün'de kaldığı müddetçe,
Gözler oyacak mil mangalda kızarır[25].

Muttakî, 357 (967) yılı Şaban ayında vuku bulan ölümüne kadar 25 yıl hapiste kaldı.

---

(24) Sûlî, 282-283; İbnu'l-Esîr, VIII, 149.
(25) Tarîhu'l-hulefâ, 263.

Abbasî hilâfeti, Muttakî'nin hal' edildiği dönemlerde son derece güç durumdaydı. Çünkü idare ve otorite tümüyle emirü'l-ümerâ Tüzün'ün elindeydi. O, kâtip olarak seçtiği Ebû Ca'fer b. Şirzad'ı yardımına çağırmıştı. Vezirliğe, Ebu'l-Huseyn Ali b. Muhammed b. Mukle'yi, kadılığa Ahmet b. Abdullah b. İshak Harkî'yi, Bağdat emniyet teşkilâtının başına Ebûbekir Muhammed b. Ca'fer Nakîb'i, hisbe görevine ise Esmer olarak bilinen şahsı tayin etti. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hakan'ı başmabeyinci (hacib) seçerken, Mısır ve Şam eyâletleri vâliliğine İhşit Ebûbekir Muhammed b. Tuğc'u, Musul, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebîa vâliliğine Hasan b. Abdullah b. Hamdan'ı, Horasan vâliliğine Samanoğlu Nuh b. Nasr b. Ahmed'i, Farsi ve Ahvaz vâliliğine Ali b. Büveyh'i Isfahan vâliliğine de Hasan b. Büveyh'i getirdi[26].

Yeni halife Abdullah b. Muktefi'ye "el-Mustekfî bi'llâh" ünvanı verildi. O sırada 41 yaşındaydı. Annesi "Emlehu'nnâs" adında bir cariyedir[27].

Muttakî'nin hal' edilip Müstekfî'ye bîat alınması ve Türk komutanlarla kadınların bu işteki rollerine dair değerli malûmatı Miskeveyh kaydetmiş[28]; İbnu'l-Esir bu bilgileri ondan aynen nakletmiştir. Bu malûmattan, Abbasî hilâfetinin duçâr olduğu zaafın boyutları ve Abbasî hanedanı fertleri arasındaki anlaşmazlık açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Abbasî ailesi fertleri arasındaki bu düşmanlık, o dereceye varmıştı ki, tahta ulaşabilmek için birbirlerine karşı suikast ve komplo düzenlemekten bile sakınmaz hale gelmişlerdi.

Kendisinden önceki diğer halifeler gibi, halife Müstekfî de Türk komutanların elinde bir oyuncaktı. O kadar ki, emîrü'l-ümeralıkta bıraktığı Tüzün "onun yanına Türk asıllı bir kölesini koymuştu. Bu köle halifenin yanından hiç ayrılmazdı"[29]. Tüzün'ü bu şekilde bir uygulamaya sevkeden sebep, şüphesiz ki, halifenin tüm sırlarına ve halife sarayında cereyan eden hadiselere vakıf olmaktan ibarettir.

---

(26) Sûlî, 284-285.
(27) Süyûtî, Tarihu'l-hulefâ, 263.
(28) Tecarıbu'l-ümem, II, 72-75.
(29) Mes'ûdî, Mürûcu'z-zeheb, II, 541.

Tüzün, Müstekfî'nin halifeliğinin ilk dönemlerinde öldü (Muharrem 334/Ağustos 945). Emirü'l-ümeralık görevi 2 yıl 4 ay sürmüştü. Bu görev ondan sonra Ebû Ca'fer b. Şirzad'a verildi.

Tarihçiler, İbn Şirzad'ın icraatlarını değerlendirmek hususunda ihtilâf etmişlerdir. Meselâ Sûli, onun siyaset yönünden emiru'l-ümerâların en iyisi olduğunu kabul eder. Ne var ki, o da şiddet ve sertlik bakımından, kendinden öncekilerden daha geride değildi. Nitekim Türk ve Deylemli askerlerin maaşlarına aşırı miktarda zamlar yaptı; onları memnun edebilmek için mal ve mülkleri müsadere etti. Tüccar, esnaf, işçi ve diğer çalışanlara ağır vergiler koydu. Zamanında vergiler, ticaret erbabını Bağdat'tan kaçma zorunda bırakacak derecede arttı. Bunun yanında hükûmetin otorite ve saygınlığı kaybolmuş, polis, hırsız ve canileri cezalandırmaktan aciz kalmıştı.

Müstekfî Bi'llâh'ın halifeliği uzun sürmedi. Halifelikte kaldığı 1 yıl 4 ay süresince nüfuz ve otoriteyi önce Tüzün, onun ölümünden sonra da yerine geçen ve 3 ay 20 gün emîrü'l-ümeralık görevini yürüttükten sonra kaçıp gizlenen İbn Şirzad ellerinde tutmuşlardı. Sonra da Muizzü'd-devle b. Büveyh Bağdat'ı ele geçirdi.

Dolayısıyla, Abbasî hilâfeti, halife Razî'nin sarsılmış olan devleti yeniden güçlendirmek için tesis etmiş olduğu "Emîrü'l-ümeralık" sisteminden hiçbir fayda görmedi. Aksine halifeliğin durumunun daha da bozulmasına sebep oldu.

Büveyhîlerin Bağdat'a girip halife ve emirü'l-ümerâ'nın nüfuz ve otoritesini silerek idareyi kendi ellerine almasıyla sona eren, Razî (322-329/934-940), Muttakî (329-333/940-944) ve Müstekfî (333-334/944-946) devirlerini derinliğine tedkik eden kimse, bu dönemi, herbiri otoriteyi eline geçirip emîrü'l-ümerâlık görevini üstlenmek için çalışan devlet adamları arasında, ardı arkası kesilmeyen çekişme ve mücadeleler zincirinden ibaret olarak bulur. Evet! İbn Raik ve Ahvaz hakimi Ebû Abdullah Beridî arasında anlaşmazlık başgöstermişti. Beckem ise İbn Raik'e karşı isyan etti ve emîrü'l-ümeralığı onun elinden almayı başardı, 329/940'da öldürülmesine kadar da bu görevde kaldı. Bundan sonra İbn Raik Bağdat'a girdiyse de kendisini rakibi Ebû Abdullah Berîdi karşıladı. İkisi arasındaki mücadele, İbn Raik'in halife Mut-

takî de beraberinde olduğu halde Musul'daki Hamdanoğlu Nasıruddevle'ye sığınmasıyla sona erdi. Nasıruddevle ise, emirü'l-ümeralık makamına ulaşma yolunda engel olarak gördüğü, kendisine sığınmış İbn Raik'i öldürdü. Bilâhare halifeyle birlikte Bağdat'a geldi ve 330/942 yılı Şaban ayında bu görevi uhdesine aldı. Ne var ki, Hamdanoğlu'nun emîrliği süresince (330-331 h.) Bağdat'taki durum, kendinden önce bu görevi yürütenlerin zamanında olduğundan daha iyi olmadı. Bağdat emniyet teşkilâtı (şurtâ)'nın başında olan Türk asıllı Tüzün, onu Bağdat'tan sürüp çıkardı (Ramazan 331 Mayıs 943). Askerini Musul'a kadar kovaladı ve emirü'l-ümerâlık makamını ele geçirdi. İki yıl sonra halife Muttakî'yi tutuklayıp, halifelikten azlederek gözlerine mil çektirdi (Safer 333 Eylül 944) ve yerine Müstekfî'yi halifeliğe geçirdi. Tüzün 334/946'da ölünce, yerine kendisi sayesinde nüfuz kazanmış olan diğer bir Türk, yani İbn Şirzâd emirü'l-ümerâ oldu.

Şimdi de Büveyhîler'in Irak, Faris, Rey, Hemedan ve Isfahan'daki saltanatları hakkında bilgi vereceğiz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IRAK BÜVEYHİLERİ (334-447/946-1055)

BAĞDAT'I İSTİLÂ ETMEZDEN ÖNCE BÜVEYHİLER:

Büveyhîler, hicrî dördüncü asrın başlarında, daha önceki tarihlerini kuşatan gizlilikler içinden, tarih sahnesine çıktılar. Onların hayatlarını kaleme alanlar, bu ailenin soy kütüğü ve ataları hakkında farklı sözler söylemişlerdir. Dolayısıyla bu ailenin soy zinciri ve bir anda tarih sahnesinde boy göstermiş emîr ve hükümdarlarının durumu şek ve şüphenin kuşattığı bir meseledir.

Bazı tarihçiler, onların İran Sasanî kisralarından Behramgûr'un soyundan geldiklerini söylerler. Diğer bir grup ise, kahramanlarını yüceltmek hususunda Romalıların yaptığı gibi, onların ilâhlar soyundan geldiğini ifade ederler. Bir grup tarihçi de, onların siyahî asıllı olduğunu kabul eder. Zettersten ise, onların soyunun Sasanî Kısrası Behramgûr'a bağlı olmayıp; ancak onun büyük Veziri Mihr-Narsî'ye dayandığını kabul etmiştir[1]. Bir grup tarihçi de onları Araplardan Benû Dabbe'ye nisbet ederler.

İbn Tabâtabâ ise şöyle diyor: "Büveyh ailesinin nesebî, Büveyh'ten İran kisrâlarından birine yükselir. Buradan Yahuda b. Yâkup b. İbrahim (a.s.)'e ve dolayısıyla ilk insan Hz. Adem'e ulaşır. Büveyhîler, Deylemlilerden değildir; ancak Deylem bölgesinde yerleşmişlerdir[2]. Onların ceddi Ebû Şucâ Büveyh, babası ve dedesi, Deylem halkının fa-

---

(1) İ.A. Büveyhîler maddesi.

(2) el-Fahrî, 249. Deylem, Hazar Denizi (Kazvin veya Taberistan Denizi de denilmiştir; zirâ bu üçü deniz etrafında yeralan en büyük bölgelerdir)'nin güney batısında yer alır. Bölge Hz. Ömer'in halifeliğinde fethedilmiş, bölge

kir tabakasına mensup sıradan birer kişiydiler. Büveyh balık avcısıydı. Nitekim Muizzüddevle, ülkeyi ele geçirdikten sonra, Allahü Teâlâ'nın kendilerine olan nimetlerini itiraf eder ve "Ben başım üzerinde odun taşıdım" derdi[3].

Büveyhi ailesinin devletler sahnesine çıkmazdan önceki tarihi, hurafeye benzer. O dönemde tılsım ve yıldız falı çok yaygındı. Bu durumun, yükselme basamaklarına tırmanmak, büyük bir güç ve saltanata ulaşarak halifelere rağmen otoriteyi ele geçirmek hususunda kaderin gizlemekte olduğu sırlar hakkında önceden haberler vermeye, yani kehânette bulunmaya büyük bir tesiri vardır. Onların geçmişi hurafeyle karışmıştır. O kadar ki boyunlar Büveyhîler önünde eğilmiş, onlar fakirlik ve miskinlikle cedelleştikten sonra ülkelere hakim olmuşlardır. el-Fahrî yazarı bu konuda şunları kaydediyor:

Şehriyar b. Rüstem Deylemî'nin anlattığına göre Büveyhî idaresi şöyle başladı: Ebû Şucâ Büveyh, önceleri yakın dostumdu. Bir gün kendisine uğradığımda, ülkelere hükmedecek üç oğlunun annesi olan eşinin öldüğünü öğrendim. Onun bu üç oğlu İmadüddevle Ebu'l-Hasen Ali, Rüknüddevle Ebû Ali Hasen ve Muizzüdevle Ebu'l-Hüseyn Ahmet'tir. Ebû Şucâ, eşinin ölümüne son derece üzülmüştü. Ona taziyede bulunup tesellî etmeye çalıştım. Oğullarıyla onu alıp evime getirdim, kendilerine yemek hazırlattım. Onlar evimde iken, kapının önünden geçen biri şöyle diyordu:

— Müneccim! Büyücü! Rüya tâbircisi, tılsımcı, muska yazıcı! Bu sözleri işiten Ebû Şucâ, o şahsı çağırdı ve:

— Dün gece bir rüya görmüştüm, onu yorar mısın? dedi. Sonra da rüyasını anlattı. Rüyayı baştan sona dinleyen Müneccim:

---

halkı Utruş lakablı Hasan b. Ali Zeydî'nin ülkelerine girişine kadar putperestlikte kalmakla beraber, İslâmî hükümete boyun eğmiştir. Utruş içlerinde kaldığı 13 yıl boyunca onları İslâm'a davet etmiş, halkın çoğu onun sayesinde müslüman olmuştur.

(3) İbn Hallikân da Muizzüddevle'nin önceden başı üzerinde odun taşıdığını, sonradan üç kardeşiyle birlikte ülkeye hakim olduğunu kaydeder. Onun kardeşlerin en küçüğü olduğunu bildirir. (I, 56).

— Bu büyük bir rüya! Bir at ve bir takım da elbise almadan tâbir etmem, karşılığını verdi. Ebû Şucâ Büveyh:

— Vallahi, şu üzerimdeki elbiseden başka elbisem yok. Onu da sana verecek olursam çıplak kalırım, dedi. Müneccim:

— O zaman 10 dinar ver, deyince Ebû Şucâ:

— İki dinarım bile yok, nasıl 10 dinar vereyim? dedi.

Bunun üzerine Müneccim, az bir ücrete razı oldu ve rüyayı şöyle tâbir etti:

— Şunu iyi bil! Üç oğlun yeryüzü ve onun üzerinde yaşayanlara hükmedecek. Ünleri ülkelere yayılacak, çocukları da hükümdar olacaktır. Onu dinleyen Büveyh:

— Bizimle alay etmekten utanmıyor musun? Ben fakir, darlık içinde olan bir adamım, bu oğullarım da fakir ve muhtaçtırlar. Hal böyle iken onlar nerde, hükümdarlık nerde? dedi. Müneccim:

— Evlâtlarından birinin doğum tarihini bana söyler misin, diye sordu.

Büveyh istediği cevabı verince, usturlap ve takvimine baktıktan sonra ayağa kalkıp İmadüddevle Ebu'l-Hasen Ali'nin elini öptü ve:

— Bu, vallahi! Ülkeye hakim olacak budur, dedi. Ondan sonra şu hükmedecek diyerek kardeşi Ebu'l-Hasen Ali'nin elini yakaladı.

Ebû Şucâ Büveyh, müneccim'e kızdı, evlâtlarına dönerek:

— Onu tokatlayınız! Zira bizimle açıkça alay etmiştir, dedi. Bunun üzerine oğulları, müneccimi tartakladılar. Biz o sırada olanlara gülüyorduk. Müneccim:

— Bunlar doğrudur, saltanata ulaştığınızda bu olayı ve beni hatırlayacaksınız, dedi. Bunun üzerine Ebû Şucâ, ona 10 dirhem verdi. O da oradan ayrıldı''[4].

(4) s. 249-250.

BÜVEYHİLER

1. FARİS'TE

	Hicrî	Milâdi
1— İmâdüddevle	320	932
2— Azududdevle(*)	338	946
3— Şerefüddevle(*)	372	982
4— Samsamüddevle	379	989
5— Bahâüddevle(*)	388	989
6— Sultânüddevle(*)	403	1012
7— İmadüddevle(*) (Ebû Kalicâr Merzuban)	415	1012
8— Melikü'r-rahim(*)	440—447	1048—1055

(*) İşaretli olanlar, Bağdat'a da hükmetmiştir.

2. IRAK, AHVAZ ve KİRMAN'DA

	Hicrî	Milâdî
1— Muizzüddevle (Ebu'l-Huseyn Ahmet)	320	932
2— Izzüddevle (Bahtiyar)	356	967
3— Azududdevle (Faris'te)	367	977
4— Şerefüddeyle (Faris'te)	372	982
5— Bahaüddevle (Ebû Nasr Fîruz)	379	989
6— Sultânuddevle (Faris'te)	403	1012
7— Müşerrifüddevle	411	1020
8— Celâlüddevle	416	1025
9— İmadüddevle (Faris'te)	435	1043
10— Melikü'r-rahim (Faris'te)	440—448	1048—1055(*)

(*) Bkz. Stanley Lane-Poole, Muhammaddan Dynasties, 141-144. Faris'te, Irak ve Kirman'da; Rey, Hemedan ve İsfahan'da nüfûzunu yayan Büveyhîlere dair bu cetvelleri oradan aldık.

3. KİRMAN

1— Kıvâmuddevle (Ebu'l-Fevâris)	403	1012
2— İmadüddevle (Faris'te)	419	1028
3— Ebû Mansûr	440/448	1048—1056

4. REY, HEMEDAN ve İSFAHAN

1— Rüknüddevle (Ebu Ali Hasen)	320	932
2— Müeyyidüddevle Ebû Mansûr (Sadece İsfahan)	366—373	976—983
3— Fahruddevle Ebu'l-Hasen Ali (973 senesinde İsfahan'ı da aldı)	366	976
4— Mecdüddevle Ebû Talip Rüstem (Onu Gazneli Mahmut azletti)	378—420	997—1029
5— Şemsüddevle Ebû Tahir (Sadece Hemedan	387	997
6— Semâüddevle Ebu'l-Hasen (Bunu da İbn Kakeveyh azletti)	412—414	1021—1%23

Irak Büveyhî Sultanlarının idare sırasını gösterir şema

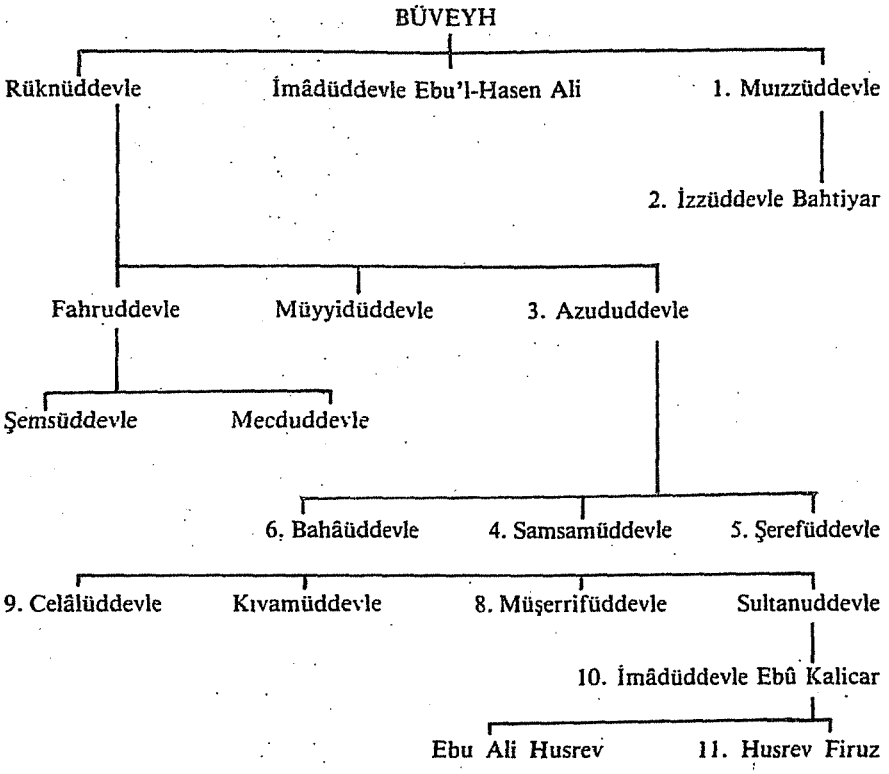

Büveyhîler, askerlik mesleğine intisap etmişlerdi. Kısa süre içinde Ali b. Büveyh ve kardeşi Hasan, Mâkân b. Kalî'nin ordusunda komutanlık mertebesine yükseldiler. Bu sırada Asfar b. Şîreveyh'e isyan etmiş olan Merdaviç b. Ziyar ile Mâkân arasında mücadele başlamış, Merdaviç, Cürcan, Taberistan, Kazvin, Zencan, Kum ve Kereç'i[5]. tama-

(5) Kereç, Hemedan-Isfahan arasında yer alan bir şehirdir.

men eline geçirmişti, hicrî 320 (932 m.) yılı civarında nüfuzunu iyice arttırdı. İdaresindeki halka sevgi gösterdi, dolayısıyla onlar tarafından da sevildi. Kendisi için altın, ileri gelen komutanları için de gümüş, birer taht yaptırdı. Hakimiyetini Irak sınırlarına kadar genişletip, Ziyârîler Hanedanını kurdu. Bağdat'ı ele geçirerek "Arap devletini ortadan kaldırıp iktidarı İranlılara geçirmek" istedi[6].

Merdâviç-Mâkân mücadelesinde, Merdâviç tarafının ağır basıp, onun yıldızının parladığını gören Büveyhoğulları, hemen onun safına geçtiler. Başta Büveyhoğullarının kendi tarafına geçişine sevinen Merdâviç, onlardan Ali b. Büveyh'i Kereç vâliliğine getirdi[7]. Ancak çok geçmeden onların gücünden korkmaya başladı, Ahmed b. Büveyh'in kendi namına fethetmiş olduğu Isfahan şehrini halifeye geri verdi. Bu icraatıyla, Büveyhîler'in düşmanlığını üzerine çekmiş oldu[8]. Bilâhare Rey şehrinde bulunan kardeşi Veşmgîr'e yazdığı mektupta, Büveyhoğulları yanına vardıkları zaman onları uzaklaştırmasını emretti. Bu mektup üzerine Veşmgir, cömertliği ve iyi siyasetini takdir ettiği Ali b. Büveyh'in dışında bu aile mensuplarını uzaklaştırdı. Diğer taraftan "el-Amîd" lâkablı, Rüknüddevle'nin meşhûr veziri Ebu'l-Fazl'ın babası Hüseyin b. Muhammed, Ali b. Büveyh'i isyana teşvik etti ve ona gizlice yardımda bulundu. Bunun üzerine Ali b. Büveyh, Kereç bölgesine geçti ve bölgenin idaresini ele geçirdi[9].

Ne var ki, Ali b. Büveyh için hava sakinleşmedi. Merdâviç, onu Kereç bölgesinden çıkarmaya niyetlenerek, oradan kovmak için üzerine büyük bir ordu gönderdi. Bunun üzerine Ali b. Büveyh, Isfahan'a gitti, ancak şehrin hakimi Muzaffer b. Yâkut onu iyi karşılamadı. Neticede savaşmak zorunda kalan Ali, Muzaffer'i mağlup edip şehri ele geçirdi. Muzaffer ise, babası Yâkut'un idaresindeki Faris eyâletine kaçmak zo-

(6) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, 251.
(7) İbnu'l-Esîr, VIII, 100.
(8) Büveyh lafzı için bkz.: İ.A., Büveyhîler maddesi.
(9) Miskeveyh, Tecârib, 298.

runda kaldı[10]. Ali b. Büveyh, daha sonra, Veşmgîr'in üzerine gelmekte olduğunu öğrendi ve bu sebeple, Şiraz ve Ahvaz şehirlerine 60'şar fersah uzaklıkta olan Arracan şehrine hareket etti. Bölgenin 2 milyon dirheme baliğ olan haracını topladı. Merdâviç ve Veşmgîr'in birlikte üzerine gelmelerinden korkarak Istahr'a gitti ve Muzaffer b. Yâkut'a karşı zafer kazandı. 322/934 yılında Şiraz'a girdi[11]

Ali b. Büveyh, bundan sonra Merdâviç'in dostluğunu kazanmak için çalıştı. Düşmanlık ve rekabete son verdi, hutbeyi onun adına okuttu ve ona çok hediyeler verdi. Kardeşi Hasan b. Büveyh'i de rehine olarak ona gönderdi. Bunun üzerine Merdâviç, Ali'yi Arracan şehri valiliğine tayin etti[12]. Bu hadiseleri Merdâviç'in öldürülmesi takip etti (323/935). Dolayısıyla, Ali b. Büveyh Merdâviç cihetinden emin oldu. Önünde yeniden ortaya çıkmış olan Yâkut rekabetine son vermekten başka bir mesele kalmamıştı. Yâkut'u Şîraz'dan sürmek için Ebû Abdullah Beridî ile ittifak kurduktan sonra onu Arracân dolaylarında hezîmete uğrattı. Faris bölgesi onun hakimiyeti altına geçmişti. Beridî ile sulh yaptıktan sonra halife Razî'ye elçi göndererek ondan, Faris bölgesindeki hakimiyetini tanımasını istedi. Neticede arzusuna nâil oldu.

Ebû Şucâ Büveyh'in oğullarından azamet ve şerefin zirvesine ulaşan sadece Ali b. Büveyh (İmadüddevle) değildir. Merdâviç b. Ziyar'ın nezdinde rehine bıraktığı kardeşi Hasan (Rüknüddevle), Merdâviç'in öldürülmesinden sonra kaçıp, Isfahan, Rey, Hemedan ve Irak-ı Acem'in geriye kalan bölgelerini ele geçirdi. Amidoğlu Ebu'l-Fazl'ı kendisine vezir yaptı[13]. Hakezâ Muizzüddevle Ahmed b. Büveyh de, Kirman vâliliğini elde etmek için Ali b. Abbas'la mücadeleye girdi ve ona karşı üstünlük sağladı. Ancak, İbn Raik'le savaşan Berîdi'ye yardım etmesi için kardeşi Ali tarafından yapılan çağrıya uyarak şehri Ali b. Abbas'a terket-

(10) İbnu'l-Esîr, VIII, 93.
(11) Miskeveyh, Age., 297-298.
(12) Age, I, 302.
(13) İbn Hallikân, Vefeyât, II, 364.

ti (326/938). Bilâhare Ahvâz'ı ele geçirdi. Halife Muttakî, Tüzün'le arasındaki ilişkiler kötüleşince, onu Bağdat'a davet etti. Bunun üzerine Ahmed b. Büveyh, halifenin davetini kabul ederek Bağdat'a hareket etti (332/943). Fakat Tüzün, Bağdat'a ulaşmasından önce onu hezîmete uğrattı[14].

(14) İbnu'l-Esîr, VIII, 119-120; 144-145.

1. MUİZZÜDDEVLE (334-356/945-969)

Yukarıda geçtiği üzere, Merdaviç, Büveyh oğullarına hil'at giydirip onların mertebesini yüceltmiştir. Bir müddet sonra Ali b. Büveyh, hakimiyetini Kereç'ten Ahvaz'a kadar genişletmeye muvaffak oldu. Kardeşi ise İran'ın güney bölgelerinin idaresini üstlendi. Onunla mektuplaşan Bağdat'taki ordu komutanları, ondan Bağdat'a gelip şehri istilâ etmesini istediler. Ahmed b. Büveyh bu talebe uyarak Bağdat'a gelince onu halife Müstekfî karşıladı. Hil'atler giydirerek hediyeler takdim etti ve ona "Muizzüddevle", kardeşi Ali'ye "İmadüddevle" öbür kardeşi Hasan'a da "Rüknüddevle" ünvanı verdi. Onların isimlerini sikke üzerine kazdırdı. Halife kendisi için seçtiği "İmamu'l-hak" ünvanını da sikke üzerine yazdırmıştı[15]

Büveyhîler, zikri geçen halifeler devrinde, Irak'ta mutlak tasarruf sahibi olmuşlar, bizzat halifelere düşmanlık göstermek, onların hak ve yetkilerini kısıtlamaktan dahi çekinmemişlerdi. Hatta Muizzüddevle, Bağdat'a girdiği sırada Abbasî hilâfetini yıkıp, yerine Alevî bir halifelik kurmayı düşünmüştü. Ancak asker tarafından itaat edilip, Deylemîlerce de tanınacak ve bu iki grubu istediği her işte rahatlıkla kullanabilecek Alevî bir halifeliğin mevcudiyetinin, kendi hakimiyetini sarsabileceğini tahmin ederek bu siyasetten vazgeçti.

İbnu'l- Esir, Muizzüddevle'nin halife Müstekî'ye ihanet ederek onu tutuklayıp gözlerine mil çektiğini, onun yerine halifeliğe geçirdiği Muti'ye (334-363) 1000 dirhem yevmiye bağladığını kaydeder. Onun verdiği malûmata göre Muizzüddevle, Basra'yı fethettikten sonra, yeni halife için takdir ettiği bu ödemeyi keserek, ona maişetini temin etmesi için az mik-

---

(15) İbn Hallikân, sol eli ve sağ elinin parmaklarından bazısının kesik olması sebebiyle halife Müstekfî'ye "el-Akta'" denildiğini kaydeder. (I, 56)

tarda araziler tahsis etmiş, yanına işlerini idare edecek bir kâtip vermiştir. Onun, kendi nüfuzunu kuvvetlendirmek, halifenin otoritesini de zayıflatmak için yaptıkları, bunlardan ibaret değildir. Daha da ileri giderek 344/955 yılında oğlu Bahtiyar'ı emîrü'l- ümerâ tayin etmiştir(16).

Büveyh oğullarının siyaseti, Irak'ta kötü neticeler verdi. Bazı gruplar arasında karışıklıklar zuhur etti, asker birbirine girdi. Dolayısıyla anarşi yaygınlaşıp, sıkıntı ve güçlükler etrafı sarmış, halkın kalbini dehşet ve korku kaplamıştı. Büveyhîlerin şiîlik taassubu, Ehl-i Sünnet mensuplarını, şiî bayramlarına katılmak zorunda bırakmıştı.

Muizzüddevle, sadece Bağdat'taki Abbasî halifesinin nufuz ve otoritesini sınırlandırmakla kalmayıp, bilâkis aynı zamanda nüfuzunun Abbasî hilâfetine bağlı tüm vilâyetlerde tanınması için çaba gösterdi. Nitekim biz, onun Musul'da Hamdanîlerin nüfuzunu silmek için çalıştığını, kendisinin halife Mutî ile beraber şehirden ayrılışını fırsat bilip Bağdat'ı ele geçirmiş olan Nâsıruddevle b. Hamdan'a karşı savaşmak için 334/945 yılında onun üzerine ordu gönderdiğini görüyoruz. Kendisi de Hamdânilerin nüfuzu altında olan Tekrit üzerine yürüyüp, şehri yağmaladı. Müteakiben halife de yanında olduğu halde Bağdat'a döndü ve şehrin doğu yakasına indi. Nasıruddevle ve İbn Şirzad'ın orduları ise Dicle'nin batı yakasında bulunuyorlardı. Bağdat'ta iki ordu birbiriyle çarpıştı. Nâsıruddevle, Muizzüddevle askerine erzak ulaştırılmasını engellemek ve halife Mutî'nin ismini taşıyan parayı geçersiz kılmak için gayret gösteriyordu. Bu sebeple 331/943 yılında halife Muttakî adına basılan paranın benzerini bastırdı. Harp dört ay devam etti. Bu süre sonunda Muizzüddevle Bağdat'ta kontrolü sağladı, Nâsıruddevle ise Ukbara'ya çekildi(17).

Muizzüddevle, diğer taraftan, Irak ve civarında havayı kendi lehine sakinleştirmek, saltanatına yönelecek pürüzleri ortadan kaldırmak ve Berîdileri hakimiyetine boyun eğdirmek için çalıştı. Bu gaye ile, halife Mutî de beraberinde olduğu halde Basra şehrini Ebu'l-Kasım Berîdî'nin elinden almak için hareket etti. Ebu'l-Kasım ise Karmatîlerin ana üssü Hecer'e kaçmıştı(18).

---

(16) İbnu'l-Esîr, VIII, 162-163, 167.
(17) İbnu'l-Esîr, VIII, 162-163, 167.
(18) Miskeveyh, Age., II, 112.

Muizzüddevle, 12 yıl müddetle (334-356/945-967) Bağdat'ta saltanat tahtında kaldı. Bu müddet zarfında, halifelik adına isminden başka bir hususiyet kalmamış olan Abbasî halifesini bir tarafa iterek, tüm devlet yetkilerini eline aldı. Nüfuzunu Irak'ın bütün bölgelerine ulaştırdı, Umman'da dahi hutbe onun adına okundu. Faris bölgesi hakimi kardeşi İmadüddevle, Rey, Hemedan ve Isfahan'da hüküm süren diğer kardeşi Rüknüddevle ile dostluğa dayanan sağlam ilişkiler kurmuştu. Ölümüne sebebiyet veren hastalığa tutulmasına kadar, siyasetini gerçekleştirmek için gayret gösterdi. Bu hastalığa Batiha bölgesi vâlisiyle savaş için hareket ettiği sırada Basra yakınında yolda yakalanmıştı. Hastalık üzerine Vasıt'a, oradan da hicrî 356 (967 .) yılı Rebîülevvel ayında vefat etmiş olduğu Bağdat'a gitti. 53 yaşındaydi, yerine İzzüddevle ünvanı alan oğlu Mansur Bahtiyar geçti. Ecelinin yaklaştığını anlayınca, saltanata geçmek üzere onu veliaht tayin etmişti.

2. İZZÜDDEVLE (356-367/967-978)

Muizzüddevle b. Büveyh, Abbasî devletinin durumunu çok iyi biliyordu. Dolayısıyla devlete arız olabilecek tehlikeleri ortadan kaldırmak için çalıştı. Önce de geçtiği gibi, düşmanları Hamdaniler, Beridiler ve diğerlerinin kötülüğünden korunmasını bildi. Ölümünün yaklaştığını hissettiği zaman da oğlu İzzüddevle Bahtiyar'a; uyanık olmasını, düşmanlarından ve özellikle ordusunun kısm-ı âzamını teşkil eden Türkerden sakınmasını ve maaşlarını zamanında ödemesini, tehlikelerinden emin olabilmesi için Deylemlilere karşı iyi muamele etmesini ve amcası Rüknüddevle'nin sözünü dinleyip, önemli işlerde ona müracaat etmesini tavsiye etti. Ondan, kendinden daha yaşlı ve daha tecrübeli ve daha iyi bir siyasetçi olan amcası oğlu Azududdevle'nin de sözünü dinlemesini istedi. Aynı zamanda ona, iki kâtibi Ebu'l-Fazl b. Abbas b. Hüseyin ve Ebu'l-Fereç Muhammed b. Abbas'ı işlerindeki kaabiliyet ve maharetleri sebebiyle görevlerinde bırakmasını tavsiye etti.

Lâkin Bahtiyar, babasının tavsiyelerini yerine getiremedi ve onun kendisi için çizdiği siyaset doğrultusunda yürümedi. Aksine, oyun, eğlence ve kadınlarla işrete daldı. İki kâtibini kendisine düşman ettiği gibi onların arasını da açtı. Devlet ricalinin, hassaten Sebüktekin'in ikta arazilerine göz dikti. Halbuki Muizzüddevle, ona güvenip çok değer veriyordu. Sebüktekin'in iyi siyaseti ve askerin kalbinde taht kurmuş olması sebebiyle, oğlu Bahtiyar'a, işi ondan başkasına teslim etmemesini tavsiye etmişti.

Bahtiyar bu yaptıklarıyla da iktifa etmeyip, amcasının oğlu Azududdevle ile mücadeleye başladı, amcası Rüknüddevle'ye danışmayı da terketti ve mallarına tamah ettiği Deylemlileri sürdü.

Bahtiyar'ın kendisinden yüz çevirip mal ve mülküne göz diktiğini gören Sebüktekin, "Ona düşman oldu. Artık ona hiç güvenemiyor, huzuruna çıkmıyor, haberleşmeyi yalnızca aracılar vasıtasıyla sürdürüyordu. Sebüktekin, ordu içine ve Bahtiyar'ın sarayına muhbirler koymuştu. Hatta, Bahtiyar'ın çok yakınları arasında bile casusları vardı, bunlar vasıtasıyla onun her türlü hareket ve teşebbüsünden haberdar olurdu"[19] Bahtiyar zamanında, Mısır, Fatımîler tarafından istilâ edildi (358/969). Bu bölgede Abbasî halifesinin ismi hutbeden çıkarılarak yerine Fatımî halifesinin ismi okunmaya başlandı.

Bahtiyar, kısa süre sonra Mutî'i halifelikten azlederek yerine Taî'yi geçirdi. Devlet işleri iyice kötüleşmişti. Şiîler, Ehl-i Sünnet'le devamlı bir mücadele içinde, Türk, Deylemli ve diğer askerler maaşlarını istemekte devamlı ısrarda, ikta arazileri Bahtiyar tarafından gasbedilmiş kimseler ise mallarını yeniden ele geçirebilmek için kin ve öfke dolu onun başına gelecek musîbeti gözetlemekte idi. Bu durumda Bahtiyar, amcaoğlu Rey, Hemedan ve Isfahan'a hükmeden Azududdevle'nin yardımına başvurmaktan başka çare bulamadı. Diğer taraftan Ebû Tâğlib b. Hamdan'dan da yardım istedi. Bahtiyar ile rakipleri Sebüktekin ve halife Taî arasındaki ilişkilerin kötüleşmesi neticesinde, iki taraf arasında Muharrem 364 hicrî (Eylül 974)'de savaş çıktı[20]

Bahtiyar, işte bunun için, amcası oğlu Azududdevle'den yardım istemek zorunda kaldı. Azududdevle ise onu korumak niyetini taşımıyordu, çünkü o, Bağdat saltanatını kendi eline geçirmek hususunda son derece hırs ve arzuluydu. Bu sebeple bir taraftan Bahtiyar'ın askeriyle gizlice haberleşip, onları maaşlarının ödenmesini istemekte direnmeye kışkırtırken, diğer taraftan Bahtiyar'a onları derhal cezalandırmasını tavsiye ediyordu. Halife Taî'nin Bahtiyar'a olan kin ve hoşnutsuzluğunu, Bağdat'ta hakimiyeti ele geçirmek için fırsat edinmişti[21].

Azududdevle'nin tahrikleri neticesinde ordusundaki Türk askerler tarafından azledilen Bahtiyar, gücünü yitirdi. Bağdat'a hakim olan Azu-

(19) Miskeveyh, age., II, 235.
(20) İbnu'l-Amîd, Tarîhu'l-müslîmin, 232.
(21) Miskeveyh, Age., II, 44.

duddevle onu tutukladı (364/975). Yazdığı mektupla durumu babası Rüknüddevle'ye bildirdi. Ancak babası, onun yaptıklarına son derece kızmıştı. Onu Bağdat'ı Bahtiyar'a geri vermeyecek olursa bizzat üzerine yürümekle tehdit etti. Bunun üzerine Azududdevle, Bahtiyar'a kendisinin vekili olarak görev yapacağına ve kendisine hiç karşı çıkmayacağına yemin ettirdikten sonra Irak'ı geri verdi. Kendisi Faris'e döndü. Halife Taî li'llâh'ın, 100 bin dinarlık bir mehirle Bahtiyar'ın kızıyla evlenmesi, bu hadiselerden sonra olmuştur. Rüknüddevle,. hicrî 366 (976) m.) yılında ölünce, Azududdevle, tekrar Irak üzerine yürüdü. Vâsıt civarında Bahtiyar'la yaptığı savaşı kazandı ve onu Bağdat'tan kaçmak zorunda bıraktı. Bahtiyar, Musul'daki Hamdanîler'e sığınmış ve Ebû Tağlib b. Hamdan'dan yardım istemişti. Bahtiyar ve Azududdevle, Tekrit civarında yeniden savaştılar, hezimete uğrayan yine Bahtiyar oldu. Kendisi esir alınıp Bağdat'a götürüldü ve Azududdevle tarafından öldürüldü[22].

Bahtiyar —İbnu'l-Amîd'in tavsifine göre— "iri yarı, güçlü kuvvetli, pehlivan yapılı, bedenen ve ruhen güçlü bir hükümdardı. Denildiğine göre, tek başına, yanına bir ip dahi almadan bir öküzle güreşir, öküzü ayaklarından tutar yere yıkardı. Arslanlarla dövüşür ve onları da yakalardı. O, cömert ve çesur bir kişiydi"[23].

(22) İbnü'l-Esîr, VIII, 233-234, 250.
(23) İbnü'l-Amîd, Age., 236.

3. AZUDUDDEVLE (367-372/978-983)[24]

Böylece 367/978 yılında Azududdevle için, Irak'ta hava duruldu. Halife Taî li'llâh, yeni hakime sultanlık hil'at ve tacı giydirdi, eliyle ona iki bayrak teslim etti ve sarayı dışında, tüm ülke yönetimini ona devretti[25]. Ancak, halife Taî ile, onun isminin iki ay müddetle hutbelerden çıkarılmasını emretmiş ve günde üç defa (sabah, akşam ve yatsı vakitlerinde) kendi kapısının önünde de kös çaldırıp, Bağdat'ta hutbelerde kendi adının da okunmasına zorlamış olan Azududdevle arasındaki ilişkiler, çabucak bozuldu. Zira Azududdevle'nin bu yaptıkları, bilindiği gibi, sadece halifelere mahsustu[26].

İbnu'l-Amîd, hicrî 368 yılı olaylarından bahsederken, Azudduddevle'nin Musul, Diyarbakır, Diyaru Mudar, Diyaru Rebia, Âmid ve Meyyafarikin'i zaptettiğini; Ebû Tağlib b. Hamdan'ın ise Fatımî halifesi Aziz bil'llâh'a sığındığını zikreder. Halife Taî, "Bağdat'ta, cuma hutbelerinde, Azududdevle'nin kendinden sonra "melik" ünvanıyla anılmasını, namaz vakitlerinde kapısının önünde kös çaldırmasını emretmek zorunda kalmıştı. Görüldüğü gib, İslâm döneminde "melik" ünvanını ilk defa kullanan Azududdevle olmuştur. O hutbelerde "meliku'l-mulûk", "şehinşâh el-a'zâm" ünvanıyla anılıyordu. Büveyhî emirlerden hiçbiri, nüfuzu, güç ve kudreti ve hükümranlık sahasının genişliği bakımından, Azududdevle'nin mertebesine ulaşamadı. O, diğer Büveyhî hükümdarları dahi boyun eğdirecek güce ulaşmıştı. Otoritesini —İbnu'l Amîd'in de

---

(24) Azududdevle'nin adı, Ebû Şucâ Fennâ Husrev'di. Amcası İmadüddevle'nin kendisini Faris sultanlığına veliaht tayin etmesiyle onun ölümünden sonra idareye geçti ve "Azududdeyle" ünvanını aldı. (İbn Hallikân, I, 416).

(25) İbnu'l-Amîd, Age., 235.

(26) Süyûtî, Tarihu'l-hulefâ, 270.

dediği gibi— "Bağdat ve diğer Irak bölgeleri, Kirman, Faris, Umman, Huzistan, Musul, Diyarbakır, Harran ve Menbic'i içine alacak ölçüde genişletmişti"[27].

Amedroz şöyle demiştir: "Büveyhî hanedanının güç ve kudreti, en yüksek noktasına, Azududdevle zamanında ulaşmıştır. Onun sarayı, ilim ve edebiyat ehlinin toplanma yeri olmuştu. Her ülkeden âlimler ona gelir ve onun için kitap te'lif ederlerdi. Ebû Ali Farisî'nin Nahiv ilmine ait Kitabu'l-izah ve't-tekmile'si ve Ebû İshak Sâbî'nin Kitabu't-Tâci fî ahbâri Beni Büveyh isimli kitabı onun için kaleme alınan eserlerden ikisidir. Azududdevle, diğer taraftan hastaneler de inşa ettirmiştir ki, bunların en meşhuru Bağdat'ta kendi adını taşıyan hastanedir"[28]. İbn Hallikân bu hastaneyi şöyle tanıtmıştır: "Tertib ve düzeni bakımından dünyada benzeri yoktur. Azududdevle, bu hastane için, anlatmakla bitirilemiyecek âlet ve edevat aldırmıştır"[29].

Ne var ki, siyasî olmakla şöhret kazanmış olmasına rağmen, Azududdevle, aşırı şiddet, çok kan dökmek ve affedip emân verdiği kişilere hiyanet etmekle itham edilmiştir[30]. Ölümünün yaklaştığı sıralarda yatakta yatarken söylemiş olduğu şu sözler onun ne derece gururlandığını, güç ve kudretini ne derece üstün gördüğünü anlatan delillerdendir:

İleri gelen, güç ve kudret sahibi kişileri öldürdüm, hiçbir düşman bırakmadım.

Düşmanımın askerine komutan olacak kişi de bırakmadım.
Güçlü, azimli meliklerin evlerini boşalttım,
Kimini garba, kimini de şarka sürdüm[31]

Zamanında yaşayan bir grup âlim, onu şu cümleleriyle tanıtmışlardır.

Birincisi:

— Bu şahıs, dünyayı, ondan daha ağır bir şeyle tartmış ve ona kiy-

(27) İbnu'l-Amîd, Age., 236-239.
(28) Amedroz, Three Years of Buwaihid Rule of Baghdat, J.R.A.S. (1901), s. 779; Le Strange, Baghdad During the Abbasîd Caliphate, s. 234 vd.
(29) Vefeyât, I, 418.
(30) Ebû Şucâ, III, 42, 56.
(31) İbnu'l-Amid, Age., 239

metinin üstünde değer vermiştir. Dünya kazancı istemiş, bu yüzden dünyada ruhunu helâk etmiştir.

İkincisi:

— Dünyası için uyanık olan, aslında uykuda, sadece dünyası için uğraşmayan ise uyanıştadır.

Üçüncüsü:

— Ne onun kadar akıllı, ne de onun kadar gafil bir kimse görmedim. Öyle ki o, mecbur olduğunu zannederek en yakınlarını ortadan kaldırmış, kazanıyorum zannıyla ziyan etmiştir.

Dördüncüsü:

— Dünya, dünya için gayret göstereni zayıflatır, dünyayı terkedeni de ihya eder.

Beşincisi:

— O bu dünyadan yapayalnız ayrıldı. Ne bir rızık ne de bir binit götürmedi!

Altıncısı:

— Bu ateşi söndüren su, şüphesiz büyüktür, bu temeli sarsan yel de muhakkak ki fırtınadır.

Yedincisi:

— Seni yaratan ve takdir eden seni çekip almıştır.

Sekizincisi:

— Sağlığında ibret almış olsaydı, şüphesiz ki ölümünden sonra âleme ibret olurdu.

Dokuzuncusu:

— Dünyanın üst makamlarına yükselen aslında alçalmış, alt basamaklarına inen ise yükselmiştir.

Onuncusu:

— Bu iş elinden çıkıncaya kadar nasıl gafil kaldın? Onu, kendini koruyacak bir kalkan edinsen olmaz mıydı? Şüphesiz bu ibret almak niyetinde olanlar için büyük bir ibrettir. Sen basîret sahipleri için büyük bir işaretsin''[32]

(32) Ebû Şucâ, III, 75-77.

Azududdevle, 48 yaşında, 8 şevval 372 tarihinde(27 Mart 983) vefat etti. Cenazesi Hz. Ali b. Ebî Tâlip türbesine taşındı ve oraya defnedildi. Beşbuçuk yıl süren saltanatı esnasında müstebidane bir politika uygulamış, iç ve dış düşmanlarından korunmayı başarmış, saltanatın temellerini sağlamlaştırdıktan sonra adaleti yaymış ve âlimleri desteklemiştir. Yukarıda da geçtiği gibi imâr faaliyetlerine de büyük önem vermiştir.

4. SAMSAMUDDEVLE (372-376/983-986)

Azududdevle'nin ölümü üzerine yerine oğlu Ebû Kalicâr el-Merzubân geçti. Ona bîat eden vâli ve komutanlar kendisine "Samsamuddevle" ünvanı verdiler[33]. Halife Taî li'llâh ise, ona "Şemsulmille" lâkabını verdi. "Yedi kat elbise takdim etti, kuşak kuşatıp taç giydirdi ve ona iki sancak verdi. Samsamuddevle, bir at üzerinde altından yapılmış mahfelde taşındı. Bu mahfelin benzeri bir taht da makamına yapıldı. Bîat yenilendi, davetler düzenlendi, bahşişler dağıtıldı. Sikke değiştirildi[34].

Samsamuddevle ile Taî arasındaki ilişkiler, anlaşılacağı üzere dostluk ve samimiyet temelleri üzerine kurulmuştu. Ancak Samsamuddevle ile, nüfuzunu İsfahan, Rey, Şiraz ve civarında yaymış olan en büyük kardeşi Şerefüddevle arasında kısa süre sonra anlaşmazlık çıktı[35]. Şerefüddevle, Irak ve civarını almaya azmetmiş; Samsamuddevle askerinden bir kısmı da onun yanına geçmişti[36].

Durumunun güçlüğünü idrak etmiş, kardeşiyle boy ölçüşemiyeceğini anlamış olan Samsamuddevle, kardeşine sulh teklifinde bulundu. Ancak bu teşebbüsü neticeye ulaşmadı. Şerefüddevle, hicrî 376 yılı içinde Ahvaz'dan hareketle Vâsıt üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Bunun üzerine Samsamuddevle, durumunu ve nasıl bir yol takip edeceği hususunu yakın adamlarıyla müzakere etti. Adamlarından birkaçı, kardeşine karşı koymak ve onun taraftarları olan Deylemîlerle Türkler arasında ayrılık çıkartmak fırsatını yakalamak için Musul ve civarı dağlık bölgelere gitmeyi tavsiye ettiler. Diğerleri ise, amcası Fahrüddevle ile mektuplaşarak, ondan yardım istemesini, onu, Şerefüddevle'nin yokluğun-

---

(33) İbnu'l-Esîr, IX, 9.
(34) Süyûtî, Tarîhu'l-hulefâ, 221.
(35) İbnu'l-Amîd, Age., 42.
(36) Ebû Şucâ, Age, III, 21.

dan istifade ederek Karmisîn[37] üzerine yürümeye, devamla Isfahan ve Faris üzerine giderek Şerefüddevle'nin hazinelerine el koymaya teşvik etmesini tavsiye ettiler. Böyle yapılacak olursa, Şerefüddevle'nin Faris'e dönmek ve sulh istemek zorunda kalacağını öne sürdüler[38]. Ancak Samsamuddevle, kardeşi Şerefüddevle'ye gitti. Kardeşi onu iyi karşıladıysada hemen tevkif ettirdi. Bağdat'a götürüp Şefîî köşküne hapsetti.

Ne var ki, Şerefüddevle'nin Bağdat'a girişi de kendisiyle kardeşi arasındaki mücadeleyi sona erdiremedi. Nitekim Türklerle Deylemliler arasında anlaşmazlık zuhur etti ve Samsamuddevle'yi destekleyen Deylemlilerin zaferiyle bitti. Üstünlüğü ele geçiren Deylemliler, Samsamuddevle'nin yeniden hükümdar olmasını istediler. Ancak Şerefüddevle onları kardeşini öldürmekle tehdit ederek Türklerle Deylemlilerin arasını bulmayı başardı. Kardeşini Faris'e göndererek bir kaleye hapsettirdi[39]. Samsamuddevle'nin Irak'taki saltanatı 3 yıl 11 ay sürmüştü.

(37) Karmisin, Hemedan'a 30 fersah uzaklıkta bir yerleşim merkezidir. Dinever tarafında yer alır, Hemedan - Hulvân hac yolu üzerindedir.

(38) İbnu'l-Esîr, IX, 17-18.

(39) Ebû Şucâ, III, 132-134.

5. ŞEREFÜDDEVLE (376-379/986-989)

Irak hakimiyetini istikrara kavuşturan Şerefüddevle, Bağdat'a geldi. Onu halife Tai karşıladı, kazandığı zafer dolayısıyla kendisini tebrik etti ve emîrlik tacını giydirdi. Onun için bir ahitnâme kaleme aldırarak, tüm devlet işlerini yürütmekle görevlendirdi. Ona iki sancak verdi ve "şehinşah" olarak ünvanlandırdı[40].

Şerefüddevle, kardeşi Samsamuddevle ile dost geçinmek istiyordu. Hatta, saltanatını tebrik için yazdıkları şiirlerde, kardeşi Samsamuddevle'ye dil uzatan şâirleri azarladı[41]. Fakat bazı yakınları, onu kardeşine karşı kışkırtmaya, kendisine isyan edebileceğini söyleyerek korkutmaya devam ettiler. Şerefüddevle, bu propagandanın etkisiyle kardeşini Fâris'teki bir kaleye hapsetti[42].

Şerefüddevle, halk arasında adaleti tesis etmeye gayret göstermiş, "mal ve mülk müsaderesine son verip, bunun sebeplerini ortadan kaldırmış, jurnalciliği kötüleyip kapılarını kapatmıştır... Devlet işleri, onun sayesinde tümüyle yoluna girmişti. Vâlilerinden iyi çalışmalarını ve imar faaliyetlerine önem vermelerini istedi. Fiatların artmakta ve yiyecek maddelerinin azalmakta olduğunu görünce, deniz yoluyla, Faris bölgesinden hububat ve bakliyat nakliyatını gerçekleştirdi. Diğer bütün bölgelerden de yiyecek maddeleri nakletmek için çalıştı"[43]. Batiha bölgesi liderlerinden birini, bu bölge vâliliğine getirdi ve ona "Mühezzibüddevle"

---

(40) İbnu'l-Amîd, Age., 241.
(41) Ebû Şucâ, Age., III, 134.
(42) İbnu'l-Esîr, IX, 22.
(43) Ebû Şucâ, Age., III, 136-137.

ünvanını verdi. Batîha, Basra-Vâsıt arasında, Kisrâ Husrev Perviz zamanından beri Fırat ve Dicle sularının bastığı geniş bir arazidir. Araziyi su basınca bölgede yaşayan halk başka yerlere göç etmişti. İslâm dönemi gelince, su, komşu bölge topraklarını da kapladı. Sular, gemilerin işleyebileceği seviyede yükselmişti. Bunun üzerine halk arazide ada haline gelen yüksek arazi parçalarında köy ve kasabalar kurdular. Arazinin bazı kısımlarında pirinç yetiştirdiler. Bu bölge halkı, Büveyhîlerin iktidarı ellerine geçirdiği günlerde, başlarına bir emîr seçtiler, su ve gemileri sayesinde kuvvetli bir savunma sistemi oluşturdular. Böylece Batiha bölgesi, Abbasî hilâfetinin hakimiyetinden çıkmıştı.

İbnu'l Esîr, bu hususta şöyle diyor: "Mühezzibüddevle, güzel ahlâklı, hayır ve iyilik sever bir zattı. Halk ona teveccüh gösterdi, korkanlar onun sayesinde korkudan kurtuldular. Batiha, buraya gelen herkesin sığınağı oldu. İleri gelenler burayı vatan edinerek güzel ev ve köşkler yaptırdılar." Mühezzibüddevle, iyilik ve ihsanlarını gittikçe artırdı, komşu ülke hükümdarlarıyla ilişkiler kurdu. Bahaüddevle, kızını ona verdi. Şerefi, kendisine sığınan Abbasî halifesi Kadir bi'llâh'ı himaye edecek kadar yükseldi. Kadir bi'llâh, halifelik görevini devralıncaya kadar onun yanında kalmıştı.

Şerefüddevle ile amcası Rey, Isfahan sultanı Fahrüddevle arasında rekabet başgösterdi. Bu sebeple onun, amcası Fahrüddevle'yi destekleyen Bedr b. Hasanveyh üzerine Cebel bölgesine Karatekin Cehşiyârî komutasında bir ordu gönderdiğini görüyoruz. Şerefüddevle askerinin çokluğu ve başlangıçta zafer kazanmış olmalarına rağmen Bedr, onları sonunda hezîmete uğrattı. Bilâhare Cebel bölgesi ve civarını istilâ etti ve Irak'ı tehdit eden büyük bir güç haline geldi[44].

Şerefüddevle'nin saltanatı çok sürmedi, Cemaziyelahir 379 (Eylül 989)'da 28 yaşını geçmeden, Bağdat'ta 2 yıl 8 ay hüküm sürdükten sonra vefat etti[45]. Vefatından önce yerine kardeşi Ebû Nasr'ı veliaht tayin etmişti. Ebû Nasr, Büveyhîlerin Irak'taki hakimiyetlerinin güçlük

(44) Ebû Şucâ, III, 139-141.

(45) Stanley Lane Poole'un, Samsamüddevle'nin hicrî 372'den 376'ya kadar Irak'ta hüküm sürmüş olduğunu bilmediği görülür. O, Şerefüddevle'nin Irak sal-

ve sıkıntılara düşmüş olması sebebiyle önce bu görevi kabulde tereddüt göstermiş, sonra kabul etmişti. Taziyeleri kabul için oturdu, bizzat halife Taî de taziye için ona geldi. Ebû Nasr, onu karşıladı ve huzurunda yer öptü(46).

tanatını 372'den başlatıpç 379'da bitirir. Halbuki, o, Irak'ta ancak 2 yıl 9 ay hüküm sürmüştür. (376-379/986-989).

(46) Ebû Şucâ, III, 150,152; İbnu'l-Esîr, IX, 33.

6. BAHAÜDDEVLE (379-403/989-1012)

Şerefüddevle'nin vefatından 5 gün sonra, Ebû Nasr, hilâfet sarayına geldi. Bunun üzerine halife ona, sultanlık hil'ati giydirdi, "Bahaüddevle" ve "Ziyaülmille" ünvanlarını verdi. Göreve getirilme beraatı halifenin huzurunda okundu[47].

Bahaüddevle, Şerefüddevle'nin veziri Ebû Mansûr b. Salihan'ı vezirlikte bıraktı. Ondan sonra da Ebû Nasr Huvâşâze'yi vezirliğe getirip hil'at giydirdi. Dîvanların reislerini ve diğer devlet görevlilerini de görevlerinde bırakmıştı. Yüksek dehâsı sayesinde, saltanatına arız olabilecek pürüzleri ortadan kaldırmak için kardeşi Şerefüddevle'nin oğlu vâli Ebû Ali'yi yakalayıp öldürmeye muvaffak oldu. Onu destekleyen Türkleri de kendine çekmeyi başardı. Zamanında Türkler ile Deylemlî askerler arasında karışıklıklar çıkınca, Bahaüddevle, Türkleri destekledi ve bu sayede Deylemlîler'in nüfuzunu zayıflatmaya muvaffak oldu[48].

Ne varki, Bahaüddevle'nin Türklerin teveccühünü ve desteğini kazanması ve Deylemlîlerin nüfuzunu zayıflatması, karşılaştığı güçlüklere bir sınır koyamadı. Nitekim onun karşısına Irak haricinden, tehlike bakımından öncekilerden geri kalmayan bir güçlük çıktı. Şöyle ki: Rey, Hemedan ve Isfahan hakimi Fahrüddevle, Şerefüddevle'nin ölümünden sonra Irak bölgesini istilâ etmek arzusuna kapılmıştı. Veziri meşhur kâtip Sahip b. Abbad, onu, bu siyasetini gerçekleştirmeye teşvik etti. Zira bu vezir, gözünü Bağdat'a, oradaki vezirliği ele geçirmeye dikmiş, gayesine ulaşmak için fırsat gözetlemeye başlamış, Şerefüddevle'nin ölümüyle bu fırsatı yakaladığına inanmıştı[49].

---

(47) Ebû Şucâ, III, 153; İbnu'l-Amîd, Age., 241.
(48) İbnu'l-Esîr, IX, 23.
(49) Ebû Şucâ, III, 163-174.

Fahrüddevle'nin Ahvaz'a ulaştığını haber alan Bahaüddevle, Bağdat'a gelmesinden önce onunla savaşmaya karar verdi. İki taraf orduları Huzistan yakınında karşılaştı, zafer Bahaüddevle'ye nasip oldu. Bahaüddevle, zaferi kazandıktan sonda Vâsıt ve Basra'ya yürüdü[50], ordusunu Arracan'a gönderdi. Ordusu şehrin müstahkem kalesini ele geçirdi. Kalede 1 milyon dinar altın, 8 milyon dirhem de gümüş para vardı[51].

Şimdi de sözü tekrar kardeşi Şerefüddevle tarafından tutuklanıp Faris bölgesine gönderilerek 376/986 yılında bir kalede hapsedilmiş olan Samsamuddevle'ye getiriyoruz. O, hapsedildiği kaleden kaçmaya muvaffak oldu ve 380/990 yılında Şiraz yakınlarında kardeşi Bahaüddevle'nin ordusuna karşı zafer kazandı. İki kardeş arasında, Faris ve Arracan Samsamuddevle, Huzistan ve Irak Bahaüddevle'de kalmak şartıyla, sulh yapıldı. Herbiri, diğerine karşı ahdine vefa göstereceğine yemin etti, Bahaüddevle müteakiben Ahvaz'a döndü[52].

Ne var ki, bu sulh fazla sürmedi; zira Bahaüddevle, Faris bölgesini istilâya çalıştı ve Samsamuddevle onun bu faaliyetine 383/993 yılında Huzistan'ı, 385/995'de Ahvaz'ı istilâ ile mukabele etti. Bahaüddevle'nin Ahvaz'daki vekilini ölümü ve Türk askerlerinin Bağdat'a dönmek istemesi Samsamuddevle'nin işini kolaylaştırmıştı. Aynı şekilde, Samsamuddevle ordusu Basra'yı istilâ etti (386/996). Batiha bölgesi hakimi Mühezzibüddevle'nin müdahalesi olmasaydı, nihai zaferi kazanmasına ramak kalmıştı. Bu harpler Basra'da hutbelerde Bahaüddevle, Mühezzibüddevle ve Samsamuddevle üçlüsünün isimlerinin bir arada okunması şartını taşıyan sulhle sona erdi. Bahaüddevle ile kardeşi arasındaki bu mücadele, sonunda Samsamüddevle'nin ölümüyle bitti (388/998)[53].

Bahaüddevle ile halife Tâi'li'llâh arasındaki ilişkiler de kısa süre sonra kötüleşti. Abbasî halifeleri, nüfuzlarını halifeden aldıkları görünümünü veren ve halkın rızasını kazanmak için halifenin rızasından istifade etmek isteyen Büveyhîlerin siyasetinden istifade edememişlerdi. Ni-

(50) Ebû Şucâ, III, 166, 169.
(51) İbnu'l-Esîr, IX, 28.
(52) Ebû Şucâ, III, 183-184.
(53) İbnu'l-Esîr, IX, 39, 41, 46, 53.

tekim Bahaüddevle de halife Tai'yi tutuklayıp azlettikten sonra Kadir bi'llâh'a bîat etti (381/991). Süyûtî, bunu, halife'nin Bahaüddevle'nin yakın adamlarından birini hapsetmiş olmasına bağlar[54]. Lâkin gerçek şudur: Büveyhî sultan, halife'nin malına tamah edip, ona elçi göndererek ahdini yenilemesi için huzura kabul edilmesini istemişti. Halife onu kabul edeceğini bildirdi ve âdet olduğu üzere dîvana çıktı. Bahaüddevle, kalabalık bir grupla birlikte onun huzuruna girdi, yeri öptü ve kürsüye oturdu. Bu sırada Deylemlîlerden biri içeri girdi ve halifenin elini öper gibi davrandı. Ancak elinden tutup çekerek halifeyi tahtından indirdi. Halife şöyle diyordu: "Biz Allah içiniz ve O'na döneceğiz" (Bakara sûresi (2/156). Yalvarıyor, yardım istiyordu, ancak kimse ona aldırmıyordu. Bahaüddevle, hazinede ne varsa hepsini aldı[55]. Bu faciaya şahit olanlardan biri de Şerif Raziy'dir ki o, eşraf ve kadılardan devlet ricalinin çoğunun işkenceye maruz kalması ve elbiselerinin soyulmasından sonra çabucak teslim olarak kendini kurtarmıştır.

Ebû Şucâ, halife Tai'nin kendini halifelikten azletmek ve Kadir (Ebu'l-Abbas Ahmet b. İshak b. Muktedir) lehine hilâfetten çekildiğini ilân etmek zorunda bırakıldığını söyler. Tai halifelikte 17 yıl 8 ay 5 gün (363-381/973-991) kalmıştı. İbnu'l-Amîd, halife Tai'yi vasfederken şöyle der: "Cömert ve kerem sahibiydi; ancak Büveyh oğulları sebebiyle eli kısalmıştır. Çünkü gerçek hükümdarlar Büveyhoğulları idi, halife'nin sadece ismi vardı"[56]. Kadir bi'llâh ise, Abbasî halifeleri içinde en uzun süre halifelik yapandır, halifeliği 41 yıldan fazla sürmüştür.

Yeni halifenin göreve başlaması sebebiyle, Türkler ve Deylemlîler isyan ettiler ve âdet olduğu üzere cülûs bahşişi istediler. Hutbede halifenin isminin okunmasını engellediler. Asker ile onların taleplerini kabul edip, onlara bol ihsanlarda bulunarak herbirine 8 yüz dirhem para veren Bahaüddevle arasında elçiler gelip gitti ve hutbe Ebu'l-Abbas Ahmet Kadir bi'llâh adına okundu. Halk onun halifeliğini tebrik etti, şâir-

(54) Tarihu'l-hulefâ, 172.
(55) İbnu'l-Esîr, IX, 29.
(56) İbnu'l-Amîd, Age., 243.

ler onu medhetti. Şerif Razîy de onun için uzun bir kasîde inşad etmiştir[57].

Kâdir-Hatîb Bağdadî'nin de tanıttığı gibi iffetli, dindar, gece teheccüd namazlarını devamlı kılan, meşhûr olduğu huyu üzere bol bol sadaka ve iyilikler yapan biriydi. İtikadının sağlamlığı ve takvasıyla birlikte, herkese karşı cömertliği ve iyiliğiyle tanınmıştı"[58]. O, usûl'e dair bir kitap te'lif etmiş, bu eserinde hadis imamlarının tertibini esas alarak Ashab-ı Kirâmın faziletlerinden bahsetmiştir. Bu kitabında Ömer b. Abdülaziz'in de üstünlüklerini dile getirmiş, Mu'tezile ve Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğuna inananları, bu inançlarından döndürmeye çalışmıştır.

Kâdir zamanında, Bahaüddevle'nin nüfuzu arttı, kendisini "kapısının dışındaki tüm işleri yürütmekle görevlendirmiş olan"[59] halifeyi bir tarafa iterek tüm yetkileri eline aldı. Buna rağmen halife Kâdir ile Bahaüddevle arasındaki ilişkiler dostluk üzere devam etmiştir. Bunun delili, halife'nin miktarı 100 bin dinara ulaşan bir mehirle, Bahaüddevle'nin kızıyla evlenmiş olması (382/993)[60] ve cuma hutbelerinde onun ismine şu lâkabların da ilâve edilmesini emretmesidir. "Kıvamu'd-din, Safiyyu emîri'l-mü'minin"[61].

Gerçekte idare Büveyhoğullarının eline intikal etmiş olsa da, halife Kâdir'in, halifeliğin kendi ailesinde kalması için oğlunu veliaht tayin etmeye çalıştığını görüyoruz[62].

Bahaüddevle, Samsamuddevle'yi öldürüp Faris'i ele geçiren ve Türkler'e itimat etmesi sebebiyle aleyhine dönen Deylemlîleri kendisiyle muharebeye sokmaya çalışan Bahtiyar oğullarından kurtulmak için uğraştı. Başlangıçta Deylemlilerin liderini kendi tarafına çekmeyi başardı ve[63] Bahtiyar'ın Faris'te hâkim olan iki oğluyla harp etti. İki kardeş

(57) Divanu-Şerif Raziy, I, 47.
(58) Tarihu Bağdat, IV, 37-38.
(59) İbnu'l-Esîr, IX, 34.
(60) İbnu'l-Amîd, Age., 254.
(61) Hilâlu's-Sabî, Kitabu'l-târih, II, 443 (Beyrut, 1904 baskısı).
(62) Hilâlu's-Sabî, Age., III, 240.
(63) Bahtiyar'ın bu iki oğlu "Nûruddevle", "Muhyi'l-Ümme lakablarını alan Ebû Nasr ile "Hüsamuddevle" ve "Seyyidü'l-Ümme" ünvanlarını alan Ebu'l-Kasım'dır.

arasında fitne ve düşmanlık çıkartmaya ve onları hezîmete düşürerek Faris bölgesini ele geçirmeye muvaffak oldu (hicrî 379/989 m.) Bahtiyar'ın iki oğlundan biri Batiha'ya diğeri de Deylem bölgesine gitti; ancak ikincisi Türkler, Deylemliler ve Zutlar'ın çoğunluğu tarafından desteklendiği Faris'e geri döndü ve Kirmân bölgesinin büyük bölümünü eline geçirdi. Ne var ki, Bahaüddevle tarafından gönderilen ordu, onu hezîmete uğratıp kendisini de öldürdü (390/1000)[64].

Batiha bölgesinde de durum karıştı ve burayı Ebu'l-Abbas b. Vâsıl istilâ etti. Batiha hâkimi Mühezzibüddevle'yi (Bahaüddevle'nin damadı) oradan sürdü ve bilâhare Basra'yı istilâ edip Irak'ın güney bölgelerini tehdit etti. Hicrî 394 (1004 m.) yılında, üzerine Mühezzibüddevle komutanlığında Bağdat'tan yeni bir ordu gönderecek olan Bahaüddevle ordularını, mağlup etti. Mühezzibüddevle komutasındaki bu yeni ordu ise, onu Batiha'dan çıkarmaya muvaffak oldu. Mühezzibüddevle yıllık 50 bin dinar vergi vermek şartıyla Bahaüddevle ile ittifak kurdu. Ancak, İbn Vâsıl tehlikesi Bahaüddevle'nin Batiha'yı ele geçirip onu buradan sürmesiyle sona ermemişti. Zira İbn Vâsıl, eli altında olan Basra şehrine gitti ve Ahvaz'ı tehdit ederek orada Bahaüddevle ordularına karşı zafer kazandı. İbn Vâsıl'ın zafer kazanmasına rağmen, Bahaüddevle onunla haberleşerek anlaştı ve ona geniş ikta araziler verdi. Her ikisi de vaadlerine sadık kalacaklarına yemin ettikten sonra Bahaüddevle Basra'ya döndü[65].

Hicrî 401 yılında, Irak'ta Büveyhoğullarının nüfuzuna yeni bir tehlike arız oldu. Şöyle ki: Musul, Enbar, Medayin ve Kûfe'de hâkim duruma gelmiş olan Akiloğullarının lideri Kırvâş b. Mukalled, hâkimiyeti altındaki bu bölgede hutbeyi Fatımî halifesi Hâkim bi'emrillâh adına okutmaya başlamıştı. Bunun üzerine Abbasî halifesi Kâdir, meşhur fakîh Bakillânî'yi Bahaüddevle'ye göndererek, ondan bu hareketi bastırmaya çalışmasını istedi. Bahaüddevle bir ordu gönderdi, neticede Kırvâş hutbeyi yeniden Abbasî halifesi adına okumak zorunda kaldı[66].

(64) Hilâlu's-Sabî, Kitabu't-târih, 479-494/ İbnü'l-Esir, IX, 56-57-60-61.
(65) İbnu'l-Amîd, Age., 257.
(66) İbnu'l-Esîr, IX, 83.

Ne var ki, Bahaüddevle, Abbasî halifesinin talebini, sadece Irak bölgesinde bizzat kendi nüfuzunu korumak ve nüfuzunu azaltmaya çalışanların karşısında durabilmek için kabul etmişti. Özellikle, Büveyhîler yanında Abbasî halifesinin, isminin hutbede okunup sikke üzerine yazılması dışında, idarede herhangi bir yetkisi olmadığını hatırlayacak olursak, bu durum daha da açıklık kazanır.

Bunların yanında Büveyhoğulları Şîa mezheplerine gösterdikleri taassuplarıyla meşhûr olmuşlardır. Onların bu taassubu, zaman zaman Bağdat ve Irak'ın diğer büyük merkezlerinde Şiîler ve Sünnîler arasında isyan ve karışıklıkların çıkmasına sebep olacak noktaya varmıştır. Nitekim 389/999 yılında, Bağdat'ta Şiîlerle Sünnîler arasında çıkan çarpışmalarda, Ebû Hamîd İsferâyini öldürülmekten kıl payı kurtulmuştu. Diğer taraftan Bağdat'taki Şiîler, Fatımî halifesi Hâkim'e bağlılıklarını ilân ederek: "Ya Hâkim Ya Mansûr" diye bağırmışlardı.

Bahaüddevle — Ebu'l-Mehasin'in tanıttığına göre— "Zâlim, gaddar, kan dökücü biriydi. Maiyeti bile korkularından onun yakınından kaçarlardı. Büveyhoğulları içinde en çok mal ve para biriktiren odur. Büveyhoğulları hükümdarlarından ondan daha kötü ahlâklısı ve zâlimi yoktur"(67)

Bahaüddevle 5 Cemaziyelâhir 403 (Aralık 1012) de, 24 yıl 9 aylık (379-403/989-1012) idareden sonra vefat etti. Öldüğü zaman 42 yaşındaydı. Cenazesi Arracân'dan, Kûfe'de bulunan Hz. Ali şehitliğine taşındı. Yerine oğlu Sultanuddevle Ebû Şucâ geçti. O babası tarafından veliahd tayin edilmişti.

(67) en-Nücûmu-zâhire, IV, 223.

7. SULTANUDDEVLE (403-411/1012-1020)

Bahaüddevle'nin ölümünden sonra, yerine oğlu Sultanuddevle geçti. Kardeşi Celâlüddevle Ebû Tahir'i Basra, diğer kardeşi Kıvamuddevle Ebu'l-Fevâris'i de Kirmân vâliliğine getirmekle işe başladı. Ancak İbnu'l-Esir'in verdiği bilgiye göre, Deylemli askerler tarafından kandırılıp teşvik edilen Ebu'l-Fevaris, kardeşine isyan etti[68]. Hicrî 407 yılında Şiraz'ı ele geçirdi. Fakat Sultanuddevle'nin ordusu çok geçmeden onu bu şehirden çıkardı ve Kirmân'a kadar kovalayarak Kirmân'ı da istilâ etti. Kirmân'dan kaçan Ebul'-Fevaris, Horasan'a gitti ve Gazne hükümdarı Yeminüddevle Mahmut b. Sebüktekin'e sığındı. Ondan aldığı askerî takviye ile Kirmân'ı geri aldı (408/1017). Ne var ki, bu ordu Sultanüddevle karşısında fazla tutunamadı, bozguna uğrayan Ebu'l-Fevâris, önce Hemedan emîri Şemsüddevle b. Fahrüddevle'ye bilâhare Batiha hâkimi Mühezzibüddevle'ye sığınmak zorunda kaldı. Bu mücadeleler, Kirmân vâliliğinin, kardeşi Sultanüddevle'nin liderliğini tanıdığını kabul etmesi şartıyla, Ebu'l-Fevâris'e verilmesiyle sona erdi.

Sultanüddevle'nin karşılaştığı güçlükler, yalnızca kardeşi Ebu'l-Fevâris'le olan mücadeleleri değildir. Nitekim Irak'ta asker, ondan memnun olmadığını izhar ederek kardeşi Müşerrifüddevle'yi onun yerine hükümdarlığa geçirmek istemişti. Bunun üzerine yakınlarından bazıları, Sultanüddevle'ye, kardeşini tutuklamasını tavsiye etmişlerdi. Fakat o buna muvaffak olamadı ve Vâsıt'a kaçmaya niyetlendi. Ancak isyan eden askerler kendisine şöyle dediler: "Ya oğlunu (Ebû Kalicar) ya da kardeşin Müşerrifüddevle'yi bizimle bırakırsın." Bunun üzerine durumu, kardeşi Müşerrifüddevle'ye haber verdi. Kardeşi, önce bundan çekindiyse de anlaşmadan sonra kabul etti. Anlaşan iki kardeş, Bağdat'ta buluştular... Sultanüddevle, Bağdat'tan ayrılıp Ahvaz'a gitti ve Irak'ın idaresini kardeşi Müşerrifüddevle'ye bıraktı[69].

---

(68) İbnu'l-Esîr, IX, 9, 109-110.

(69) İbnu'l-Esîr, IX, 118.

8. MÜŞERRİFÜDDEVLE (411-416/1020-1025)

Ancak iki kardeş arasında çok geçmeden yine anlaşmazlık çıktı. Mağlubiyete uğrayan Sultanüddevle ordusu Ahvâz'dan Arracân'a çekildi. Gücünü artıran Müşerrifüddevle, hicrî 411 yılı Zilhicce ayı sonlarında "Şehinşâh" ünvanını aldı. Kardeşi Basra sahibi Celâlüddevle onun hakimiyetini tanıdı ve 412/1021 yılı Muharrem ayının sonlarında Bağdat'ta hutbelerde onun adı okundu[70].

Ne var ki, Sultanüddevle, nüfuzunu yeniden kazanmak için çalışmaya başladı. Deylemli askerlerin kardeşi Müşerrifüddevle'nin vezirine isyan ederek onu öldürmelerini, niyetini gerçekleştirmek yolunda fırsat bilerek, oğlu Ebû Kalicâr'ı Ahvâz üzerine gönderdi. Ebû Kalicâr, Ahvâz'ı ele geçirdi (412/1021). İki kardeş arasında yeniden sulh yapıldı. Bu anlaşmaya göre Irak Müşerrifüddevle'ye, Faris ve Kirmân Sultanüddevle'ye kalıyordu, her ikisi anlaşmaya sadık kalacaklarına yemin ettiler (413/1022). Hicrî 415 yılında, kardeşi Sultanüddevle'nin 22 yaşında iken ölümüyle, Müşerrifüddevle adına hava sakinleşti[71].

Müşerrifüddevle zamanında, Türklerin nüfuzu arttı. Bunun sebebi, Büveyhoğulları hükümdarlarının zayıflığı ve bu dönemde Irak'ta saltanat tahtına çocukların oturmuş olmasıdır. Nitekim Sultanüddevle 13 yaşında iken saltanat'a geçmiş, kardeşi Müşerrifüddevle ise aynı görevi 18 yaşında üstlenmişti. İbnu'l-Esîr, hicrî 415 (1024 m.) yılı olaylarından bahsederken Müşerrifüddevle'nin, veziri ve Deylemlilerin ileri gelenlerinden bir cemaatle birlikte, Kırvâş b. Mukalled Ukaylî'ye sığın-

(70) Age., IX, 119-121.
(71) Age., IX, 121-122.

mak zorunda kaldığını, kendilerine can güvenliği teminatı verilmeden dönmediğini anlatmıştır[72].

Müşerrifüddevle, son derece iyilik sever, âdil ve iyi ahlâklı bir zattı. Saltanatta 5 yıl 25 gün kalmış, 23 yaşında iken ölmüştür.

(72) İbnu'l-Esîr, IX, 125.

9. CELÂLÜDDEVLE (416-435/1025-1043)

Ebû Tâhir Celâlüddevle, saltanatta en fazla süre kalan Büveyhî emirlerindendir. Kardeşi Müşerrifüddevle'nin ölümünden sonra Bağdat'a hutbe onun adına okundu. Kendisi o anda Basra'da bulunuyordu, Bağdat'ta çağırıldı. Lâkin o, Vâsıt'a yürüdü ve sonra da yine Basra'ya geri döndü. Bunun üzerine Bağdat'ta hutbelerden adı çıkarılarak, hutbelerde amcası Kirmân hâkimi Ebu'l-Fevaris'le savaşmakta olan yeğeni Ebû Kalicâr'ın adı okunmaya başlandı. Ebû Kalicâr'ın savaşta yenilmesini değerlendiren Celâlüddevle Bağdat üzerine yürüdü, şehri ele geçirerek hutbeyi yeniden kendi adına okuttu[73].

Ebu'l-Fidâ'nın bildirdiğine göre, Bağdat şehrinde bir hükümdar olmadığından fitne ve soygunlar yaygınlaşınca, halife Kâdir, Basra'da olan Celâlüddevle'yi Bağdat'a çağırmıştı. Bu davet üzerine yola çıkan Celâlüddevle, 418/1027 yılı Ramazan ayında şehre girdi. Halife tarafından karşılandı ve Bağdat'ta hakimiyeti sağladı[74].

İbnu'l-Esir, bu dönemde, Türk komutanların nüfuzunun arttığını, Abbasî devletinin işlerinin yürütülmesinde son derece etkili olduklarını geniş bir şekilde açıklamış; hattâ onların Büveyhî hükümdarlarının tayinlerine de müdahale etmeye başladıklarını, onları kendilerine itaata ve bağlılığa zorladıklarını bildirmiştir[75]. Bu dönemde halife, onların dileklerini yerine getirmekten başka hiçbir şey yapmamıştır.

Türk askerler arzularına nâil olmak ve mal elde etmek gayeleriyle sık sık isyana teşebbüs ediyorlardı. Nitekim 414/1023 yılında Bağdat'ta

(73) ibnu'l-Esîr, IX, 129.
(74) el-Muhtasar, II, 156.
(75) İbnu'l-Esîr, IX, 135.

Celâlüddevle'ye karşı isyan ederek onun sarayını ve maiyetinin evlerini yağmaladılar. Celâlüddevle'nin para basımı için gönderdiği altın ve gümüşleri de yağmalayıp aralarında taksim ettiler. Celâlüddevle'yi evinde muhasara ederek, ona, su ve yiyecek ulaştırılmasını engellediler. O ve ailesi bahçedeki meyveleri yemek ve kuyu suyu içmek zorunda kaldılar. Sonunda halife Kâdir bi'llâh, araya girerek iki tarafın anlaşmasını temin etti. Ancak birkaç gün geçmeden, yine harekete geçtiler. Celâlüddevle, yataklarını, elbiselerini ve çadırlarını satıp, parasını onlara dağıtmak zorunda kaldı(76).

Celâlüddevle'nin Irak'ta hâkimiyetini istikrara kavuşturma yolunda karşısına çıkan güçlükler, bunlardan ibaret değildir. Nitekim Irak emîrliklerinden bazılarının desteklediği Ebû Kalicâr b. Şultanüddevle, onun karşısına çıkarak önce Basra'yı istilâ etti, daha sonra Vâsıt üzerine yürüdü ve bu şehri de ele geçirdi. Bunun üzerine Ahvâz'a yürüyen Celâlüddevle, Ebû Kalicâr'ın yokluğundan istifade ederek şehri yağmaladı ve onun ordusunu da hezîmete uğratıp Vâsıt'ı geri aldı(77). Daha sonra Basra şehrini de Ebû Kalicâr'ın ordusunun elinden kurtardı(78).

Abbasî halifesi Kadir, 41 yıl 23 gün süren bir halifelikten sonra, 87 yaşında iken hicrî 422 yılı Zilhicce ayında vefat etti. Kâdir, Türkler ve Deylemîlerin devlet işlerini ellerine almış olmasına rağmen hilâfetin heybetini korumuştur.

Kâdir'in yerine halifeliğe, 32 yaşındaki oğlu Kâim bi'emrillâh geçti. Kâim'in annesi Rum asıllı, Bedrud-dûcâ, adında bir cariyedir; onun Katru'n-nedâ adında olduğu da söylenmiştir. Kâim'i, babası 421 yılında veliahdliğe tayin etmişti. Kâim —Ebu'l-Mehâsin'in dediği gibi— "Dindar, takvâ sahibi, zâhid ve âlim bir zattı. Alnında geceyi namazla geçirdiğini gösteren bir sarılık izi vardı, oruca devam ederdi(79). Halifeliği 44 yıl sürmüştür(80).

---

(76) İbnu'l-Esîr, IX, 137.
(77) Age., IX, 140, 141.
(78) Age., IX, 153.
(79) en-Nücûmu'z-zâhire, V, 78.
(80) Ebu'l-Mehasin şöyle diyor: "Az rastlanan olaylardan biri şudur: Halife Kâim.

Celâlüddevle, Ebû Kalicâr ve Melikü'r-rahîm'in saltanatları zamanında, Büveyhîler'in İslâm âlemini, mü'minlerin emîri ünvanını taşıyan halifelere aldırmadan doğrudan idare ettiği dönemde halifelik yapan önceki halifeler gibi, Halife Kâim de tüm yetkileri elinden alınmış bir durumdaydı[81]. Ancak Abbasî devletinin zayıflamasının yegâne sebebi, bir tarafta Büveyhiler bir tarafta asker olmak üzere iki grup arasında çıkan rekabet ve mücadele değildir. Nitekim hicrî 424/1033 senesinde Basra, Celâlüddevle ile Basra camilerinde hutbelerde adını okutan kardeşinin oğlu İmadüddevle b. Sultanüddevle arasındaki mücadelenin merkezi olmuştu. Ancak Celâlüddevle, bu şehri geri aldı ve müteakip yılda onları buradan çıkardı. Ne var ki o sırada asker, Celâlüddevle'ye karşı harekete geçip, onu tutuklayarak onu evinden çıkarmıştı. Askerler kendi arasında bölünmeseydi, bu bölünmeden cesaret alarak kısa süre sonra Bağdat'a dönen Celâlüddevle'nin saltanatı şüphesiz sona ererdi[82].

Harold Bowen, Journal of The Royal Asiatic Society (JRAS), mecmuasında 1929 da neşrettiği makalesinde, Celâlüddevle'nin hicrî 416 yılında idareye geçmesinden itibaren ortaya çıkan durumun kötülüğünü şöyle tasvir etmiştir: "Celâlüddevle'nin idaresi, hicrî 416/1025 yılında saltanata geldiğinden itibaren son derece zayıftı. Nitekim bu vakitten itibaren Bağdat anarşi ve gruplar arasındaki çekişmelerin sahası olmuş ve bu çekişmeler başta Arap, Türk ve Deylemliler olmak üzere çeşitli unsurlardan teşekkül eden askerin birbiriyle çekişmelerine bağlı olarak gittikçe artmıştı. Buna, Türk askerlerin, Celâlüddevle'nin büyük kardeşi Sultanüddevle'nin oğlu Ebû Kalicâr'ı Irak tahtına oturtmak için desteklemiş olmalarını da ilâve edebilirsiniz. Bu askerler, Celâlüddevle'yi hal' edip yerine kardeşinin oğlu Ebû Kalicâr'ı saltanata geçirmeyi hedef alan üç önemli teşebbüse girişmişlerdi. İki taraf arasındaki bu harpler, hemen hemen ilk yılları, Celâlüddevle'nin idaresinden ayırmıştı. Anar-

---

Ubeydî Mustansır'ın muasırıydı. Her ikisi de baba ve dedelerinden daha uzun süre halifelik yaptılar. Abbasî halifesi Kâim, 44 yıl, muasırı Mustansır ise 60 yıl halifelikte kaldı." (V. 98). Ebu'l-Mehasin, Endülüs Emevî halifesi Abdurrahman Nasır'ın her ne kadar baba ve dedeleri halife olmasa da, 50 yıldan fazla (hicrî 300-350/912-961) idarede kaldığını unutmuş olmalıdır.

(81) Arnold, The Caliphate, 68.

(82) İbnü'l-Esîr, IX, 161.

şi hicrî 423 yılında (1037 m.) Bağdat'ta en yüksek noktasına ulaştı ve sultan canını kurtarmak için Abbasî başşehrinden üç defa kaçmak zorunda kaldı. Ancak Celâlüddevle ve yeğeni Ebû Kalicâr 428/1037 yılında sulh yaptılar, ikisi arasında anlaşma gerçekleşti[83].

İbnu'l-Esir, hicrî 432/1040-1041 yılı olayları arasında, Celâlüddevle ile onun emirlerine aldırmayan, Türk askeri ona karşı kışkırtmaya başlayan Musul emîri Kirvâş b. Mukalled Ukaylî arasında zuhur eden anlaşmazlık ve çarpışmaların başladığını, iki taraf arasında vuku bulan bu harplerin Kırvâş'ın yeniden Büveyhîler'e itaat etmesiyle sona erdiğini kaydeder[84].

Celâlüddevle'nin karşısına çıkan güçlükler, sadece, zaman zaman Büveyhî emîrleri arasında bu çekişmelere ve askerin onun aleyhinde harekete geçmesine bağlı değildir. Aynı şekilde onun Halife Kâim'in şahsî işlerine karışması sebebiyle, halifenin düşmanlığını kazanmış olmasının da rolü vardır.

Celâlüddevle, Bağdat'ta 6 sene 11 ay hüküm sürdükten sonra 52 yaşında iken hicrî 435/1044 yılı Şaban ayında vefat etti. Zayıflık ve kötü idaresiyle maruftur. Zamanı asker ve vâlilerin nüfuzunun artmasıyla temayüz etmiştir. O, diğer Büveyhî hükümdarları gibi, aşırı bir Şîî idi. Ali b. Ebî Tâlip ve oğlu Hüseyin'in şehitliklerini sık ziyaret eder, hatta her iki şehitliğe yaklaştığında bir fersahlık mesafeyi yaya olarak yürürdü.

(83) Harold Bowen, The Last Buwayhids, JRAS., (1929) s. 229.
(84) Age., IX, 182-183.

10. İMADÜDDEVLE EBÛ KALİCÂR (435-440/1044-1048)

Celâlüddevle, yerine büyük oğlu Ebû Mansûr Firuz'u geçirmek için çalıştı. Onu önce Basra vâliliğine tayin etmişti. Halife'nin "el-Melikü'l-aziz" olarak ünvanlandırdığı bu Firuz, devlet işlerinden anlamayan, aksine vaktini bir yandan zevk ve eğlencelerine gömülmek, bir yandan da edebiyat, tarih, nahiv ve şiir çalışmalarıyla geçiriyordu[85].

Melikü'l-aziz, Bağdat'ta babasının sahip olduğu nüfuzu korumaya muvaffak olamadı. Nitekim Ebû Kalicâr b. Sultanüddevle, ileri gelen kumandanları para ile kendine çekmişti. Bunun üzerine onlar hutbeyi Ebû Kalicâr adına okudular ve Bağdat'a hakimiyeti sağladılar. Bu sıralarda Melikü'l-aziz'in taraftarları onun etrafından ayrılmaya ve hiçbir karşılık beklemeden diğer hükümdarları sığınmaya başlamışlardı. Nihayet Firuz hicrî 441/1049 senesinde Meyyafârikîn'de öldü.

Bu münasebetle, Ebû Kalicâr, Bağdat'ta girmeye muvaffak oldu. Ancak, kendisini karşılamaya çıkmayan halife Kâim'den umduğu rağbeti bulamadı. Ebû Kalicâr, beş vakit namaz saatlerinde kapısında kös çalınmasını isteyince, halife sadece üç vakitte çalınmasına izin vermişti. Ancak Ebû Kalicâr, halifenin emrine aldırmadı[86].

Diğer Irak emîrleri, Ebû Kalicâr'ın nüfuzunu tanımışlardı. Taraftarları, Hemedan'ı istilâ ederek, Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in vekilini oradan kovdular. Ebû Kalicâr, Şirâz şehrinin surlarını yeniden yaptırdı. Ki, Şiraz şehrinde o sıralarda Fatımîlerin Faris'te baş propagandisti makamını işgal eden Müeyyed fi'ddîn Hibetu'llâh Şirazî (öl.

(85) Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar, II, 167.
(86) Ebu'l-Mehâsin, V, 37-38.

470/1077) büyük başarı kazanmıştı. Bu şahıs, bilâhare Mısır'da aynı görevi yürütmüştür. Ebû Kalicâr'ın hicrî 436/1044 da Şiraz şehrinin surlarını yaptırmasının sebebi, saltanatının ilk dört yılı esnasında güçlerini artırmış olan Selçukluların nüfuzunun genişlemesinden duyduğu korkudur.

Ebû Kalicâr, kendisine olan ahdini bozup Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e katılarak Kirmân'ın bazı bölgelerini ele geçiren, kendisini hezîmete uğratıp bu bölgeden çıkaran Isfahan emîriyle harbe tutuştu. 438/1046 yılında kendi adına hutbe okutan bu vâliyi yola getirmeyi başardı. Bu olaydan iki yıl sonra, Ebû Kalicâr ile kardeşi İbrahim Yınal'a onun idaresinde olan bölgeden elini çekmesini emretmiş olan Tuğrul Bey arasında sulh akdedildi. Tuğrul Bey'in Ebû Kalicâr'ın kızıyla, Ebû Kalicâr'ın oğlu Ebû Mansûr'un da Tuğrul Bey'in kardeşi Davud'un kızıyla evlenmeleri üzerine iki taraf arasındaki durum istikrar kazandı[87].

Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmeyi bir müddet geciktirmeleri, Büveyhî ve Selçuklu ailesini birbirine bağlayan akrabalıkla birleşen bu sulh'un neticelerindendir. Aynı şekilde Selçukluların, Fatımî ülkesini tehdidi de gecikmiştir.

Şiî Büveyhîler, Fatımîlere yakınlıklarını, Abbasî halifelerinin Sünnî Selçukluların kucağına atılmalarını engellemek için, kullanmışlardır. Onlar bu yakınlığı, Abbasîleri korkutmaya vesile edinmişlerdir. Bu davranışlarıyla sanki onlar, Muizzüddevle b. Büveyh'in 334/945 yılında Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Fatîmilere karşı takip etmek istediği; ancak kendisine vazgeçmesi tavsiye edilen politikasına dönmüşlerdir.

Harold Bowen, "Fars-Nameh" kitabından, o dönemde "Bâtıniyye" olarak bilinen İsmailiyye veya diğer adıyla Seb'iyye propagandasının, bu mezhep inançlarını Ebû Kalicâr'a dahi kabul ettirmek başarısını gösteren güçlü daî tarafından Faris'te Deylemliler'e benimsettirildiğini nakletmiştir[88].

(87) İbnu'l-Esîr, IX, 199.
(88) The Last Buwayhids, JRAS., (1929), s. 134.

Ebû Kalicâr ile onun Kirmân vâlisi arasındaki ilişkiler, kötüleşmişti. Bu sebeple o, aynı yılın Rebiülâhir ayında vâlisinin üzerine yürüdü; ancak yolda ölüm onu yakaladı. 40 yaşında, Faris ve Ahvâz'ı 25 yıl idare ettikten Bağdat'ta ise 4 yıl 2 ay hükmettikten sonra 440 yılı Cemâziyelahir ayında öldü. O, Ebu'l-Mehasin'in belirttiği gibi "cesur, ancak içki ve lehviyâta düşkün biriydi"(89).

(89) Ebu'l-Mehâsin, en-Nücûmu'z-zâhire, V, 46.

11. MELİKU'R-RAHÎM (440-447/1048-1055)

Ebû Nasr Husrev Fîruz, babası Ebû Kalicâr'ın ölümünü öğrenince, ki o sırada Irak'ta onun vekili olarak bulunuyordu, ordudan bağlılık yemini aldı. Halife Kâim'le haberleşerek, ondan kendisine "el-Melikü'r-rahim" ünvanı vermesini istedi. Halife'nin, onun "el-Meliku'r-rahîm" ünvanını vermek dışında tüm taleplerini kabul etmesine kadar aralarında elçiler gelip gitti. Şöyle ki: Halife bu ünvanı vermekten imtina ederek "Allahu Teâlâ'nın en hususî sıfatıyla lâkaplanmak câiz değildir" dedi. Ebû Nasr, İrak, Huzistan ve Basra'da hâkimiyetini sağlamıştı. Bu bilgileri İbnu'l-Esîr kaydetmiştir(90). Ebu'l-Mehasin ise halife Kâim bi'emri'llâh'ın, Ebû Nasr'ı "el-Melikü'r-rahîm" olarak lâkaplandırıp, ona sultanlık hil'atini giydirdiğini kaydetmiştir. Önceden Azudüddevle'ye yapıldığı gibi bu elbise 7 takımdı; yanında bir taç, bir kuşak, iki bilezik ve iki sancak verilmişti(91).

Melikü'r-rahîm'in çok sayıda erkek kardeşi vardı. Bunlar: Emîr Ebû Mansûr, Ebû Tâlip Kâmrû, Ebu'l-Muzaffer Behrâm, Ebû Ali Fennâ Husrev, Ebû Sa'd Husrev-şâh, İsfendiyar, Büveyh ve en küçük kardeşi. Onun iki tane de kız kardeşi vardı. Onlardan biri halife Kâim'le evlendi ve 440/1048 yılında öldü, diğeri ise Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'le evlendi(92).

Kardeşlerinden Ebû Mansûr, Şirâz'ı istilâ edince, Meliku'r-rahîm, onun üzerine diğer kardeşi Ebû Sa'd Husrev-şâh'ı gönderdi. Ebû Sa'd, şehri ele geçirdi ve burada, Huzistan üzerine yürümüş olan Meliku'r-rahîm adına hutbe okuttu. Huzistan da ona boyun eğdi. Meliku'r-rahîm'in ordusu, Basra'yı ele geçirmek sevdasına kapılmış olan Meliku'l-

(90) Age., IX, 204.
(91) EN Nucumu'z-zâhire, V. 46.
(92) İbnu'l-Esîr, IX, 204; Harold Bowen, JRAS, (1929), s. 227.

aziz bin Celâlüddevle'yi hezîmete uğrattı. Saltanata dönmek emelini kaybeden Meliku'l-aziz bir yıl sonra öldü (441/1049).

Ancak durum, bir müddet sonra Meliku'r-rahîm aleyhine döndü. Çünkü kardeşi Faris hâkimi Ebû Mansûr, ona karşı zafer kazanarak Ahvâz'ı ele geçirmişti (441/1049). Ne var ki, çok geçmeden askerinin kendisine karşı ayaklanması sebebiyle, bu şehirden çıkmak ve hutbeyi yeniden bir yıl sonra Ahvâz'ı bizzat geri alacak olan Meliku'r-rahîm adına okumak zorunda kaldı. 443 yılında Meliku'r-rahîm'in gönderdiği kardeşi Ebû Sa'd, İstahr kalesini ve Şiraz şehrini ele geçirdi. Irak ve Faris şehirleri, bazen Meliku'r-rahîm ile kardeşleri arasında, bazen de onunla Selçuklular arasında çıkan mücadelelerin merkezi haline geldi[93].

Ebû Kalicâr'ın oğulları arasında çıkmış olan bu harpler, Büveyhiler'in zayıflamasının en önemli âmillerinden biri oldu. Zira Meliku'r-rahîm, ülkesi üzerinden Selçuklu tehlikesini uzaklaştırmak için kardeşlerinden yardım istemek yerine, onlarla mücadele yolunda gücünü tüketmiş ve kuvvetli rakibi Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmelerine zemin hazırlamıştır. Büveyhoğullarının düşüşünü çabuklaştıran önemli sebeplerden biri de, onların Türk komutanlarından biri olan Ebu'l-Haris Besasîrî'nin halife Kâim'e düşmanlığıdır.

Bundarî, Tuğrul Bey'in Bağdat'a nasıl girdiğini, orada istikrarı nasıl sağladığını ve orada nasıl mustakil hale geldiğini, Büveyhiler'in enkazı üzerine saltanatını nasıl kurduğunu ve Irak'ta bir asırdan fazla hüküm süren Büveyhiler'in son hükümdarı Meliku'r-rahîm'i nasıl ortadan kaldırdığını anlatmıştır[94]. Bu konuları eserimizin dördüncü cildinde tafsilâtıyla anlatacağız.

(93) İbnu'l-Esîr, IX, 206-229.

(94) Tarihu devleti Al-i Selçuk, 9-10.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZ DEVLETLER

Giriş:

Önceden geçtiği gibi, "emirü'l-ümerâ", Abbasî devletinde otoriteyi bizzat eline almış; bütün camilerde hutbede adı okunduğu gibi devlet işlerinin tamamını o yürütmüştür. Diğer taraftan, aynı dönemlerde İslâm ülkesi eyâletlerinin pekçoğu Abbasî idaresinden ayrılmış, bu merkezlerde müstakil devletler kurulmuştur. "ed-Dâhil" ünvanlı I. Abdurrahman tarafından Endülüs'te Emevî Devleti (138-397/756-1209), Mağrib-i Aksâ'da ise İdris b. Abdullah (b. Hasen b. Ali) tarafından kurulan İdrisîler (172-311/788-932) ve Tunus'ta İbrahim b. Ağleb tarafından kurulan Ağlebîler (184-269/800-908) ortaya çıkmıştı. Mısır'da Tulûniler (254-292/868-905), İhşidîler (323-358/935-969) ve Fatımîlerin hâkimiyeti (358-567/969-1171) de aynı şekildedir.

Doğuda ise, Horasan'da Tahirîler (205-259/820-872), hakimiyeti onlardan devralmış yeni bir aile olan ve Yâkub b. Leys Saffâr tarafından organize edilen Saffarîler (254-290/768-903) ve Samanîler (266-489/874-999) kurulmuşlardır. Gazneliler (351-582/962-1136) de Samanî devletinden ayrılmıştır; çünkü bu devletin müessisi Alptekin, Samanîler sarayında hizmet görmüş Türk kölelerden biridir. Diğer taraftan doğuda bilindiği gibi Büveyhîlerin nüfûzu da iyice artmıştı.

İslâm medeniyetinin terakkisinde bu devletlerin büyük rolü olmuştur. Şöyle ki: Önceden İslâm kültür ve medeniyetinin merkezi sadece

Bağdat iken, bu devletlerin kurulmasıyla, medeniyette, ilim ve maarifte Kurtubâ, Kahire ve Buhara gibi Abbasîlerin başşehriyle rekabet eden yeni merkezler ortaya çıkmıştır. Bu şehirlerden herbiri, âlimler, şâirler ve ilim tahsili ya da para kazanmak gayesiyle bu merkezler arasında mekik dokuyan kâtiplerin toplanma merkezleri olmuştur. Buna ilâveten, bu devletlerin kuruluşu İslâm medeniyetinin karakterini değiştirmemiş; aksine bu medeniyete büyük faydalar getirmiştir. Şimdi bu dönemde kurulmuş olan söz konusu devletler hakkında bilgi vereceğiz.

1. SAFFARÎLER (254-290/867-903)

A. Yâkup b. Leys es-Saffâr:

Saffâriler, Halife Me'mûn zamanında, Tâhir b. Hüseyin tarafından Horasan'da 205/820'de kurulmuş Tâhirîler'in topraklarını istilâ eden Yâkup b. Leys (254-265/867-879) tarafından kurulmuştur.

Bu topraklarda bağımsız olarak hüküm sürmekle birlikte Abbasî halifesinin hâkimiyetini de tanıyan Tâhirîler, nüfuzlarını Hindistan sınırlarına kadar genişletmiş ve merkezlerini, 259/873 yılına kadar kalmış oldukları, Nişapur'a nakletmişlerdi.

Yâkup ve kardeşi Amr, bakırcılık işiyle meşgûl oluyor ve iki zâhid olarak görünüyorlardı. Yâkup, bilâhare Allah rızası için gönüllü cihâd eden askerlere (el-Mütetavviûn) katıldı ve onların liderlerinden biri oldu. 237/852 yılından itibaren yıldızı parladı. O, bu yıl içerisinde Sicistan'ı eline geçiren Salih b. Nadr Kinânî'nin komutanlarından biriydi. Fakat Horasan emîri Tahir b. Abdullah (b. Tâhir b. Hüseyin) o sırada Sicistan'ı onların elinden geri aldı.

Bu şehri, kısa süre sonra, askerini idarede acze düşecek olan gönüllülerin lideri Dirhem b. Hüseyin ele geçirdi. Komutanlarının âcizliğini gören askerler, başlarına Yâkup b. Leys'i geçirdiler. Böylece gönüllü olarak cihad eden askerin komutanlığına gelen Yâkup, "eş-Şurât", denilen Haricîlerle savaştı ve onları müthiş bir bozguna uğrattı. Kısa süre içinde, gücünü iyice artırarak, Sicistan, Herat, Buşenc merkezlerini ve civarını ele geçirdi[1].

Daha sonra Yâkup, Abbasî halifesinin emirlerine karşı çıkarak ve

---

(1) İbn Hallikân, II, 312.

Horasan halkının, Tahirîlerin elinden kurtulmak için kendisine heyet göndermiş olduklarını iddia ederek Tahirîler'in merkezi Nişapur'u işgal etti[2].

Yâkub b. Leys, Tahirîler devletini ortadan kaldırmak niyetini taşımıyor; aksine nüfuzunu Faris ve Horasan bölgelerinin ötesinde yaymak için gayret gösteriyordu. İşte bunun içindir ki, onun Sicistan sınırlarında, Türklerle harp ettiğini görüyoruz. Bölge hükümdarları ondan korkmuşlardı. Multan, Ruhhac, Tabîsîn, Zebülistan, Sind ve Mukrân hükümdarları ona boyun eğdiler. Yâkup, Taberistan'da bir Alevî hanedan kurmuş olan Hasan b. Zeyd'le de savaşarak onu da hezîmete uğrattı[3].

Hicrî 261 yılında (874-875 m.) Yâkup b. Leys'in geniş emelleri açık bir şekilde ortaya çıkmış, Abbasî halifesi Mu'temid, onun nüfuzunun artmasının ardından devletine yönelecek tehlikenin boyutlarını anlamıştı. Bu sebeple Yâkub'a karşı düşmanlık beslemeye başladı. Horasan, Rey, Taberistan ve Cürcan hacıları Bağdat'ta bir araya toplanınca, onlara, halifenin Yâkub'u lânetleyen fermânı okundu. Halk arasında yayılması için bütün şehirlere bu yazıdan onar nüsha gönderildi[4].

Halife bu yaptığıyla, Yâkub b. Leys'in öfkesini kabartmıştı. Bu yüzden Yâkup, Irak üzerine gitmek için gerekli hazırlığı yaptı. Ahvâz'a doğru yürüdü. "Halife'ye mektup yazarak ondan Horasan, Faris ve Tâhir b. Hüseyin'in idaresinde olan diğer bölgelerin vâliliğinin, Bağdat ve Samarra Emniyet Teşkilâtının, Kirman, Sicistan ve Sind idaresinin kendi uhdesine verilmesini istedi. Ayrıca, Ubeydullah b. Abdullah b. Tâhir'in evinde yazılmış olan mektupların iptal edildiğini ilân etmek için, bu mektuplar kimlere okunduysa, tekrar toplanarak, onlara, önceki mektupların yerine kendisini öven sözlerin yer aldığı mektupların okunmasını şart koştu. Bunun üzerine Halife Mutemid'in kardeşi Muvaffak, onun bu isteklerini yerine getirdi. Halkı toplayarak, onlara Yakub'un hoşuna gidecek mektuplar okudu ve istediği vâliliği ona verdi"[5].

---

(2) Taberî, XI, 232.
(3) Taberî, XI, 233-234.
(4) Age., XI, 234.
(5) İbn Hallikân, II, 316.

Ne var ki, Yâkup b. Leys'in emelleri bu sınırda kalmadı. O, Abbasî halifesinin kendisini mezkûr bölgelere vâli tayin etmesiyle yetinmedi; aksine, bizzat Bağdat'a giderek halifeyi, istediklerini kabule zorlamaya çalıştı. Anlaşıldığına göre, güçlü bir orduya sahipti. İbn Hallikân, onun kışlasının eb'adının 1 mil × 1 mil olduğunu, askerinin atlarının da iyi cins olduklarını kaydeder[6]. Fakat bütün bunlar ona birşey kazandırmamıştı. Onun askeri, karşılarına çıkan ordunun başında halife Mutemid'i görür görmez, ona isyan etmişti. Bu yüzden Yâkup hezîmete uğradı.

Ancak bu hezimet, ele geçirdiği ülkelerle iktifa etmeyen, Yâkup b. Leys'in gücünü tüketmemişti. O, halifenin vâlilerinden bazılarıyla muharebeye başladı. Hicrî 263 yılında (877 m.) Cündüşapur'u istilâ etti, müteakiben büyük çarpışmalardan sonra Ahvaz'ı Sahibu'z-Zenc'in elinden aldı[7].

İbn Hallikân, Mutemid'in, Yâkup b. Leys cihetinden emin olmak gayesiyle, onu kendine çekmeye çalıştığını zikreder ve şöyle der: "Halife, onun gönlünü almak, kendine karşı yumuşatmak ve onu Faris bölgesi vâliliğine getirdiğini bildirmek üzere elçi gönderdi. Elçi geldiği sırada Yâkup hastaydı. Elçiyi kabul için oturduğunda yanına bir kılıç ve siyah ekmekle beraber bir de soğan koydu. Huzuruna giren elçi, halifenin mektubunu takdim etti. Bunun üzerine Yâkup elçiye: "Git ve halifeye benim hasta olduğumu söyle. Ona diyeceğim şu: Eğer ölürsem, ben senden kurtulurum, sen de benden, yok şifa bulacak olursam, intikamımı alıncaya kadar seninle benim aramdaki meseleyi bu kılıçtan başkası halletmez. Ya ben intikamımı alırım, ya da sen benim kolumu kırar, aç yoksul bırakırsın da bu ekmek ve soğana dönerim," dedi. Elçi geriye döndü, ancak kısa süre sonra Yâkup vefat etti"[8]. Ölümü, Cündüşapur'da 256 yılı Şevvalinin 14. gecesi vukua gelmiştir[9].

---

(6) II, 317.
(7) Taberî, XI, 246.
(8) II, 320.
(9) Nizamülmülk. "Siyasetname"de şu ilâveyi yapmıştır: "Yakup, Halife Mutemid'i başını keserek, Fatımîlerin başşehri Mehdiyye'ye göndermekle tehdit etti. (Schefer neşri, s. 1316). Bu açık bir hatadır; çünkü Yakup, 256 yılında yani Fatımîlerin kurulmasından 31 yıl önce ölmüştü. Fatımî halifesi Ubeydullah el-Mehdi'nin başşehir edinmiş olduğu Mehdiyye şehri de bu tarihten sonra kurulmuştur. Bu konuda yine bkz. Browne, Lit Hist of Persia, I, 353.

Yakup b. Leys, uyanıklık ve iyi idaresiyle meşhurdur. O, adamlarını iyi seçtiği gibi, ordusunu düzenlemeyi ve askerini eğitim ve silah bakımından harbe hazırlamayı çok iyi becermişti. Hazineleri ağzına kadar doldurmuştu; hatta onun 50 milyon dirhem ve 80 milyon dinar miras bıraktığı söylenmiştir[10].

Browne şöyle der: "İran ülkesinin istiklâli, denilebilir ki, Yakup b. Leys Saffar'ın üstün faaliyetleri sayesinde gerçekleşmiştir. Asil bir aileye mensup olmamasına rağmen, kısa ömürlü olmakla birlikte, nüfuzunu sadece kurulduğu yer olan Sicistan'a değil, bilâkis Faris'in büyük bir bölümüne ve hemen hemen Bağdat'ın surlarına kadar yaymaya muvaffak olan bir devlet kurmayı başarmıştır"[11].

B. Amr b. Leys es-Saffar (256-287/870-900):

Yakup b. Leys ölünce, Abbasî halifesi Mutemid'in kardeşi Muvaffak, Yakub'un kardeşi Amr b. Leys'i Horasan, Faris, Isfahan, Sicistan Sind ve Kirman vâliliği ve Bağdat emniyet teşkilâtının başında bıraktı. Ona hil'at giydirdi. Böylece Amr, kardeşinin yetkilerini bütünüyle eline geçirdi. Ubeydullah b. Abdullah b. Tahir'i kendisine vekâleten Bağdat ve Samarra emniyet teşkilâtının başına görevlendirdi. Muvaffak'a da altın bir asa gönderdi[12].

İbn Hallikân, şöyle demiştir: "Amr, göreve başlayınca, idare ve siyasetinde son derece başarılı oldu. Hattâ, uzun zamandanberi, askeri iyi idare etmede ve kanunları hâkim kılmada Amr'ın mertebesine ulaşan olmadığı söylenir"[13].

Ne varki, çok geçmeden Abbasî hilâfeti ile Saffarîler arasındaki ilişkiler kötüleşti. Halife Mutemid, Amr b. Leys'i bizzat görevlendirmiş olduğu bölgeler vâliliğinden azletti. Bu azletme haberini, Horasan hacılarının içinde ilân etti; onların huzurunda Amr'ı lânetledi, onlara Horasan vâliliğine Muhammed b. Tahir b. Hüseyin'i getirmiş olduğunu bildirdi. Ve cami minberlerinde Amr'ın lânetlenmesini emretti. Ancak Mu-

(10) 4. c. İkinci eke bakınız. s. 440-442
(11) Lit. Hist. of Persia, I, 346 vd.
(12) Taberî, XI, 255.
(13) II, 320.

hammed b. Tahir, hilâfet merkezinde kalmayı tercih ederek kendisine vekâleten Rafi b. Herseme'yi Horasan eyâletinin idaresi için gönderdi. Bu olaylar yüzünden çıkan savaşta halife Mutemid'in ordusu, Amr b. Leys'i bozguna uğrattı, 274/887 yılında Muvaffak, Amr'la savaşmak için bizzat kendisi orduya komuta etti. Fakat o, Kirman ve Sicistan'ı ele geçirmeye muvaffak olamadı ve geriye döndü.[14].

Mutezid halife olunca (279/892), Muhammed b. Tahir'in kendisine vekâleten Horasan valililiğine göndermiş olduğu Rafî b. Herseme'yi görevden aldı ve vâlilik görevini yeniden Amr b. Leys'e verdi. Ancak, halifenin emrine itaat etmeyen Rafi b. Herseme, isyân ederek Amr'la savaşa tutuştu. 283/896 yılında onu öldüren Amr, başını Mutezid'e gönderdi. Halife, buna son derece sevindi ve memnuniyetini belirtmek için Amr'a elbiseler ve sancak gönderdi. Lâkin Amr, bu elbise ve hediyeleri kabulden kaçınarak Samanî hükümdarı İsmail b. Ahmed'in elinde olan Maveraünnehir vâliliğini istemekte ısrar etti. Halife, emelleri bitmek tükenmek bilmeyen Amr'ın bu isteğini kabul zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Samanî hükümdarı İsmail, Amr'a şu mektubu yazdı:

"Sen, geniş bir dünyayı idare etmektesin, bana gelince elimde sadece Maveraünnehir var. Ben sınırdayım. Elindekiyle yetin ve beni bırak bu sınırlarda kalayım." Amr, teklifini kabul etmeyince de ona Belh nehrinin geçilmesinin güçlüğünü hatırlattı. Bunun üzerine Amr, "O nehri, paralar ve mallarla set yapıp geçmek isteseydim, bunu da başarırdım," karşılığını verdi.

Ancak, Amr, yoluna çıkan güçlükleri aşmaya muvaffak olamadı ve ordusuna bizzat komuta etmesine rağmen arzusunu gerçekleştiremedi. Hezîmete uğrayıp, İsmail'in eline esir düştü. 70 bine ulaşan ordusu dağıldı. Bu savaş, tarihin kesin neticeli savaşlarından biri olmuştu. Çünkü bu harp, Saffarîler devletinin yıkılışını ve bu devletin enkazı üzerinde Samanîler devletinin kuruluşunu hazırlayan en önemli sebeplerden biridir[15]

(14) İbnü'l-Esîr, VII, 153.
(15) İbnü'l-Esîr, VII, 178-179; İbn Hallikân, II, 321 vd.

Halife Mutezid, Amr b. Leys'in mağlubiyetini duyunca, son derece sevindi ve Amr'ı kendisine gönderen İsmail b. Ahmed'i övdü. Amr Bağdat'a getirilince, ona ipekten bir cübbe ve kalın bir ferace giydirildi. Daha önce halifeye hediye ettiği "Faliç" denilen iki hörgüçlü büyük deve üzerine bindirildi. Deveye de ipek örtü örtüldü, gümüş simli yular ve perçemler takıldı. Şehre girince deveyi ana caddeden hilâfet sarayına doğru götürdüler. Bu sırada Amr, iki elini kaldırmış, yalvarıp yakarıyor ve dua ediyordu. Onu gören halk, ona acıdı ve ona beddua etmekten vazgeçtiler. Bilâhare halifenin huzuruna çıkarıldı. Bir müddet halifenin huzurunda kaldı, ondan 50 zirâ uzakta ayakta duruyordu. Halife, ona: "Bu senin azgınlığının karşılığıdır, ey Amr!" dedi. Sonra huzurundan çıkarılarak kendisi için hazırlanmış hücreye konuldu. Amr bir gün sonra vefat etti ve defnedildi. Katledildiği de söylenmiştir[16].

Amr, İbnu'l-Esîr'in de dediği gibi, "büyük bir siyasî idi. O, kendisinin emri olmadan, yakınlarından ve komutanlarından herhangi birinin bir köleyi bile dövmesini yasaklamıştı. Veya kölenin cezalandırılmasını naîbine ya da mabeyincilerinden birine bırakırdı. Küçük yaşta köleler satın alır, onları yetiştirir ve komutanlarına hediye olarak gönderirdi. Komutanlarına hediye ettiği bu kölelere, güzel hediye ve bahşişler göndererek bu sayede onlardan, komutanlarının durumlarını öğrenirdi. Komutanlarının herşeyinden haberdar olurdu. Komutanlar, bu bilgileri ona kimin ulaştırdığını bilemezlerdi. Onun için tek başlarına kalsalar bile, Amr'dan sakınır, onun aleyhine herhangi birşey yapmaktan çekinirlerdi.

Amr, esir düşünce, Saffarîler devletinin idaresi torunu Tahir b. Muhammed b. Amr b. Leys'in eline geçti (288/901). Ancak, Amr b. Leys'in kölesi Sebek es-Sübekrî'nin otoriteyi tümüyle eline alması sebebiyle Tahir'in idarede hiçbir rolü olmadı. Sübekrî, Tahir'i ve kardeşi Yakub b. Muhammed b. Amr b. Amr b. Leys'i tutuklayarak ikisini birlikte Bağdat'a gönderdi (296/909). Faris'i eline geçirdi ve Leys b. Ali b. Leys Saffar'ın kendisini buradan kovmasına kadar orada kaldı. Bunun üzerine Sübekrî, halife Muktedir'den yardım istemişti. Halife onun talebini kabul ederek, Munis el-Hadim komutasında bir ordu gönderdi. Netice-

(16) İbn Halikân, II, 323.

de Leys hezîmete uğratılarak esir alındı. Fakat Sübekrî'nin isyânı ve vergiyi Beytülmal'e göndermekten kaçınması sebebiyle, Abbasî hilâfeti adına hava durulmadı[17].

Abbasî halifeliği, Sübekrî'yi ortadan kaldırmak için arka arkaya ordular gönderdiyse de onu yakalayamadı. Nihayet Samanî hükümdarı Ahmet b. İsmail, Sicistan'ı ele geçirmeye muvaffak oldu. Önce Muhammed b. Ali b. Leys'i sonra da Sübekrî'yi ele geçirip ikisini de Bağdat'a gönderdi (Şevval 297/Haziran 910). Böylece, yalnızca Abbasî topraklarının bu büyük kısmını ele geçirmekle kalmayıp, Yakup eliyle başşehir Bağdat'ı fethe bile teşebbüs etmiş olan Saffariler devletine son vermiş oldu. Nitekim Yakub'un kardeşi Amr da onun izinden giderek Bağdat'a göz dikmiş, ancak her ikisi de emellerine ulaşamamışlardı.

Saffarîler devletinin zayıflaması ve yıkılması, Abbasî hilâfetinin ona karşı düşmanca bir siyaset takip etmesi ve ortadan kaldırmak için devamlı çalışmasından kaynaklanmıştır. Buna Samanîler'in bu devlete karşı tutumlarını da ilâve ediniz. Nitekim, Samanîlerden İsmail b. Ahmet, Amr b. Leys Saffar'ın ordusunu hezîmete uğratmış, kendisini de esir ederek Bağdat'a gödermiştir. Onun oğlu Ahmet de bu devlete son vermiştir. Bunlara ilâve olarak, Saffarîlerin bazı komutanlarının bu aileye düşmanlıklarını zikredelim. Bilhassa Amr b. Leys Saffar'ın kölesi Sübekrî'yi hatırlatmak gerekir ki, onun isyanı, Saffarî devletinin zayıflaması ve neticede yıkılmasında büyük rol oynamıştır.

(17) İbn Hallikân, II, 324; İbnü'l-Esîr, VIII, 20.

2. SAMANÎLER DEVLETİ (261-389/874-999)

Samani Hanedanı

1 — I. Nasr b. Ahmet (261—279/874—982)
2 — İsmail b. Ahmet (279—295/892-907)
3 — Ahmet b. İsmail (295—301/907—913)
4 — II. Nasr b. Ahmet (301—331/913—943)
5 — I. Nuh b. Nasr (331—343/943—954)
6 — I. Abdülmelik b. Nuh (343—350/954—961)
7 — I. Mansûr b. Nuh (350—/365/961—976)
8 — II. Nuh b. Mansûr (365—387/976—997)
9 — II. Mansûr b. Nuh (387—389/997—999)
10 — II. Abdülmelik b. Nuh (389 /999)[18]

(18) Lane - Poole, Muhammadan Dynasties, 132 vd.

Samani Ailesinin Soy Kütüğü

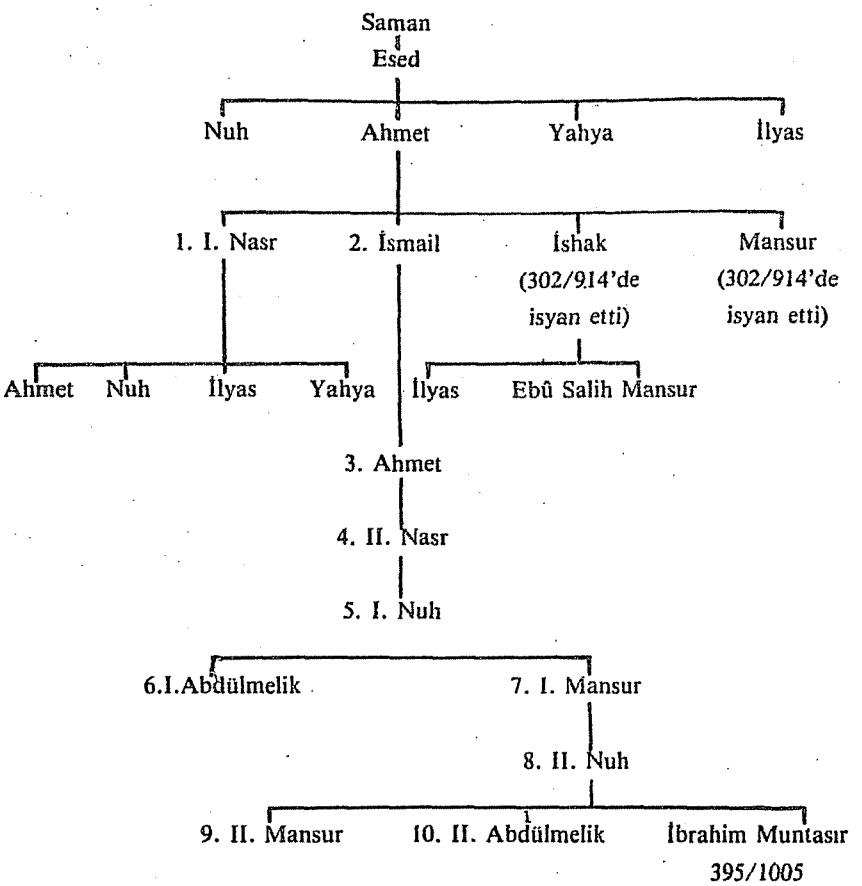

A. İsmail b. Ahmet (279-295/874-892):

Samanîler, aslı Behramgûr'a dayanan, İranlı asil ve soylu bir aileye nisbet edilir. Samanî ailesi, Abbasî halifesi Me'mûn nezdinde büyük bir itibar kazanmıştı. Me'mûn, Maveraünnehir idaresini onlara vererek şanlarını daha da yüceltti.

Bu ailenin ceddi Saman, Zerdüşt dinini terkederek İslâm'ı kabul etmiş, oğluna, Emevîlerin son dönemlerinde Horasan vâliliği yapmış olan Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin adını vermişti. Esed b. Saman'ın çocukları, halife Me'mûn zamanında temâyüz ettiler. Me'mûn Esed'in oğullarından Nuh'u hicrî 204 senesinde Semerkand, Ahmed'i Fergana, Yahya'yı Şâş ve Uşrûsana, İlyas'ı da Herat vâliliğine tayin etti. Tahir b. Hüseyin, Horasan genel vâliliğine tayin edilince, onların görevlerini onaylamıştı.

Ahmed b. Esed'in yedi oğlu vardı. Bunların içinden İsmail ve babasından sonra Tahirîler adına Semerkand ve civarını yöneten, hicrî 261 tarihinde de Abbasî halifesi Mutemid tarafından Maveraünnehir vâliliğine tayin edilen Nasr şöhret kazanmıştı. Bu tayin münasebetiyle, Samanîler devleti kurulmuş oldu. Nasr b. Ahmet, kardeşi İsmail'i Buhara vâliliğine tayin ettirebilecek güce ulaşmıştı (261/875). Ancak hasım ve düşmanlarının bu iki kardeş arasında kin ve düşmanlığı tahrik etmeleri sebebiyle, çok geçmeden aralarında mücadele zuhur etti. Hicrî 272 (885 m.) yılında Nasr, kardeşi İsmail'le savaşmak için onun üzerine yürüdü. Ancak bir süre için anlaşma yaptılar. Sonra aralarındaki ilişkiler yeniden bozuldu ve 275/888 yılında aralarında harp çıktı. Bu harpte, İsmail Nasr'ı mağlup etti, mağlup kardeşi huzuruna getirilince onu yaya olarak karşıladı ve elini öptü. Onu yine eski yerine Semerkand'a gönderdi. Buhara vâliliğini de ona vekâleten kendisi üstlendi[19]. 279/874 yılında Nasr ölünce Samanîler liderliği kardeşi İsmail'in eline geçti. İsmail'in zamanında Samanîler, büyük bir güç kazandı, yukarıda geçtiği gibi Saffarî Hanedanının yıkılışında büyük bir rol oynadı.

İsmail b. Ahmet, Horasan hâkimiyeti hususunda, kendilerine karşı mücadele vermekte olan bölge emîri Muhammed b. Zeyd'in elinden

(19) İbnu'l-Esir, VII, 99 vd.

Taberistan'ı almaya muvaffak oldu. Ancak bu bölgenin fethini tamamlamış olan Muhammed b. Zeyd kısa bir süre sonra isyan etti. Siyah rengi kendilerine şiar edinen Abbasîlere düşman olduğunu göstermek için beyaz rengi sembol edinmişti. İsmail b. Ahmet, büyük bir ordunun başında Muhammed b. Zeyd'in üzerine yürüdü ve onu hezîmete uğratarak Rey ve Kazvin'i hâkimiyeti altına aldı. Böylece ülkesinin batı hudûdunu emniyete almış oldu (279/892).

İsmail, 291/904 yılında, ülkesinin doğu hududlarına yapılan Türk saldırılarını da önledi[20]. O, 295/907'de Buhara'da öldü. Kabri, kendi zamanında terakki ederek İslâm kültürünün en önemli merkezlerinden biri haline gelen Buhara şehrindedir. Ancak, bu kabrin İsmail'in kabri olduğunu gösteren herhangi bir kitâbe yoktur. Kabir veya onun etrafını kuşatan türbeler ve kitâbelerden de kabrin ona ait olduğu anlaşılamaz.

İbnü'l-Esir, Samanoğlu İsmail b. Ahmed'i tanıtırken şöyle demiştir: "O, hayırlı, ilim ehlini ve dindarları seven ve onlara bol ikramlarda bulunan bir zattı"[21]. Başka bir yerde de: "Zekî, akıllı ve âdildi. Yumuşak huylu olup halkına iyi davranırdı. Onunla ilgili şöyle bir olay anlatılır: Oğlu Ahmed'i eğitip yetiştirecek bir öğretmeni vardı. İsmail bir gün haberi olmaksızın onun yanına uğradı. Oğluna hakaret ettiğini ve: "Allah, senin de seni doğuranın da bereketini kessin!" dediğini işitti. Derhal yanına giderek:

"Be adam!" Biz, senin bize sövmeni gerektirecek bir günah işlemedik, sen ise bize küfrediyorsun. Küfründen bizi muaf tutsan da, sadece suç işleyene küfretsen olmaz mı?" dedi. Bunun üzerine öğretmen ondan çok korktu. İsmail onun yanından ayrıldı ve kendisinden korktuğunun karşılığı olarak ona bahşiş gönderdi" diyor[22].

B. Ahmet b. İsmail ve Oğlu Nasr (295-331/907-913):

295/907 yılında Samanoğlu İsmail b. Ahmet ölünce, Abbasî halifesi Muktefî, oğlu Ebû Nasr Ahmet b. İsmail'i babasının vâliliğinde

(20) İsmail b. Ahmed için, bkz. Encylopedia of İslâm, II, 545 vd.
(21) VII, 100.
(22) Age., VII, 2-3.

kalmasını onayladı ve hil'at giydirdi, hediyeler gönderdi. Saffarîler, bu Ahmet tarafından yıkılmıştır. Ahmet'in kölesi Simcûr, Leys b. Ali Saffarî'yi esir ettiği gibi Amr b. Leys'in kölesi Sebek es-Sübekrî'yi yakalamıştı[23]. 298/910 yılında Samanîler, Sicistan'ı Muaddel b. Ali b. Leys Saffar'ın elinden aldılar ve onun kardeşi Muhammed'le Sebek'i Bağdad'a götürdüler[24]. Ancak kısa süre sonra Ahmet b. İsmail'i hal' ettiklerini ilân eden bölge halkı, Amr b. Yakup (b. Muhammed b. Amr b. Leys) Saffar'ı davet etti. Bunun üzerine Samanîler onları bastırmak için ordu gönderdiler. İki taraf arasındaki çarpışmalar yaklaşık bir yıl sürdükten sonra Samanîlerin galibiyetiyle bitti. Saffarîlerin lideri tutuklandı. Sicistan vâliliğine Samanîler tarafından Simcûr getirildi.

Ahmet b. İsmail'in idaresi fazla sürmedi; çünkü o 301/913 yılında öldürüldü. İbnü'l-Esîr, onun ölümü hakkında şu bilgiyi verir: "O, ava çok düşkündü. Bir defasında yine avlanmak için çıkmıştı. Avda bulunduğu sırada Taberistan'daki vekilinden bir mektup geldi. Vekili, mektubunda, Taberistan'da Hasan b. Ali Alevî'nin ayaklanıp bölgeyi ele geçirdiğini ve kendisini oradan kovduğunu bildiriyordu. Bu habere üzülen Ahmet, ava çıkmadan önce yaktırmış olduğu karargâhına döndü ve oraya indi. Halk bu hadiseyi uğursuzluğa yormuşlardı. İsmail'in bir aslanı vardı. Her gece bu aslanı kapısına bağlar, hiç kimse eve yaklaşmaya cesaret edemezdi. O gece aslanı getirip kapıya bağlamayı unuttular. Bunu fırsat bilen bazı köleleri, yanına girerek yatağı üzerinde onu boğazladılar ve kaçtılar. Bu hadise, hicrî 301 yılı Cemaziyelâhır ayının 27'sinde (914 m.) vuku bulmuştu. Cenazesi Buhara'ya taşınarak oraya defnedildi ve kendisine şehit denildi"[25]

Ebû Hasan Nasr b. Ahmet, babasının öldürüldüğü esnada henüz sekiz yaşındaydı. Bu sebeple halk, onun yaşını küçük buldular ve zayıf görerek babasının amcası varken işlerinin düzene girmeyeceğini düşündüler. Bu şahıs, Maveraünnehir ahalisini — Buhara hariç — kendisinin ve oğullarının yanına çekmeyi başarmış olan Semerant hâkimi İshak b.

(23) Taberî, XII, s. 11,19.
(24) İbnü'l-Esîr, VIII, s. 21-22.
(25) Age., VIII, s. 27.

Hamdan b. Esed'dir. O ve Samanî hanedanı fertlerinden diğer bazıları halife Muktedir'e mektuplar göndererek, her biri Horasan merkezlerinden birinin emîrliğini istediler. Ancak halife, Nasr'ı babasının ülkesinde bıraktı ve onun önceden almış olduğu "es-Saîd" ünvanını onayladı. Onun vâliliğiyle idarî işler bütünüyle Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmet el-Ceylanî'nin eline geçti[26].

İbnü'l-Esîr'in, 301/913-914 yılı hadiseleri arasında zikrettiğine göre, İshak b. Ahmet b. Esed ile oğlu İlyas, Nasr'a karşı isyan bayrağını açarak Buhara'ya doğru yürüdüler. Ancak, her ikisi de birkaç kez hezîmete uğradılar. Nasr'ın ordusu Semerkant'ı ele geçirdi. İshak önce gizlendiyse de bilâhare yakalanıp esir edildi. Oğlu İlyas da Fergana'ya kaçtı. İshak'ın ikinci oğlu Ebû Salih Mansûr ise, müteakip yılda Nasr'a karşı hurûc etti. Nasr'ın bazı komutanları da Ebû Salih'e vekâleten Sicistan'ı idare etmek şartıyla onu destekleyip Sicistan'ı ele geçirmeye çalışarak Nişapur'da hutbeyi onun adına okuttular. Nasr ile amcasının oğlu Mansûr arasındaki harpler dört yıla yakın devam etti (302-306/914-918). Neticede Nasr, Nişapur ve diğer yerlerde yeniden hâkimiyetini sağladı[27].

Önceden babasıyla birlikte isyan etmiş olan Samanoğlu İlyas b. İshak, Nasr ile muharebe etmek için hazırlıklara başladı ve etrafında 30 bin atlı topladıktan sonra Semerkant üzerine yürüdü. Ancak Nasr b. Ahmed'in ordusu 310/922 yılında onu mağlubiyete uğrattı, onu Fergana'ya kaçmak ve gizlenmek zorunda bıraktı. İlyas, Şaş emîri'nin de yardımıyla yeniden hazırlık yapmaya başladı; ancak yine hezîmete uğradı, Şaş emîri de esir edildi ve öldü.

Samanîlerle Abbasî halifeliği arasındaki ilişkiler, dostluk temelleri üzerine kurulmuştu. Hatta halifeler, doğu bölgelerde hâkimiyetlerinin tanınmasında, Samanî hanedanı emîrlerine dayanıyorlardı. Halife Muktedir, Yusuf b. Ebi's-Sâc'ı Karmatîlerle savaşması için Vâsıt'a çağırdığı sırada, Samanoğlu II. Nasr (es-Sâid)'a Rey vâliliğini verdiğini bildirdi

(26) Age., VIII, s. 28.
(27) Age., VIII, 28-30 vd.

ve ona oraya giderek bölgeyi Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın kölesi Fatek'in elinden almasını emretti. Nasr, Rey ve civarını ele geçirdikten sonra Simcur'u vâliliğe getirerek Buhara'ya döndü.

322/934 yılında, Ebû Ali Muhammed b. İlyas, II. Nasr'a karşı isyan ederek, Kirman'ı istilâ etti. Nasr, onun üzerine büyük bir ordunun başında Makan b. Kalî'yi gönderdi. Makan, onu mağlup ederek Kirman'ı ele geçirdi ve şehri Samanîler adına idareye başladı. Ne var ki, Makan da, 328/940 yılında Cürcan'da Samanîlere karşı isyan etti. Nasr'ın gönderdiği ordu, onu mağlup etti ve bu bölgeyi ele geçirerek Samanîlerin hakimiyetini yeniden sağladı. Samanî orduları, Rey şehrini, Taberistan'a kaçtıktan sonra yeniden Samanîlere itaat eden Veşmgîr b. Ziyar (Merdavic b. Ziyar'ın kardeşi) ve öldürülen Makan b. Kali'nin elinden aldılar. Samanî ordularının zaferleri birbirini takip etti; Ebher, Kazvin, Kum, Hemedan, Nihavend ve Dinever'i zapt ettiler ve Hulvan hududlarına kadar ulaştılar[28].

Nasr b. Ahmet, son derece iyi ahlâk sahibiydi. İbnü'l-Esîr, onu hilim sahibi, akıllı ve cömert olarak tavsîf eder[29]. Onun hakkında şu hadise anlatılır: Kardeşi Ebû Zekeriya ona karşı isyan etmiş, hazinelerini yağmalamış ve mallarına el koymuştu. Nasr, saltanatının merkezine dönünce, kendisine mallarını yağmalayan adamlardan bahsedildiyse de, onları hiç takip etmedi. Bir ara kendisine, avamdan birinin, yağmalanan bu mallarından sanat eseri bir çakıyı 200 dirhem karşılığında satın almış olduğunu haber verdiler. Bunun üzerine o şahsa adam göndererek bu bıçağını 200 dirheme geri almak istedi. O adam ise ancak 1000 dirheme verebileceğini söyledi ve satmadı. Bunu duyan Nasr, "Buna şaşmaz mısınız? Malımı onun yanında görüyor ve cezalandırmıyorum, hakkını da veriyorum, fakat o aşırı istekte bulunuyor' dedi. Sonra da o şahsın razı edilmesini emretti. Hastalığı uzun sürmüş 13 ay hasta kalmıştı. Kendini namaz ve ibadete verdi. Köşkünde "Beytü'l-İbâdet" adını verdiği bir bölüm yaptırdı. Temiz elbiselerini giyer ve yalınayak bu bölüme giderek namaz kılar, dua ve niyazlarda bulunurdu. Hastalığı 331/993 yılına

(28) Age., VIII, 56.
(29) Age., VIII. 96, 126, 130, 137.

rastlar. Samanîlerin başında 30 yıl 1 ay üç gün kaldıktan sonra 38 yaşında iken öldü[30].

Nizamülmülk, Samanî hükümdarı es-Saîd Nasr b. Ahmed'in sonu hakkında, İbnü'l-Esîr'den farklı malumat vermiştir. O, şöyle der: "Nasr, İsmailiye mezhebini benimsedi, bu sebeple kumandanlar onu ortadan kaldırmak için komplo düzenlediler. Nasr, aleyhindeki bu plânlardan haberdar olunca, oğlu Nuh adına hükümdarlıktan çekildi. Nuh ise, ülkesinde İsmailiyye mezhebi ve taraftarlarını ortadan kaldırmak için gayret göstermiştir[31]. Makrîzi de, Horasan hükümdarı Nasr b. Ahmet'in, Fatımî halifesi Ubeydullah Mehdî'ye mektup gönderip, onun ruhanî otoritesini kabul ettiğini, adamlarıyla yardımına gelmeyi vadettiğini bildirir.

C. Nuh b. Nasr (331-343/942-954):

Nuh b. Nasr, Horasan ve Maverâünnehir bölgesinin idaresini Şaban 331 hicrî (Nisan 941)'de devraldı. Hükümdarlığına, kalplerini kazanmak ve kendisine karşı isyanlarından emîn olmak için babasının sağlığında haklarında kin beslediği bazı komutanları affetmekle başladı. Onları, bazı vilâyetlerin vâliliklerine getirdi. Samanîlerle Büveyhîler arasındaki mücadele, Rey şehrini Büveyhî emîri Rüknüddevle'nin elinden istirdat için çalışan Nuh b. Nasr zamanında başladı. Gittikçe büyüyerek, askerinin Büveyhîlere katılması sebebiyle Nuh'un mağlubiyetiyle sona erdi. Ancak Nuh, Rüknüddevle ile muharebe ve Rey'i ele geçirmek için yeniden hazırlıklara başladı. Onun ordusu, hicrî 333 yılı Ramazan (Milâdî 945 Nisan) ayında, Rey ve Cebel bölgesini ele geçirmeye muvaffak oldu[32].

Nuh b. Nasr'ın ülkesi, önceden babası ve kendisi için bağlılık göstermiş olan komutanı Ebû Ali b. Muhtâc'ın isyanı sebebiyle büyük bir tehlike ile yüzyüze gelmişti[33].

---

(30) Age., VIII, 142.
(31) Siyasetnâme, II, 278-281.
(32) İbnü'l-Esîr, VIII, 158-159.
(33) Age., VIII, 164.

Nuh b. Nasr'ın Nasıruddevle b. Hamdan'a katılmış olan amcası İbrahim b. Ahmet b. İsmail ile mektuplaşan askerleri, ona bîat edeceklerini bildirerek, onu yanlarına çağırmışlar, İbrahim de onların davetini kabul etmişti. Dolayısıyla Ebû Ali'nin de yardımını alan İbrahim ve Nuh arasında harp çıktı. 335/946 yılında Buhara, Merv ve Nişapur'u ele geçiren isyancılar, bu bölgelerde hutbeyi İbrahim b. Ahmet b. İsmail adına okuttular. Ancak kısa süre sonra Ebû Ali, kendisinin ordunun başına geçirilmesi şartıyla Nuh ile ittifak ederek kendini hal'e meyleden İbrahim'e karşı ayaklandı ve Nuh b. Nasr'ın kardeşi Ebû Ca'fer Muhammed b. Nasr b. Ahmed'i iktidara getirmek için çalıştı ve ona bîat etti. Maveraünnehir ve Horasan'ın ekseri merkezlerinde hutbeyi onun adına okuttu. Nuh b. Nasr ile Ebû Ali arasındaki savaşlar, 332 yılından 337 yılına kadar (943-949) devam etti ve iki taraf arasında sulh akdedilmesiyle sona erdi[34].

Nuh b. Nasr, Ebû Ali'yi tahrik eden Rüknüddevle'nin elinden Cebel ve Rey bölgelerini almaya muvaffak oldu (339/950)[35].

Nuh b. Nasr, Horasan askerinin komutanlığını, Veşmgîr b. Ziyar'ın yardımıyla, Rüknüddevle b. Büveyh'i yıllık 200 bin dinar vergi vermeye mecbur eden Ebû Ali'ye vermişi. Ne var ki, Nuh çok geçmeden Ebû Ali'nin samimiyetinden şüpheye kapılarak onu komutanlıktan azletti. Bunun üzerine Rüknüddevle ile mektuplaşan Ebû Ali, Rey'e onun yanına gitti ve son derece iyi karşılandı. Rüknüddevle, Abbasî halifesi Mutî'nin yanında onun için aracı oldu. Muizzüddevle b. Büveyh'in de desteğiyle halife onun Horasan vâliliğini onayladı. Bu hadise, hükümdar Nuh b. Mansûr'un vefat ettiği hicrî 343/milâdî 954 yılında cereyan etmişti[36].

D. Abdülmelik b. Nuh (343-350/954-961):

Abdülmelik b. Nuh, 343/954 yılında Samanîlerin başına geçince, Bekr b. Malik'i Horasan ordusu başkomutanlığına atadı. Onu, Buhara'dan Ebû Ali b. Muhtâc'ı çıkarmak üzere gönderdi. Ebû Ali, askeri-

(34) Age., VIII, 164-167, 175.O

(35) Miskeveyh, II, 100-101, 103-104.

(36) Age., II, 154-157.

nin Abdülmelik tarafına geçmesi üzerine, 200 taraftarıyla kalınca, Rey'de Rüknüddevle'ye sığınmak zorunda kaldı. Rüknüddevle tarafından iyi karşılandı[37].

Ne var ki, Abdülmelik devri, atının sürçmesi ve yüzüstü kapanması sonucu ölmesi sebebiyle uzun sürmedi (Şevval 350/Kasım 961). Saltanat ondan sonra kardeşi Ebû Salih Mansûr b. Nuh'un eline geçti. Miskeveyh'in de dediği gibi, müteakip dönemde Horasan'da karışıklıklar zuhur etti ve Samanî devleti zayıflamaya başladı[38].

E. Mansûr b. Nuh (350-366/961-976):

Mansûr zamanında, Sicistan halkı, vâli Halef b. Ahmed'e karşı isyan etti. Onun yerine yine onun adamlarından olan Tahir b. Hüseyin isimli şahsı getirdiler. Bunun üzerine Mansûr b. Nuh, Halef'in yardımına bir ordu gönderdi ve o, bu ordu sayesinde bölgeyi istirdat etti. Ancak çok geçmeden yine buradan çıkarıldı. Daha sonra da Samanîlerin yardımıyla bölgeyi yeniden geri aldı. Ne var ki, Halef ile Samanîler arasındaki ilişkiler, kısa süre sonra bozuldu. Halef, Buhara'ya ödemekte olduğu vergiyi, elbise ve hizmetçileri göndermedi. Bunun üzerine Mansûr b. Nuh, onunla muharebe için Sicistan üzerine ordu gönderdi. İki taraf arasındaki harpler, yedi yıl boyunca devam etti ve iki taraf arasında sulh yapılmasıyla sona erdi. Sulh gereğince hutbe yeniden Mansûr adına okundu. Eğer bu herhangi bir şeyi gösteriyorsa, ancak Samanî hanedanına arız olan zafiyeti gösterir. İbnü'l-Esîr, ne kadar isabetli söylemiştir: "Bu durum, Samanî devletine ârız olan ilk zâfiyettir. Bunun üzerine, tebaasının itaatsizliği yüzünden komşuları onların ülkesine göz dikmişlerdir"[39].

Hicrî 356 (milâdî 967) yılında, Rey taraflarında Mansûr b. Nuh ile Rüknüddevle b. Büveyh arasında savaş çıktı. Samanîlerle Büveyhiler arasındaki düşmanlık ancak 361 senesinde sona erdi. Bu yılda Samanî hü-

(37) Miskeveyh, Age., II, 157.
(38) Miskeveyh, Age., II, 189.
(39) VIII, 202.

kümdarı Mansûr b. Nuh ile Rüknüddevle ve oğlu Azududdevle arasında, Rüknüddevle ve oğlunun yıllık 150 bin dinar vergi ödemesi kaydıyla sulh yapıldı. Bu miktarın 100 binini Rüknüddevle, 50 binini de Azududdevle verecekti. Nuh, Azududdevle'nin kızıyla evlendi, ona nâdir hediye ve eşyalar takdim etti. Onların arasında bir sulh metni kaleme alındı. Horasan, Faris ve Irak eşrafı da bu andlaşmaya şahitlik ettiler[40].

F. II. Nuh b. Mansûr (366-387/976-997):

366/976 yılında Mansûr b. Nuh vefat edince, onun yerine 13 yaşındaki oğlu II. Nuh, Samanîlerin başına geçti ve "el-Mansûr" ünvanını aldı. Onun hükümdarlığının ilk yıllarında devlet işlerini veziri Ebu'l-Hasen el-Utbî yürüttü. Fakat Samanîler adına Horasan askerinin başında olan Muhammed b. İbrahim b. Simcûr, bu bölgede idareyi kendi eline almış, yeni hükümdarın yaşının küçük olmasını, ihtiraslarını gerçekleştirmek için fırsat bilip onun veziri Utbî'yi azletmişti. Ebu'l-Abbas Taş'ı da ordu komutanlığına getirmişti. Diğer taraftan, aynı yıl içinde Samanî emîri II. Nuh ile, Cürcan'ı istilâ eden Azududdevle arasında savaş çıktı. Bilhassa bu harplerin takibinde en büyük rolü oynayan vezir Ebu'l-Hasen Utbî'nin öldürüldüğü haberi karşı tarafça duyulunca daha da şiddetlendi[41]. Bunlara, ordusunun hezîmete uğramasından sonra, Samanî hanedanından birinin Nuh'a karşı isyanını da ilâve ediniz"[42].

Eski vezir Utbî'ye düşman olan yeni vezir Abdullan b. Üzeyr, Ebu'l-Abbas Taş'ı Horasan ordu kumandanlığından azlederek, bu görevi yeniden Ebu'l-Huseyn b. Simcûr'a vermeye çalıştı. Ancak Ebu'l-Abbas, yeni vezirin emirlerini uygulamaktan kaçınarak Büveyhî hükümdar Fahrüddevle'den yardım istedi. Fahrüddevle'nin gönderdiği ve içinde İbn Simcûr'un da bulunduğu ordu sayesinde Nişapur'u istilâ etti. Sonra Nuh'a mektup yazarak onun gönlünü kazanmaya, kendine karşı yumuşatmaya çalıştı. Ancak Abdullah b. Uzeyr, onun azledilmesinde şiddet-

(40) İbnü'l-Esîr, VIII, 225; Ebu'l-Mehasin, IV, 63.
(41) İbnü'l-Esîr, IX, 4 vd.
(42) Miskeveyh, III, 93.

le ısrar etti. II. Nuh'un hükümdarlığında tüm devlet yetkilerini eline almış olan annesi de veziri destekledi. Nuh'un annesi o kadar nüfuz kazanmıştı ki, fermanlar bile onun istekleri doğrultusunda kaleme alınırdı. Nitekim o dönemin şâirlerinden biri şöyle demiştir:

Yetişkinlerin güç yetiremediği iki şey vardır:
Kadınların arzusu ve çocukların hükümdarlığı!..
Kadınlara gelince onların meyilleri nefis ve kaprisedir
Çocuklar ise dizginsiz hareket eder[43].

Samanîler devleti, II. Nuh b. Mansûr zamanında çökmeye yüz tuttu. Hicrî 383 (milâdî 993) senesinde, onların büyük komutanlarından ikisi, Ebu'l-Hasan b. Simcûr ile Nuh b. Nasr'ın kölesi Faik el-Hassa Nuh'a karşı ayaklandılar. Karahanlı İlek Buğra Han Şihabüddevle Harûn b. Süleyman'a müracaat ederek, onu Maveraünnehir'i istilâya teşvik ettiler. Karahanlı ülkesinin hudutları, Samanîlerin şark hududundan Çin hudutlarına kadar uzanıyordu. Buğra Han, bu yıl içinde Nuh b. Mansûr'un ordularına karşı zafer kazanmaya ve Buharâ'yı ele geçirmeye muvaffak oldu. Ancak, Nuh çok geçmeden saltanatının merkezini, Buğra Han'ın ölümü ve ahalinin ona karşı isyanı üzerine geri aldı[44].

Hicrî 384 (milâdî 994) senesinde, II. Nuh b. Mansûr, kendisine karşı isyan eden emirlerle savaşmak için Gazne vâlisi Sebüktekin'in yardımına başvurdu. İkisinin ordusu, Büveyhîlerden yardım almış olan isyancı iki komutanı, Herat yakınında bozguna uğrattı. İsyancılar, Cürcan'a kaçtılar. Nuh, Nişapur'u ele geçirdi. Nişapur vâliliği ve Horasan ordu kumandanlığına Mahmut b. Sebüktekin'i getirdi ve ona: "Seyfüddevle" ünvanı verdi. Babası Sebüktekin'i de "Nâsıru'd-devle" olarak lâkaplandırdı. Müteakıben Nuh, Buhara'ya Sebüktekin ise Herat'a döndü. Mahmut ise Nişapur'da kaldı[45].

Samanî hükümdarı Nuh b. Mansûr'un idaresi uzun sürmüş, hattâ 21 yıla ulaşmış olmakla birlikte, bu dönem, onun yaşının küçüklüğü se-

(43) Miskeveyh, III, 93.
(44) İbnü'l-Esîr, IX, 36 vd.
(45) Age., IX, 48.

bebiyle isyanlar, iç harpler, kadınların ve vezirlerin idareye müdahale etmeleri, taşra vâlilerinin idareyi ele geçirme arzuları, Türkler ve Büveyhîlerin Samanî ülkesine göz dikmeleri ve bizzat Samanî hanedanı fertleri arasında çıkan rekabetlerle doludur(46).

G. Samanîlerin Yıkılışı:

Nuh b. Nasr, 387/997 yılında ölünce, yerine oğlu II. Mansûr b. Nuh geçti. Komutanlarına ve taraftarlarına bol para vererek onları kendine bağlamaya çalıştı. Ancak, 383 yılında Buhara'yı istilâ etmiş olan Karahanlı Buğra Han, Nuh b. Mansûr'un ölümünü, Semerkant'ı ele geçirmek için bir fırsat saydı. Bu arada, Buhara'yı istilâ etmiş olan Faik el-Hassa da ona katıldı. Faik, seleflerinin kölesi olduğu için onların kendisi üzerindeki haklarını gözeterek hükümdar Mansûr'a hizmet maksadıyla çalıştığını izhar ediyordu. Buhara'yı ele geçirmeye muvaffak olduktan sonra, şehrin ileri gelenlerini ve eşrafını Mansûr'a göndererek, ondan ülkesine ve saltanatına dönmesini istedi. Ona dokunulmayacağına dair âhid ve yemin verdi. Bunun üzerine, şehirden ayrılmış olan Mansûr, Buhara'ya döndü. Faik'i devletinin idaresi ve işlerinin yürütülmesiyle görevlendirdi. Bektüzün'ü de Horasan ordusunun başına getirdi(47).

Ertesi yıl II. Mansûr b. Nuh ile, Bektüzün'ü Horasan ordusu başkomutanlığına tayin etmesine kızan Gazneli Mahmut arasında anlaşmazlık çıktı. Mahmut, bu görevin kendisine geri verilmesini istediyse de Mansûr onun talebini reddetti. Bu yüzden araları bozulmuştu. Çok geçmeden Faik ve Bektüzün, II. Mansûr b. Nuh'u tutuklayıp gözlerine mil çektiler. Onun yerine küçük kardeşi Abdülmelik b. Nuh'u geçirdiler. Mansûr'un saltanatı ancak bir yıl yedi ay sürmüştü. Samanî devleti işlerinin iyice karıştığını gören Gazneli Mahmut, bu fırsattan istifade ederek Nişapur ve Buhara'yı ele geçirmeye muvaffak oldu. Horasan yönetimine hâkim olarak, bu ülke üzerinden Samanî nüfuzunu kaldırdı ve hutbeyi Abbasî halifesi Kadir Bi'llâh adına okuttu. Maveraünnehir bölgesi

(46) Age., göst. yer.
(47) Age., göst. yer.

ise, Buhara'yı ele geçirmek isteyen ve Abdülmelik b. Nuh'a dost olduğunu gösteren Karahanlı Buğra Han'ın eline düştü. Ancak çok geçmeden Buğra Han, önce Samanîlerin komutanlarını sonra da bizzat Abdülmelik'i tutukladı. Abdülmelik'den sonra ondan önce Samanîleri idare eden kardeşi Mansûr b. Nuh'u hapsetti. Aynı zamanda Abdülmelik'in diğer iki kardeşi Ebû İbrahim İsmail ve Ebû Yâkup b. Nuh'u, amcalarından Ebû Zekeriyya ve Ebû Süleyman'ı tutuklayıp her birini ayrı hücreye koydurdu.

Samanîlerin tarihini tetkik eden kimse, onların yıkılışının birkaç sebebe bağlı olduğunu açıkça görür. Biz, Samanî devletini zayıflatan ve nihayet çökerten sebeplerden birkaç tanesini zikretmekle yetineceğiz:

1. Samanî fertleri arasında çıkan anlaşmazlıklar,

2. Komutan ve taşra vâlilerinin hükümdarlara karşı isyânı ve onların Nuh b. Mansûr'a karşı, aynı hanedanın fertlerinden yardım almaları,

3. Bu komutan ve vâlilerin, Büveyhîler ve Karahanlılar gibi civar ülkelerin liderlerinden yardım istemeleri,

4. Bazı emîrlerin küçük yaşta olmalarından dolayı kadın ve vezirlerin idareye müdahale etmesi.

Böylece, Samanî devleti Gazneliler ve Türkistan hanları tarafından yıkıldı. Ve "Kendinden önceki devletin hali gibi, sanki dün ma'mur olmamış duruma geldi. Şüphesiz bunda, akıl sahipleri için büyük ibret vardır[48].

Edebiyatın, bilhassa hicrî üçüncü asırdan itibaren canlanmaya başlayan İran edebiyatının teşvikinde Samanî hükümdarlarının büyük rolü vardır. Hattâ İran asıllılar, eserlerini kendi dilleri Farsça ile yazmaya başlamışlardı. Bu dönemden itibaren, İran edebiyatında Fars husûsiyetleri görünmeye başlamıştır. Firdevsî'nin Şehnâmesi, I. Mansûr b. Nuh'un veziri Bel'âmî'nin Taberî tarihinin muhtasarı bu ürünlerdendir.

Tıp, felsefe, astronomi ilimlerine gelince, İran asıllı âlimler, bu ilim-

(48) İbnü'l-Esîr, IX, 54-56.

lerdeki eserlerini Farsça yerine Arapça olarak te'lif etmişlerdir. Çünkü bu ilimlerin, Fars edebiyatı ile fazla alâkası yoktu. Bu dönemde yazılan tıp kitaplarının en meşhûrlarından biri, Ebû Bekir Razî'nin te'lif edip, Samanîler adına Sicistan vâliliği yapmış olan Ebû Salih Mansûr b. İshak Samanî'ye hediye ettiği "Kitabü'l-Mansûrî"dir. Samanî hükümdarı Nuh b. Mansûr'un kendi eliyle şifâ bulmasının mutluluğunu 17 yaşlarında tadan ve bu andan itibaren Samanîlerle ilişkisini sağlam temeller üzerine kurmuş olan meşhûr filozof İbn Sînâ, Samanî devletinin merkezi Buhara şehri kütüphanesinde, önceden benzerini görüp duymamış olduğu ender ve kıymetli eserler gördüğünü rivayet etmiştir.

3. GAZNELİLER (351-582/962-1136)

(Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan)

Gazneliler	Hanedanı[49]
1. Alptekin	(351— 352/ 962— 963)
2. İshak	(352— 355/ 963— 966)
3. Bilgetekin	(355— 362/ 966— 972)
4. Pîrî	(362— 366/ 972— 976)
5. Sebüktekin	(366— 387/ 976— 997)
6. İsmail	(387— 388/ 997— 998)
7. Mahmut (Yemînüddevle)	(388— 421/ 998—1030)
8. Muhammed (Celâlüddevle)	(421— 422/1030)
9. I. Mes'ûd (Nâsır Lidînillah)	(422— 432/1030—1040)
10. Mevdûd (Şihâbüddevle)	(432— 441/1040—1048)
11. II. Mes'ûd	(441/1048)[50]
12. Ali (Ebu'l-Hasen Bahâüddevle)	(441/1048—1049)
13. Abdürreşîd (Izzüddevle)	(441— 444/1049—1052)
14. Tuğrul (Saltanat gasıbı)	(444— 447/1052—1055)
15. Ferruhzâd (Cemâlüddevle)	(447— 451/1055—1059)
16. İbrahim (Zâhirüddevle)	(451— 492/1059—1099)
17. III. Mes'ud (Alâüddevle)	(492— 508/1099—1114)
18. Şirzâd (Kemâlüddevle)	(508— 509/1114—1115)
19. Arslan (Sultânüddevle)	(509— 512/1115—1118)
20. Behram-Şah (Yemînüddevle)	(512— 547/1118—1152)
21. Husrev-Şah (Muizzüddevle)	(514— 555/1152—1160)
22. Husrev-Malik (Tâcüddevle) (Gurlular'ın istilâsı)	(555— 582/1160—1186)

---

(49) Lane - Poole, Muhammadan Dynasties, 289 vd.

(50) Lane - Poole, II. Mes'ud'un vefat tarihini 440 h. göstermekle hata etmiştir. Bu tarihi, tarih kitaplarına istinaden düzelttik.

Gazne Hükümdarları

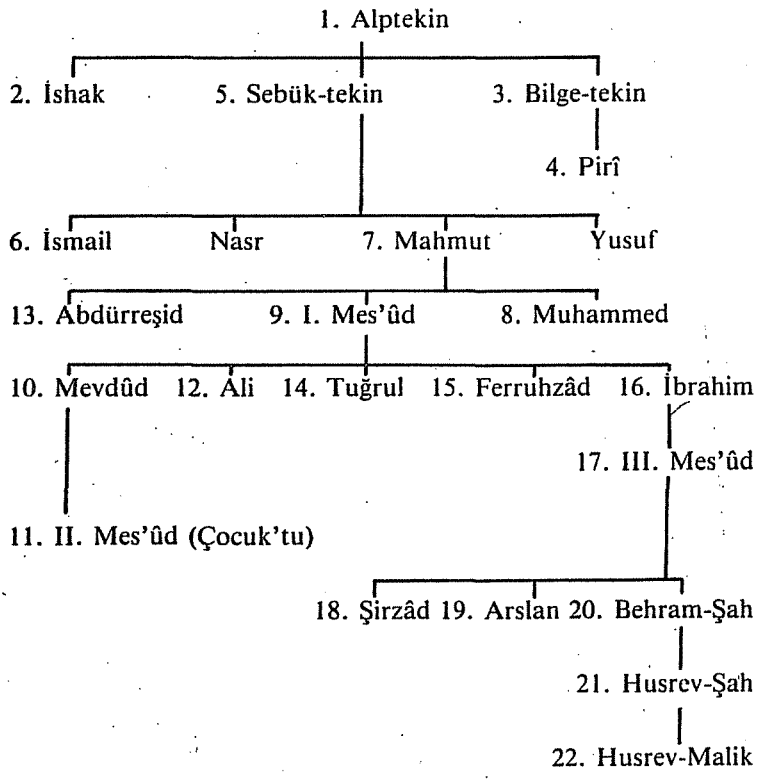

A. Sebüktekin (366-387/976-997):

Alptekin, Samanîler yanında büyük mevkii olan ve onlarca yüksek devlet makamlarına tayin edilen Türk kölelerden biriydi. Samanî hükümdarı Abdülmelik b. Nuh (343-350/954-961), onu sarayında hâcib (mabeyinci) olarak görevlendirmiş, 344/955 yılında da Herat vâliliğine tayin etmişti. Fakat Alptekin, efendisinin ölümünden sonra bu görevinden uzaklaştırılmıştı. Bunun üzerine babasının Samanîler adına idare ettiği Gazne şehrine gitti ve 352/963'te babasının ölümünden sonra, onun yerine geçti. Samanî hükümdarı I. Mansûr b. Nuh (350-366/961-976) ile rekabet edebilecek güce ulaşmıştı; ancak eline geçirdiği toprakları genişletemeden bir yıl sonra öldü. Yerine geçen oğlu İshak da Gaznelilerin nüfuzunu genişletmeye muvaffak olamadı.

İshak'ın Bilgetekin ve Sebüktekin adlarında iki kölesi vardı. İshak'tan sonra otorite, Bilgetekin'e geçti ve o, 359/970 yılında adına sikke bastırdı. Gazne'nin idaresi, Bilgetekin'den sonra, bu şehir halkından biri olan Pîrî'nin eline geçti.

Alptekin'in kölelerinden biri ve damadı olan Sebüktekin, Gazneliler devletinin gerçek kurucusu kabul edilir[51]. İbnü'l-Emîr, şu bilgiyi verir: "Alptekin'in oğlu İshak öldüğünde, geride aile ve akrabasından idareyi yürütebilecek kapasitede bir kimse bırakmamıştı. Bu yüzden askerî erkân bir araya gelerek, idarelerini yürütecek ve kendilerinin birliğini sağlayacak kişiyi tesbite çalıştılar. Önce anlaşmazlığa düştülerse de, neticede Sebüktekin'i getirmekte anlaştılar. Çünkü onun akıl ve zekâsını, dindarlığını, cesaretini ve olgunluğunu biliyorlardı. Bu yüzden onu kendilerine lider olarak seçtiler ve işlerinin başına getirdiler. Ona itaat edeceklerine yemin ettiler ve sözlerini yerine getirdiler. Sebüktekin, onlara oldukça iyi muamele edip, iyi bir siyaset takip etti"[52].

Sebüktekin, nüfuzunu, merkezi Peşaver olan devletini kurduğu topraklarda ve Maverâünnehir bölgesindeki isyânları bastırmasına karşılık

(51) Encyclopedia of İslam, Ghaznavids, II, 154.
(52) İbnü'l-Esîr, VIII, 247.

384/994 yılında Samanî hükümdarı Nuh b. Mansûr tarafından vâliliğine tayin edilmiş olduğu Horasan'ı ele geçirmekle de Faris'te yaymıştı[53].

İbnü'l-Esîr, 366-369/976-979 yılları hadiselerinden bahsederken, Sebüktekin'in Gazne yakınındaki Kusdar bölgesini, Sicistan-Herat arasında yer alan Bust şehrini ele geçirdiğini zikreder. Bust'u şöyle ele geçirmişti: Bust vâlisi, bölgesini istilâ eden isyancılara karşı Sebüktekin'den yardım istemiş, buna mukabil bazı taahhüdlerde bulunmuştu. Ancak verdiği taahhüdlerini ve sorumluluklarını yerine getirmeyince, Sebüktekin onunla savaşarak Bust'u istilâ etti. Sonra da kendisine karşı ayaklanmış olan Kusdar vâlisi üzerine yürüdü. Yollarının sarplığı ve şehir tahkimatının kuvvetli olmasına güvenen bu vâliyi yendi, şehri ele geçirdi ve onu kendi hâkimiyetini tanımaya mecbur etti.

Bu zaferler, Sebüktekin'e Hindistan'ın büyük bir bölümünü ele geçirmek fırsatını verdi. Orada, günümüzde Afganistan'ın merkezi olan Kabil şehrinin de bulunduğu dağlık bazı bölgeleri aldı[54] ve muzaffer bir şekilde, salimen ülkesine döndü. Ancak Hind hükümdarlarından Hindistan'ın Kuzey-batısında uzanan bölgede hükümran olan Caypal, Sebüktekin'in ülkesinin civarını istilâsını, memleketi için bir tehdit olarak görmüştü. Bu sebeple, Hind melikleri ile Gazne hükümdarları arasında şiddetli savaşlar başladı ve Mahmut b. Sebüktekin'in Hindistan'ın büyük bir bölümünü almasıyla neticelendi.

369/979 yılında hezîmete uğrayan Caypal, Sebüktekin'den sulh istedi. Yapılan sulhe göre, Caypal vergi olarak bir miktar para ödeyecek, ülkesinden bir bölgeyi verecek, ayrıca elli fil gönderecekti. Sulh şartlarının yerine getirilmesine kadar da Sebüktekin'in yanında aile fertlerinden bazılarını rehine olarak bırakacaktı. Ne var ki Caypal, rehinelerine mukabil ülkesinde bulunan müslümanları tutukladı. Bunu haber alan Sebüktekin, Hindistan üzerine yürüdü ve geçtiği her beldeyi tahrip etti. Sonra Lamgan'a yöneldi, ki, burası onların en güzel kalelerindendi, şehri savaşarak fethetti. Burada bulunan puthaneleri yıktırarak İslâm ilkele-

(53) Brown, Lit. Hist. of Persia, I, 371 vd.

(54) Bu arazi "Hind" veya "Hund" olarak anılmaktadır. Ülke hükümdarlar, Şahîler ülkesi melikleri diye bilinirdi. Genel olarak Kabil Hindu hükümdarları olarak anılırlar.

rini hâkim kıldı. Müteakıben Gazne'ye döndü. Bu defa Caypal 100 bin askerden teşekkül eden ordusunun başında, Sebüktekin'in üzerine gitti. Savaş yine Hindlilerin mağlubiyetiyle bitti. Müslümanlar, onların malları, ağırlıkları ve binitlerinden çok miktarda ganimet aldılar. Bu savaşı kazanması neticesinde Afganistan ve Halac, Sebüktekin'in hâkimiyeti altına girdi[55].

Sebüktekin, icraat yönünden Samanîlerden bağımsız ve onlardan daha nüfuzlu olmakla birlikte, Lane Poole'ün de dediği gibi, Samanîlerin hâkimiyetini tanıyor, onlar adına savaşıyordu[56]. Zamanla vilâyetinin sahası çok genişledi, askerinin mevcudu arttı, hazinesi zenginleşti, herkes heybetinden korkmaya başlamıştı[57]. 384/994 yılında Samanî hükümdarı Nuh b. Nasr'ın, Horasan'da isyan etmiş olan Ebû Ali b. Simcûr ve Faik el-Hassa'ya karşı savaşlarında, Gazne vâlisi Sebüktekin'den yardım istediğini ve onu Horasan vâliliğine tayin ettiğini görüyoruz. Bu sırada bir tarafta Samanî emîri Nuh, Sebüktekin ve oğlu Mahmut, karşı tarafta da Ebû Ali b. Simcûr, Faik el-Hassa ve Büveyhî hükümdar Fahrüddevle b. Rüknüddevle olmak üzere savaşlar yapıldı ve Sebüktekin'in zaferiyle neticelendi. Nişapur'a kaçan Ebû Ali ve Faik'in peşini takip eden Sebüktekin, şehri ele geçirdi. Nişapur'un yeniden Samanîlerin hâkimiyetine dönmesi üzerine Nuh, Sebüktekin'in, oğlu Mahmut'u oraya vâli tayin etti[58].

Sebüktekin, 20 yıl idarede kaldıktan sonra 387/997 yılında öldü. Bu esnada, maruf olduğu salabeti, kuvvetli iradesi ve metaneti, şark ve garpta kazanmış olduğu zaferleri sayesinde, Gazne İmparatorluğunun temellerini atmıştı. Bilâhere oğlu Gazneli Mahmut devrinde ülkesinin sınırları oldukça genişlemiştir. Sebüktekin, "âdil, cihada çok rağbet eden hayırlı bir zât; itikadı sağlam, tam bir mertlik sahibi, ahde vefâ gösteren bir kişiydi"[59].

O'nun kâtip olarak görevlendirdiği meşhûr şâir Ebu'l-Feth el-Bustî, ona şu mersiyeyi yazmıştır:

---

(55) Utbî, Tarihu'l-Yemînî, I, 58, 76.
(56) Muhammadan Dynasties, 286.
(57) Utbî, Age., I, 63.
(58) İbnü'l-Esîr, IX, 38; Utbi, Age., I, 50. 54.
(59) İbnü'l-Esîr, IX, 48.

Din ve devletin yardımcısı ölünce,
Onu Rabb'i keremiyle ihyâ etsin, dedim,
Halk onun iftirakıyla yaslara bürünmüştü,
Kıyâmet de herhalde dehşet bakımından böyle olur[60]

B. Gazneli Mahmut (Yeminüddevle) (388-421/997-1030):

Sebüktekin, ikinci oğlu İsmail'i veliahd tayin etmişti. Zayıf görüşlü ve idarî kabiliyetten mahrûm olan İsmail, bîat almak vesilesi ile neredeyse hazinesini tüketecekti. Yaşça ondan büyük olan kardeşi Mahmut, ona gönderdiği elçi vasıtasıyla, babasından sonra saltanat hakkının kendisinde olduğunu açıkladı. Kardeşi İsmail'in komutanlarıyla gizlice ilişki kurmuştu. Neticede iş savaşa vardı. İkisinin ordusu, Gazne dışında karşı karşıya geldi. Savaş, Mahmut'un zaferi ile neticelenince, Gazne tahtı ona kaldı ve yedi ay hüküm sürmüş olan kardeşi İsmail'i tutukladı.

Browne şöyle diyor: "Mahmut Gaznevî'nin sınırsız kuvveti, kısa sürede ortaya çıkmıştır. Şöyle ki: O yönetime, babası Sebüktekin'den miras aldığı küçük ülkesine el koymakla başladı; ancak çok geçmeden Hindistan üzerine 12 sefer yaptı. Pencap bölgesini ülkesine kattı. Gûr ve Maverâünnehir bölgelerine boyun eğdirdi. Büveyhîlere, Isfahan'ı istilâ ile sonuçlanan darbelerini vurdu[61].

Mahmut Gaznevî'nin en önemli hedeflerinden biri Samanî mülküne vâris olmaktı. Mansûr b. Nuh'un Nişapur vâliliğini ve Horasan başkomutanlığını kendisinden alarak Bektüzün'e vermesi onda derin izler bırakmıştı. Mahmut, Samanî, devletinin çöküşünü, Bektüzün ve Faik el-Hassa'nın Mansûr b. Nuh'a komplo hazırlayıp onu tevkif ederek gözlerine mil çektikten sonra yerine henüz çok küçük yaşta bulunan kardeşini geçirmelerini, politikasını gerçekleştirmek için fırsat olarak değerlendirdi. 389/999'da Samanî ordusunu Merv'de bozguna uğrattı. Bunun üzerine Abdülmelik b. Nuh, Maverâünnehir'e çekilmişti. Horasan'da rakipsiz kalan Mahmut, kardeşi Nasr'ı buraya sipehsâlar tayin etti. Ni-

(60) İbn Hallikân, Age., II, 84.
(61) Lit. Hist. Of Persia, I, 376.

şapur'u saltanatının merkezi olarak seçti ve hutbeyi Abbasî halifesi Kadir adına okuttu. Böylece Samanî devleti, Horasan'da Mahmut Gaznevî, Maverâünnehir'de de Buğra Han tarafından kaldırılmış oldu(62).

Gaznelilerden "Sultan" lâkabını ilk alan Mahmut olmuştur. O önce "Emîr" ünvanını kullanmış, bilâhare bu lâkabı almıştır, Abbasî halifesi Kadir Billâh ise ona "Yemînüddevle" ve "Emînü'l-mille" ünvanlarını vermiştir. Bu ünvanlar, onun adını taşıyan sikkeler üzerine nakşedilmişti(63).

Gazneli Mahmut, ele geçirdiği ülkelerle yetinmedi, aksine nüfuzunu yaymak ve ülkesinin sahasını genişletmek için çalıştı. Sicistan vâlisi Halef b. Ahmet'le savaştı ve şehri ele geçirdi (393/1002). Ancak bu şehir kısa süre sonra kendisine karşı ayaklandı. İsyânı bastıran Mahmut, orayı kardeşi Nasr'a iktâ olarak verdi(64).

Mahmut, hicrî 401/1010-1011 yılında, Herat ve Gazne arasındaki sarp vâdi ve kayalık arazide yaşayan ve henüz İslâm'ı kabul etmemiş olan Gûrlarla muharebe etti. Neticede, yolları kesen ve yolculara korku veren bu halkı mağlup ederek hâkimiyeti altına aldı. Onlar arasında İslâm dinini yaymak için, oraya dinin esaslarını öğretmek üzere ilim heyetleri gönderdi.

Mahmut Gaznevî'nin gerçekleştirdiği icraatlardan biri de, Rey ve Cebel bölgesinden Büveyhîlerin hâkimiyetini silmesidir. Rey hükümdarı Büveyhîlerden Mecdüddevle b. Fahrüddevle'nin kendisinden yardım istemiş olması fırsatını değerlendirdi. Bu hükümdarın annesi, devlet idaresini eline almış, kendisi ise haremine kapanmış, kadınlarla ve kitap okumakla vakit geçirmeye başlamıştı. Annesinin ölümünden sonra devlet işlerinin bozulması üzerine Mahmut'dan yardım istemişti. Mahmud'un gönderdiği ordu onu ve oğlu Ebû Dulef'i tevkif etti (420/1029). Mahmut daha sonra Rey üzerine yürüdü ve şehre girdi. Mecdüddevle'yi huzuruna çağırttı ve ona: "Sen Şehnâme'yi (Firdevsî'nin Şehnâme'sini kasdediyor, bu kitap İran tarihidir) ve Taberî tarihini (İslâm tarihi) oku-

(62) İbnü'l-Esîr, IX, 54.
(63) İbn Hallikân, II, 84 vd.
(64) Utbî, Age., I, 99-104; İbnü'l-Esîr, IX, 60, 64.

madın mı?" dedi. "Okudum" karşılığını alınca, "Senin halin, bu iki kitabı okuyan kimsenin haline benzemiyor, sen satranç da mı oynamadın?" dedi. Mecdüddevle: "Hayır, oynadım" deyince, "Sen, şahın şah üzerine girdiğini gördün mü?" diye sordu. "Hayır" cevabı alınca "Kendini, senden daha kuvvetli bir hükümdara teslim etmene zorlayan nedir o halde?" dedi. Sonra onu Horasan'a gönderdi. Kazvin'i ele geçirdi, batınî halkından pek çoğunu astırdı. Mu'tezilîleri Horasan'a sürdü. Felsefe, Mu'tezile ve ilm-i nücûmla ilgili kitabı beraberinde götürdü(65).

Mahmut Gaznevî aynı zamanda, Selçukluların ceddi olan Selçuk'un büyük oğlu Arslan'ın liderliği altında, Buhara bozkırlarında yerleşmiş olan Türklerle de savaştı. Onların lideri Arslan'ı Maverâünnehir'de tevkif ettirdikten sonra onu Hindistan'da Kalincâr kalesine gönderdi; taraftarlarından bir çoğunu da öldürdü. Bunun üzerine bu Türklerin hemen hemen tamamı 420 hicrî yılında (m. 1029) buraları terkederek Horasan'a gittiler ve oraya yerleşerek bölgede bazı karışıklıklara sebep oldular. Mahmut Gaznevî'nin ordusu tarafından sürülen Tükmenler ise, İsfahan'a kaçtılar. Sultan bilâhare, Türkmen tehlikesinin artmış olduğu Horasan'a döndü, ölümüne kadar onlarla muharebeye devam etti. Ondan sonra oğlu Mes'ûd, bu savaşları devam ettirdi(66).

Gazneli Mahmud'un gayretleri, sadece Faris, Horasan ve mülhakatını fethetmeye yönelik değildir. Aksine o, bid'at ve sapık mezhep taraftarlarını temizlemek işine de önem vermiştir. Nitekim 408/1017 yılında onun bu gruplarla savaş için kolları sıvadığını görüyoruz. Zehebî şöyle diyor: "Yemînüddevle Mahmut b. Sebüktekin, Abbasî halifesi Kadir Billâh'ın emirlerine sarıldı. Horasan ve diğer vilâyetlerin vâlilerine tamim göndererek Mu'tezilîler, Rafızîler, İsmailîler, Karmatîler, Cehmiyye ve Müşebbihe mensuplarının öldürülmesini emrederek halifenin otoritesini hâkim kıldı. Onların bir çoğunu öldürdü, astı ve sürdü. Minberlerde lânetlenmelerini emretti. Onları yurtlarından çıkardı"(67).

(65) İbnü'l-Esîr, IX, 139.
(66) Age., IX, 141-142.
(67) Tarîhu'l-İslâm, III, vrk. 279.

Mısır Fatımîleri, taraftarları İsmailîlerin şarkta Mahmut Gaznevî tarafından tenkîl edildiklerini duyunca, onunla dostluk kurmaya çalıştılar; ancak arzularına nâil olamadılar.

C. Gazneli Mahmud'un Hindistan Seferleri:

Mahmut Gaznevî'nin Hindistan seferleri, tamamıyla kutsal savaş yani cihâd karakteri taşımaktadır. O bu seferleriyle, daha önce müslümanlarla yaptığı savaşlara keffaret olsun diye, Hindistan'da İslâm dinini yaymak maksadını güdüyordu. Bunun için, İbn Hallikân'ın dediği gibi, her yıl bir Hindistan seferi yapmayı kendine şart koşmuştu[68]. Siz buna, babası Sebüktekin ile şiddetli savaşlar yapmış olan Pencâp hükümdarı Caypal'ın hâlâ küçümsenemeyecek bir kuvvete sahip oluşunu, Gazne'nin Kuzey Hindistan'a yakınlığını ve Kabil, Kurum ve Gumal vâdileriyle ulaşımı kolaylaştıracak ovalara hâkim bir tepede kurulmuş olmasını da ilâve ediniz. İşte bütün bunlar, Hindistan seferlerinde başarı kazanmasında ona yardımcı olan en önemli sebeplerdir. Gûr, Sicistan ve Samanîlerin yıkılışından sonra Karahanlıların eline geçmiş olan Maverâünnehir bölgesini ele geçirmiş olması da, Mahmud'un bu gayretlerini gerçekleştirmesinde etkili olmuştur. O böylece dahildeki durumunu sağlama aldıktan sonra, Hindistan'a düzenli seferler tertip etmek için kollarını sıvamıştır[69].

Mahmut Gaznevî, 392/1001 yılında Hindistan'ın Kuzey bölgelerine taarruz etti, Caypal'ı bozguna uğrattı, onu ve kumandanlarını esir aldı ve bol miktarda ganimet ele geçirdi. Onun bu savaş sonunda aldığı esir sayısının 500 binden fazla olduğu bile söylenir. Mahmut, Caypal'ı ödeyeceği yıllık vergi mukabilinde serbest bıraktı. Hindlilerin, kendilerinden müslümanların eline esir düşen bir hükümdarı artık başa geçirmemek gibi bir âdetleri vardı. Caypal, bu sebeple başını tıraş ettikten sonra kendini ateşe atıp yanarak intihar etti. Saltanatını oğlu Anandpal'a

(68) İbn Hallikân, II, 85.
(69) Bkz. Encyclopedia of İslam, II, 55.

bıraktı. Bu savaşlarda kazandığı zaferler neticesinde Mahmut'a "Gazi" ünvanı verildi.

Caypal'ı hezîmete uğrattıktan sonra Vayhand (Und) şehri üzerine yürüyen Sultan Mahmut, burayı da zaptetti. Müteakıben Multan bölgesine yöneldi. Burası Pencâp'ın kuzeyinde, Gazne istikâmetinde Hind hacılarının meşhûr merkezidir. Mahmut burada Bhâtiye şehrini zaptetti. Bölgenin racası Becîre'yi mağlup etti (395/1004) ve bölgede İslâmı yaydı. Müslümanlardan birini şehrin vâliliğine tayin ederek ona, halka İslâm esaslarını öğretmesini emretti.

395/1005 yılında Mahmut, bizzat Multan şehrine karşı, Hind seferlerinden birini daha yaptı. Bu sefere giderken, Pencâp racası Anandpal'ın topraklarından geçmek istedi. Raca razı olmayınca onunla savaştı ve onu mağlup etti. Halkı Karmatî mezhebine mensup olan Multan şehri hâkimi Ebu'l-Fütuh Davut, Mahmud'un üzerine geldiğini duyunca şehrini bırakarak Serendip'e kaçmıştı. Sultan muhasaradan sonra savaşla Multan'ı zapt etti, halkını yıllık vergiye bağladı[70].

Anandpal'ın oğullarından, kendisi vasıtasıyle müslümanlığı kabul edip Navâsa-Şâh ünvanını alan Suhpal'ı Multan ve civarı vâliliğine getirdikten sonra dönen Sultan Mahmut, 397/1007 yılında Suhpal'ın kendisine tabiiyeti reddedip irtidat ederek Hindû dinine dönmesi üzerine ona savaş açtı ve onu hezîmete uğratarak ülkesini topraklarına kattı.

Öte yandan Sultan Mahmut, Belh yakınlarında, Maverâünnehir bölgesini Samanîlerin elinden almış olan Karahanlılarla savaşıyor, aynı zamanda Gurlularla mücadeleye devam ediyordu. Bu sırada Hind racaları, ona karşı koymak için ittifak kurdular, ülkelerini ve dinlerini beraberce savunmak kararı aldılar. Bunun üzerine Mahmut 398/1008 yılında İndus nehrini geçti. Pencap'ta bulunan Vayhand şehri yakınında, Brahmanpal b. Anandpâl ve Udcayn, Glaviyar, Delhi ve diğer bazı bölge racalarının kuvvetlerinden meydana gelen kalabalık ordu ile karşılaştı. Neredeyse müslümanlar yeniliyorlardı, ancak Sultan gereken tedbirleri aldıktan sonra savaşı kazandı[71].

(70) Defrémery, Essai sur l' Histoire des İsmaéliens, 30.
(71) Wosceley Haig, Encyclopedia of İslam, II, 133.

Sultan, Brahmanpal'ın ardına düşerek onu Bhim-Nagâr kalesine kadar sürdü. Hindliler bu kaleyi, en büyük putlarının muhafazasına tahsîs etmişler, mücevherat ve tahıllarını buraya taşımışlardı. Kaleyi muhasara eden Mahmut, onlarla savaştı ve onları emân istemek zorunda bıraktı. Böylece kalenin kapıları açıldı, müslümanlar kaleyi ele geçirdiler. Yemînüddevle Sultan Mahmut, yakın arkadaşları ve güvendiği kimseler arasında kaleye çıktı. Sayılamıyacak miktarda mücevherat, 90 milyon dirhem ve 700 bin 400 men altın kap ele geçirdiler. Burada 25 × 30 zirâ' eb'âdında içi tamamiyle gümüş külçeler dolu bir ev vardı. Diğer kıymetli eşyalar bu sayılanların haricindedir. Sultan Mahmut, bu muazzam ganîmet ile Gazne'ye döndü, ele geçirdiği bu hazineleri sarayının avlusunda halka teşhîr etti. Kendisine gelen elçi ve hükümdarları da bu avluya getirdi, onlar burada daha önce görüp işitmemiş oldukları eşyaları gördüler[72].

Mahmud'un bu seferindeki zaferi neticesinde, Hind racalarının kurmuş olduğu mezkûr ittifak bozuldu. Racaların kendilerine güvenleri ortadan kalktı. Anandpâl, Mahmut Gaznevî'ye büyük miktarda tazminat ödedi ve Pencâp bölgesinden geçmek istediği zaman karşı koymayacağını taahhüd ettiği gibi yıllık vergi ödemeyi de kabul etti.

Multan vâlisi Davud ise Karmatî mezhebine dönmüştü. Sultan, 400-401 (1009-1010), yıllarında onun üzerine sefer tertip etti. Merkezi ele geçirdi ve halkından çoğunu katletti. Davud'u tevkif ettirerek, onu hayatının kalan bölümünü geçirmiş olduğu Gûr'a gönderdi[73].

Sultan daha sonra Maradin üzerine sefer düzenleyerek (404/1013) burayı ele geçirdi. "Sumenat" olarak bilinen meşhûr Hindu Mabedini yıktırdı ve büyük oranda ganîmet ele geçirdi.

Müteakiben Keşmir'i zaptetmeye karar veren Sultan, 404-406 (1013-1016) yıllarında gerçekleştirdiği birkaç seferinde başarılı olamadı. Büyük zayiat verdi, askerinden çoğu bazı nehirlerin taşması sebebiyle boğulmuştu[74].

(72) İbnül-Esîr, IX, 77.
(73) Encyclopedia of İslam, II, 133.
(74) İbnü'l-Esîr, IX, 91-96.

Sultan Mahmut her yıl Hindistan üzerine sefer düzenleyeceğine yemin etmişti; ancak 407 yılında, Harezm-şah Me'mûn'un öldürülmesi üzerine Harezm bölgesini almakla meşgûl oldu. Me'mûn, Mahmud'un kızkardeşi ile evlenmiş ve onun hâkimiyetini tanımıştı. Sultan Mahmud ondan Harezm'de kendi adına hutbe okumasını emretmişti. Me'mûn ile hutbeye taraftar olmayan adamları arasında çıkan mücadele sonunda, bazı komutanları onu öldürdüler ve yerine oğlunu geçirdiler. Bu sebeple Mahmut, onların üzerine gitti, bölgeyi ele geçirip isyancıları tenkil etti. Buraya bir vâli tayin ettikten sonra Keşmir üzerine gitmek için hazırlıklara başladı(75).

Bunun içindir ki, onun Gazne'den hareket ederek ara vermeden üç aylık bir yürüyüşten sonra Seyhun ve Ceyhun nehirlerini geçerek Hindistan topraklarına girdiğini görüyoruz. Bölge racaları ona gelerek, hâkimiyetini tanıyıp vergi vereceklerini bildirdiler. Sultan Mahmut, yürüyüşünü Keşmir'e ulaşıncaya kadar devam ettirdi. Keşmir racası ona teslim olarak İslâmiyeti kabul etti. Bülendşehir hâkimi raca Baran (Hevdeb ve Hardatte adıyle de anılır), Mahmut Gaznevînin, ülkesine yaklaştığını haber alınca, ne yapacağını şaşırdı, son derece korkuya kapıldı, öldürülmekten ve Allah'ın cezasına uğramaktan korkarak İslâm'ı kabulden başka çare bulamadı. Zira o, İslâm dininin Allahü Teâlâ tarafından takviye edildiğini anlamıştı. Derhal 10 bin adamıyla müslüman ordusunu karşıladı ve eski dinlerini terkederek İslâm'ı kabul etmek istediklerini ve küffara karşı savaşacaklarını açıkladı. Sultan Mahmut, buradan Kulcand kalesi üzerine yürüdü. Kalenin hâkimi, raca Mahaban idi, Mahmut onunla şiddetli bir savaş yaptı ve onu bozguna uğrattı. Hazineleri müslümanların eline geçti. Bundan sonra Mahmut, mukaddes Hind şehirlerinden olup, Krişna'nın vatanı sayılan, mabedleri ile meşhur, nehir sahilinde kurulmuş olan Mathura (veya Bandrapan) şehrine doğru gitti. Şehirde çok sayıda put ve tapınak bulunuyordu. Bunların içinde altından yapılmış ve mücevheratla nakışlanmış 5 put vardı. Ayrıca külçeden dökülmüş yaklaşık 200 dolayında put bulunuyordu. Ele geçen altının miktarı ise 690.300 miskaldi. Mahmut, bu hazinelerin bütününe el koydu. Bilâhare, Kannavc üzerine gitti. Şehir Ganj nehri üzerine kurul-

(75) İbnü'l-Esîr, IX, 98.

muş yedi kale tarafından korunuyordu. Raca Racyapal şehirden ayrılmıştı. Nehri geçen Gazneli Mahmut, kaleleri ve etrafını zaptetti. Burada bulunan yaklaşık 10 bin puthane tahrip edildi. Mahmut, Brahmanların "Muchaven" isimli kalelerinin üzerine gitti. Brahmanlar ona karşı şiddetli bir şekilde çarpıştılar. Hezimete uğrayan Hindlilerden ancak kaçabilenler kurtuldu. Mahmut müteakiben, Ganj nehri üzerinde "Asî" kalesine yürüdü[76]. Şehre yaklaştığı sırada raca Candpal şehirden kaçtı. Şehri ele geçiren Sultan Mahmut, Şarva üzerine hareket etti. Onun yaklaştığını haber alan raca Çandarây, askerini ve ağırlıklarını korunabileceği sarp kayalıklara taşıdı. Şehri ele geçiren müslümanlar, oradaki malları ganimet olarak aldılar. Mahmut, Çandarây'ın peşine düştü, askerlerinden pek çoğunu esir aldı, yanlarına almış oldukları mal ve filler de ganimetler arasında idi. Bu savaşta ele geçen esir o kadar fazlaydı ki, bir esir 10 dirhemden daha ucuza satılıyordu. Bu seferinden dönünce Sultan Mahmut, Gazne camiinin yapılmasını emretti, sefer esnasında elde ettiği ganimetlerin tümünü bu inşaata harcadı.

Mahmut Gaznevî'nin Hindistan'da kazanmış olduğu büyük zaferler ve racalardan bazılarını tahkiri, Hind hükümdarlarının nefsinde derin izler bırakmıştı. Bu sebeple ona karşı mukabil taarruz hazırlıkları vardı. Kalincar racası Nanda ile Gvaliyar racası, ülkesinin merkezini müslümanlara bırakıp kaçan Kannavc racası Racyapal'ın üzerine gidip onunla savaştılar ve onu öldürdüler. Önceden Mahmut Gaznevî'nin hâkimiyetini kabul etmiş racalardan bir çoğu da Nanda'ya katıldı. Bu sayede güç kazanan Nanda, bu ülkede Gazne nüfuzunu tehdîd edecek noktaya ulaştı. Bunun üzerine Sultan Mahmut, Hindistan'a dönmek ve bu tehlikeyi büyümeden ortadan kaldırmaktan başka çare göremedi. Yoluna devam ederken, Gazne ve Hindistan arasındaki dağlık araziye yerleşmiş, yol kesen ve bu ülkelere yapılan ulaşımı engelleyen dağlı Afganlılar'ın bir çoğunu ortadan kaldırdı. Burada işini bitirince, Nanda ve müttefiklerinin üzerine gitti. Onları Pencâp bölgesinde korkunç bir hezîmete uğrattı. Külliyetli miktarda esir ve ganimet alındı (409/1019)[77].

(76) W. Haig, Asnî olarak kaydeder.
(77) İbnü'l-Esîr, IX, 115-116.

Mahmut Gaznevî'nin Hindistan seferleri böylece peşpeşe devam etti. Nihayet onun parlak zaferleri Naradin'i istirdâd için tertip ettiği seferiyle taçlandı. Hintlilerin, kendilerini Gaznelilerin saldırılarından koruyan bir sığınak kabul ettikleri Sumenat putunu yıktı. Şöyle ki: "Mahmut Gaznevî, Hindistan'dan herhangi bir bölgeyi fethedip bir put kırdıkça Hintliler: "Bu kırılan putlar, Sumenat'ı kızdırıp küstürmüşlerdir. Eğer Sumenat onlardan râzı olsaydı, muhakkak onlara kötülük yapanları helâk ederdi," diyorlardı. Mahmut onların bu inançlarından haberdar olmuştu. Hintlilerin İslâm'a gireceğini tahmin ederek bu putu yıkmaya karar verdi[78]. Bu sefer için büyük hazırlıklar yaptı. Yola çıkarak büyük Tar çölünü geçti, Adjmar ve Anhelvara'yı zapt etti. Anhelvara racası Bhim şehri terk etmişti. Mahmut 16 Zilka'de 416 (Ocak 1026)'da Sumenat ma'bedinin bulunduğu şehre ulaştı. Bu sırada, gelişinden önce kaçmış olan Gucarat emîrlerinin, mabûdlarını savunmak üzere yeniden toplanmış olduklarını haber aldı. Dolayısıyla askerinin bir kısmını şehrin muhasarasında bırakarak, geri kalan askeriyle bu emîrlerin üzerine gitti. Kendisini neredeyse mağlûp edecek duruma gelen düşmanı yenmeyi başardı. Bozulan düşman askeri, yüz geri kaçtı. Mahmut tekrar muhasaraya döndü ve bu meşhûr putu ele geçirmeye muvaffak oldu. Bu parlak zaferi dolayısıyla çok sevinmişti. Halifeye, Hindistan'da Allahü Teâlâ'nın müslümanlara bahşettiği zaferleri bildirmek üzere elçi gönderdi[79].

Mahmut Gaznevî, Gucerat bölgesinin güzelliğine ve iklimine hayran olmuştu. Hattâ Anhelvara'yı kendisine başkent yaparak oğlu Mes'ûd'u Gazne hükümdarlığına istihlâf etmeyi bile düşündü. Komutanları, bu niyetten vazgeçmesini ve ganimetlerle birlikte Gazne'ye dönmesini tavsiye etmemiş olsalardı, bunu yapacaktı. Mahmut Gaznevî'nin son Hindistan seferi, 418/1027'de gerçekleşmiştir. O, bu seferini, Gazne'ye dönüşü esnasında yoluna çıkmış isyancı Catları te'dîb için yapmıştı. Bu sefer için küçük bir donanma hazırlamış, İndus nehrinde, nehir trafiğine hâkim olan Catları hezimete uğratmıştı[80].

(78) İbnü'l-Esîr, IX, 118.
(79) İbn Hallikân, II, 84-85.
(80) W. Haig, Encyclopedia of İslam, II, 134.

Gazneli Mahmut, Hindistan üzerine sefer düzenlemeyi hayatı boyunca ihmal etmemiştir. Nitekim, Hind kuvvetleri başkumandanlığına tayin etmiş olduğu Ahmet b. Yınaltekin'in daha bu görevi üstlendiği yıl içinde, o dönemde Hindistan'ın büyük merkezlerinden sayılan Narsî şehrini zaptettiğini görüyoruz.

W. Haig şöyle diyor: "Bir noktaya kadar, Mahmut Gaznevî'yi halis Hind hükümdarı kabul etmemiz mümkündür. Zira, hayatının son döneminde Pencâp bölgesini fethetmiş, Hindistan'ın dört bir yanında İslâm dinini yaymış ve kendisinden sonra gelenlerin çoğunun takip edeceği bir yol açmıştır. Yerine geçen hükümdarlar ise, Faris, Afganistan ve Maverâünnehir bölgelerinden çıkarıldıktan sonra, sadece Pencâp bölgesinin idaresiyle iktifâ etmek zorunda kalarak; hâlis Hindli bir hanedan olmuşlardır[81].

Stanley Lane-Poole ise şöyle diyor: "Gaznelilerin Hindistan seferleri ve Lahor'u kendilerine merkez edinmeleri, müslümanların bu ülke üzerindeki gerçek hâkimiyetlerinin başlangıcı kabul edilebilir. Zira Lahor'daki Gazneliler[82], Muhammed b. Sam el-Gurî ve Delhi imparatorluğunu yöneterek Hindistan'ın kuzey bölgelerinin tamamında müslümanların nüfûzunu hâkim kılan haleflerine zemin hazırlamışlardır"[83].

Mahmut Gaznevî, fetihlerinde "İslâm döneminden beri müslüman bayrağı dalgalanmamış, hiçbir âyet ve sûre okunmamış yerlere ulaşmıştı. Oralardan şirk pisliklerini temizleyip mescid ve camiler yaptırmış[84], puthanelerin yerine İslâm'ın mukaddes mabedlerini yükseltmiş; şirk, küfür ve safsata yuvalarının yerine İslâm'ın tevhîd ve îman esaslarının öğretildiği ilim yuvalarını geçirmişti.

---

(81) History of India (Cambridge, 1928), III, 26 vd.

(82) Gazneliler, Afganistan ve Hindistan'da 543 (1148) yılından 612 (1215) yılına kadar hüküm sürmüşlerdir.

(83) The Muhammadan Dynasties 284. Bu hususta bkz. İshwari Prassad, Inde du VII'e au XVII'e Siècle, 48 vd.; Hasen İbrahim Hasan, İntişaru'l-İslâm fi'l-Hind, s. 8 (Kahire Üniversitesi Ed. Fak. Mecmuasından ayrı basım, Mayıs, 1944).

(84) İbn Hallikân, II, 85.

Adı o kadar yayılmıştı ki, yaramazlık yapan çocuklar onun geleceği söylenilerek korkutulup avutulur; sancak ve bayraklarının görünmesiyle susturulurdu. Anadpâl'ı, Caphal'ı, cesuru, korkağı, şâir Eşca' es-Sülemî'nin anlattığı şu hale gelmişti:

"Ey Muhammed'in amcası oğlu! Düşmanı pusuya düşürmek için iki uygun zaman vardır: Sabah aydınlığı ve karanlık. Düşman uykudan uyanınca onu korkutursun, karşı koyacak olursa, adamların, ona karşı kılıçlarını çekerler"(85).

Utbî, şu ibâresiyle, Gazneli Mahmut'un üstün meziyetlerini mübalâğalı bir şekilde anlatmış, onun ülkesinin genişliğini medhetmiştir:

"İslâm sancağı, el-Emîrü's-seyyid, el-Melikü'l-Müeyyed, Yemînüddevle, Emînü'l-mille, Nâsıruddin Ebû Mansûr Sebüktekin oğlu Ebu'l-Kasım Mahmut Gaznevî'den daha dindar, daha sağlam inançlı, daha âlim, daha hilim sahibi, daha iyi ahlâklı, daha ihlâslı, daha vefâkâr, daha cömert, daha hayâ sahibi, daha zengin, daha şerefli, daha meşhûr, daha vakûr, haramdan daha çok sakınan, daha azametli, âlet ve edevât bakımından daha mükemmel, krallığı ve saltanatı daha yüce, halkı tarafından daha çok sevilen, kılıcı ve mızrağı daha korkutucu, İslâm'ı ve müslümanları daha çok koruyan, şirk ve şirk ehlinden daha çok kaçan, bâtıla ve bâtılın peşinden gidenlere daha düşman olan bir sultan üzerine dalgalanmamıştır. Mahmut bu vasıflara, irsî ve tabiî olarak sahipti, eğitim yoluyla da geliştirdi. Bu kabiliyetlerini en iyi bir şekilde kullandı.

O, Şark'ın iki tarafının (kuzey ve güneyinin), dünyanın merkezi ve iki uzantısının hükümdarıdır. Zira dördüncü bölge ile ona komşu olan üçüncü ve beşinci bölgeler onun hâkimiyetindedir(86). Geniş ülkesinde

(85) Utbî, Age., 38.

(86) Dördüncü iklim (bölge) ile Horasan'ı kasdetmiştir. Çünkü Horasan bu bölgenin en meşhur merkezlerinden biridir. Üçüncü bölgeye ait merkezlerle, Kandehar, Kabil ve Hindistan'ın birçok şehrini, beşinci bölgeyle ise kuzey cihetinden dördüncü bölge ile komşu olan, Mahmut Gaznevî'nin idaresindeki Türkistan, Harezm ve diğer merkezleri kasdetmiştir. Utbî, dünyanın merkezi "Sadru'l-İslâm" kavramıyla büyük bir ihtimalle dördüncü bölge Horasan'ı kasdetmiştir. Çünkü dördüncü bölge yedi iklimin tam ortasında yer alır. Bu bakımdan insanın kalbi gibidir, bölgeye komşu olan beşinci ve üçüncü iklimler de kol yerindedir.

emniyet ve istikrar hâkimdir. Bölgenin geniş eyâletleri, bu eyâletlerin emîrleri ve krallara mahsus lâkapları taşıyan ileri gelenleri, onun himâyesi ve saltanatına tâbidir. Onun gözetimi ve idaresi altında musîbetlerden korunurlar.

Yeryüzü hükümdarları, ondan uzak olmalarına çatışma çıkmasını ve Mahmud'un ansızın üzerlerine taarruz etmesini engelleyecek, yüksek tepeler ve aşılmaz çöller olmasına rağmen ona hürmet ederler. O anıldığı zaman Hindular ve Rumlar gizlenecek yer ararlar, onun ülkesinden esen rüzgârdan tüyleri ürperir. Allah onun devletini ebedî kılsın! O, beşikten çıkıp memeden kesildiği, konuşmaya başlayıp rahatça ifade etme gücünü kazandığı günlerden itibaren diliyle zikir ve Kur'ân okumakla, eliyle de kılıç ve mızrakla meşgûl olmuştur. Himmetini yüce işlere sarfeder, toplum yönetiminde emniyet sağlardı.

Yaşıtlarıyla olduğu anda dahi ciddiyeti bırakmazdı. Ciddiyetiyle meşhurdu. Bilmediği bir şeyi öğrenmeden rahat edemezdi. İşlerini kolaylıkla veya zorla neticeye kavuşturmadan rahat edemezdi.[87].

İbnü'l-Esir'in de belirttiği gibi, zeki ve akıllı, dindar ve hayırlı bir şahıstı. İlim ve kültür sahibiydi[88]. Çeşitli ilim dallarında birçok kitap te'lif etmiştir. Tüm beldelerden âlimler ona gelirdi. Mahmut, bu âlimleri kabul eder, ikramlarda bulunarak onlara iyi davranır, saygı gösterirdi.

Halkına çok iyilikler yapan, onlara rıfk ile muâmele eden âdil bir idareciydi. Cihada çok önem verir, cihâddan hiç geri kalmazdı, çok zaferler kazanmış; fetihleri dillere destan olmuştur. Bütün bunlardan, Mahmud'un kendini Allah rızası için fedâya hazır olduğu ve cihada ne derece önem verdiği açık bir şekilde anlaşılır. Onun tenkit edilen tek hasleti,

---

(87) Utbî, Age., I, 38 vd.

(88) İbn Hallikân, Mahmut Gaznevî'nin hadis ilmine çok düşkün ve bu ilme âşina olduğunu, önceden Hanefî mezhebinde olduğu halde hadislerin çoğunun İmam Şâfiî'nin görüşlerine muvâfık olduğunu görerek Şâfiî mezhebine geçtiğini kaydeder (II, 86).

herhangi bir malı elde etmek için her yola başvurmasıdır[89]. Güzel yüzlü, küçük gözlü, kızıl saçlı, yakışıklı ve orta boyluydu[90].

Ebû Nasr Utbî, Bedîuzzaman Hemedâni (öl. 398/1007)'den, Gazneliler devletinin, Yemînüddevle Mahmut Gaznevî zamanındaki parlaklığını ve Mahmut Gaznevî'nin Samanîlere son vermesiyle hâkimiyet ve nüfûzun İran unsurundan Türk unsuruna geçişini vasfeden beyitler nakletmiştir[91].

D. I. Mes'ûd (421-432/1030-1041):

Mahmut Gaznevî, vefatından hemen önce, Belh vâlisi olan oğlu Muhammed'i veliaht tayin etmiş ve "Celâlüddevle" lâkabını vermişti. Hakkında bazı şikayetler aldığı büyük oğlu Mes'ud'u veliahtlikten azletmiş, bu haktan mahrum etmişti. Babası tarafından veliahtliğe getirilen Muhammed, babasının ölümünden kırk gün sonra Gazne'ye ulaştı. Komutan ve askerine bahşişler dağıttı, hil'atler giydirdi. Komutanlar ve askerler kendisine itaat ettiler.

Mes'ûd'a gelince, onun kardeşi Muhammed'le olan durumu, babası Mahmud'la kardeşi İsmail b. Sebüktekin arasında cereyan eden durumunun aynı olmuştur. Şöyle ki: Mesut, babasının ölüm haberini aldığında, İsfahan'da bulunuyordu. Hemen Horasan'a gitti, kardeşine mektup yazarak ondan, fethettiği bölgelerin elinde kalmasını onaylamasını istedi. Bu saha, Taberistan, Cebel ve İsfahan'ın bir kısmını içeriyordu. Bu teklifini kabul ettiği takdirde hutbede adını, kendi adından

---

(89) İbnü'l-Esîr, şu iki hadiseyi nakleder:
a — Mahmud, mal ve mülküne tamahla veziri Ebu'l-Kasım Ahmet b. Hasen'i tevkif ettirmiş (h. 412) ve onun 5 bin dirhem tutarındaki para ve eşyasına el koymuştur.
b — Mahmut, Nişapur halkından bir adamın çok zengin olduğunu duymuştu. Onu huzuruna getirtti, ona: "Senin Karmatî mezhebinden olduğunu duydum." dedi. O şahıs: "Ben Karmatî değilim. Malım çok, ondan dilendiği kadar alınır ve affedilirim." karşılığını verdi. Bunun üzerine ondan para alan sultan, eline itikadının sağlam olduğunu bildiren bir ferman verdi. (IX, 150-151).

(90) İbnü'l-Esîr, IX, 150-151.

(91) Bkz. Utbî, Age., I, 384-386.

önce okuyacağını vadetti. Lâkin Muhammed, kardeşi Mes'ûd'un bu talebini redetti.

İki kardeş arasında başgösteren rekabette, Muhammed'in askerinin bir kısmı, yaşının büyüklüğü, cesareti ve güçlülüğü sebebiyle Mes'ûd'a katılmıştı. Daha sonra askeri içinde çıkan isyanda, isyancılar, Muhammed'i tutuklayıp tevkif ettikten sonra gözlerine mil çektiler. Çünkü o, devlet işlerini bir tarafa bırakıp, oyun, eğlence ve içkiyle vakit geçiriyordu, bu yüzden onların gözünden düşmüştü. İsyancılar Mes'ûd'un sultanlığını tanıdıklarını ilân ettiler (421/1030). Muhammed'in saltanatı ancak 5 ay sürmüştü[92].

Abbasî halifesi Kadir bi'llâh yeni Gazne sultanı Mes'ûd'a "Nâsır dînillâh", "Hâfız ibâdillâh", "Zahir halifetillah"[93] ve "Seyyidü'l-mülûk ve's-selâtin" ünvanlarını verdi[94].

I. Mes'ûd, 406 (1016)'da babası tarafından veliahd ilân olunmuş, iki yıl sonra da Herat vâliliğine getirilmişti. 411 (1020) yılında babası kendisine Gûrlularla savaşmak görevini verdi. Mes'ûd, bu savaşlarda büyük başarı göstererek Gûr bölgesinin kuzey-batısını itaat altına aldı. Ne var ki, babası az sonra ona kızdı ve Multan'a göndererek hapsettirdi; ancak çok geçmeden affedildi, yeniden itibar kazanarak ikinci defa Herât vâliliğine getirildi. 420 (1029)'da Rey eyâleti fethedilip, bölgede Büveyhî Rüknüddevle oğullarının hâkimiyetine son verilince, Mahmut Gaznevî, bu eyâletin vâliliğini oğlu Mes'ûd'a verdi. Mes'ûd, bu görevinde iken, Hemedan ve İsfahan'ı da vâliliğine katarak Büveyhîlerin bu iki şehirdeki hâkimiyetini de ortadan kaldırmıştı.

Mes'ûd, doğuda hâkimiyetini kabul ettirmek için faaliyete geçmişti. Nitekim 422 (1031) de hükümdarının itaatsizliğini cezalandırmak maksadıyla Mukran'ı, sonra da çok geçmeden isyan etmiş olan Kirman'ı istilâ etti. Müteâkiben Irak'ın fethi için Horasan'a gitti. Ancak Gaznelilerin Lahor vâlisi Ahmet b. Yınaltekin, Mes'ûd'un uzak bir bölgedeki bu meşgûliyetini, bağımsızlığını ilân için fırsat bilmişti. Bunun üzerine

(92) İbnü'l-Eîr, IX, 150.
(93) Encyclopedia of Islam, III, 400.
(94) İbnü'l-Esîr, IX, 181.

Mes'ûd, Gazne'ye dönmeye mecbûr oldu. Horasan'dan ayrılırken Büveyhîler tarafından daha önce İsfahan vâliliğinde görevlendirilmiş Alâüddevle b. Kakaveyh'e haber gönderip onu İsfahan vâliliğine getirmek istedi. Alâüddevle, ödeyeceği yıllık vergi karşılığında şehrin kendisine bırakılmasını teklif edince, kabul etti. Mes'ûd, Dara b. Minuçehr b. Kabus b. Veşmgîr'i Taberistan ve Cürcan, Ebû Sehl Hamdûnî'yi de Rey vâliliğine getirdi. Müteâkiben Hindistan'a hareket etti, Keşmir'in kuzeyinde kalan dağlık bölgedeki, babası Mahmud'un fethe muvaffak olamadığı Sarastî kale şehrini fethetti. İsyancı vali Ahmed b. Yınaltekin'i Sind bölgesine çekilmeye mecbûr etti. Ahmet, Sind nehrini geçmeye çalışırken boğularak öldü (426/1036). Mes'ûd, bir yıl sonra tekrar Hindistan'a gitti. Hansî ve Sonipat gibi bazı kaleleri ele geçirdi, oğlu Mecdud'u Pencâp vâliliğinde bırakıp Gazne'ye döndü[95].

Mes'ûd Hindistan'da çıkan tehlikeyi henüz ortadan kaldırmıştı ki, bu defa Horasan eyâletinde, kendisine karşı hâkimiyet mücadelesi veren iki büyük güçle karşılaştı. Bu iki büyük kuvvet Oğuzlar ve Selçuklulardır. Mes'ûd, Oğuzları iki yıla yakın süren savaşlar neticesinde (429-431/1037-1039) Horasan'dan sürmeye muvaffak oldu. Mahmut Gaznevî'nin vefatından sonra çıkan karışıklıklar döneminde güçlerini iyice artırmış olan Selçuklulara gelince, 422 (1031) yılında Herât'ı istilâ ettiler. 425 yılından itibaren de Horasan üzerine düzenli saldırılar tertiplemeye başladılar. Mes'ûd, 426 (1035) yılında onlarla savaştı ve onları müthiş bir bozguna uğrattı. Ancak, Hindistan seferiyle meşgûliyeti sebebiyle Selçukluları ortadan kaldırmaya vakit bulamadı. Onun bu meşgûliyeti, Selçukluların kuvvetlerini arttırmalarına ve Gazne topraklarına göz dikmelerine sebep olmuştur. Mes'ûd'a yenilmek, Selçukluların kuvve-i maneviyyesini zayıflatmamıştı, aksine çalışmalarını arttırdılar, 429 yılında Merv, Nişapur, Serahs başta olmak üzere Belh hariç Horasan eyâletinin büyük bölümünü ellerine geçirdiler. Mes'ûd, onlarla bizzat savaşmaktan başka çare bulamadı. Gazne'den döndü ve 430 yılı Şaban ayında Tuğrul Bey'i mağlup ederek, Selçuklular ve Oğuzları Horasan'dan kovdu. Ancak Selçuklular, çok geçmeden 431 yılı Ramazan ayın-

(95) İbnü'l-Esîr, IX, 170-172, 181.

da (Mayıs 1040) Dandanakan'da Mes'ûd'a karşı büyük bir zafer kazandılar. Mes'ûd, canını dahi zor kurtarmıştı.

Bu hezîmet, Mes'ûd'u son derece etkilemişti. Bu sebeple Selçuklularla muharebe etmek için kalabalık ordular hazırlayabileceği Hindistan'a çekilmeye karar verdi[96]. Bütün hazinelerini ve tutuklu kardeşi Muhammed'i alıp Hindistan'a gitmek üzere Gazne'yi terketti. Ancak Sind nehrini geçtikten az sonra, köleleri isyan ederek, Mes'ûd'u tevkif ettiler ve hazinelerini yağmaladılar. Ordunun kendilerini desteklemesiyle, Mes'ûd'un yerine, beraberine almış olduğu gözlerine mil çekilmiş tutuklu kardeşi Muhammed'i geçirip idareyi ona teslim ettiler. Bu olaylar üzerine Mes'ûd'u destekleyen bir kısım askerle, Muhammed'in taraftarları arasında çıkan mücadele, Mes'ûd'un öldürülmesiyle sona erdi.

İbnü'l-Esîr, Mes'ûd'un meziyetlerini ve ülkesinin genişliğini mübalağalı bir şekilde anlatır ve şöyle der: "O çok büyük hasletler sahibi, cömert ve cesurdu. Alimleri sever ve onlar tarafından da sevilirdi. Alimler, çeşitli ilimlerde onun için eserler yazmışlardır. İhtiyaç sahiplerine bol bol yardım ve ihsanlarda bulunurdu. Ramazan ayında bir defada 1 milyon dirhem tasadduk ettiği söylenmiştir. Mes'ûd, çok sayıda mescid yaptırmıştır. Şâirlere de bol mükâfat verirdi. Bir şâire, bir kasîdesine karşılık 1.000 dinar, bir diğerine ise her beyit için 1.000 dirhem vermişti. Çok güzel yazı yazardı. Nüfûzunu, İsfahan, Rey, Hemedan, Taberistan, Cürcân, Horasan, Harezm, Sicistan, Sind, Ruhhac, Gazne, Gûr ve Hind'de hâkim kılmıştı"[97].

E. Mevdud b. Mes'ûd (432-441/1041-1049):

Muhammed, kardeşi Mes'ûd'un öldürülüşünden sonra Gazne'ye döndü ve Mes'ûd'un oğlu Mevdud'a mektup ve elçi göndererek, babasının öldürülmesi hadisesine kendisinin katılmadığını ve bundan üzüntü duyduğunu bildirdi. Mevdud ise, hüznü ve babasını öldürenlerden intikam almak duygusundan kaynaklanan şu ibareyle karşılık verdi: "Al-

(96) İbnü'l-Esîr, IX, 182.
(97) İbnü'l-Esîr, IX, 182.

lahü Teâlâ, hükümdar amcamızın ömrünü uzun eylesin! Oğlu akılsız Ahmed'e de kendini idare edecek akıl versin! Şüphesiz o büyük bir suç işlemiştir. Halifenin "Seyyidü'l-mülûk ve's-selâtîn-Kralların ve sultanların efendisi" olarak isimlendirdiği, babam gibi bir hükümdarın kanını akıtmaya cesaret etmiştir. Nasıl bir belâya düştüğünüzü ve hangi şerri kucakladığınızı bileceksiniz. "Zulmedenler, yakında nasıl bir inkılâba uğrayıp devrileceklerini bileceklerdir"[98]. Bize karşı şiddetli davranan adamların kafalarını yararız. Zira onlar bize isyan ve zulmetmişlerdir."

Mevdûd, Horasan'ı terkederek Gazne'ye hareket etti. Hindistan'dan dönmüş olan amcası Muhammed'le Kabil-Peşaver yolu üzerinde Dinever yakınında muharebeye tutuştu ve onu mağlup etti. Amcası ve oğullarının hepsini yakaladı. Muhammed'i ve babası Mes'ûd'un öldürülmesine karşı çıkmış olan Abdürrahim dışındaki oğullarını öldürdü. Babasının öldürülmesine iştirak etmiş diğer kimseleri de öldürttü. Amcasına karşı zafer kazanmış olduğu mıntıkada, bu zaferin hatırasına bir kale ve köy yaptırarak buraya "Fethâbâd" adını verdi. Hicrî 432 yılı Şaban ayında Gazne'ye girdi.

Mevdud'un zaferi, Selçuklu ve Oğuz Türklerinin korkusunu artırmıştı. Nitekim onlara itaat etmiş olan şehirlerin halkı, isyan ederek Gazne'de istikrârı sağlayan Mevdud'a bağlılıklarını ilân ettiler. Mevdud'un, kardeşi Mecdud dışında hiçbir kimseden korkusu kalmamıştı. Mecdud, yukarıda da geçtiği gibi babası Mes'ud tarafından Hindistan'a gönderilmiş ve 426/1035 yılında da Pencâp vâliliğine getirilmişti. Mevdud, düşüncesinde haklıydı. Nitekim Mecdud, ona isyan ederek Lahor ve Multan bölgelerinde bağımsızlığını ilân etti. Hazırladığı ordunun başında Gazne'ye doğru yola çıktı. Fakat Lahor'a vardıktan 3 gün sonra 432 yılı Zilhicce içerisinde (Ağustos 1041) vefat etti[99].

Selçuklular, gün geçtikçe Gazneliler devletini tehdit eden büyük bir tehlike haline geldiler. 435 yılında Çağrı Bey'in oğlu Alparslan, Mevdud'un ordusunu mağlup etti. Bununla beraber, Mevdud'un orduları,

(98) Şuarâ (26), 227.
(99) İbnü'l-Esîr, IX, 182.

Bust civarında Selçuklu müfrezelerini dağıtmayı başarmışlardı[100].

Mevdud, Hindistan işlerine en az selefleri kadar önem veriyordu. İbnü'l-Esîr, Hind hükümdarlarından üçünün[101] diğer bazı racalarla ittifak oluşturarak, Gaznelilerin Hindistan'daki merkezi Lahor'u muhasara ettiklerini, bunun üzerine Mevdud'un bu Hind kuvvetlerini dağıtmak ve ittifaklarını bozmak üzere bir ordu gönderdiğini, bu ordunun isyancıları hezîmete uğrattığını bildirmiştir[102].

Bu zafer, Gaznelilerin Kuzey Hindistan'da kaybolmak üzere olan nüfûzlarını bir müddet için yeniden sağlamlaştırdı. Mevdud'un gayesi, babasının zamanında Selçuklular tarafından alınan toprakları geri almaktı. Önceden geçtiği gibi 435 (1043) yılında Horasan'a hücum etti ve arzularını gerçekleştirmek için bölge vâlilerinin yardımlarını istedi. Fethettikleri bölgeleri vâlilere bırakmayı vâdetti ve onlara yüklü paralar verdi. Bu davet ve vaadler dolayısıyla bazı vâli ve yerel hükümdarların ona yardımcı olduklarını görüyoruz. Nitekim İsfahan hâkimi, askerinin çoğu sahrada helâk olmasaydı ona yardım için harekete geçmişti. Diğer taraftan Türkistan hakanının Tirmiz üzerine yürüyüp Selçukluları oradan kovduğunu görüyoruz. Bu Türklerden bir grup asker de Harezm'e gitmişti. Hicrî 441/1049 yılında Mevdud, Selçuklularla savaş için Gazne'den hareket etti. Ancak yolda hastalığa yakalandı ve saltanatının merkezine döndü. 9 yıl 10 ay hüküm sürdükten sonra, 29 yaşında iken, aynı yılın Receb ayının 20'sinde Gazne'de öldü[103].

Saltanat ve hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve devletini dedesi Yemînüddevle Mahmut Gaznevî devrinde olduğu hale getirmek için çalışan, cesaret ve şecaatıyla ma'ruf sultan Mevdud'un erken ölümü, Selçuklu kuvvetinin ortadan kaldırılmasına mâni olmuştu.

---

(100) Age., IX, 192-193.

(101) Bu üçlü, Vayhand racası Navâsâ Şah onunla ittifak kuran Suhpal ve Dipal Haryana'dır.

(102) İbnü'l-Esîr, IX, 193-194.

(103) İbnü'l-Esîr, IX, 208.

F. Abdürreşîd-Ferruhzâd (441-451/1049-1059):

Mevdud'un ölümünden sonra Gazne hükümdarlığına oğlu II. Mes'ûd geçti; ancak o saltanatta sadece beş gün kalabildi. Ondan sonra saltanata, amcası Ebu'l-Hasan Ali b. I. Mes'ûd geçti. Ancak Gazneli Mahmud'un ölümünden sonra Gazneliler devletine hâkim olan karışıklıkları lehine çevirmesini bilerek, iktidara sahip olan kişi, Gazneli Mahmud'un oğlu Abdürreşîd oldu. Abdürreşîd, askeri kendini desteklemeye ve itaata çağırınca, talebi olumlu karşılandı. Onun emrine giren asker, Gazne üzerine yürüdü. Bunun üzerine Ali b. Mes'ûd kaçtı ve saltanat Abdürreşid'in eline geçti. Abdürreşîd, "Izzüddevle", "Şemsu dînillâh" ve "Seyfüddevle" ünvanlarını aldı. Onun aynı zamanda "Cemâlüddevle" lâkabını almış olduğu da söylenmiştir.

Abdürreşîd, Mevdud'un eniştesi ve Horasan'daki savaşlarda görevlendirdiği başmabeyincisi saltanat gasıbı Tuğrul'dan yardım isteyerek Selçukluları Horasan'dan uzaklaştırmak için çalıştı. Ancak Tuğrul, güçlendiğini hissedince, Gazne'ye doğru yürüdü. Şehre 6 fersahlık bir mesafe kalana kadar yaklaştı. Burada Abdürreşid'i tuzağa düşürmek için bir plân hazırladı. Askerin kendisine karşı kıyâm ederek, maaşlarının arttırılmasını istediklerini ve kendisini geriye dönüşe zorladıklarını bildirdi. Daha sonra bir kaleye sığınmasına rağmen, Abdürreşîd'i yakalayıp öldürttü (444/1052). Gazne'yi işgal ederek kendisini hükümdar ilân etti ve I. Mes'ûd'un kızı ile evlendi.

Ancak bazı komutanlar ve Gaznelilerin Hindistan vâlisi, saltanat gasıbı Tuğrul'un yaptıklarına karşı çıktılar. Tuğrul, bu vâliyi yumuşatmak ve kalbini kazanmak için çok çalıştıysa da razı edemedi. Adı geçen vâli, komutanların ileri gelenleri ve Tuğrul'un hanımıyla haberleşti. Onları, Tuğrul'un yaptıklarına göz yummaları ve Abdürreşîd'in intikamını almamaları sebebiyle kınadı. Böylece bazı komutanların hamaset duygularını tahrîk etti. Bunun üzerine onlar, Tuğrul'un yanına girip onu öldürdüler. Yerine, devletinin idaresinde, Hindistan vâlisinin desteğine sığınan Ferruhzâd'ı geçirdiler.

Ferruhzâd, saltanattaki yedi yılını (444-451/1052-1059) düşmanlarıyla, hassaten Selçuklularla savaşarak geçirdi. Komutanları ve kö-

lelerinden de hiç emin değildi. İbnü'l-Esîr, hicrî 450 (1058) yılı olayları hakkında bilgi verirken, şunları kaydeder: "Ferruhzâd'ın bazı komutan ve köleleri, ona isyan ettiler ve onu öldürmeye karar verdiler. Ferruhzâd, o sırada hamamda bulunuyordu ve bazı dostları sayesinde canını kurtardı"[104]. Bu hadisenin onun ruhi dengesini bozduğu ve üzerinde son derece kötü te'sir bıraktığı anlaşılmaktadır. Çünkü o, bundan sonra sık sık ölümü hatırlamaya ve hayatı hakir görmeye başlamıştı. Bu hadiseden sonra fazla da yaşamadı ve Safer 451'de öldü. Ondan sonra saltanata, hükümdarlığı uzun sürmüş olan (451-492/1059-1099) kardeşi İbrahim b. Mes'ûd geçti. İbrahim, Selçuklularla sulh yaparak, Hindistan'da önceden dedesi Mahmut Gaznevî ve babası I. Mes'ûd'a karşı direnen birçok kaleyi fethetmeye muvaffak olmuştur.

Mütevekkil'in halifeliğinden (232-247/847-861), Selçukluların Bağdat'ı ele geçirişine kadar (447/1055) olan devreyi Abbasilerin ikinci dönemi olarak ayrı bir bölüm halinde incelediğimiz için, Gaznelilerin son dönemlerini, inşaallah eserimizin 4. cildinde anlatacağız.

Ancak, bu bahsi, bu asırda Gazneliler devletinin genel karakterlerini açıklamadan bitirmememiz gerekir. Bu hususta kanaatımız şudur: Gazne hükümdarları, samimi Ehl-i sünnet mensuplarıdır. Dolayısıyla Mu'tezile, Cehmiyye, Karmatiyye vs. gibi sapık mezhep ve bid'at ehliyle muharebe etmişlerdir. Onlar aynı şekilde ilim, sanat ve kültürü desteklemiş, şâirleri, kâtipleri ve Ebu'l-Feth Utbî (428/1036) Ebû Reyhan Birûnî (441/1049) ve Şehname sahibi Firdevsî gibi âlimleri mükâfatlandırmışlardır. Bu sultanlardan bazıları —Mahmut Gaznevî gibi— Hadis ilmi ve diğer dinî ilimlere aşinâ idiler. Onlar hayatlarını Hindistan ve Afganistan bölgelerini fethe tahsis edip, put ve puthaneleri yıktılar, İslâm'ı yaymak için üstün çaba gösterdiler. Gaznelilerin bu fetihleri İslâm'ın geleceği açısından son derece etkili olmuştur. Çünkü bu zaferler, Hindistan'ın fethine yol açtı, müslümanlar bu bölgeye olan akınlarını yoğunlaştırdılar,

(104) İbnü'l-Esîr, X, 2.

son olarak Pencâp topraklarını da ülkelerine kattılar. Guceratlılar da, Horasan'da Selçuklu kuvvetleri, Afganistan'da Gûrîler, Maverâünnehir'de Türkistan hanlarıyla mücadele eden Gaznelilere boyun eğmişlerdi. Racaları Gazne hükümdarı tarafından seçiliyordu. Gazneliler, Rey, İsfahan, ve diğer bazı merkezleri Büveyhîlerin elinden aldılar; Taberistan, Harezm, Cebel bölgelerini de hâkimiyet alanlarına katarak —gördüğümüz gibi— ülkelerini Lahor'dan Semerkand ve İsfahan'a kadar genişlettiler[105].

Philippe Hitti'nin de dediği gibi, Gazneliler devletinin kuruluşu, İslâm'da nihaî hâkimiyeti ele geçirmek hususunda Türk unsuru ile İran unsuru arasındaki mücadelede, Türklerin ilk zaferini temsil eder[106].

Bununla beraber Gazneliler, esas yapı itibariyle, Saffarîler veya Samanîlerden pek farklı değildir. Bağları çözülmüş bu devlet, uzun süre durumunu ancak kılıç kuvvetiyle muhafaza etmiştir. Bu kılıcın kabzasını tutan elin gevşediği görülünce, İmparatorluğu oluşturan unsurlardan herbiri muhakkak fırsattan istifade etmeyi düşünmüştür. Bunun en açık örneği Mahmut Gaznevî'nin ölümü üzerine ortaya çıkan hadiselerdir.

Gazneliler, Gûrî Şihabüddin tarafından yıkılmıştır (582/1186). Dolayısıyla Hindistan Gazne sultanlığı yıkılarak, müstakil müslüman prensliklere bölünmüştür.

Gazne hükümdarları ve bilhassa cedleri Mahmut, İbnü'l-Esîr'in zikrettiği gibi, hükümdarların en güzel ahlâk ve karakter sahibi olanlarındandılar. Ki, Mahmud'un cihad seferleri meşhurdur, ahiret için yaptığı hazırlıklar da malûmdur[107].

(105) Lane - Poole, Muhammadan Dynasties, 288.
(106) History of the Arabs, 465.
(107) XI, 69.

4. FARİS BÜVEYHİLERİ

A. Imadüddevle b. Büveyh (320-338/932-946):

Önceden gördüğümüz gibi, Merdaviç b. Ziyar Deylemî, Ali b. Büveyh'i Kereç vâliliğine getirmiş; araları bozulunca da Rey vâlisi kardeşi Veşmgîr b. Ziyar'a Büveyhoğulları kendisine müracaat ederlerse, onlara yüz vermeyip uzaklaştırmasını emretmişti. Bu mektup üzerine Veşmgîr, siyasetini takdir ettiği Ali b. Büveyh hariç bu ailenin diğer fertlerini uzaklaştırdı. Diğer taraftan Rüknüddevle'nin meşhûr veziri Ebu'l-Fazl'ın babası, "amîd" lâkâbı ile anılan Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed, Ali b. Büveyh'in Kereç'e gitmesine gizlice yardım etti. Kereç'e giden Ali, bölgenin idaresini eline geçirdi. Bu durumda Veşmgîr onu Kereç'ten uzaklaştırmak için çalışmaya başladı. Bu sırada İbn Amîd, Veşmgîr'e şöyle dedi: "O isteyerek dönmez. Muhtemelen üzerine gidecek kişiyle savaşıp, bize itaattan çıkacaktır." Bunun üzerine Veşmgîr, bu faaliyetleri bırakıp, onun peşini takipten vazgeçti [108].

Öte yandan İmadüddevle (Ali b. Büveyh), idaresinde başarılı oldu, Kereç halkına iyi muamele etti ve onlar tarafından sevildi. Hürremîlerin birçok kalesini fethedip, bu kalelerde ele geçirdiği para ve hububatı Kereç halkına dağıttı. Halk, onu övgüyle anıyor, ahlâkını methediyordu. Onu seven halk, gönülden destekliyordu. Fakat, Merdaviç'in kendisine düşmanlığı ve onu Kereç'ten çıkarmaya niyetli olması sebebiyle, rahat ve huzuru yoktu. Bazı vâlileri de, Merdaviç'i kendisine karşı kışkırtıyordu. İmadüddevle, bunlara rağmen İsfahan'ı ele geçirdi ve durumu sağlamlaştırdı. Halkın gözünde şanı yüceldi. Çünkü o, 200 ki-

(108) İbnü'l-Esîr, VIII, 92.

şiyle, sultanın binlerce adamını hezîmete uğratmıştı. Bu hadise Merdaviç'i çok korkuttu[109].

Merdaviç b. Ziyar, İmadüddevle'nin nüfûzunun arttığını hissedince, ona komplo hazırlamayı düşündü ve bu niyetle onun yardımına bir ordu göndermeyi vâdetti. Bu orduyla, civar bölgeleri kendi adına fethetmesini, minberlerde hutbede kendi adını okutmasını, böyle yaptığı takdirde idaresinin onda kalacağını belirtti. Aynı zamanda büyük bir ordunun başında, kardeşi Veşmgîr'i, vaadlerine gönül rahatlığıyla inanmış olan İmadüddevle'yi tuzağa düşürmek için İsfahan'a gönderdi. Ancak İmadüddevle, Merdaviç'in kötü niyetini anlayarak İsfahan'ı terketti.

Merdaviç ise Şiraz'ı zaptetti, çok geçmeden Faris'te hâkimiyeti ele geçirdi. Abbasî halifesi Razî ve veziri Ebû Ali b. Mukle'ye mektup yazarak, halife'ye itaat ettiğini bildirdi. Sahip olduğu bölgelerin elinde kalmasının onaylanmasını istedi ve yılda 1 milyon dirhem vergi ödemeyi vâdetti. Onun talebi kabul edilerek, Faris vâliliği onaylandı ve kendisine hil'at ve hediye gönderildi[110].

Merdaviç 323/935 yılında öldürülünce, İmadüddevle Ali b. Büveyh'in önünde, Ahvâz'ı ele geçirip onunla Arracan civarında savaşan ve son derece güçlenen Yâkut'un rekâbetinden başka engel kalmamıştı.

İbn Hallikân'ın da dediği gibi "Büveyhoğullarının ülkeleri ele geçirmeleri, şöhretlerinin yayılması, Ahvâz ve Irakeyn'i mülk edinmeleri, devlet işleri ve halkın idaresindeki üstün başarıları, büyük ölçüde İmadüddevle Ali b. Büveyh'e bağlıdır[111].

Önceden geçtiği gibi 334/945 yılında Halife Müstekfî, Ali b. Büveyh'e İmadüddevle, kardeşi Hasan'a Rüknüddevle, diğer kardeşi Ahmed'e de Muizzüddevle ünvanlarını verdi. Dolayısıyla Büveyhoğulları, Bağdat'ta idareyi ele geçirmiş oldular.

Faris'te İmadüddevle ile iki kardeşi Irak'taki Muizzüddevle, Rey, Hemedan ve Isfahan hâkimi Rüknüddevle arasındaki ilişkiler

(109) Miskeveyh, Age., I, 278 vd.
(110) İbnu'l-Esîr, XIII, 94-95.
(111) Vefeyât, I, 364.

sağlam dostluk ve samimiyet temelleri üzerine kurulmuştu. Nitekim Muizzüddevle Bağdat'ta hilâfetin tüm fonksiyonlarını eline geçirmekle birlikte "kendisinden daha büyük olduğu için kardeşi İmadüddevle'ye hürmet ediyor, ona yazarken "köleniz" ifadesini kullanıyor ve bir araya geldiklerinde onun huzurunda toprağı öpüyordu"[112].

Büveyhoğulları arasında hâkim olan dostluk, samimiyet ve uyumu şu hadiseden daha açık gösterecek bir delîl olabilir mi? Şöyle ki: İmaddüdevle Ali, vefatının yaklaştığını hissedince, kardeşi Rüknüddevle'ye elçi gönderip, ondan oğlu Azududdevle'yi göndermesini istedi, erkek evlâdı olmadığı için onu Faris'e veliaht tayin edeceğini bildirdi.

B. Azududdevle (338-372/946-983):

İmaddüdevle 338/946 yılında ölünce, Faris bölgesinin idaresi kardeşinin noğlu Azududevle'ye geçti. Fakat bazı Büveyhî komutanların düşmanlıkları sebebiyle, Azududdevle bu ülkede hâkimiyetini istikrara kavuşturamadı. İmdadına Irak bölgesi hâkimi amcası Muizzüddevle ile Rey, Hemedan ve Isfahan hâkimi babası Rüknüddevle yetişti bu ikisinin müdahalesiyle otoriteyi sağladı[113]. Azududdevle ile amcası Muizzüddevle arasındaki ilişkiler dostluk ve samimiyet içinde devam etti. Muizzüddevle'nin vefatıyla yerine geçen oğlu Bahtiyar zamanında ise durum değişti. Azududdevle, amcasının oğlu Bahtiyar'ın başarısız ve kötü siyasetini, ona bağlı ülkelerde kendi nüfûzunu hâkim kılmak için bir fırsat bilmişti.

357/968 yılında Kirmân eyâletinde isyanlar çıktı; Azududevle, bölgeyi istilâ ederek, kendisinden sonra yerine geçip "Şerefüddevle" ünvanını alacak olan oğlu Ebu'l-Fevaris'e (372-379/983-989) ikta olarak verdi. Azududdevle, Bahtiyar'ın nüfûzunun Umman'da zayıflamasını da aynı şekilde, bölgede lehine propaganda başlatıp kendi nüfûzunu hâkim kılmak yolunda değerlendirmişti. Ne var ki, Zenciler Azududdevle'nin Ummân vâlisine karşı isyan edip onu öldürdüler ve yerine kendilerinden

(112) Ebu'l-Mehasin, age., III, 300.
(113) İbnü'l-Esîr, VIII, 174.

birini geçirdiler. Bunun üzerine o, bölgeyi istirdat için 362/972-73 yılında Kirman'dan bir ordu gönderdi, müteakip yılda da isyancılara son darbeyi vurdu[114]. Babası Rüknüddevle'nin ölümünden sonra (366/977), Irak üzerine gitti, Bahtiyar'ın askeriyle Vâsıt'ta karşılaştı. Tekrit'te ise Bahtiyar'ı hezimete uğrattı ve onu esir alarak öldüreceği yere, yani Bağdat'a gönderdi. Bu başarıları sebebiyle Abbasî halifesi Taî, kendisine hil'at giydirdi[115]. Böylece Azududdevle'nin nüfûzu Irak, Ahvâz, Kirmân ve Faris'e, daha sonra da 369/979 yılında kardeşi Fahrüddevle'nin elinden alıp idaresini kendi adına kardeşi Müeyyidüddevle'ye bırakmış olduğu Hemedan ve Rey arasında uzanan bölgelere yayıldı.

C. Şerefüddevle - Samsamüddevle (372-388/983-998):

Azududdevle'nin 357 yılında Kirmân eyâletini ele geçirdikten sonra bölgeyi oğlu Şerefüddevle'ye ikta olarak verdiğini söylemiştik. Şerefüddevle, babasının ölümünden sonra Kirmân'dan Faris'e gitti. "Ve babasının veziri Nasr b. Harûn'u tevkif ettirip öldürdü; çünkü bu vezir babasının sağlığında kendisine düşmanca davranmıştı. Babası Azududdevle'nin tutuklamış olduğu Hz. Ali evlâdından Şerif Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ömer ve Nakib Şerif Raziy'in babası Ebû Ahmed'i, Kadı Ebû Muhammed b. Maruf ve Ebû Nasr Huvâşâze'yi serbest bıraktı. Irak'ta babasının tahtına oturmuş kardeşi Samsamüddevle'ye düşmanlık göstererek, onun adına hutbe okumaktan vazgeçip, hutbeyi kendi adına okudu. "Tacüddevle" ünvanını da alan Şerefüddevle, Basra'yı ele geçirerek kardeşi Ebu'l-Hüseyn'in idaresine verdi. Ebu'l-Huseyn, Şerefüddevle tarafından yakalanıp tevkîf edilene kadar üç yıl bu görevde kaldı[116].

Samsamüddevle'nin, büyük kardeşi Şerefüddevle ile rekabetten korktuğu anlaşılmaktadır. Bunun içindir ki, biz onun, Irak idaresini devralır almaz iki kardeşi Ebul-Huseyn Ahmet ve Ebû Tahir Firuzşâh'a hil'at giydirip, Faris bölgesini onlara

(114) Age., VIII, 210, 232 vd.
(115) Miskeveyh, II, 380-386.
(116) İbnü'l-Esîr, IX, 9.

ikta olarak verdiğini ve onlara kardeşleri Şerefüddevle'nin bu bölgeye ulaşmasına mâni olmalarını emrettiğini görüyoruz. Ne var ki, iki kardeş Arracan'a geldikleri sırada ağabeyleri Şerefüddevle'nin Şiraz'a ulaşmış olduğunu öğrendiler ve bu sebeple Ahvaz'a döndüler. Dolayısıyla Samsamüddevle ile onu yenip Ahvâz'da istiklâlini ilân edecek olan Şerefüddevle arasında harp başladı (373/983)[117].

375 yılında, Şerefüddevle, Ahvâz üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi, kardeşi Ebu'l-Huseyn'i kaçmaya mecbur etti. Sonra da Basra'ya yöneldi, şehri ele geçirerek kardeşi Firuzşâh'ı tevkif etti. Onun nüfûzunun artmasından korkuya kapılan kardeşi Samsamüddevle sulh yollarına başvurunca, sulh yapıldı. Sulh şu şartları taşıyordu:

1. Irak'da hutbelerde Şerefüddevle'nin ismi, kardeşi Samsamüddevle'nin isminden önce okunacak.
2. Samsamüddevle, Irak bölgesini kardeşi Şerefüddevle adına yönetecek.
3. Samsamüddevle, kardeşleri Bahâüddevle'yi serbest bırakıp Şerefüddevle'ye gönderecek.

Bu andlaşma üzerine, Abbasî halifesi, hâkimiyeti ele geçiren her sultan'a giydirilmesi âdet olduğu üzere, Şerefüddevle'ye sultanlık hilâtı giydirdi.

Fakat bu sulh, uzun sürmedi; Şerefüddevle sulhü bozarak Bağdat üzerine yürüdü ve Irak bölgesini Samsamüddevle'nin elinden aldı (376/986). Kardeşini Faris'e gönderip oradaki bir kalede hapsettirdi ve gözlerine mil çektirdi.

Şerefüddevle, 379/989 yılında ölünce, Samsamüddevle, hapsedildiği kaleden kaçtı ve Deylemlîlerin çoğunu etrafında topladı. Bu defa onunla, Şerefüddevle'nin ölümünden sonra, Irak saltanatına geçmiş olan kardeşi Bahaüddevle arasında mücadele başladı. Samsamüddevle, babası tarafından Faris vâliliğine tayin edilmiş olan Şerefüddevle'nin oğlu Ebû Ali ile de savaşmak durumunda kaldı. 380/990 yılında, Şiraz civarında Bahâüddev-

(117) Miskeveyh, III, 120-124.

le'nin ordusunu mağlup etti. Faris ve Arracan Samsamüddevle'ye, Huzistan ve Irak da Bahâüddevle'ye kalmak üzere anlaşma yapıldı[118].

Samsamüddevle'nin şansı yardım etti ve peşpeşe zaferler kazanmaya başladı. Orduları 385/995 yılında Ahvâz'ı, 386/996 yılında Huzistan ve Basra'yı ele geçirdi. Batîha hâkimi Mühezzibüddevle müdahale etmemiş olsaydı, Bağdat'ı bile ele geçirecekti. Bu savaşlar, Bahâüddevle ve Samsamüddevle arasında akdedilen yeni bir sulhla sona erdi. Sulha göre, Basra camilerinde hutbelerde ikisinin adı yanında Batiha hâkimi Mühezzibüddevle'nin adı da okunacaktı. İki taraf arasındaki mücadele, Samsamüddevle'nin, Ebû Nasr tarafından komplo sonucu öldürülmesine kadar devam etti (388/998). Ebû Nasr, bu sûikasta Azududdevle tarafından öldürülen babası Bahtiyar'ın intikamını almak için teşebbüs etmişti. Samsamüddevle öldürüldüğünde 35 yaşında bulunuyordu[119].

D. Bahâüddevle-Sultânüddevle (388-415/998-1024):

Samsamüddevle öldürülünce, Bahtiyar'ın bu iki oğlu Faris'i ele geçirdiler. Birincisi "Nûruddevle" ve "Muhyi'l-ümme" ikincisi ise "Hüsâmüddevle", "Seyyidü'l-ümme" lâkaplarını aldılar. Ancak Bahâüddevle, ikisini de hezîmete uğratıp Faris'i zaptetti (389/999)[120]. Sonra da Şiraz'a yürüyerek Bahtiyar oğulları taraftarlarını darmadağın etti. Kardeşi Samsamüddevle'nin cesedini çıkartarak onu Şiraz'daki Büveyhoğulları kabristanına defnettirdi. Orduları Kirmân'ı ele geçirdiler[121].

389/999 yılında Şi'raz'da hezîmete uğradıktan sonra Deylem bölgesine kaçmış olan Ebû Nasr b. Bahtiyar (Nûruddevle) 390/1000 senesinde Faris'e döndü. Deylemli, Türk ve Zutlardan büyük bir kesim onun etrafında toplanmıştı. Müteâkiben Kirmân üzerine yürüyen Ebû Nasr, Bahâüddevle'nin vâlisiyle harp ederek, eyâletinin büyük kesimini zaptetti. Buna son derece öfkelenen

(118) Ebû Şücâ, Zeylü Tecâribî'l-ümem li Miskeveyh, II, 183 vd.
(119) Samsamüddevle'nin pusuya düşürülmesi için bkz. İbnü'l-Esîr, IX, 53.
(120) İbnü'l-Esîr, IX, 65.
(121) Miskeveyh, III, 326-327.

Bahâüddevle'nin gönderdiği ordu, Ebû Nasr'ı mağlûp ederek öldürdü. Ve başını Bahâüddevle'ye gönderdi. Böylece Faris ve Kirmân bölgelerinde hâkimiyetini sağlama alan Bahâüddevle, 403/1012 yılında vefatına kadar durumunu korudu. Yerine oğlu Sultanüddevle Ebû Şucâ' geçti. Bahâüddevle sağlığında onu Irak, Faris ve civarı saltanatına, veliaht tayin etmişti.

Önceden kaydettiğimiz gibi, Sultanüddevle, idaresine, iki kardeşinden Celâlüddevle'yi Basra, Kıvâmüddevle Ebu'l-Fevâris'i de Kirmân vâliliğine getirmekle başlamıştı. Ancak Deylemliler tarafından kışkırtılan kardeşi Kıvâmüddevle ile onun arasında savaş çıktı. Kıvâmüddevle, önce Şiraz'ı sonra da Kirmân'ı zaptetti. Fakat müteakip yılda Mahmut Gaznevî'nin yardımıyla Sultanüddevle buraları istirdat etti. Neticede Kirmân'ın yeniden Kıvâmüddevle'ye verilmesi ve onun kardeşinin hâkimiyetini tanımasıyla sulh yapıldı.

Sultanüddevle'nin hâkimiyeti, Irak vâliliğinde istihlâf etmiş olduğu kardeşi Müşerrifüddevle (411-416/1020-1025)'nin rekabetî ve Bağdat'da kendi adına hutbe okutması sebebiyle tehlikeyle yüzyüze geldi. Bu mücadele de, Irak'ın Müşerrifüddevle'ye, Faris ve Kirmân'ın da çok geçmeden 415/1024 yılında vefat edecek olan Sultanüddevle'ye bırakılması şartlarını taşıyan sulhün akdiyle sona erdi.

E. İmadüddevle Ebû Kalicar (415-440/1024-1048):

Anlaşma gereğince Faris hükümdarlığını alan Sultanüddevle'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ebû Kalicar, karışıklıkları bertaraf edip istikrarı bir türlü sağlayamadı. Faris, Büveyhî liderleri arasında, mücadele sahası haline geldi. Bölge, Ebû Kalicar ile amcası Ebu'l-Fevaris arasında el değiştirse de, neticede Ebû Kalicar' da kaldı (417/1026)[122].

İbnü'l-Esîr, hicrî 417/1026 yılı olayları hakkında bilgi verirken şunları kaydeder: "Ebû Kalicar'ın nüfûzu, Irak'ın kuzeyine uzandı. Batiha bölgesi halkı ona karşı ayaklanmışlardı. O, isyancıları itaata almayı başardı. Kirmân emiri amcası Ebu'l-

(122) İbnü'l-Esîr, IX, 125-126.

Fevâris ile arasındaki harpler yeniden başladı; Kirmân'ın Ebu'l-Fevâris'e, Faris'in Ebû Kalicar'a kalması ve Ebû Kalicar'ın yıllık 20 bin dinar vergi ödemesi şartlarını taşıyan sulhün akdiyle sona erdi"[123].

419/1028 yılında Ebû Kalicar, Basra'yı zaptetti ve Melikü'l-azîz b. Celâlüddevle'yi oradan kovdu, aynı yıl Kirman hükümdarı amcası Ebu'l-Fevâris'in vefatının akabinde savaş yapmadan Kirmân'ı ve daha sonra da Vâsıt şehrini ele geçirdi (420/1029). Ancak Celâlüddevle, çok geçmeden kendisiyle, minberlerinde adına hutbe okutan Ebû Kalicar arasında mücadele sahası haline gelen Basra'yı geri aldığı gibi Vâsıt'ı da istirdat etti (421/1030)[124].

Ebû Kalicar'ın Irak hâkimiyetini ele geçirmesi (435-440/1043-1048), kendisini Faris işlerine ihtimam göstermekten alıkoymadı. Ancak sıhhatini büyük ölçüde kaybetmişti, nihayet 440/1048 yılında Kirmân vâlisinin isyanını bastırmak için giderken yolda öldü.

Büveyhîlerin Irak ve Faris'teki saltanatları, Ebû Kalicar'ın oğlu Ebû Nasr Firuz Melikü'r-rahîm zamanında (440-447/1048-1055) sona erdi. Bu hükümdarın, babasından, içte ve dışta tehlike ve güçlüklerle dolu ağır bir miras devralmış olduğu şüphesizdir. Nitekim, dahilde Büveyhî hanedanı bölünüp birbirlerine düşmüşlerdi. Bir tarafta saltanata tamahlanan Melikü'l-aziz b. Celâlüddevle'nin Basra'da Melikür'-rahîm'e karşı savaştığını, ancak 441 yılında ölünce emellerini gerçekleştiremediğini, diğer tarafta Ebû Mansûr b. Ebî Kalicar (Melikü'r-rahîm'in kardeşi)'ın Ahvaz'ı istilâ ettiğini görüyoruz (441/1049).

Eğer asker Ebû Mansûr'un aleyhine dönmeseydi, bu bölge muhakkak Melikü'r-rahîm'in idaresinden çıkardı. Onun karşılaştığı güçlükler, kardeşi Ebû Mansûr'un yeniden isyanı ve Ahvaz'ı ele geçirerek onun ordusunu Vâsıt'a kovmasıyla yeniden alevlendi. Her ne kadar zaferle sona ermişse de, Melikü'r-rahîm, diğer kardeşi Ebû Ali Fennâhusrev ile de Basra'da savaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Görüldüğü gibi, Irak ve Faris'in büyük şehirleri

(123) Age., IX, 134 vd.
(124) Age., IX, 138.

artık Melikü'r-rahîm ve akrabaları arasında mücadele meydanı haline gelmişti.

Dışta ise, Selçukluların güçleri artmış, tehlikeleri büyümüş, Fars'ı, Irak'ı hattâ Şam bölgesi ve Mısır'ı ele geçirmek emelleri kuvvetlenmişti. Büveyhîlerin, son dönemlerde zayıflaması ve Abbasî halifelerinin, kendilerini Büveyhîlerin istibdadından kurtarmaları için Selçuklulardan yardım istemeleri, Selçukluları bu emellerini gerçekleştirmede cesaretlendirdi. Neticede Selçuklular, Büveyhîlerin Irak ve Fars'teki topraklarını ele geçirmeye muvaffak olmuşlardı. Diğer taraftan Ebu'l-Haris Besasîrî'nin, Abbasî halifesi Kâim'e düşmanca muamelesi de, İslâm ülkelerinin çoğunu bir asırdan daha fazla idare etmiş olan Büveyhî hanedanının çöküşünü hızlandıran sebeplerden biri oldu.

5. REY, HEMEDAN ve ISFAHAN BÜVEYHÎLERİ

A. Rüknüddevle (330-366/941-976):

Büveyhoğullarının yıldızının hicrî IV. asrın başlarından itibaren parladığını, İmadüddevle'nin nüfûzunu Fars'te yaydığını, İmadüddevle tarafından Merdaviç b. Ziyar'ın yanında rehine bırakılan Rüknüddevle'nin ise Isfahan, Rey, Hemedan ve Irak-ı Acem'in diğer bölgelerini, Muizzüddevle'nin de Ahvaz'ı zaptettiğini; (334/945) yılında Abbasî halifesi Müstekfî'nin kendisini Türklerden kurtarması için Ahmed b. Büveyh'ten yardım talep ederek Bağdat'a çağırdığını, ona "Muizzüddevle" kardeşi Ali'ye "İmadüddevle", diğer kardeşi Ebû Ali Hasan'a da "Rüknüddevle" ünvanı verdiğini önceden açıklamıştık.

327/939 yılında Rüknüddevle Hasan ile Merdaviç b. Ziyar'ın kardeşi Veşmgîr b. Ziyar arasında savaş çıktı. Kardeşi Merdaviç'in idaresindeki toprakların Rüknüddevle tarafından istilâ edilmesine tahammül edemeyen Veşmgîr, onun üzerine bir ordu gönderdi. Bu ordu tarafından Isfahan'dan çıkarılan Rüknüddevle, Fars bölgesine çekilmek zorunda kaldı. Müteakip yılda Vâsıt ve civar bölgelerde nüfûzunu yaymak için Vâsıt üzerine yürüdü; ancak Berîdiler, Abbasî halifesi Razî ve Beckem'in müşterek mukavemeti önünde yenilerek Ahvâz taraflarına kaçmaya mecbur kaldı. Rüknüddevle, aynı yıl içinde Isfahan'a döndü ve şehri zaptederek

Veşmgîr'in askerini buradan çıkardı. Daha sonra o ve kardeşi İmadüddevle, Samanî hükümdarı Nasr b. Ahmed'in Horasan baş komutanı Ebû Ali b. Muhtaç ile anlaşıp onu Veşmgîr ve Makan b. Kâli aleyhinde kışkırttılar ve bu ikiliye karşı ona yardım edeceklerini vâdettiler. Büveyhoğulları Rüknüddevle ve İmadüddevle, İbn Muhtaç ile dostluklarının ardında, nüfuzlarını Veşmgîr'in hâkim olduğu bölgelere yaymak gayesini gizliyorlardı[125]. Rüknüddevle, bununla da yetinmedi, aksine 329/941 yılında Rey üzerine taarruza geçti, orada Veşmgîr'in ordusuna karşı zafer kazandı. Karşı taraftan büyük bir grup kendisine katıldı[126]. İki Büveyhoğlunun siyasî maksadı, Rüknüddevle'nin Rey'i istilâsıyla gerçekleşti. Böylece Rey ve havalisi, Cebel, Faris, Ahvaz ve Irak'ı ellerine geçirdiler; Musul, Diyarbakır ve Diyaru Mudar'ın vergisini kendi adlarına topladılar (335/946).

Ne var ki Rüknüddevle, iktidarı için en büyük tehlike olan iki büyük rakibi Veşmgîr b. Ziyar Deylemî ve Samanî hükümdarlarının hücumlarıyla yüzyüze kalan ülkesinde sukûneti temin edememişti. Ancak Veşmgîr b. Ziyar'ın ansızın ölümü, Rüknüddevle'nin ülkesini tehdit eden bu tehlikeyi uzaklaştırdı[127].

Rüknüddevle, Büveyhîler'in, gerektiği zaman yekvücut halde tehlikelere karşı koyabilen, birbirine kenetlenmiş müttehid bir kuvvet olması için çalışıyordu. Büveyh'in üç oğlu İmadüddevle, Muizzüddevle ve Rüknüddevle arasındaki ilişkiler, dostluk, samimiyet ve yaşça küçük olanın büyüğe ihtiramı esasları üzerine kurulmuştu. Onların kendileri dışındakilerle olan ilişkileri bile anlaşma ve ahidlere sadakat temeline dayanıyordu. Bu durumu, Rüknüddevle'nin ülkesini Veşmgîr ve Samanîler tehdit ettiği sırada ve yine Izzüddevle Bahtiyar'ın ülkesine göz dikip, zafiyetinden istifade ile burayı ele geçirmek isteyen Faris hâkimi amcazâdesi Azüdüddevle'ye karşı, onun babasından yardım istediği anda açık bir şekilde müşahade ediyoruz. Ki ikinci hadisede Azüdüddevle'nin babası Rüknüddevle, oğlunun yaptığını uygun bulmayıp onu bizzat üzerine yürümekle tehdit etmiş, Bahtiyar'ın saltanatını iade etmişti.

(125) İbnü'l-Esîr, VIII, 127, 130.
(126) Miskeveyh, II, 8.
(127) Age., II, 232 vd.

Büveyh'in oğullarından yaşça en büyüğü İmadüddevle, ortancası Rüknüddevle, en küçüğü de Muizzüddevle'ydi. Rüknüddevle, İbn Hallikân'ın da belirttiği gibi, "Kudretli, üstün gayretli âlicenap bir hükümdardı."[128]

Rüknüddevle, güzel ahlâkı, iffeti ve güçlü olduğu anlarda affetmesi ile meşhurdur. İbnü'l-Esîr, bu konuda bir örnek verir: "Deylemî Veşmgîr b. Ziyar, Rüknüddevle'ye her türlü tehdit ve hakaret dolu bir mektup yazdı. O, mektubunu bitirirken şöyle diyordu: "Seni mağlup edersem, vallahi elimden gelen cezaya çarptıracağım! Vallahi yapacağım, yapacağım..." Mektupta çok pis ve kaba sözler de vardı. Rüknüddevle'nin kâtibi, bu mektubu okumaya cesaret edememişti. Bunun üzerine mektubu alıp okuyan Rüknüddevle, kâtibe dönerek: "Ona şöyle yaz: Halk ve ordular açısından, şimdiye kadar asla senden zayıf olmadım. Tehdit ve tahriklerine gelince, yeminle belirtiyorum ki, sana karşı zafer kazanırsam sana düşündüğünün zıddına bir muâmele yolu takip edeceğim. Yani sana iyi davranıp, ikramda bulunacağım," dedi[129].

Önceden geçtiği gibi Azüdüddevle, amcaoğlu Bahtiyar'ın iktidardaki başarısızlığından istifâde ederek, onun Irak saltanatını eline geçirmek istemiş ve bu maksatla Bağdat'a girmişti. Oğlunun bu yaptıklarını kınayan Rüknüddevle, ona tehdîd dolu bir mektup göndererek, Bahtiyâr'ın saltanatını geri vermediği takdirde ordusuyla üzerine geleceğini bildirmiş, oğluna, kendisinin dost ve düşmanlarına eşit muamele ettiğini hatırlattıktan sonra sözlerini şöyle bitirmişti: "Bize tamamen yabancı olduğu halde Hasan b. Firuz'a defalarca yardım edip, onun için canımı ve ülkemi tehlikeye attığımı sen bilmiyor musun? Onun yardımına gidip zafer kazanınca ülkesini ona geri verdim, yaptığımın karşılığı olarak da bir dirhem olsun almadım. Daha sonra İbrahim b. Merzuban'a yardım ettim ve Azerbaycan'ın yeniden eline geçmesini sağladım. Vezîr ve askerimi onun yardımına gönderdim. Bu yaptıklarımın bedeli olarak ondan da bir dirhem bile almadım. Bütün bunları, hayırla yâdedilmek ve yiğitliği korumak uğruna yaptım"[130]

(128) Vefeyât, I, 141.
(129) el-Kâmil, VIII, 208.
(130) Age, VIII, 135.

Rüknüddevle, üstün ahlâk, başarı ve zaferle dolu uzun bir hayattan sonra, 88 yaşındayken 366/976 yılında vefat etti.

B. Rüknüddevle'nin, Oğulları (366-420/976-1029):

Daha önce, Rüknüddevle'nin oğullarından Azüdüddevle'yi veliaht olarak bıraktığını, diğer iki oğlundan Fahrüddevle'ye Hemedan ve Cebel bölgeleri, Müeyyidüddevle'ye ise İsfahan ve civarını verip bu bölgeleri kardeşleri Azüdüddevle'nin kontrolünde idare etmelerini şart koştuğunu kaydetmiştik. Azüdüddevle, kardeşi Fahrüddevle'den çekiniyor, Bahtiyar'la ittifak kurarak karşısına çıkmalarından çok korkuyordu. Buna imkân vermemek için Irak bölgesini ve Fahrüddevle'nin idaresindeki toprakları almaya teşebbüs etti (369/979). Fahrüddevle'nin eyâletini zapt ederek bölgenin idaresini diğer kardeşi Müeyyidüddevle'ye verdi[131].

372/982'de önce Azüdüddevle, peşinden Müeyyidüddevle vefat ettiler. Komutanlar, kardeşleri Fahrüddevle'yi başa geçirdiler. Sahib b. Abbad, yaşının büyüklüğü ve heybeti sebebiyle onun seçilmesini tavsiye etmişti. Fahrüddevle, kendisini destekleyen bu şahsı vezir yaptı. Abbasî halifesi Tâî', Fahrüddevle'yi tebrik edip, sultanlık hil'âtı giydirdi. Fahrüddevle ile kardeşi Azüdüddevle ve Şerefüddevle arasındaki ilişkiler, uyum ve menfaat birliği temelleri üzerine kurulmuştu[132].

Fakat bu ilişkiler, Irak Büveyhîlerinin başına Bahâüddevle'nin (379-403/989-1012) geçmesiyle değişti. Nitekim Fahrüddevle, daha önce kardeşi Azüdüddevle'nin göz diktiği gibi, Irak'ı almaya tamahlandı. Veziri Sahib b. Abbad da Bağdat'da vezir olmak niyetiyle, onu Irak'ın fethine teşvik ediyordu. Ancak Irak Sultanı Bahâüddevle'nin üzerlerine gönderdiği ordu, Huzistan yakınında onun ordusuna yetişti ve hezîmete uğrattı[133]

Fahrüddevle, ülkesinin Samanî topraklarına komşu olan bölgelerinde, Samanî vâlilerine karşı düşmanca bir siyaset takip

(131) Age., VIII, 256.
(132) Age., IX, 10.
(133) Ebû Şucâ', III. 166-169.

ediyor, onlara karşı isyan edenlere yardım ediyordu. Nitekim Samanî hükümdarı II. Nuh b. Mansûr'a karşı 384/994 yılında ayaklanan Ebû Ali b. Muhtâç ve Faik el-Hassa'ya yardım etmişti.

Fahrüddevle, 387/997 yılında öldü. Onun yerine saltanata henüz 4 yaşını aşmamış olan oğlu Mecdüddevle Ebû Tâlip Rüstem (387-420/997-1029) geçirildi. Hemedan ve Irak hududuna kadar Karmisin'in vâliliği kardeşi Şemsüddevle Ebû Tahir'e verildi. Küçük yaştaki sultanın devlet idaresinde annesinin özel bir yeri vardı. Valde sultan, devlet işlerinin tedvirinde bazı komutan ve emîrlerden yardım alıyordu. Ancak bu durum, komşu ülke hükümdarlarının onun ülkesine göz dikmelerinin önüne geçemedi. Nitekim, Şemsülmeâli Kabus b. Veşmgîr b. Ziyar, onun ülkesine göz dikerek Cürcan'ı zapt etti ve Mecdüddevle'nin ordularını darmadağın etti.

Mecdüddevle'nin iktidarı, 33 yıla varan idaresi boyunca güçlenip istikrar kazanamadı. Bunun sebepleri yukarıda geçtiği gibi, yaşının küçüklüğü, bazı emirlerin saltanat tamahları ve annesinin tüm yetkileri kendi eline almış olmasıdır. Valide Sultan'ın nüfûzu o raddeye varmıştı ki, âdeta onu "hacr altına almıştı." Bu durum Mecdüddevle'yi kızdırıyordu, dolayısıyla annesinin nüfûzundan kurtulmaya çalıştı. Oğlunun düşüncesini keşfeden Valide Sultan, Rey'den kaçtı. İkinci oğlu, Karmisin ve Hemedan vâlisi Şemsüddevle Ebû Tâlip'ten yardım istediği gibi Mecdüddevle adına Cebel bölgesi vâliliği yapan Bedr b. Hasanveyh'in desteğine de başvurdu. Önceden kocası Fahrüddevle de, Bahâüddevle ile olan mücadelesinde bu şahsın yardımını istemişti. Rey'e dönen Valide Sultan, oğlu Mecdüddevle'yi tevkif etti, diğer oğlu Şemsüddevle'yi saltanat koltuğuna oturttu (390/1000). Devlet işlerini yeniden eline alarak, yaklaşık bir yıl "devlet işlerinde emirleri veren, hükümdar mektuplarını dinleyerek bizzat cevaplayan" kişi oldu. Onun bu tutumu, tasarruf ve yetkileri elinden alınmış bir hale gelen Şemsüddevle'yi de kendisine düşman etmişti. Valide Sultan, bunun üzerine, onu hükümdarlıktan azlettirerek, daha yumuşak huylu olan Mecdüddevle'yi yeniden iktidara getirtti. Kısa süre sonra, kayguları artan Şemsüddevle, annesi ve kardeşini Rey bölgesinden uzaklaştırmaya çalıştı ve bunda başarılı oldu. Ancak ordusunun aleyhine tavır alması neticesinde

Hemedan'a dönmek zorunda kaldı[134].

Rüknüddevle oğullarının Hemedan ve Karmisin'deki saltanatları uzun sürmedi. Şöyle ki: Şemsüddevle, kendisine karşı kıyâmeden ve tehlikeli bir duruma gelen Türklerle çarpışmak için, Mecdüddevle adına Isfahan'ı idare etmekte olan Alâüddevle Ca'fer b. Kakaveyh'ten yardım istemişti. Aldığı yardım sayesinde, Türklerin direnişine son verdiyse de (414/1023), saltanatı süratle zayıflamaya ve çökmeye yüz tuttu. Alâüddevle b. Kakaveyh, 414/1023 yılında onun oğlu Semaüddevle'yi ortadan kaldırdı ve bölgede Rüknüddevle oğullarının hâkimiyetine son verdi.

Onların Rey'deki saltanatları da çok sürmemişti. Çünkü, annesi tarafından tamamıyla nüfûz altına alınmış olan Mecdüddevle, kendisini tamamıyla ilmî çalışmalara vermişti. Annesinin vefatından sonra ülkesi karıştı. Bu karışıklıkları bastırmak için Gazne hükümdarı Sultan Mahmud'un yardımına başvurmuştu (420/1029). Gazneli Mahmut'un gönderdiği ordu, onu ve oğlu Ebû Dulef'i yakalayıp tutukladı. Hazinelerine el koyduğu gibi, Rey şehrini istilâ ederek Büveyhî saltanatına son verdi.

(134) İbnü'l-Esîr, IX, 76, 92 vd.